

सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस स्मारिका, २०७५

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
आन्तरिक राजस्व विभाग

लाजिम्पाट, काठमाडौं

फोन नं. ०१ ४४१५८०२, ४४१५८०३, ४४१९७१९

website: www.ird.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

डा. युवराज खतिवडा

अर्थ मन्त्री

सिंहदरबार, काठमाडौं

नेपाल

शुभकामना

सबल र स्थिर सरकारी वित्त प्रणालीको निर्माण गर्न आन्तरिक स्रोतको परिचालन गर्ने अग्रणी संस्थाको रूपमा रहेको आन्तरिक राजस्व विभागले मनाउन लागेको सातौँ राष्ट्रिय कर दिवसका अवसरमा “स्मारिका” प्रकाशन गर्न लागेकोमा खुशी लागेको छ ।

आर्थिक क्षेत्र, कर प्रणाली र करदातासँग सम्बन्धित विविध विषयमा जानकारीमूलक लेख रचनाहरू समावेश गरी विभागले प्रकाशन गर्ने स्मारिकाबाट आम नागरिक, करदाता र कर प्रशासनसँग सरोकार राख्ने व्यक्तिहरू लाभान्वित हुने र यस्ता प्रकाशनहरूबाट करदाता शिक्षा अभिवृद्धि भई कर सचेतना विस्तार भई कर कानूनको परिपालनामा समेत सकारात्मक भूमिका निर्वाह हुने अपेक्षा गरेको छ ।

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली संस्थागत भएसँगै मुलुक स्थिरता, विकास र समृद्धिको नयाँ युगमा प्रवेश गरेको छ । मुलुकको द्रुत विकास, सार्वजनिक खर्चको बढ्दो आवश्यकताको पूर्ति र वैदेशिक सहायतामाथिको निर्भरता कम गर्न आन्तरिक स्रोतको परिचालन अपरिहार्य भएको छ ।

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयन संगसंगै मुलुकका तीन तहका सरकारहरूको सञ्चालन, वर्तमान सरकारले लिएको “समृद्ध नेपाल: सुखी नेपाली” को लक्ष्य परिपूर्तिका अतिरिक्त मुलुकले अंगिकार गरेको दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न आवश्यक पर्ने थप वित्तीय स्रोतको परिचालन चुनौतिपूर्ण बनेको छ । आन्तरिक स्रोत साधनको प्रभावकारी परिचालनका लागि जिम्मेवार संस्था, संस्थाको कार्य संस्कृति तथा कार्य प्रणाली र कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । स्वेच्छिक कर सहभागिताको माध्यमबाट लगानी तथा व्यवसाय मैत्री कर प्रशासन, स्वच्छ, तटस्थ, पारदर्शी तथा समतामूलक कर प्रणालीको विकास गरि करदाता, लगानीकर्ता र आम नागरिकको अपेक्षा अनुरूपको आदर्श कर प्रणालीको निर्माण गरी अधिकतम आन्तरिक राजस्व परिचालन गर्ने चुनौति हाम्रो सामु रहेको छ ।

उल्लिखित चुनौतिहरूको सामना गर्दै सरकारी वित्त परिचालनमा राजस्वको योगदानलाई फराकिलो र उच्च बनाउँदै संविधानमा उल्लिखित राज्यका नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूको परिपूर्ति गर्न र दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् २०३० सम्म नेपाललाई विकासशील राष्ट्रको रूपमा स्तरोन्नतिका लागि सुदृढ सार्वजनिक वित्त प्रणालीको विकास गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता हो । यसै परिवेशमा रहेर सार्वजनिक खर्चको बढ्दो मागलाई आन्तरिक स्रोतबाटै पूरा गर्ने गरी राजस्व परिचालन गर्ने दिशामा राजस्व प्रशासनका क्रियाकलापहरू परिलक्षित हुन सक्नु भन्ने अपेक्षा सहित यस राष्ट्रिय कर दिवसले राजस्व प्रशासनलाई दक्ष, व्यावसायिक, स्वच्छ, सुदृढ एवम् आदर्श कर प्रशासनको रूपमा स्थापित गर्न सकोस भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०७५ मंसिर १ गते

डा. युवराज खतिवडा
अर्थ मन्त्री

टेलिफोन नं.: +९७७-१-४२११८०९ (का.), फ्याक्स नं.: +९७७-१-४२११८३१

वेब साईट: www.mof.gov.np

पत्र संख्या:-

च. तं.:-

नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

शुभकामना

सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस, २०७५ को अवसरमा आन्तरिक राजस्व विभागले राजस्व प्रशासन सम्बन्धी विषयहरूलाई समावेश गरेर स्मारिका प्रकाशन गर्न लागेकामा मलाई खुशी लागेको छ ।

आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण, सुखी जीवनयापन गर्न पाउने नागरिकको हकको सुनिश्चितता सहितको न्यायपूर्ण एवम् समुन्नत समाजको निर्माणको लागि आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारको लागि प्रसस्त स्रोत र साधनको आवश्यकता हुन्छ । सरकारले लिएका नीतिहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न मितव्ययी, पारदर्शी र जिम्मेवार भई स्रोतको व्यवस्थापन अहिलेको अपरिहार्यता हो । दीगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न, सन् २०२२ सम्म अल्पविकसित स्तरबाट विकासोन्मुख मुलुकमा स्तरोन्नति र सन् २०३० सम्ममा गध्यग आय भएको मुलुकको श्रेणीमा पुर्‍याउने सरकारको लक्ष्य हासिल गर्न पनि आन्तरिक र बाह्य स्रोत परिचालन गर्न अपरिहार्य छ ।

मुलुकको आन्तरिक स्रोत परिचालनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको आन्तरिक राजस्व विभागको क्रियाशीलताले राजस्व संकलनमा थप प्रभावकारिता हासिल भई सार्वजनिक वित्त सुदृढ हुँदै गएको छ । कर नीति र कर परिपालना बीचको अन्तरलाई कम गर्न, रणनीतिक व्यवसायिक योजना लगायतका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न कर नीतिको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्दै गरेको दरभन्दा कराधार विस्तारमा कर प्रशासन केन्द्रित हुन आवश्यक छ ।

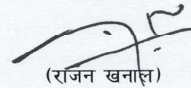
नीतिगत र प्रणालीगत सुधार, प्रक्रियागत सरलीकरण र करदाता शिक्षामा दिएको जोडले कर प्रशासन व्यवसायिक र करदातामैत्री हुँदै गएको छ । आम नागरिक र करदाताहरूको कर प्रशासन-प्रतिको वढ्दो अपेक्षा, आर्थिक गतिविधिमा भएको वृद्धि, सूचना प्रविधिको विकास, आधुनिकता उन्मुख समाजको कारणले राजस्व प्रशासनको जिम्मेवारीमा चुनौति थपिएका छन् । राजस्व परिचालनका दीर्घकालिन रणनीतिमा यस्ता विषयहरूलाई समावेश गरी प्रभावकारी एवम् उत्तरदायी ढंगबाट कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आम नागरिकको सामाजिक सुरक्षा र आर्थिक उपार्जनका क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकता दिने किसिमका कार्यक्रमहरूमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने वातावरण सिर्जना गरी मुलुकको समृद्धि र विकासका लागि अधिकतम आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्ने गरी आन्तरिक राजस्व विभागले आफ्ना नीति तथा क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन गर्ने छ भन्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

यस स्मारिकामा समावेश भएका राजस्व प्रशासनसंग सम्बन्धित लेख रचनाहरूबाट समग्र राजस्व प्रशासन सम्बन्धी विषयलाई सरोकार राख्ने व्यक्तिहरू लाभान्वित हुने अपेक्षाका साथ सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस, २०७५ को पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु ।

धन्यवाद!!!

कार्तिक, २०७५

(राजन खनाल)

सचिव

टेलिफोन नं.:- बजेट म. ४२११८०९, प्रशासन म. ४२११७४८, ससम. ४२११९९३, राजस्व व्य.म. ४२११८६७, अ.आ.स.स.म. ४२११८३७
आ.वि.बि.म. ४२११८२६, अनुगमन तथा मू.म. ४२००४१८, कानून तथा प.म. ४२११८१३, वि.क्षे.व्य.म. ४२११७००
फ्याक्स नं. ४२१११६४, ४२११३४८ (बजेट म.), ४२१११६५, (अ.आ.स.स.म.)
ईमेल : admindivision@mof.gov.np, वेब साईट: www.mof.gov.np

पत्र संख्या -
च नं -

नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय

शुभकामना

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

आन्तरिक राजस्व विभागले करः समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको भर भन्ने नाराका साथ मनाउन लागेको सातौँ राष्ट्रिय कर दिवसको अवसरमा स्मारिका प्रकाशन गर्न लागेकामा मलाई अत्यन्त खुशी लागेको छ ।

कर प्रणालीको सुदृढीकरणको विश्वव्यापी कार्यसूचीहरू काराधारको विस्तार गर्ने, करका दरहरू क्रमशः घटाउँदै जाने, कर सम्बन्धी कानुनी प्रक्रियालाई सरल, स्पष्ट बनाउने र कर प्रशासनलाई सक्षम, दक्ष र करदाता मैत्री बनाउने तर्फ परिलक्षित रहेको पाइन्छ । आर्थिक वर्ष २०४९/०५० देखि शुरुवात गरिएको आर्थिक सुधारको कार्य क्रमशः कर प्रणालीलाई सुधार गर्ने उद्देश्यलाई अझ ठोस रूपमा सञ्चालन गर्न आन्तरिक राजस्व विभाग क्रियाशिल रहेको छ ।

संघीय राज्य प्रणालीको कार्यान्वयन गर्दै मुलुकले राखेको समृद्धिको परिकल्पनालाई साकार रूप दिने आवश्यक स्रोतको रूपमा राजस्व प्रणालीलाई भरपर्दो, पूर्वानुमानयोग्य तथा लगानीमैत्री बनाउन विभिन्न राजस्व नीतिहरू तर्जुमा गरी लागू गरिएका छन् । नविन चुनौतीहरू समेट्ने गरी कर संरचना एवं कानुनको समयानुकूल सुधार गर्ने, प्रक्रियागत सरलीकरण र सूचना प्रविधिको माध्यमबाट स्वेच्छिक कर सहभागिता अभिवृद्धि गरी राजस्व प्रशासनमा थप विशिष्टीकृत र संरचनागत सुधार गर्ने जस्ता कार्यको थालनी भैसकेको वर्तमान अवस्थामा यस्ता सुधारका विषयहरूलाई उपलब्धीमुलक ढंगले कार्यान्वयन गर्न यो विभाग तथा मातहतका निकायले अपेक्षित भूमिका निर्वाह गर्न अझै बढी क्रियाशिल रहनुपर्ने भएकोले तत् दिशामा सवैको ध्यान केन्द्रित रहने छ भन्ने विश्वास लिएको छु । साथै, चालु आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ ले अवलम्बन गरेको राजस्व नीति तथा कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न विभाग र मातहतका कार्यालयहरूले बनाएको कार्य योजनाको कार्यान्वयन गरी उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्न सक्षम हुनुहुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

प्रस्तुत स्मारिकामा समावेश राजस्व प्रशासनसंग सम्बन्धित गहनतम अध्ययन गरिएका लेख रचनाहरू सहितको प्रकाशनबाट सार्वजनिक व्यवस्थापनका क्षेत्रमा चासो राख्ने व्यक्ति, करदाता, कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारी लगायत आम सरोकार राख्ने वर्ग लाभान्वित हुने अपेक्षाका साथ स्मारिका प्रकाशनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिँदै सातौँ राष्ट्रिय कर दिवसको पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु ।
धन्यवाद ।

शिशिर कुमार दुजाना
सचिव (राजस्व)

अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं

मार्ग, २०७५

टेलिफोन नं.- बजेट म. ४२११८०१, प्रशासन म. ४२११७४८, त. स. म. ४२११९९३, राजस्व व्य.म. ४२११८६७, अ.आ.त.स.म. ४२११८३७
आ.नि.वि.म. ४२११८२६, अनुगमन तथा म. ४२००४१८, कानून तथा व.म. ४२११८१३, वि.क्षे.व्य.म. ४२११७७०

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
आन्तरिक राजस्व विभाग
नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
आन्तरिक राजस्व विभाग
शुभकामना

फोन नं. { ४४१५८०२
४४१५८०३
४४१५७१५

फ्याक्स नं. ४४११७८८
E-mail: hq@ird.gov.np
Web: <http://www.ird.gov.np>
लाजिम्पाट, काठमाडौं

नेपालमा आयकर प्रणालीको थालनी भएको साठी वर्ष व्यतित भएको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको पनि बीस वर्ष पूरा भएको छ । कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न कर प्रणालीका विषयमा आम नागरिकमा जागरण र करदाताहरुलाई सशक्तिकरण गर्दै लैजानुपर्छ भन्ने भावनाका साथ आन्तरिक राजस्व विभागले आफ्ना गतिविधिहरु त्यसतर्फ परिलक्षित गरी आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दै आएको कुरा व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

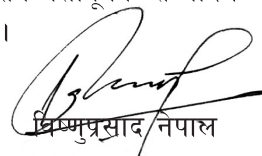
नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको दिन मंसिर १ गते प्रत्येक वर्ष राष्ट्रिय कर दिवस मनाउँदै आइरहेको छौं । यस वर्ष सातौं राष्ट्रिय कर दिवस “ कर : समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको भर ” भन्ने मूल नाराका साथ आयोजना गर्न पाउँदा मलाई अत्यन्त खुशी लागेको छ ।

राष्ट्रिय कर प्रणालीलाई अन्तराष्ट्रिय स्तरमा अभ्यास भइरहेका अब्वल कर प्रणाली सापेक्ष बनाउँदै लगानीमैत्री नीतिको माध्यमबाट करदातामैत्री वातावरणको निर्माण गरी स्वेच्छिक कर सहभागिताको प्रवर्द्धन गर्न हामी प्रतिवद्ध छौं । असल कर प्रणालीका आधारभूत मान्यताहरु पारदर्शिता, तटस्थता, स्वच्छता, सरलता र समतालाई आत्मसाथ गर्दै विद्यमान कर सहभागिता अन्तर (Tax Gap) लाई कमशः कम गरी सरल, पारदर्शी, स्वच्छ र दक्ष एवं मितव्ययी कर प्रशासनको विकास गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने दिशामा हामी अग्रसर भएका छौं ।

कर प्रशासन र करदाताबीच रहेको दुरी कम गर्दै करदाता शिक्षामा बढोत्तरी र सेवा प्रवाहमा चुस्तता ल्याई स्वतस्फुत रुपमा कर तिर्ने बानीको विकास गराउन हामी सफल हुनेछौं । हामीले तिरेको कर हाम्रै लागि समुन्तत, न्यायपूर्ण र समृद्ध नेपाल निर्माणका लागि भन्ने भावना सबै करदाताहरुमा जाग्रित गराउन सकियो भने मात्र यो दिवसले सार्थकता पाउनेछ । कर दिवसको अवसरमा गरिने क्रियाकलापबाट करदाताहरुलाई समेत स्वेच्छिक ढंगले कर सहभागिता जनाउन अभिप्रेरित गर्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

कर प्रशासनलाई समायानुकूल विस्तार गर्दै करदातामैत्री बनाउन विद्यमान प्रशासनिक संरचनाको पुनरावलोकन गरी मातहत कार्यालयहरुको कार्यक्षेत्रहरुको पुनःसंरचना गर्ने कार्य सम्पन्न भईसकेको छ । प्रशासनिक सुधारलाई मूर्तरुप दिन कर प्रशासनमा आवद्ध जनशक्तिको क्षमता तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्नेतर्फ सुस्पष्ट कार्ययोजनासहित कार्य थालनी गरिसकिएको व्यहोरा यस अवसरमा सबैमा जानकारी गराउन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, सातौं राष्ट्रिय कर दिवसको अवसरमा प्रकाशन गर्न लागिएको यस स्मारिकामा आफ्नो शुभकामना सहित मार्गदर्शन प्रदान गर्नु भएकोमा माननीय अर्थमन्त्रीज्यू र श्रीमान् सचिवज्यूहरु प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै, यो स्मारिका प्रकाशनको जिम्मेवारी सफलतापूर्वक सम्पादन गर्ने स्मारिका प्रकाशन उप समितिका संयोजक एवं सदस्यहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

हिमन्तुप्रसाद नेपाल
महानिदेशक

आन्तरिक राजस्व विभाग

२०७५ मंसिर १ गते

प्राक्कथन

“कर : समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको भर” भन्ने नाराका साथ मनाउन लागिएको सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस, २०७५ को अवसरमा यो “स्मारिका” प्रकाशन गरिएको छ । यस स्मारिकामा सार्वजनिक वित्त एवं कर विषयमा विज्ञता हासिल गरी ख्याति कमाउनु भएका व्यक्तित्वहरु र कर प्रशासन तथा आफ्नो कार्यक्षेत्रमा व्यवहारिक अनुभव हासिल गर्नुभएका व्यक्तिहरुबाट तयार भएका सान्दर्भिक तथ्यसहितका लेख रचना प्रस्तुत गरिएको छ । स्मारिकामा समाविष्ट लेखमा व्यक्त गरिएका विचारहरु लेखकका निजी विचार हुन्, निजहरु कार्यरत संस्था तथा आन्तरिक राजस्व विभागको आधिकारिक धारणा भने होइनन् । स्मारिकामा प्रकाशित रचनाहरुले राजस्व नीति निर्माता, नीति कार्यान्वयनकर्ता, सहयोगी निकाय तथा राजस्व नीति र नेपालको कर प्रणालीको विषयमा जानकारी राख्न चाहने आम नागरिकहरुलाई थप जानकारी प्रदान गर्ने अपेक्षा गरेका छौं । स्मारिका प्रकाशनको अवसरमा प्रदान गर्नु भएको सारगर्भित मन्तव्य र मार्ग निर्देशनका लागि माननीय अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाज्यू, श्रीमान् अर्थ सचिव डा.राजन खनालज्यू, श्रीमान् सचिव (राजस्व) श्री शिशिरकुमार ढुंगानाज्यू र श्रीमान् महानिर्देशक विष्णुप्रसाद नेपालज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । साथै यस प्रकाशनलाई लेख रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने विद्वान लेखक महानुभावहरु तथा प्रकाशन एवं मुद्रण व्यवस्थापनको कार्यमा सहयोग पुर्याउन हुने यस विभागका कर्मचारीहरु र मुद्रणकर्मीहरुलाई समेत हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछौं ।

विषय सूची

सि.नं.	लेखको शिर्षक	लेखक	पेज नं.
	नेपाली खण्ड		
१	वर्तमान करनीति, कार्यान्वयन योजना र भावी गन्तव्य	विष्णुप्रसाद नेपाल	१
२	व्यवसाय गर्ने वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदन र नेपालको अवस्था	विद्याधर मल्लिक	१२
३	लोकतन्त्रमा कर: चार दृष्टान्त	डा. स्वर्णिम बाग्ले	१७
४	जोखिममा आधारित कर परीक्षणको अवधारणा एवं प्रयोग	रामुप्रसाद डोटेल्	२१
५	उत्तरपूँजीवाद: हाम्रो भविष्यको मार्गदर्शक	शंकरप्रसाद अधिकारी	२८
६	नेपालमा संघीयतामा योजना	डा प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	४१
७	नेपालमा कर छुट र सहूलियत व्यवस्था: एक समीक्षा	बलराम रिज्याल	४६
८	आन्तरिक राजस्वसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र कार्यान्वयनको अवस्था	यज्ञप्रसाद ढुंगेल	५४
९	वर्तमान कर प्रशासनमा कौटिल्यकालीन कर प्रशासनको प्रतिबिम्ब	दामोदर रेग्मी	६३
१०	नेपालमा आदर्श करप्रणाली विकासको कार्यदिशा	भक्कप्रसाद आचार्य	६९
११	नेपालको संघीय संरचनामा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन: विश्लेषणात्मक टिप्पणी	बालगोविन्द विष्ट	७७
१२	नेपालको बैकिङ्ग क्षेत्रको विकासक्रम र हालको अवस्था	डा गुणाकर भट्ट	९३
१३	नेपालमा कर चुहावट र नियन्त्रण	कृष्णप्रसाद पराजुली	१००
१४	गुणस्तरीय अनुसन्धानका लागि सुचना संकलन र जोखिम विश्लेषण	ऋषिराम पोखरेल	१०३
१५	कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी केहि सवाल	अर्जुनप्रसाद भट्टराई	११४
१६	नेपालको मूल्य अभिवृद्धि कर र भारतको जि.एस.टि. का केही समानता र भिन्नताहरु	देवीप्रसाद शर्मा	१२२
१७	बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर परीक्षण: सामान्य जानकारीमुलक सन्देश	पदमकुमार श्रेष्ठ	१२९
१८	तल्लो तहका सरकारहरुको राजस्व अधिकारहरुको विश्लेषण, विवादका विषय र समाधानका उपायहरु	निर्मल ढकाल	१३७
१९	नया संगठन संरचना: मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय	दिलिपकुमार अधिकारी	१४९
२०	राजस्व प्रणालीमा विद्युतीय भुक्तानी एक परिचय	नारायणप्रसाद भण्डारी र रमेश सुबेदी	१५९
२१	करदाताको सहेली: विद्युतीय प्रणाली	चुडामणि ढुंगाना	१६४
२२	कसूरमा सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन	अच्युतमणि न्यौपाने	१७४
२३	आयकर संकलन र श्रोतमा कर कट्टी (TDS)	राजु प्याकुरेल	१७९

२४	वित्त नीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा र नेपालमा राजस्व परिचालनको अवस्था	रमेश अर्याल	१८६
२५	करका सिद्धान्त (Canon of Taxation) को कसीमा नेपालको कर प्रशासन:	प्रकाश शर्मा ढकाल	१९५
२६	स्थायी संस्थापनको आय एकिकरण	भवनाथ दहाल	१९९
२७	कर सम्बद्ध विवाद र न्यायिक उपचार	शरदप्रसाद कोइराला	२०५
२८	उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि बलियो आन्तरिक स्रोत परिचालन	गजेन्द्र बुढाथोकी	२१७
२९	धितोपत्र कारोवारमा पुँजिगत लाभकर एक यात्रा	प्रविन पन्दाक लिम्बु	२२१

English Section

३०	Large Taxpayers in Nepal: Current Status and Compliance Level	Dhani Ram Sharma	२२९
३१	Taxation: Theories and Practices in Nepalese Context	Maharaj Koirala	२४०
३२	General Anti-Avoidance Rules (GAARs) in a Nutshell.	Sushil Lamsal	२५०
३३	Making Income Tax Act work in practice- Five key problems in interpretation can be Solved	Anup Raj Upreti	२५६
३४	NFRS reporting in Commercial Banks: Tax Perspective	Ramesh K Dhital	२५९

वर्तमान करनीति, कार्यान्वयन योजना र भावी गन्तव्य

विष्णु प्रसाद नेपाल

१. पृष्ठभूमि

कर राज्यको खर्च परिचालन गर्ने महत्वपूर्ण र भरपर्दो स्रोत हो । करले देशभित्र आमजनता बीच आयको पुनः वितरण गरी समन्याय कायम गर्दछ । कर लगाउँदा र कर छुट दिँदा बचत, उपभोग, लगानी र रोजगारीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने हुँदा करले समग्र आर्थिक विकास सूचाकांकमा समेत बदलाव ल्याउन सघाउ पुऱ्याउँदछ । कर राज्य र जनताबीचको सेतु पनि हो । यसले राज्यलाई उत्तरदायी बन्न प्रेरित गर्छ, जुन सामाजिक सम्झौताको सिद्धान्त (Social Contract Theory) बाट निर्देशित छ । यसैगरी करको शासन प्रणालीसँग पनि सम्बन्ध छ । कर लोकतन्त्र, प्रजातन्त्रको आधार पनि हो । बेलायतको इतिहासमा राजा र संसदबीचको संघर्षको कारक कर नै थियो । त्यतिवेला राजाको आदेशमा होइन जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिले बनाएको कानून बाहेक कर लगाउन पाइदैन भन्ने कुरा लामो संघर्षपछि अन्ततः "No Taxation Without Representation" भन्ने सिद्धान्तकै रूपमा स्थापित भयो । जुन आज संसारका प्रायः सबै देशका संविधानमा उल्लेख भएको पाइन्छ । नेपालको संविधानको धारा ११५ मा "कानूनबमोजिम बाहेक कर लगाउन र उठाउन पाइदैन" भन्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी कर कानूनमा कुनै स्पष्टता छैन र व्याख्या गर्नुपर्दछ भने करदाताको पक्षमा गर्नुपर्छ अर्थात् "Benefit of doubt of the tax law to taxpayer side" भन्ने पनि गरिन्छ । यस सिद्धान्तबाट पनि के स्पष्ट हुन आउछ भने जनप्रतिनिधिबाट बनाइएको कानूनबमोजिम मात्र कर लगाउनु र उठाउनुपर्दछ । कानूनमा स्पष्टता नहुनुको मतलब जनादेश प्रस्पष्ट नरहेको मानिन्छ ।

२. वर्तमान करनीति तथा कार्यक्रम

सरकारले वार्षिक बजेटसँगै राजस्व परिचालनको नीति कार्यक्रम जननिर्वाचित संसद समक्ष प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । यसै नीति भित्र रहेर कर कानूनमा संशोधन र परिमार्जन गर्ने गरिन्छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको संघीय संरचनाबमोजिम निर्वाचन पश्चात गठन भएका तीनै तहका सरकारले आ-आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्र रहेर राजस्व परिचालनका नीति तथा कार्यक्रम घोषणा गरेका छन् । संघीय सरकारले आम नागरिक, करदाता र लगानीकर्ताले चाहे अनुरूपको आदर्श कर प्रणाली

कायम गर्ने ध्येयले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को राजस्व परिचालनका नीति तथा कार्यक्रम घोषणा गरेको छ । घोषित नीतिमा सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याई कराधार फराकिलो बनाउने, आर्थिक गतिविधिको विस्तारमा सघाउ पुग्ने गरी कर प्रणालीलाई लगानीमैत्री बनाई उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने, कर संरचना र दरहरूमा समय सापेक्ष सुधार गरी कर प्रणालीलाई थप प्रगतिशील र समन्यायिक बनाउने, कर प्रशासनमा सुधार गरी दक्ष व्यवसायिक, स्वच्छ एवम् सुदृढ बनाउने र कर कानूनको पालनामा जोड दिदै कर छुली तथा चुहावटलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । यी उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष कर र प्रशासनिक संरचना सुधारतर्फ केही नयाँ नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था र कार्यक्रम तय गरिएका छन् ।

प्रत्यक्ष करतर्फ

- प्रगतिशील करमार्फत न्यायोचित कर प्रणाली विकास गर्न व्यक्तिगत आयकरको दरमा परिमार्जन गरी दश, बीस र तीस प्रतिशतका दरहरू कायम गरी २० लाख भन्दा बढी करयोग्य आयमा थप २० प्रतिशत अतिरिक्त कर लगाइएको,
- घरजग्गाको पुँजीगत लाभकर नलाग्ने सीमा घटाएर दश लाख बनाइएको, पुँजी निर्माणका लागि सञ्चित मुनाफा आफ्नै उद्योगमा पुनः लगानी गरेमा लाभांश कर छुट हुने व्यवस्था उत्पादनमूलक र पर्यटन उद्योगहरूलाई समेत प्रदान गरिएको,
- रोजगारी प्रवर्द्धन गर्न एकसय जना भन्दा बढीलाई प्रत्यक्ष रोजगारी दिने उद्योगलाई आयकर सहूलियत दिइएको, महिला उद्यमशीलता एवम् लघु उद्योग व्यवसायलाई प्रवर्द्धन, चिया, कपडा, डेरी उद्योगलाई प्रोत्साहन गर्न आयकरमा केही छुट दिने व्यवस्था गरिएको,
- पब्लिक लिमिटेड कम्पनीमा रुपान्तरण हुन प्रोत्साहन गर्दै ५० करोड वा सो भन्दा बढी चुक्ता पुँजी हुनेगरी प्राइभेट कम्पनी पब्लिक कम्पनीमा रुपान्तरण भएमा आयकरमा छुट दिइएको र सामुदायिक स्वास्थ्य सेवा प्रवर्द्धन गर्न त्यस्ता अस्पताललाई आयकरमा केही छुट दिने व्यवस्था गरिएको,
- योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण व्यवस्थालाई प्रोत्साहन गर्न त्यस्तो कोषमा सहभागी हुने व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा कर छुट दिइएको र जीवन बीमाको प्रिमियम वापत कर प्रयोजनमा खर्च कट्टी गर्न पाउने सीमामा पनि वृद्धि गरिएको ।

अप्रत्यक्ष करतर्फ

- निश्चित क्षेत्रभित्र तोकिएका वस्तुहरूको कारोवार गरेमा अनिवार्य रूपमा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको,
- विगतदेखि केही वस्तुमा उपभोक्तावाट संकलन गरिएको मूल्य अभिवृद्धि कर संकलक स्वयमलाई फिर्ता दिने व्यवस्था खारेज गरिएको,
- संविधान प्रदत्त मौलिक हकको सम्मान गर्दै शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको उपभोगमा लगाई आएको मूल्य अभिवृद्धि कर हटाइएको,

- मदिरा, चुरोट, सूती जस्ता स्वास्थ्यमा हानिकारक वस्तु एवं निश्चित क्षमता माथिका सवारी साधनमा अन्तःशुल्क वृद्धि गरिएको,
- मानव स्वास्थ्य र वातावरणीय स्वास्थ्यमै प्रतिकूल हुने थप केही वस्तुमा अन्तःशुल्क लगाइएको,
- मदिरा, चुरोट र खाने सूतीमा अन्तःशुल्कका अतिरिक्त स्वास्थ्य जोखिम गरेको नयाँ व्यवस्था गरिएको,
- सामुदायिक विद्यालयले आफ्नो प्रयोगको लागि पैठारी गर्ने एक थान बसमा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्क छुट दिने व्यवस्था गरिएको ।

प्रशासनिक सुधारतर्फ

- लामो समयदेखि मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण नबुझाएका करदाताहरूलाई विवरण र कर बुझाई नियमित हुन चाहेमा सोवापत लाग्ने जरीवाना थप, दस्तुर र व्याज छुट दिने व्यवस्था गरिएको,
- आयकरतर्फ कर लाग्ने क्रियाकलापमा संलग्न रहेका तर करको दायरामा नआएकालाई करको दायरामा आएमा र करको दायरामा आएका तर आय विवरण र कर नबुझाएका प्राकृतिक व्यक्तिलाई तोकिएका वर्षयताको विवरण र कर बुझाएमा विगतको आय विवरण र कर तथा शुल्क छुट दिने व्यवस्था गरिएको,
- संस्था दर्ता ऐन, २०३४ अन्तर्गत दर्ता भएका सामाजिक संस्थाहरूलाई पछिल्लो वर्षको विवरण दाखिला गरेमा विगत आर्थिक वर्षहरूको विवरण, कर तथा शुल्कहरू छुट दिने सुविधा र सहूलियत प्रदान गरिएको,
- कर प्रणाली सुधारका लागि करदाता र कर प्रशासन दुवै पक्षमा इमान्दारिता, पारदर्शिता स्वच्छता र सदाचारिता कायम गर्न सबै उपायहरू अवलम्बन गरिने घोषणा गरिएको,
- राजस्व चुहावट गर्ने र कर कानूनको पालना नगर्ने उपर कठोर कारवाही गरिने र विजक जारी नगर्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न सघन रुपमा बजार अनुगमन गरिने र कर परिपालना नभएको वा विजक जारी भएको नपाइएमा कारोबार स्थलमा नै विषेश जरीवाना गरिने स्पष्टता गरिएको,
- वित्तीय पारदर्शिताका लागि कर प्रशासन र बैकिङ्ग क्षेत्रको सहकार्यलाई मजबुद बनाउन व्यवसायीहरूले कर प्रणालीमा प्रस्तुत गरेको वित्तीय विवरण र बैक तथा वित्तीय प्रणालीमा पेश गरेको वित्तीय विवरणको सूचना आदान-प्रदान गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास गरिने प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको,
- विभिन्न नियमनकारी निकायमा रहेका करदातासम्बन्धी सूचनालाई एकीकृत गर्न करदाता सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरिने घोषणा गरिएको,
- विल विजक लिने दिने प्रणालीमा सुधार गरी कारोबारमा पारदर्शिता ल्याउन निश्चित सीमाभन्दा बढी कारोबार गर्ने करदातालाई विद्युतीय माध्यमबाट विजक जारी गर्न अनिवार्य गरिने र कर प्रशासनको पहुँच स्थापित गर्न बिक्रेतालाई र विद्युतीय माध्यमबाट भएका विजकलाई आन्तरिक

राजस्व विभागको केन्द्रीय विजक अनुगमन प्रणालीमा आवद्ध गर्ने विषयलाई थप विस्तार गर्ने घोषणा गरिएको ।

३. हाम्रो प्रतिवद्धता र कार्यान्वयन कार्ययोजना

सबै आर्थिक क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याई करधार फराकिलो बनाउने सरकारको उद्देश्य हासिल गर्न कर सहभागिताको अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ र कर सहभागिता लागत घटाउनु पर्दछ । साथै, कर सहभागिताको पहिलो पक्ष भनेको स्वेच्छिक कर सहभागिता नै हो । सरकारले घोषणा गरेका माथि उल्लिखित करसम्बन्धी नीति र कार्यक्रमको पूर्ण कार्यान्वयनमा प्रतिवद्ध रहँदै यस वर्ष २०७५/७६ का लागि आन्तरिक राजस्व विभागले देहायबमोजिम कार्यान्वयन कार्ययोजना स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा लगेको छ ।

कर कानून र प्रणाली सुधार तथा प्रक्रियामा सरलीकरण

- आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क लगायतका राजस्वसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूलाई सरल, सहज एवं परिष्कृत गरी एउटै ऐनमा समाहित गर्न एकीकृत कर संहिताको मस्यौदा छिट्टै तयार गरिने ।
- लामो समयदेखि भन्दै आएको Any Branch Banking System र विद्युतीय माध्यमबाट कर भुक्तानी गर्ने कार्य समेत शुरुवात भएका छन् जसले करदाताको कर तिर्ने लागत घटाउने विश्वास लिइएको छ । आगामी दिनमा विद्युतीय भुक्तानी (e-payment) प्रणालीलाई थप विकास र विस्तार गरिने ।
- Excise Automation System लाई पूर्ण कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । मदिरा र वियर उद्योगहरूमा IP Camara जडान गरी प्रत्यक्ष निगरानीको व्यवस्था गरिने । वाइन उद्योगहरूले २०७६ बैशाखदेखि स्टिल ट्यांक वा काठको भ्याट प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन गरिने । नेपालमा रहेका मदिरा उद्योगको आधारभूत पूर्वाधारको मापदण्ड बनाइने ।
- प्रत्येक कार्यालयले बढी राजस्व दाखिला गर्ने कम्तिमा १०० जना करदाताको दर्तासम्बन्धी सूचना, आय विवरण, कर बक्यौता, बेरुजु तथा योगदान गरेको कर समेत खुल्ने गरी Profile तयार गरिने ।

करदाता शिक्षा र अन्तर्क्रिया

- बजेटमा व्यवस्था भएको र आर्थिक ऐनद्वारा प्रदत्त छुट सुविधाको उपयोग गरी कर सहभागिता अभिवृद्धि गराउन “अधिकतम सहुलियत अधिकतम सहभागिता” को मान्यताअनुरूप प्राप्त सहुलियत व्यवस्थाको पर्याप्त प्रचार, प्रसार गराई करको दायरा विस्तार र कर कानूनको परिपालना गराउन कर प्रशासन सक्रिय रूपमा लागि पर्ने र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधीमूलक संस्थाहरूलाई पनि यसमा संगसंगै हातेमालो गरी अगाडि बढ्ने गरी हाम्रा क्रियाकलाप केन्द्रित गर्ने ।
- सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याउन, अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई न्यूनीकरण गर्दै समाजका सबै वर्ग र तहलाई कर प्रशासनप्रति सकारात्मक भावनाको विकास गरी

कर सहभागितालाई उल्लेखनीय बनाउन करदाता शिक्षा कार्यक्रमलाई व्यापक रूपमा सञ्चालन गरिने ।

- लगानीमैत्री कर प्रणालीका रूपमा उद्योग व्यवसायहरूलाई करको छुटसुविधा प्रदान गर्ने नीतिगत व्यवस्थाअनुसार दिइएका छुट सुविधाहरू बारे व्यापक सचेतना र करदाता शिक्षाको माध्यमबाट प्रचार गरिने ।

सूचनाको पहुँच अभिवृद्धि

कर प्रशासनसंग व्यवस्थित सूचनाको भण्डार भएमा मात्र करदातालाई सही सूचना प्रवाह गर्न र कर परिपालना गराउन सकिने र स्वच्छ तथा तटस्थ कर व्यवहार स्थापित हुने हुँदा यसका लागि देहायका कार्यहरू गरिनेछन्

- Integrated Tax System र ASYCUDA World System को Interface गरी दुवै क्षेत्रमा Risk Profiling गर्ने प्रणालीको विकास गरिने ।
- राजस्व प्रणालीलाई पारदर्शी बनाई कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न प्रविधिको उपयोग महत्वपूर्ण हुने भएकाले करदाताहरूलाई विद्युतीय माध्यमबाट बिल बिजक जारी गर्ने र त्यसलाई विभागको केन्द्रीय अनुगमन प्रणालीमा आवद्ध गराउने गरी शुरु भएको व्यवस्थालाई थप विस्तार गरिदै लगिने । रु. ३५ करोड भन्दा बढी कारोवार गर्ने करदातालाई अनिवार्य रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट बिजक जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । यसलाई क्रमशः विस्तार गर्दै लगिनेछ ।
- प्रविधिको उपयोग मार्फतकरदातालाई सही कर सहभागिता गर्न उत्प्रेरित गर्न करदाताको आय विवरण साथ पेश गर्नुपर्ने Disclosure मा व्यवसायिक प्रकृतिअनुसारका विवरणहरू प्रस्तुत गर्नुपर्ने गरी नयाँ ढाँचा तथा विषयहरू तयार गर्ने कार्य सुरु भएको छ ।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको एकल खाता कोष प्रणाली (TSA) र भूमिसुधार व्यवस्थापन विभागमा रहेको Land Record Management Information System (LRMIS) र Integrated Tax System बीच अन्तर आवद्धता कायम गरिने ।
- विद्यमान सूचना संयन्त्रलाई अझ विस्तार र एकीकृत गर्दै लैजाने तथा वित्तीय पारदर्शिता कायम गर्ने उद्देश्यले बैंक र कर प्रशासनबीच सूचना आदान प्रदान गर्ने प्रणाली शुरुवात गरिने ।

सही कर परिपालनामा जोड

- मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ लामो समयदेखि कर विवरण नबुझ्दा बस्ने र लगातार क्रेडिट वा शून्य विवरण दिने र बिजक जारी नगर्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न सघन रूपमा बजार अनुगमन गरी कर परिपालना नभएको, बिजक जारी गरेको नपाइएमा कारोवार स्थलमा नै विशेष जरिवाना गर्ने लगायतका Enforcement का कार्यक्रम अगाडि बढाइने ।

- मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भई लामो समयसम्म विवरण पेश नगरेका करदाताहरूले पौष मसान्तसम्म विवरण पेश गरी नियमित नभएमा त्यस्तो दर्ता खारेजी गरिने, करयोग्य कारोवार गरेर पनि दर्ता नभएका करदाताहरूको पहिचान गरी अनिवार्य दर्ता गराइने, विवरण नदिने करदाताहरूको संख्या मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ ठूला र मध्यम करदाता संख्या १ प्रतिशत भन्दा कम र अन्य करदाताहरूको संख्या १० प्रतिशत भन्दा कममा सीमित गरिने। आयकरतर्फ ठूला र मध्यम करदाताहरूको संख्या ५ प्रतिशत र अन्य करदाताहरूको संख्या ३० प्रतिशतमा सीमित गरिने ।
- मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ कर तिर्नुपर्ने (डेबिट) विवरण संख्या २० प्रतिशत र कर लिनुपर्ने (क्रेडिट) विवरणको संख्या ४५ प्रतिशत भन्दा तल सीमित गरिने ।
- कर परीक्षण र अनुसन्धानमार्फत् तथ्य र सूचना विश्लेषणमा आधारित कर निर्धारण गर्ने । विभिन्न जोखिम विश्लेषण परिसूचकहरूको आधारमा ठूला करदाता कार्यालय र मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयबाट कर परीक्षण गरिएका फाइलहरूमध्ये कम्तिमा ५ प्रतिशत र अन्य कार्यालयहरूको फाइलमध्ये ३ प्रतिशत फाइलहरू कर परीक्षण पुनरावलोकन गरी कर परीक्षणको गुणस्तर सुधार गरिने ।
- एउटै व्यावसायिक समूहका करदाताहरूमध्ये कारोबारको प्रकृतिका आधारमा Group तथा Link Audit गर्ने ।
- सरकारी क्षेत्रबाट हुने भुक्तानीमा अग्रीम कर कट्टी (TDS) गरे नगरेको लगायतका विषयमा राजस्वको अनुगमन गर्ने ।
- कर जोखिम उच्च रहेका पेशाविद तथा परामर्शदाताहरूको कारोबारको विस्तृत छानविन तथा अनुसन्धान गर्ने ।
- मालपोत कार्यालयबाट घरजग्गाको कारोबारको विवरण प्राप्त गरी पुँजीगत लाभकर असूलीको अनुगमन गरिने ।
- अवैध मदिराको नियन्त्रण गर्न स्थानीय प्रशासन र प्रहरीको सहयोग लिई अनुगमन गर्ने, अवैध मदिरा नष्ट गर्ने, नक्कली अन्तःशुल्क टिकटको प्रयोग र अवैध मदिराको उत्पादन नियन्त्रण गर्न बजार अनुगमन बढाइने ।
- अन्तःशुल्कजन्य वस्तु उत्पादन गर्ने मूलतः मदिरा, वियर, वाइन उत्पादन गर्ने प्रतिष्ठानको अनुगमन गरी Profile तयार गरिने ।
- भौतिक नियन्त्रण अन्तर्गतका मदिरा वियर वाइन तथा स्वयम् निष्कासन प्रणाली अन्तर्गतका चुरोट तथा सूर्तिजन्य वस्तुको कच्चा पदार्थ खरीद, भण्डारण खपत र उत्पादन तथा तयारी पदार्थको भण्डारण तथा निष्काशन प्रक्रियाको अन्तःशुल्क अधिकृतबाट महिनाको एक पटक अनिवार्य रुपमा निरीक्षण गरी विभागमा प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था मिलाइने ।

- कर परीक्षण तथा अनुसन्धानसम्बन्धी सम्पूर्ण प्रक्रियागत अभिलेखहरू एकीकृत सूचना प्रणालीबाटै सिर्जना हसहसुने व्यवस्था मिलाइने । कर प्रशासन सम्बन्धी कार्यमा देखिने नीतिगत तथा कार्यगत अस्पष्टताको निदान गर्न विषयगत विज्ञ समूह (Core Group) लाई क्रियाशील तुल्याइने ।
- राजस्व छली र चुहावट नियन्त्रणका लागि सम्भावित कर छलीको क्षेत्र पहिचान गरी सूचना र तथ्याङ्क संकलन गर्ने तथा सघन अनुगमनका माध्यमबाट छानविन तथा अनुसन्धान कार्यलाई जोड दिइने ।
- लामो समयसम्म राज्यकोषमा दाखिला हुनुपर्ने कर दाखिला नगर्ने करदाता उपर अन्तिम तहसम्मको कानुनी कारवाही गरी बक्यौता संकलन गर्ने तथा बेरुजुको अभिलेखलाई विद्युतीय प्रणालीमा अद्यावधिक गरी समयमा नै फछ्यौट गरिने ।
- करदाता र कर प्रशासन दुवै पक्षमा इमान्दारिता, पारदर्शिता र स्वच्छता रहेमात्र कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । यसका लागि आवश्यक सबै उपायहरू अवलम्बन गरिने र कानूनको परिपालना नगरी राजस्व चुहावट गर्ने उपर कठोर कारवाही गरिने ।
- एक करोड भन्दा बढीको सवारी साधन खरीद गर्दा खरीदकर्ताले कर चुक्ता प्रमापत्र पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनको अनुगमन गरिनेछ ।
- विभागबाट जारी भएका निर्देशिकाहरूमा समसामयिक परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।
- क्षमता विकास, सांगठनिक सुधार र कर सुशासन ।
- कर सहभागिता लागत घटाउने, कर प्रशासनको उपस्थिति बढाउने र करदाताको सहभागिता दर बढाउने विषयलाई दृष्टिगत गरी यस वर्षदेखि आर्थिक क्रियाकलापमा बढोत्तरी भएका केही स्थानमा नयाँ आन्तरिक राजस्व कार्यालय र करदाता सेवा कार्यालय विस्तार भएका छन् । त्यसैगरी ठूला करदाताहरूलाई गुणस्तरीय सेवा दिन र सुक्ष्म अनुगमन तथा रेखदेख बढाउन साविकको ठूला करदाता कार्यालयमा रहेका करदाता विभाजन गरी मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरिएको छ । आगामी दिनमा करदातालाई नजिकबाट गुणस्तरीय र लागत प्रभावी सेवा प्रवाह गर्न करदाता सेवा कार्यालयहरू विस्तार गर्दै लगिने ।
- राजस्व प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारको एउटा पक्ष भनेको कर प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिको मनोबल उच्च राख्दै उनीहरूमा उच्च नैतिकता र स्वच्छ व्यवहार प्रदर्शनलाई प्रोत्साहन गर्न जरुरी छ । यसका लागि सूचना प्रविधि सञ्जालको माध्यमबाट सिंगो प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउने प्रयासलाई यस वर्ष पनि निरन्तरता दिइनुका साथै जनशक्ति विकासमा पर्याप्त ध्यान दिनु आवश्यक छ । साथै सदाचारिताको सीमा भित्र नरहने कर्मचारी उपर शून्य सहनशीलताको नीति लिइने ।
- कर प्रशासन र कर अधिकृतको स्वच्छता एवं सदाचारयुक्त व्यवहार स्वयम् कर सहभागिताको आधार रहेको तथ्यप्रति सबै कर अधिकृतहरूलाई ध्यानाकृष्ट गर्दै कार्यसम्पादनको विशेष निगरानी गरी राम्रो गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने र दोषी भए दण्डित गर्ने प्रकृया थालनी गरिसकिएको ।

- कर प्रशासनमा आवद्ध कर्मचारीको लागि तयार भएको आचार संहिताको पालना गरिनेछ । सो उलंघन गर्ने उपर शून्य शहनशीलताको नीति अवलम्बन गरिने ।
- विद्यमान SITC (Standard International Trade Classification Code) लाई परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने ।
- पुनरावेदन सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (Appeal Information Management System) को विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । कर विवाद समयमानै फर्छ्यौट गर्न प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि चालु आर्थिक वर्षमा दर्ता भएका ५० प्रतिशत र गत वर्षदेखि जिम्मेवारी सरेका निवेदन मध्ये कम्तिमा ५० प्रतिशत निवेदन उपर निर्णय गरिने ।
- सदाचारमैत्री कर प्रशासनको माध्यमबाट स्वच्छ व्यवसायको प्रवर्धन गरी राजस्वको आधार संरक्षण गर्ने महानिर्देशक र कार्यालय प्रमुखसँग सूचकमा आधारित कार्यसम्पादन सम्झौता गरिएको छ । सोही कार्यसम्पादन सम्झौताको कार्यान्वयनको निरन्तर अनुगमन गरिने ।

बजेट वक्तव्य एवं आर्थिक ऐनबाट प्रदत्त छुट सुविधा एवं सहभागिताका विषयहरु करदाता एवं आम नागरिकमा प्रचार प्रसार गरी करदातालाई थप जागरुक र आम नागरिकमा कर सचेतना बढाई कर सहभागिता बढाउने, कर प्रशासन र करदाताको समय, लागत र भ्रन्कट कम गराउने उद्देश्यका साथ करदातालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर “कर: समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको भर” भन्ने मूल नाराका साथ मंसिर १ गते देखि ७ गतेसम्म सप्ताहव्यापी रूपमा सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस मनाइदैछ । यस क्रममा आम जनता र करदातामा करका विषयमा बढी भन्दा बढी सूचना संप्रेषण गराउन छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम उपयोग गर्ने सञ्चार जगत र खास गरी आर्थिक पत्रकार समाजको सक्रिय सहयोग लिइनेछ ।

४. भावी गन्तव्य

स्वच्छ, पारदर्शी र व्यापक कराधारयुक्त कर प्रणालीबाट नै “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को अवधारणा साकार पार्ने अभियानलाई सघाउ पुग्दछ । यसको लागि उपयुक्त कर नीति र सुदृढ सेवाको सुनिश्चितता प्रदान गरी कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न जरुरी छ । करदातालाई स्वतस्फूर्त कर सहभागिता जनाउने वातावरण सृजना गर्न हाम्रा कार्य पद्धति स्वचालित प्रकृतिका हुनु पर्दछ । यो वातावरण निर्माणका लागि देहायका विषयमा हाम्रा सुधारका गतिविधि केन्द्रित हुनुपर्छ ।

- हाम्रो कर प्रणालीलाई लगानीमैत्री बनाउन उत्पादनमूलक उद्योग र व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्न लिइएका नीतिगत र कानूनी सुधारको पर्याप्त सञ्चार गर्न छलफल र अन्तरक्रिया बढाउँदै लैजानु आवश्यक छ ।
- कर नीतिमा निरन्तर अध्ययन अनुसन्धान गरी परिमार्जन र सुधार गरिनु जरुरी छ ताकि यसले आयमा वृद्धि र लगानीलाई उत्प्रेरित गरोस् । कर छुट र प्रोत्साहनलाई पुनरावलोकन गर्ने, संस्थागत करका दर अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रतिस्पर्धी बनाउने, व्यक्तिगत करका दरलाई प्रगतिशील बनाउने, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुकूल मापदण्ड निर्माण गर्ने, कर विवाद शीघ्र निराकरण गर्ने र

विदेशी लगानी आकर्षण गर्न र राष्ट्रिय हित जगेर्ना गर्ने अनुकूल हुने गरी दोहोरो कर मुक्ति एवं परस्पर सूचना आदान प्रदान गर्ने सम्झौता गर्नु पर्दछ ।

- कराधार वृद्धि र संरक्षण हुने गरी कर नीति परिमार्जन गरिनुपर्छ । यसको लागि सरकारी तथा गैर सरकारी निकाय संघ, संस्था र बैकसँग साभेदारी गर्दै अगाडि बढ्ने, विभिन्न विषयगत निर्देशिका र दिग्दर्शनको निर्माण गर्ने, कर खर्च प्रणालीको अवलम्बन गर्ने र उपयुक्त सूचना तथा सञ्चारको उपयुक्त प्रविधि उपयोग गर्दै विद्युतीय व्यवसायलाई समेट्ने कार्य गर्नुपर्दछ । कर कानून र प्रकृत्यामा तादम्यता कायम गर्नु पर्दछ । सबै किसिमका करहरुको कर सम्बद्ध विभिन्न ऐनलाई एकीकृत गरी कर संहिता निर्माण गर्ने, करदाता दर्तादेखि विवरण संकलन, कर दाखिला, कर परीक्षण, अनुसन्धान र कर असूली जस्ता सञ्चालन प्रकृत्या एकीकृत र सरलीकरण गर्नुपर्छ । संघीयताको सन्दर्भमा प्रदेश र स्थानीय तहको कर नीति र कर संकलन प्रक्रियासँग तादात्म्यता कायम गर्न समन्वय गर्न जरुरी छ । यसले कर सहभागितामा थप अभिवृद्धि गर्नेछ ।
- करदाता शिक्षा, सेवा, सूचना सञ्चार र संप्रेषण घनीभूत रुपमा बढाउन जरुरी छ । यसलाई कर प्रणालीको अभिन्न अंगको रुपमा निरन्तर सँगै लैजानुपर्छ । करदातालाई सशक्तिकरण गर्ने र आम जनतालाई करप्रति जागरुक बनाउदै लैजादा कर सहभागिता अभिवृद्धि हुने करदाता र कर प्रशासनको समय लागत र भन्फट कम हुन जान्छ र अन्ततः कर सहभागिता वृद्धि हुनेछ । यसर्थ, अवको करदाता सेवा परम्परागत रुपमा होइन कि आधुनिक विद्युतीय माध्यमको उपयोग गरी प्रवाह गर्नुपर्छ । विद्युतीय माध्यमबाट दर्ता, सेवा, कर संकलन कर विवरण पेश गर्ने, कर दाखिला गर्ने विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली सुदृढ बनाउने, करदातालाई कर प्रणालीभित्र रहेको सूचनामा पहुँच दिने कर चुक्ता जस्ता सेवा लगायत सबै सेवा उपलब्ध गराउदै लैजानु पर्दछ ।
- करसम्बन्धी सूचना सामाग्रीको विकास, परिमार्जन, वितरण र उपयोग निरन्तर रुपमा गर्नुपर्छ । करसम्बन्धी जानकारीमूलक बोसर, पम्पलेट, छापा एवं विद्युतीय सञ्चार माध्यबाट सञ्चार गराई आम जनता र करदातालाई जागरण ल्याइरहनु पर्दछ । करसम्बन्धी सबै प्रकारका सूचना सामाग्रीहरु वेभसाइटमा उपलब्ध हुने, वेभसाइटबाट नै करदाता नागरिकसँग दोहरो सम्वाद सुविधा उपलब्ध गराउने कर कानून, नियम, निर्देशिका विवरण आदि अद्यावधिक गरी वेभसाइटमा राख्ने र सामाजिक सञ्जालको उपयोग गर्दै कर बारे सचेतना बढाइरहनु पर्दछ ।
- करदाता शिक्षा र अन्तरक्रिया निरन्तर रुपमा सञ्चालन गर्ने, यसको लागि सबै प्रकारका कर शिक्षामा एक रूपता कायम गर्ने खालका सिकाइ सामग्री तयार गर्ने, प्रत्येक कार्यालयले आ-आफ्नो नयाँ करदातालाई कर अभिमूखीकरण कार्यक्रम संचालन गर्ने, करको महत्व यसको प्रयोजनका बारेमा आम जनतामा जागरण ल्याउने र करदाताहरुमा कर सहभागिता अभिवृद्धि बढाउन उनीहरुकै सहयोग र समन्वयमा विभिन्न कार्यक्रम र गतिविधिहरु सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
- कर सहभागिता नजनाउने जोखिमयुक्त करदाताको सूची तयार गर्ने, उनीहरु माथि निगरानी बढाउने खालका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, एकीकृत विद्युतीय कर प्रणाली सुदृढ गर्ने, एकीकृत

सूचना सञ्जाल निर्माण र विकास गर्ने, सबै प्रकार आर्थिक गतिविधिहरूलाई समेटदै सरकारी, सार्वजनिक र निजी क्षेत्रबाट हुने भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्ति निकायसँग स्थायी लेखा नम्बर हुनुपर्ने व्यवस्था अनिवार्य गर्नुपर्छ ।

- सूचना व्यवस्थापन प्रणालीलाई परिमार्जन गर्ने, प्रतिवेदन प्रणाली सुधार गरी वेभमा आधारित बनाउँदै लैजानुपर्छ । कर कानूनको पालना गरे नगरेको कुरा पत्ता लगाउने, कर विवरण दाखिला गर्ने प्रणाली र तरिका पुनरावलोकन गर्ने, शंकास्पद करदाताहरूको जोखिम सूचकांक पहिचान गरी जोखिम विश्लेषण गर्ने, जोखिम पहिचान गर्न सफ्टवेयर परिमार्जन गर्ने जोखिम केन्द्रित छानविन परीक्षण अनुसन्धान अधि बढाई प्रदर्शनीय प्रभाव पाउँदै कर परिपालन गराउन विभिन्न रणनीति विकास गरी अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।
- कर परीक्षण र अनुसन्धानको विद्यमान पद्धतिको पुनरावलोकन गर्ने, कर चुहावट पत्ता लगाउन कर परीक्षण र अनुसन्धानका उपयुक्त तरिका र साधनको प्रयोग गर्ने, जटिल प्रकृतिका कर विषयको निराकरण गर्न विज्ञ राय लिने अभ्यास गर्ने, कर परीक्षण भएका फाइलको अनुगमन अवलोकन गरी निश्चित सूचकको आधारमा कुनै कर परीक्षण गर्नुपर्ने विषय छुट भएको पाइएमा पुनरावलोकन गरी पुनः छानविन परीक्षण गर्ने, त्यस्ता फाइल परीक्षण गर्ने कर अधिकृतको अभिलेख राखी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन, सरुवा, बढुवा, पदस्थापन जस्ता वृत्ति विकाससँग आवद्ध गर्ने जस्ता पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राजस्व अनुसन्धान विभाग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, नेपाल राष्ट्र बैंक, बीमा समिति, धितोपत्र बोर्ड, दूर सञ्चार प्राधिकरण, नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेण्ट संस्था आदि संवैधानिक एवं अन्य नियामक निकायसँग समन्वय र सम्बन्ध स्थापित गर्दै आर्थिक सूचनाहरू प्राप्त र उपयोग गर्ने प्रणाली स्थापित गर्नुपर्छ । कतिपय विषयमा यी निकायहरूसँगै साझा रणनीति बनाई कर नतिर्ने र छली गर्ने उपर कारवाही गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्छ । यसको अलावा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनसँग आवद्ध भई उनीहरूसँग कर छली विषयका सूचना प्राप्त गर्ने र उपयोग गर्ने परिपाटीको थालनी गर्न जरुरी छ ।
- संस्थागत संरचना प्रणाली र जनशक्ति विकास र सुदृढीकरण गर्दै लैजान प्रथमतः संगठन संरचनालाई सेवा प्रवाह र कानून परिपालन गराउने सक्षम संस्थाको रूपमा विभागदेखि कार्यालयसम्म सुधार गरी सुदृढ तुल्याउनु पर्दछ । कम्प्युटर इन्जिनियर, चार्टर्ड एकाउन्टेण्ट, तथ्यांकशास्त्री, अर्थशास्त्री, वकिल जस्ता विज्ञ जनशक्ति बढाउने र उनीहरूको सेवाको भरपुर उपयोग गर्ने र कतिपय सेवाहरू बाहिरबाट लिई उपयोग गर्दै कर कानूनको परिपालनको अवज्ञा गर्ने उपर कारवाही हुन्छ भन्ने सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्छ तब मात्र कर सहभागिता अभिवृद्धि हुन्छ ।
- कर प्रणाली सुदृढ गर्न व्यवसायिक रूपमा जनशक्तिको समूह विकास गर्नुपर्छ, यसको लागि कर अधिकृतको सेवा प्रवेशको शैक्षिक योग्यता र विषय खास गरी कानून, व्यापारशास्त्र, व्यवस्थापन

र अर्थशास्त्र आदि अध्ययन गरेका उत्कृष्ट प्रतिभाशाली अधिकृत छनौट गरी भर्ना लिने व्यवस्था गर्ने, उनीहरूलाई सघन तालीम प्रशिक्षण प्रदान गर्ने, समय समयमा उठने विभिन्न कर विषय (Tax Issues) मा छोटो छोटो तालीम कार्यस्थलमा नै दिने व्यवस्था गर्ने, तालिमलाई सूचना प्रणाली सँग आवद्ध गर्ने, सरुवा, पदस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड र अभ्यास परिमार्जन गरी उपयुक्त व्यक्ति उपयुक्त स्थानमा सरुवा हुने परिपाटी विकास गर्दै व्यवसायिक दक्षता हासिल गराउनुपर्छ । तब मात्र कर प्रणाली संचालन र यसको लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ ।

- संस्थागत क्षमता सुदृढ र बलियो बनाउनुपर्छ । रणनीतिक योजना, कार्यक्रम र बजेट निर्माण गर्दा नतिजा हासिल हुने गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । अधिकृतहरूलाई कार्यमूलक कार्यसम्पादन सूचकको विकास गरी सोही मुताबिक कार्यसम्पादनको अनुगमन प्रतिवेदन मूल्यांकन गरी पुरस्कार र दण्ड प्रणालीसँग आवद्ध गरिनुपर्छ । यसो भए मात्र कार्यरत जनशक्तिमा आश र त्रासको वातावरण हुन्छ ।
- कर प्रणाली सम्बद्ध नीतिगत, कानूनी, संस्थागत, मानव संशाधन, करदाता सेवा, कानूनको परिपालना करदाताको कारोवार सम्बद्ध सबै सूचना विद्युतीय प्रणालीसँग आवद्ध गर्दै यसको उच्चतम विकास र प्रयोग गर्ने स्वचालित प्रणाली स्थापित गर्न अत्यन्त आवश्यक भइसकेको छ । अहिलेका सम्पूर्ण हार्डवेयर एवं सफ्टवेयर प्रणालीहरू पुनरावलोकन गरी एकीकृत गर्नुपर्छ । सूचना प्रविधि सम्बद्ध प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्दै यसको सुरक्षा प्रबन्ध गरिनुपर्छ । संघीय प्रणालीको सन्दर्भमा तीन तहका सरकारी निकायहरूसँग सूचना प्रणालीको आवद्ध गरी करारोपणका लागि आवश्यक सूचनाहरूको आदान-प्रदान गर्ने परिपाटीको विकास गरिनु अत्यन्त जरुरी हुन्छ ।
- आवधिक रुपमा सूचना प्रणालीको परीक्षण गर्दा देखिएका कमी कमजोरी तत्काल परिपूर्ति गर्दै अगाडि बढ्न जरुरी हुन्छ । करदातासँग सम्बद्ध सबै प्रकारका आयका सूचनाहरू प्रणालीमा समेटने, विश्लेषण गर्ने उपयोग गरी कर सहभागिता बढाउन सहजिकरण बढाउँदै लैजानुपर्छ ।
- अन्त्यमा, सरकारको बढ्दो सार्वजनिक खर्चको परिपूर्ति गर्न सघाउ पुर्याउने काममा आन्तरिक कर प्रणालीको भूमिका व्यापक र गहन छ । यसबाट मात्र उच्च आयको वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरण रोजगारी बृद्धि गर्दै नेपाली जनताको जीवनस्तर गुणात्मक परिवर्तन गरी “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” बनाउने सपना साकार बनाउने नेपाल सरकारको लक्ष्य हासिल गर्न सघाउ पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Handbook on Tax Administration, Matthijs Alink, Victor van Kommer
- बजेट वक्तव्य, २०७५/७६, अर्थ मन्त्रालय
- आर्थिक ऐन, २०७५/७६, अर्थ मन्त्रालय
- बजेट कार्यान्वयन कार्ययोजना २०७५, अर्थ मन्त्रालय
- वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०७५, आन्तरिक राजस्व विभाग

व्यवसाय गर्ने वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदन र नेपालको अवस्था

विद्याधर मल्लिक

१. सन् २०१९ को व्यवसाय गर्ने वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदन (Doing Business Report Nepal 2019, World Bank) ले नेपाल सन् २०१८ को तुलनामा ५ स्थान तल भरेको (१०५ औं स्थानबाट ११० औं स्थानमा) देखाएको छ । हाम्रा छिमेकीहरूले व्यावसायिक वातावरणमा उल्लेख्य सुधार देखाएका छन् । समृद्धि र लगानीमैत्री वातावरणका लागि सरकारले प्रतिवद्धता जनाए पनि व्यवसाय गर्ने वातावरणमा सुधार नहुनु र अन्य मुलुकहरूको तुलनामा भन्ने पछि पर्नुले उदेक लाग्दो स्थिति देखिएको छ जबकि युद्धग्रस्त छिमेकी मुलुक अफगानिस्तानले अफ्टेरो आन्तरिक सुरक्षा स्थितिको बावजुद पनि अघिल्लो वर्षको तुलनामा थप प्रगति गरेकोमा यो प्रतिवेदनले प्रशंसा गरेको छ ।
२. नेपाल यसरी पछि पर्नुका विभिन्न कारणहरू मध्ये कर व्यवस्थालाई यस पटक एक प्रमुख कारकको रूपमा दर्शाइएको छ । विश्वका अध्ययन गरिएको १९० मुलुकमध्ये कर तिर्ने सहजताका विषयमा नेपाल १५८ औं स्थानमा परेको छ जबकि भुटान १५औं स्थानमा छ । यो प्रतिवेदनअनुसार औषत करदाताले नेपालमा प्रत्येक वर्ष सालाखाला ३९ पटक कर तिर्नु पर्दछ जबकि दक्षिण एसियामा यो औषत २७.६ रहेको छ । ओइसिडि मुलुकहरूमा ११.२ पटक र हङकङ (चीन) मा औषत ३ पटक कर तिरे पुग्छ । नेपालमा कर तिर्न प्रति वर्ष सालाखाला ३५३ घण्टा समय करदाताले खर्चनु पर्दछ जबकि दक्षिण एशियाको औषत २७४.८ घण्टाको छ र सिंगापुरमा औषत वार्षिक ४९ घण्टा भन्दा बढी समय कर तिर्नमा लाग्दैन । नेपालमा सामान्यता मुनाफाको वार्षिक ३६.७ प्रतिशत कर र अनिवार्य अनुदान तिर्नु पर्दछ भने ३२ वटा राम्रो नतिजा रहेका अर्थतन्त्रहरूमा २६.१ प्रतिशत कर तिरे पुग्दछ । कर तिर्ने व्यवस्थाको गुणस्तर मापनमा नेपालको सूचकांक ३३.३५ मात्र छ भने भुटानको ९५.५०, भारत र श्रीलंकाको ४९.३१, तथा चीनको ५०.० र दक्षिण एशियाली औषत ४९.७८ रहेको छ ।
३. नेपालले कर प्रणाली सुधारमा दशकौंदेखि लगानी गरे पनि आज यो अवस्था किन आयो ? विश्लेषण गर्न आवश्यक देखिन्छ । यो प्रतिवेदनले विस्तारित गरेको केही थप सूचना यस्ता छन् । नेपालमा कर्पोरेट कर तिर्न १२५ घण्टा लाग्छ । रोजगारदाताले १७ पटक गरी ९८ घण्टा विभिन्न सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित अनिवार्य अनुदानहरू तिर्न खर्चनु पर्दछ र झण्डै मुनाफाको २० प्रतिशत रकम यी अनिवार्य अनुदानहरूमा (श्रम ऐनअनुसार) छुट्याउनु पर्दछ । मूल्य अभिवृद्धि कर तिर्न १३० घण्टा र वर्षको १२ पटक समय खर्चनु पर्दो रहेछ । त्यसैगरी मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता हुदा लेखा

परीक्षणमा पर्ने सम्भावना ७५ देखि १०० प्रतिशत हुँदो रहेछ र मू.अ. कर फिर्ता पाउन १४५ घण्टा खर्चनु पर्ने र ३७ हप्ता भन्दा बढि समय लाग्ने बताइएको छ । कर्पोरेट करको लेखा परीक्षण हुने सम्भावना ५० देखि ७४ प्रतिशत रहेको बताइएको छ । लेखा परीक्षण भई पुनः कर तिर्न २६ घण्टा र झण्डै १८ हप्ता लाग्ने यो प्रतिवेदनले झल्काएको छ ।

४. उपरोक्त अनुच्छेद ३ मा उल्लेख गरिएको विवरण हेर्दा कर तिर्ने व्यवस्थाले गर्दा व्यवसाय गर्ने वातावरणमा थपिएको असुविधाहरुको एउटा मुख्य अंशको कारक नयाँ श्रम ऐन र यस ऐनले रोजगारदाताहरुलाई अनिवार्य गरेको कर्मचारीका लागि अनुदानसम्बन्धी व्यवस्थाहरु देखिन्छ । कुल कर र अनुदान रकमको ५० प्रतिशतभन्दा बढी रकम तथा उल्लेख्य समय व्यवसायीले खर्चनुपर्ने अनिवार्यता थपनुका बारे सम्बन्धित निकायहरुले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । राज्य (रोजगारदाता) श्रमिक बीचको सम्बन्धलाई न्यायपूर्ण बनाउदै व्यवसाय गर्ने वातावरणमा कसरी सुधार ल्याउन सकिन्छ र लगानीमैत्री अर्थतन्त्रको निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा सबै पक्षको ध्यान जान आवश्यक छ । समृद्धिका लागि निजी क्षेत्रको लगानीको अपरिहार्यतामा सायद दुई मत होला । समग्र विश्वले अंगीकार गर्ने श्रमसम्बन्धी कानूनहरु र श्रमिकको सामाजिक सुरक्षा सहितको लगानीमैत्री अर्थतन्त्र निर्माण गर्न व्यवसाय गर्ने वातावरणमा सहजता ल्याउन गर्नुपर्ने सुधारहरु हाम्रा लागि पनि आवश्यक छन् ।
५. उपरोक्त अनुच्छेद ३ मा उल्लेख गरिएका अन्य विषयहरु आन्तरिक राजस्व विभागसँग सम्बन्धित छन् । कर्पोरेट आयकर वा मू.अ. कर तिर्न धेरै समय लाग्ने वा धेरै पटक धाउनु पर्ने अवस्थामा वा प्रायः लेखा परीक्षणमा पर्ने वा कर फिर्ता लिन धेरै पखनु पर्ने अवस्था निश्चय नै कर तिर्ने वा व्यवसाय गर्न सहज हुने प्रकृया होइनन् । सँगैका छिमेकी मुलुकहरु वा प्रतिस्पर्धी विकासोन्मुख अर्थतन्त्रहरुका तुलनामा हाम्रो कर व्यवस्था वा कर तिर्ने प्रकृयाहरु जटिल भए भन्ने हाम्रो व्यवसाय गर्ने सूचकांकहरु निश्चय नै पछि पर्ने छन् र लगानीमैत्री अर्थतन्त्रको रुपमा हाम्रो पत्यार बढाउन सहज हुने छैन ।
६. उपरोक्त सूचकांकहरुले आजका चुनौतीहरुको एउटा पाटो मात्र इंगित गर्दछ । चालु वर्ष वृद्धि गरिएको करका दरहरुले पर्ने असर यसमा समावेश छैन । वित्तीय संघीयताले ल्याएको असरहरु पनि यसमा समावेश छैन । प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुले ल्याएको नयाँ करहरु र त्यसबाट थपिएको करको भारको समायोजन यसमा भएको छैन । व्यवसायीले कतिपय प्रादेशिक र स्थानीय करहरुको दोहोरो भार (Cascading) समेत चालु वर्षमा व्यहोर्नु परेको छ । गत वर्ष २२ प्रतिशतसम्म घरबहाल कर उही करदातालाई एउटै घरबहाल आयमा लागेको व्यहोरा स्मरणीय छ । एकीकृत कर प्रशासनले प्रदेश र स्थानीय सरकारको कर प्रणालीलाई समेट्न नसक्दा व्यवसायीले झनै धेरै

कर तिर्न समय खर्चनु पर्ने भएको छ र धेरै पटक कर तिर्न धाउन ऊ बाध्य छ । फेरि प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले सूचना प्रविधिको प्रयोग न्यून गरेका छन् र स्वयं कर निर्धारण प्रणाली पनि लागू गरेका छैनन्, ई-दर्ता ई-फाईलिङ्ग र ई-पेमेन्टको कुरा त परै जाओस् । यी सब कारणहरूले पनि करको भन्भट (Administrative Burden) बढ्दै गएको छ ।

७. आन्तरिक राजस्व विभाग र संघीय कर प्रशासनले भने कर सुधारको दिशामा धेरै फड्को मारेको छ । रणनीतिक योजनाकासाथ कर कानूनमा सुधार, प्रशासनमा सुधार, प्रकृयाहरूको सरलीकरण, सूचना सञ्चार प्रविधिको प्रयोग, सांगठनिक सुधार र समग्र कर नीतिहरूमा विगत दुई दशकदेखि गरिएको संरचनात्मक परिवर्तनहरूको (Structural Changes) नतिजाका कारण कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा कर संकलनमा उल्लेख्य र स्वचालित वृद्धि हुँदै गएको छ । व्यवसाय गर्ने वातावरणमा सुधार ल्याउन पनि थुप्रै पाइलाहरू चालिएका छन् । हालै पनि ई-कर सेवाको दायरा विस्तार गरी ई-पेमेन्ट प्रथा लागू गरिएको छ र सबै कर कानूनहरूलाई एउटै संहितामा समेटी सुधार सहितको कर संहिता जारी गर्ने प्रयास गरिँदैछ । मध्यमस्तरीय करदाताको सुविधाका लागि छुट्टै कर कार्यालयहरू गठन गरिएको छ भने संघीय र प्रादेशिक र स्थानीय कर प्रणालीहरू बीच सामन्जस्यता तथा एकीकृत कर प्रशासन लागू गरी करदातालाई एकल द्वारबाट सेवा दिने पद्धतिको पनि विकास गर्न खोजिँदैछ ।

८. उपरोक्त सन्दर्भमा नेपालमा 'व्यवसायीमैत्री कर व्यवस्थालाई सुदृढीकरण गरी समृद्धिका लागि लगानीमा जोड दिन विद्यमान कर नीति, प्रकृया, प्रशासन र संगठनमा निम्न सुधारहरूमा ध्यान दिन सुझाव गरिन्छ:

क) कर कानूनहरूको संहिताकरण कार्यलाई तिब्रता प्रदान गर्ने र यस कार्यलाई एकीकृत कानून निर्माण मात्रमा सीमित नगरी हालसम्मका कर सुधारहरूलाई समेट्ने, आधुनिक कर प्रणालीका अवयवहरू (जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय कर, कर छल्न निरोध गर्ने नियमको विस्तारीकरण, स्वामित्व नियन्त्रण सम्बन्धमा थप व्याख्या, पुँजीगत लाभ र लाभांस करसम्बन्धी थप व्याख्या) लाई बलियो बनाउने, करदाता सेवा सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा सुधार ल्याउने, सूचना सञ्चार प्रविधि प्रयोगमैत्री कानून बनाउने, कर परीक्षण र संकलन व्यवस्थाहरूलाई सुदृढ, चुस्त र पारदर्शी बनाउने, कर पुनरावेदन व्यवस्थामा सुधार गर्ने प्रयोजनका लागि पनि एकीकृत कर संहिता निर्माण गरिनु पर्दछ । वर्सेनि आर्थिक ऐनहरूद्वारा गरिएको कानूनी परिवर्तनहरू मध्ये कुन राख्ने र कुन हटाउने विषयमा विमर्श गरी उपयुक्त व्यवस्थाहरूलाई मात्र निरन्तरता दिइनु पर्दछ ।

ख) राजस्व प्राधिकरण र बोर्ड गठन गर्ने विषयमा पटक पटक छलफल चलेपनि नेपाल सरकार एउटा ठोस निर्णयमा पुग्न सकेको देखिँदैन । यसर्थ, क्रमिक संगठनात्मक सुधारको मार्ग अवलम्बन गरी हाललाई अन्य दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा भैं पूर्ण सरकारी निन्त्रणमा

रहने गरी दैनिक प्रशासनिक स्वायत्ततासहितको राजस्व बोर्ड गठन गर्ने, राजस्व नीतिमा परामर्श दिने प्रयोजनकालागि निजी क्षेत्र र विज्ञसहितको स्थायी परामर्श समिति छुट्टै गठन गर्ने र बोर्डमा कर पुनरावलोकन समिति (उपसमिति) रहने व्यवस्था गर्न सुझाव गरिन्छ । साथै, फिल्डस्तरमा कार्यालयहरूलाई प्रादेशिक संरचनासंग मिलान गर्ने, कर कार्यालय र करदाता सेवा कार्यालयहरूका अतिरिक्त केन्द्रीकृत कर परीक्षण कार्यालयहरू, कर संकलन र कार्यान्वयन कार्यालय वा निर्देशनालय (Enforcement Directorate) र कर सेवा विस्तार ईकाईहरू (Tax window offices like one window shops) गठन गर्न सुझाव गरिन्छ ।

- ग) कर प्रशासनमा सूचना संचार प्रविधि (ICT) को बढ्दो प्रयोग भए पनि यसको दिगो र विस्तारित विकास हुन भने सकेको छैन । यसर्थ, ई-पान (दर्ता), ई-फाइलिङ्ग, ई-सूचना, ई-भुक्तानी, कल सेन्टर लगायतका व्वस्थाहरूलाई देशव्यापी बनाउन, वास्तविक समय (Real Time) मा काम गर्न सक्षम बनाउन, बैकिंग प्रणालीसंग वढी भन्दा वढी आवद्ध गराउन एवं AI (आर्टिफिसियल इन्टेलीजेन्स) को उपयोगद्वारा कर प्रशासन र करदाता दुबैसँग सहज सञ्चारको वातावरण बनाउन सुझाव गरिन्छ । यसका लागि आइ.सी.टी.लाई कर प्रशासनको अभिन्न, महत्वपूर्ण र रणनीतिक अंगको रूपमा (Vertical र Longitudinal) एकाकार गर्न सुझाव गरिन्छ ।
- घ) संघीय संरचनामा प्रदेश सरकारहरू र स्थानीय सरकारहरूको आ-आफ्नै करारोपणको सवैधानिक अधिकार र सोका मान्यताहरूलाई अंगीकार गर्दै करदाता व्यवसायीहरूलाई थप भन्फट, थप कर भार र थप समय खर्चनु नपर्ने तर्फ सचेतना राख्न आवश्यक छ । एकीकृत कर प्रशासनको निर्माणतर्फ राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्तीय आयोग, अर्थ मन्त्रालय, आन्तरिक राजस्व विभाग र प्रदेश सरकारहरूले ध्यान पुर्‍याउन जरुरी छ । लगानीकर्ताहरूलाई करको भार र प्रशासनिक भन्फट नथपी प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण दिई आकर्षण गर्ने तर्फ प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले जोड दिन आवश्यक छ । तीन तहको सरकार बीच कर प्रयोजनका लागि सूचनाको आदान प्रदान र समन्वयमा जोड दिन आवश्यक छ । आन्तरिक राजस्व विभागले अन्य सहयोगका अतिरिक्त प्रदेश सरकारको कर संगठन विकसित नहुन्जेल मावनीय संसाधनको विकास र संगठनात्मक विकासमा यी सरकारहरूलाई सहयोग पुर्‍याउन सक्दछ । एउटै आइ.सी.टी. प्रणालीको उपयोगमा जोड दिन सुझाव गरिन्छ ।
- ङ) २०१९ को 'व्यवसाय गर्ने वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदन' (Doing Business Report Nepal, 2019) मा उल्लेखित कर तिर्ने प्रकृयाहरू, मू.अ.कर र कर्पोरेट आयकरको लेखा परीक्षण प्रकृयाहरू, कर फिर्ता पाउने प्रकृयाहरू र मू.अ.करको महिनैपिच्छे र वसेँनि १२ पटक)

विवरण पेश गर्ने पद्धतिबारे विभागीय अध्ययन र मूल्यांकन गरी प्रकृयाहरुको सरलीकरण गर्ने, अनावश्यक र कर संकलनमा मद्दत नपुऱ्याउने तर करदातालाई भन्भट थपिने प्रकृया र फारामहरु हटाउने, ICT तथा AI को अधिकतम प्रयोग गरी व्यक्तिले सम्पर्क गर्नुपर्ने पद्धतिहरु हटाउने, कर विवरण र कर संकलनका लागि खर्चन पर्ने समय घटाउन अधिकांश करदाता (मझौला करदाता समेत) ले वर्षमा ४ पटक मात्र मू.अ.करको विवरण पेश गरे पुग्ने पद्धति अपनाउने, कर लेखा परिक्षण (कर फिर्ताको हकमा समेत) लाई जोखिमको वर्गीकरण गरी निश्चित तथा कम जोखिम भएका करदाताको हकमा Post Clearance Audit (कर फिर्ता पछाडि लेखा परिक्षण) को प्रयोगको सम्भावना बारे अध्ययन गर्न सुझाव गरिन्छ। प्रशासनिक सरलीकरणमा अन्तराष्ट्रिय मानदण्डहरु (ISO) अवलम्बन गर्न सुझाव गरिन्छ।

- च) चालु वर्ष व्यक्तिगत आयकरका दरहरुमा गरिएको वृद्धि बारे पुरावलोकन गर्न सुझाव गरिन्छ। साथै, श्रम ऐनले थपेको प्रशासनिक भन्भट र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थामा (१ प्रतिशत कर) हालसम्मको अनुभवको आधारमा पुनरावलोकन गर्न सुझाव गरिन्छ। हाल यो सामाजिक सुरक्षाका लागि अनिवार्य अनुदानको सट्टा Pay Roll Tax को स्वरूपमा रहेको छ। तलब र महंगी (Inflation) सर्वेक्षण, करका दरहरु, छुटको सीमा, रोजगारदातालाई परेको वास्तविक आर्थिक भार समेतको समग्रमा पुनरावलोकन हुन आवश्यक छ।

लोकतन्त्रमा कर : चार दृष्टान्त

डा. स्वर्णिम वाग्ले

पहिलो सन्दर्भ

सन् १६०० ताका धर्मको रोजाइको विषयमा थिचोमिचो हुन थालेपछि बेलायतबाट प्युरिटनहरु अमेरिका पुगे र नयाँ बस्ती बसाले । लगत्तै आधुनिक शैक्षिक संस्था पनि स्थापना गरे । विश्व प्रतिष्ठित हार्वर्ड विश्वविद्यालय त्यही समय सन् १६३६ मा शुरु भएको हो । लखेटिएका मानिसले नयाँ महादेश अमेरिका टेकेको २ वर्षमै शैक्षिक संस्थाको आवश्यकता महसुस गरे । तर अर्को डेढ सय वर्षसम्म पनि अमेरिका बेलायतकै उपनिवेश भएर रह्यो । शुरुमा बेलायतको शासन मानेर बसेका अमेरिकनले मूलत १७७० पछि मात्र शासक विरुद्ध विद्रोह गर्न थाले । विद्रोहको कारण कर थियो । सन् १७७३ मा बेलायतको संसदले “चिया ऐन” मार्फत अमेरिकाका जनतामाथि पनि कर लाउने निधो गर्‍यो बस्टन शहरमा भएको त्यो करको विरोधले नै अमेरिकी स्वतन्त्रता संग्रामको स्वरुप ग्रहण गर्‍यो । जनप्रतिनिधित्व विना कर लाउन पाइन्न भन्ने मान्यता त्यही बेला शुरु भएको हो “म माथि तिमीले शासन गर्ने र मैले तिमीलाई कर तिर्ने हो भने मेरो आवाज मुखरित हुनुपर्छ” भन्ने सिद्धान्त स्थापित भयो । साथै, “तिमीले कसरी शासन गर्छौं भन्ने विषयमा मेरो हिस्सेदारी हुनुपर्छ” र राम्रो नराम्रो भनेर भन्न पाउने अधिकार रहनुपर्छ भन्ने लोकतान्त्रिक हक पनि करको विषयसँग जोडियो । यसले लोकतन्त्रको आधारभूत विषयको रुपमा रहेको जवाफदेहीतालाई प्रोत्साहन गर्छ । शास्त्रीय प्रजातन्त्र ग्रीसबाट आयो भने आधुनिक प्रजातन्त्रको थालनी अमेरिकामा करको प्रसंगबाट नै उन्नत बनेको हो तर अझै पनि आधुनिक प्रजातान्त्रिक शासन र कर लगाउने विषय समाधान भएका छैनन् । आजको दिनमा पनि अमेरिकाको राजधानी वासिङ्टन डिसी (डिस्ट्रिक्ट अफ कोलम्बिया) मा गुड्ने सवारी साधनमा ‘नो ट्याक्सेशन वीथआउट रेप्रेजेण्टेशन’ लेखिएको पाइन्छ । डिसीलाई राज्य सरहको हैसियत छैन । त्यसमा सिनेटर, कांग्रेसम्यान कोही पनि निर्वाचित हुँदैनन् । डिसीको प्रतिनिधि संसदमा ‘अब्जरभर’ भएर बस्छ । यसकारण अझै डिसीका बासिन्दा हामीले कर तिरेका छौं, तर हाम्रो प्रतिनिधि संसदमा छैन भन्ने गुनासो गर्छन् । यसकारण कर तिर्नु भनेको लोकतान्त्रिक धर्म हो त्यसको बदलामा राज्य जवाफदेही हुनुपर्छ, त्यसबाटै सरकार चल्ने हो । तलब खुवाउने हो । विकास

पूर्व उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने हो । सुविधा र सहूलियत दिने हो । अवसर सिर्जना गर्ने हो । यसकारण कर तिर्ने नागरिकले नै आफूमाथि शासन गर्ने शासकलाई मन नपरेको खण्डमा फाल्न पाउने हैसियत बनाउँछन् । आफूलाई विश्वास लागेका र करको सदुपयोग गर्ने प्रतिनिधिलाई शासन गर्ने ठाउँमा पठाउनु नागरिक कर्तव्य हो । लोकतान्त्रिक निर्वाचनको महत्व यसैमा निहित छ ।

दोस्रो सन्दर्भ

संसारभरको इतिहास हेर्ने हो भने जुन मुलुकमा त्यहाँको शासकले उपयुक्त करको भार बोकाएको हुँदैन त्यो देशको शासक वा सरकारको जवाफदेहिताको मात्रा पनि कमजोर हुन्छ । त्यति मात्र होइन, कम कर लगाउने प्राय दुई खालका सरकार हुन्छन् । एउटा उदार, न्युन भ्रष्टाचार हुने, चुस्त प्रशासन दिनसक्ने व्यवसायमैत्री सरकार । अर्को, तानाशाही व्यवस्था । ठोस उदाहरण दिएर भन्नुपर्दा केही अरब राष्ट्रहरु पछिल्लो समयमा पर्छन् । अरब राष्ट्रहरुमा प्रजातान्त्रिक शक्ति वा दबाव कम छ । ग्यास र तेलबाट खर्बौं डलर राज्यलाई आम्दानी हुन्छ । नागरिकबाट कर उठाउन आवश्यक नै पर्दैन । यसले त्यहाँको प्रजातन्त्र कमजोर बनेको छ । यस्ता देशहरुमा तेल खनिज पत्ता लाग्नु अघि देखिनै प्रजातन्त्रको अभ्यास भएपनि त्यो कमजोर बन्ने डर हुन्छ, जस्तै आजको इरान वा भेनेजुएला प्रजातन्त्र नै शुरु नभएको देशमा त त्यो आउने सम्भावना नै रहदैन । साउदी अरेबिया, कतार, युएइ, कुवेतजस्ता देश यस्तो समुहमा पर्छन् । ठूलो स्रोत राज्यसंग हुन्छ । राज्यले नागरिकलाई कर तिर्न लगाउदैन । तर, त्यसको मूल्य भनेको नागरिकले औलो तेर्स्याउन पाउदैन, प्रश्न सोध्न पाउदैन । जनप्रशासनमा नागरिकपनि त्यति चासो दिदैनन शासकलाई हाइसन्चो हुन्छ ती देशले आफूसंग भएको स्रोतको दुरुपयोग गरेर ठूलो सेना, प्रहरी र गुप्तचर संस्था धान्न सक्छन् । जसको काम विद्रोहलाई रोक्ने हो । प्रजातान्त्रिक आवाजलाई दबाउने हो । यसको कारण प्रजातन्त्र फस्टाउदैन । राज्यसंग छेलोखेलो रकम छ भने नागरिक समाजलाई पनि खरिद गरिदिन्छ । स्वतन्त्र मिडियालाई किनिदिन्छ । अनि यस्ता संस्थाले सरकारको खिलाफमा बोल्न वा लेख्न सक्दैनन् । यसको साथै, विश्वविद्यालय, अदालतसमेत राज्यको स्वार्थी बन्धक बनिदिन्छन् । यसकारण न्यायोचित कर नउठाउदा जनता पनि सचेत र सक्रिय नहुने देखियो ।

तेस्रो सन्दर्भ

लोकतन्त्रलाई चलायमान बनाउनका लागि नागरिक समाज र विस्तारित मध्यम वर्ग आवश्यक हुन्छ । प्रजातन्त्र गतिशील हुन मध्यम वर्गको आकार ठूलो हुनुपर्दछ किनकि मध्यमवर्गले आफूले मेहनत गरेर कमाएको रकममा राज्यले लुछेरे कर लिएको हुन्छ । त्यही करबाट राज्य सञ्चालन भइरहेको हुन्छ । यसकारण पनि त्यो वर्गले प्रश्न उठाउन सक्छ । यसले वास्तवमा प्रजातन्त्रलाई स्वस्थ बनाउन पनि सहयोग पुग्छ । यसको उदाहरणको रूपमा पूर्वी एसियालाई हेर्न सकिन्छ । जब उनीहरु गरिब थिए र ठूलो मध्यम वर्ग पनि बनिसकेको थिएन, त्यहाँ तानाशाही व्यवस्था थियो । दक्षिण कोरियामा पार्क चुंग हीले

त्यसबेला जनतालाई प्रजातन्त्र, संसद, चुनाव भन्दा पनि विकास गरौं भनेर भने । विकास भएपछि हेर्दै जाउँला भनियो । त्यो आम 'प्याटर्न' पूरै जसो पूर्वी एसियामा देखियो । यहीं नेपालमा महेन्द्रले भनेको पनि त्यही हो । सन् १९६० देखि १९८० सम्मको २० वर्षमा पूर्वी एसियाका देशहरु विकासमा एक आर्थिक तप्का माथि पुगे । त्यसपछि भने जनताले प्रजातन्त्र माग्न थाले, सरकार उत्तरदायी हुनपछि भन्न थालियो । सरकार प्रजातान्त्रिक बन्दै गयो । कु हुने सम्भावना घट्दै गयो । प्रत्यक्ष राष्ट्रपतिको चुनाव हुने भयो । दक्षिण कोरियामा सामान्य लाग्ने कमजोरीमा पनि राष्ट्रपति हुँदै थुनिदिने काम समेत भएको छ । आत्महत्या गरेका छन् लाजले । त्यस्तै, जापानमा मध्यम वर्गको वृद्धि र आर्थिक विकासपछि अहिले त्यहाको प्रजातन्त्र सन् १९४५ भन्दा अधिको क्रुर र उद्वण्ड अवस्थामा पुग्ने कल्पना पनि गर्न सकिदैन । थाइल्याण्डमा राजतन्त्र, सेना, शहरी एलिट र ग्रामीण जनताबिचको द्वन्दले बेलाबेलामा तनाव भइरहेको देखिन्छ । तर मुद्दा लोकतन्त्रकै हो मलेसिया, सिंगापुरमा 'ग्रेट म्यान' को रुपमा शासनमा आएका पनि प्रजातान्त्रिक तरिकाबाटै हो । इन्डोनेसियामा सुहार्तोको पतन होला भनेर कसैले कल्पनासमेत गरेको थिएन । तर, सन् १९९७ पछि त्यहा पनि शान्तिपूर्वक रुपमा लोकतान्त्रिक राष्ट्रपति शासन पद्धति आयो । पूर्वी एसियाका देशले न्यून आयबाट मध्यम आय भएको राष्ट्रको रुपमा केही दशकमै उदाउन सफल भए । यसको कारण भनेकै जनताले राज्यमा मेरो अंश छ, राज्यलाई कर तिरेको छु र मलाई शासन गर्ने मानिस जिम्मेवार हुनुपर्छ भन्ने अभ्यासको नतिजा हो । जनता आर्थिक रुपमा समृद्ध हुँदै जानु भनेको उसको स्वतन्त्रताको दायरा फराकिलो हुनु हो यो दायरामा राजनीतिक सहभागिता र आत्मसम्मान पर्छन् त्यसैले विस्तारित गरेको आधार भएको अर्थतन्त्रको तार्किक गन्तव्य उन्नत लोकतन्त्रको अभ्यास नै हो ।

चौथो सन्दर्भ

देश गरिब हुँदाखेरी धेरै प्रत्यक्ष कर लगाउन सकिन्न किनकि आयकर लगाउन आम्दानी न्यून छ । नेपालमै ६५ प्रतिशत जनता कृषि श्रम गरेर गुजारा चलाउँछन् । उनीहरुलाई धेरै कर तिर भन्यो भने शोषणको अर्थ लाग्छ र विद्रोह नै हुन सक्छ । औपचारिक क्षेत्रमा मात्र प्रत्यक्ष कर लगाउन सकिन्छ । यसको उदाहरण नेपालदेखि अफ्रिका, ल्याटिन अमेरिका जहाँपनि कमजोर अवस्था रहुन्जेल अप्रत्यक्ष कर नै बढी लगाएको देखिन्छ । अर्थात्, धुरीधुरी नगई नाका नाकाबाट कर जम्मा गर्ने गरिन्छ । त्यो भनेको व्यापारमा भन्सार र त्यसैमा भ्याट, अन्तःशुल्क आदि । अहिले नेपाली राजस्वको अधिकतम हिस्सा वीरगंजजस्ता व्यापारिक नाकाबाट उठ्ने गरेको छ । त्यसबाहेक कर उठ्ने भनेको ठूला करदाता कार्यालय हो । नेपालमा आम नागरिकले ठूलो हिस्सामा प्रत्यक्ष कर तिर्दैनन् । आम जनताले अप्रत्यक्ष रुपमा उपभोग मार्फत कर तिर्छन् विकासको चुनौती अप्रत्यक्ष करबाट विस्तारै प्रत्यक्ष कर लगाउने तिर जाने हो । अर्थतन्त्र अझ बढी औपचारिक हुदै जाने हो । अहिले नेपालमा काम गर्ने कामदार (जनशक्ति) मध्ये ५ प्रतिशत पनि औपचारिक क्षेत्रमा छैनन् । बाँकी ९५ प्रतिशत कर तिराउन गाह्रो हुने अनौपचारिक क्षेत्रमा छन् । यसको सामाजिक असर पेचिलो हुने गर्छ त्यस्ता श्रमिकलाई राज्यले पेन्सन दिन सक्दैन, सामाजिक सुरक्षा हुँदैन, उपचार

गरिदैँन । यथार्थमा दह्रो र दिगो आर्थिक विकास नेपालमा शुरु नै भएको छैन । राजनीतिक आन्दोलन भएका छन्, हक अधिकार र सामाजिक प्रगति छ तर आर्थिक विकासले गति समाएको छैन । करको बढ्दो आधार औपचारिक क्षेत्र बन्दै जाने, आयात मात्र नभई देशभित्रकै उत्पादनमा कर लगाउनु थालेपछि मात्र नेपाल साच्चिकै विकसित हुँदै गएको एउटा सूचक मिल्नेछ । अहिले भारतले जसरी सूचना प्रविधि, नीतिगत सुधार, विमोड्रिकीकरण मार्फत् सुधार गरिरहेको छ । नेपालमा पनि विचौलियालाई हटाउने, प्रविधिमय कर प्रणाली बनाउने कामलाई वृद्धि गर्नुपर्छ । करको दर घटाउने र कर तिर्नेको संख्यामा वृद्धि गर्नतिर लाग्नुपर्छ । करदाताको आधार वर्ग ठूलो हुनुपर्छ अर्कातिर शासक र सरकारी पद्धतिप्रति जुन वितृष्णा छ त्यसलाई पनि परिवर्तन गर्न हरेक नागरिक पनि नागरिकको भूमिकामा उभिनुपर्छ । हामी बाध्य भए मात्र कर तिर्ने नत्र नतिर्ने गरिरहेका छौं । सरकारले पनि कर तिर्न खोज्नेलाई प्रोत्साहन र सहज वातावरण बनाइदिनुपर्छ । सन् २०१९ को चर्चित “डुइङ्ग बिजनेस” सूचकांकमा नेपालको वरियता विश्वभरका १९० अर्थतन्त्र मध्ये ११० औं रहे पनि कर तिर्ने सहजताको सूचकांकमा निकै तल (१५८ औं) मा झरेका छौं । यसले सुधार गर्नुपर्ने विधाहरु धेरै बाँकी छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारेको छ । करले जोडेको राज्य र नागरिक बिचको सम्बन्ध जति दह्रो बन्छ, लोकतन्त्र र आर्थिक समुन्नतिको साइनोपनि उत्तिकै सार्थक हुन्छ ।

जोखिममा आधारित कर परीक्षणको अवधारणा एवं प्रयोग

रामप्रसाद डोटेल्

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा आयकर ऐन, २०५८ लागू भैसके पश्चात् स्वयंकर निर्धारण प्रणाली अवलम्बन गरियो । स्वयंकर निर्धारण प्रणालीको अवधारणा अनुरूप करदाताको कारोबारको पहिलो कर परीक्षक स्वयं करदाता नै हो । करदाताले आफ्नो कारोबारको ऐन, कानून, मानदण्ड अनुरूप सही लेखा राख्ने र सो अनुरूप आय विवरण पेश गरी कर निर्धारण एवं चुक्ता गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्येक वर्ष करदाताले कर निर्धारण गरी पेश गरेका सबै विवरणहरु आन्तरिक राजस्व प्रशासनले परीक्षण गर्दैन । लाखौं करदाताले पेश गरेको सबै आय विवरण राजस्व प्रशासनले परीक्षण गर्न सम्भव पनि हुँदैन । करदाताहरुले जिम्मेवारीपूर्ण ढङ्गले कारोबारको यथार्थ विवरण पेश गरेका हुन्छन् भन्ने मान्यता स्वयंकर निर्धारण प्रणालीमा लिइएको हुन्छ । राजस्व प्रशासनको सीमित जनशक्तिबाट जोखिममा आधारित पद्धति अवलम्बन गरी करदाता छनौट एवं कर परीक्षण गर्ने प्रचलन छ । यसरी परीक्षण गर्दा कुल आय विवरणको १ देखि १० प्रतिशतसम्म मात्र पूर्ण कर परीक्षण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको छ । पूर्ण कर परीक्षणको अतिरिक्त अनुसन्धानमूलक परीक्षण, स्रोतमा कर कट्टी परीक्षण द्रुत परीक्षण समेत गर्ने प्रचलन नेपालमा रहेको छ । जुनसुकै परीक्षण गरिए पनि ती सबै जोखिममा आधारित भई गरिनु पर्दछ ।

२. कर परीक्षणमा जोखिमको अवधारणा

सार्वजनिक जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने व्यक्तिले आफूलाई तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्न नसक्नु वा गल्ती गर्नु, छलकपट गर्नु नै निजको लागि जोखिम विषय हो । किनभने त्यस्तो क्रियाकलापप्रति निज स्वयं उत्तरदायी हुनुपर्दछ । अर्को तर्फ अनुगमन परीक्षण गर्ने जिम्मेवारी भएको निकाय वा पदाधिकारीले गलत भैरहेको क्रियाकलाप पत्ता लगाउन नसक्नु र सही काम भैरहेको अवस्था पनि गलत भएको राय व्यक्त हुने अवस्था समेत जोखिम हो । कर परीक्षणको जोखिम भन्नाले कर परीक्षणको सिलसिलामा विद्यमान कमजोरी वा कर चुहावट भएको पत्ता लगाउन नसक्नु वा कर राजस्व छल्लिएको वा नतिरेको वा तिर्नुपर्ने भन्दा कम तिरेको अवस्था विद्यमान हुँदाहुँदै पनि पहिचान गर्न नसक्नु वा कानूनबमोजिम यथार्थ रुपमा लाग्ने कर चुक्ता गरिरहेको अवस्थामा पनि न्यून कर तिरेको उल्लेख गरी थप कर माग गर्ने अवस्थालाई इङ्गीत गर्दछ ।

उप-महालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

कर परीक्षणको सिलसिलामा रहने यस्ता जोखिमहरूलाई पूर्णतया निर्मूल पार्न सकिँदैन । तर न्यून गर्न करपरीक्षकले पेशागत विवेक र इमान्दारिताको प्रयोग गर्न सक्दछ । कर प्रशासनको उद्देश्यमै यसप्रकारका गलत कर निर्धारण हुने जोखिमलाई न्यून गर्ने रहेको हुन्छ । करपरीक्षणका जोखिमलाई न्यून गर्न जोखिममा आधारित कर परीक्षणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको हुन्छ । नेपालमा पनि वि.सं. २०५८ देखि यस अवधारणालाई प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ ।

३. कर परीक्षण जोखिमका प्रकारहरू

कर परीक्षणको जोखिम मूल्याङ्कन दुई तहमा गर्नु पर्दछ । पहिलो रणनीतिक तह वा संगठनात्मक तह (Strategic Level), जसमा समग्र आन्तरिक राजस्व विभागको कार्यक्षेत्रभित्र न्यून हुन सक्ने अवस्था वा जोखिमको मूल्याङ्कन हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा आन्तरिक राजस्व विभागको नीति अनुरूप ठूला करदाता कार्यालय र मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको सबै करदाताको पूर्ण कर परीक्षण गर्ने र अन्य आन्तरिक राजस्व कार्यालयका करदाताहरूमध्येबाट निश्चित जोखिम सूचकको आधारमा पूर्ण करपरीक्षण गर्न निश्चित प्रतिशत करदाता विभागले छान्दछ । यो संगठनात्मक वा रणनीतिक तहको जोखिम मूल्याङ्कन हो । यसैगरी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयको कार्यक्षेत्र भित्रका सम्पूर्ण करदातालाई एउटै बास्केटमा राखेर निर्धारित जोखिम सूचकका आधारमा पूर्ण करपरीक्षण गर्न सम्बन्धित कार्यालयले केही प्रतिशत करदाता छान्दछ । यो पनि सो कार्यालयको सन्दर्भमा रणनीतिक वा संगठनात्मक तहको जोखिम मूल्याङ्कन नै हो । जोखिमका सूचक तथा छनौटका आधारहरू विभागले समय समयमा रणनीतिक रूपमा निर्धारण एवं पुनरावलोकन गर्ने गर्दछ ।

रणनीतिक तहको जोखिम मूल्याङ्कन गर्नुको अर्थ समग्र कर प्रणालीमा रहेको कर छल्ने वा न्यून सङ्कलन हुने जोखिमलाई आन्तरिक राजस्व प्रशासनको संरचना र जनशक्ति समेतलाई मध्यनजर राख्दै सारभूतता (Materiality), प्रणालीगत जटिलता (Complexity of the system), संवेदनशीलता (Sensitivity) र नियन्त्रण वातावरण (Control environment) सँग सम्बन्धित सूचकहरू प्रयोग गरी भार (Weightage) दिएर छनौट गर्दा कर परीक्षणको जोखिमलाई स्वीकारयोग्य न्यूनस्तर (Acceptable low level) मा ल्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता हो । रणनीतिक वा संगठनात्मक तहमा कर परीक्षण कति गर्ने, कुन पद्धति वा प्रक्रियाबाट गर्ने भन्ने विषय समग्र कर प्रणालीमा विद्यमान नियन्त्रणको वातावरण, करदाताको कारोबारको जटिलता, उठ्ने करको परिमाण र करदाताको प्रवृत्ति एवं संवेदनशीलता जस्ता विषयले निर्धारण गर्दछ । उपर्युक्त विषयहरू नकारात्मक भएको अवस्थामा समग्रमा गरी पूर्ण करपरीक्षणको प्रतिशत बढाउनुपर्ने हुन्छ भने ती विषयहरू सकारात्मक देखिएमा पूर्ण कर परीक्षणको प्रतिशत घटाउन सकिन्छ । यही तथ्यलाई आधार लिएर विकसित मुलुकमा गरिने पूर्ण कर परीक्षणको प्रतिशत न्यून हुन्छ भने अविकसित मुलुकमा यस्तो प्रतिशत उच्च राखिएको हुन्छ ।

दोस्रो तहको जोखिम मूल्याङ्कन करदाता तह (Taxpayer Level) मा गरिन्छ । पूर्ण कर परीक्षणको लागि छनौट भैसके पश्चात् पनि करदाताको सबै कारोबार परीक्षण गर्न सम्भव हुँदैन । करदाताहरू विभिन्न प्रकृतिका हुने र वर्षभरमा करोडौं/अरबौं आम्दानी, खर्च, सम्पत्ति दायित्वको निसर्ग लगायतका कारोबार गर्ने र ती कारोबारबाट ऐन, कानून र मानदण्ड विपरीत कर न्यून हुने जोखिम रहने भए पनि सबै कारोबार पूर्ण रुपमा परीक्षण गर्नु सीमित स्रोत साधनको उपयोगर समयका दृष्टिले औचित्यपूर्ण देखिँदैन र सम्भव पनि हुँदैन । कर परीक्षणको लागि दोस्रो तहको जोखिम मूल्याङ्कन गर्दा देहाय बमोजिम जोखिम उपर ध्यान दिनुपर्दछ ।

(क) **अन्तरनिहित जोखिम (Inherent risk)** - कुनै करदाताको कारोबारको प्रकृति र अवस्था नै जोखिमयुक्त हुन्छ । यस्तो करदाताको करपरीक्षण गर्दा स्वभाविक रुपमा निहित जोखिम नै अन्तरनिहित जोखिम हो । यसलाई जन्मजात जोखिम पनि भनिन्छ । जोखिम हुने अवस्था निराकरणको लागि गरिने आन्तरिक नियन्त्रणको व्यवस्थालाई मनन नगरिकन करदाताको कारोबारबाट कर न्यून वा चुहावट हुने अवस्थालाई अन्तरनिहित जोखिम भनिन्छ । उदाहरणको लागि करदाता प्रोप्राइटरी फर्म वा साभेदारी फर्म हो भने कर चुहावटको अन्तरनिहित जोखिम बढी हुन्छ भने सार्वजनिक वा सरकारी कम्पनी भएमा तुलनात्मक रुपले कम हुन्छ, किनकि कर चुहावटको प्रत्यक्ष फाइदा मालिकलाई हुने भएकाले करदाताले कर चुहावटको गर्ने प्रयास गर्दछ । त्यस्तै कारोबारको प्रकृतिको अनुसार सम्बद्ध पक्षबीच हुने कारोबार, गैर वासिन्दालाई गरिने भुक्तानी, नगदमा हुने कारोबार, व्यवसायको स्वामित्व हस्तान्तरण हुँदा आयकर ऐनको दफा ५७ बमोजिम स्थिर सम्पत्ति जग्गा भवनलगायतको मूल्याङ्कन, मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ कर लाग्ने र नलाग्ने कारोबार गर्दा कर नलाग्ने कारोबारमा प्रयोग भएको खरिदको समेत क्रेडिट लिन सक्ने अवस्था, कच्चा पदार्थको प्रतिलब्धि दर न्यून हुने अवस्था, करदाताले लिएको ऋणको व्यावसायिक प्रयोग नहुने, असम्बन्धित तथा अनावश्यक दाबी गर्नसक्ने लगायतका अन्तरनिहित जोखिम हुनसक्दछन् ।

(ख) **नियन्त्रण जोखिम (Control risk)** – अन्तरनिहित जोखिमलाई न्यून गर्न नियन्त्रणको वातावरण (Control environment) मिलाइएको हुन्छ । जस्तै सडक पार गर्दा बारम्बार दुर्घटना भई मान्छेको मृत्यु हुने जोखिम रहनु अन्तरनिहित जोखिम हो भने त्यसलाई नियन्त्रण गर्न ओभरहेड ब्रिजको निर्माण गर्नु नियन्त्रणको वातावरण हो ।

माथि खण्ड (क) मा उल्लिखित करदातासँग सम्बन्धित अन्तरनिहित जोखिमलाई न्यून गर्न सम्बद्ध पक्षबीच हुने कारोबार आम्सलेन्थमा गर्नुपर्ने र सोको खुलासा गर्नुपर्ने, गैर वासिन्दालाई हुने भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टा गर्नुपर्ने, रु.५० हजारभन्दा बढी रकम नगदमा भुक्तानी गर्न नमिल्ने, व्यवसायको हस्तान्तरण गर्दा स्वतन्त्र मूल्याङ्कनकर्ताबाट मूल्याङ्कन गराई स्वामित्व हस्तान्तरण हुन अघि र पछिको बेग्लाबेग्लै आय विवरण पेश गर्नुपर्ने, मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने र नलाग्ने दुवै

वस्तुको कारोबार गर्ने करदाताले समानुपातिक कर कट्टी गर्नुपर्ने, कच्चा पदार्थको प्रतिलब्धि दर तोक्ने, ऋणको व्यावसायिक प्रयोग नभएमा वा असम्बन्धित खर्च दावी भएमा खर्च कट्टी नदिने व्यवस्था नियन्त्रणको वातावरण हो । नियन्त्रणात्मक विषयहरु सम्बन्धीत ऐन, नियम, निर्देशिका, परिपत्र, मापदण्ड, कार्य प्रक्रिया, कार्यविधि लगायतबाट निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

अन्तरनिहित जोखिमलाई नियन्त्रणात्मक पद्धतिले उपचार गरेमा जोखिम न्यून हुन्छ र त्यस्तो विषयलाई कर परीक्षणका बखत ध्यान केन्द्रित गरिरहनु पर्दैन । तर कतिपय अवस्थामा नियन्त्रणको वातावरण हुँदैन र नियन्त्रण वातावरण भए पनि प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन भएको हुँदैन । फलस्वरूप अन्तरनिहित जोखिमलाई नियन्त्रणको वातावरणले कम गर्न सक्दैन र कर चुहावट हुने जोखिम यथावत रहन्छ । त्यस्तो जोखिमलाई नियन्त्रण जोखिम (Control risk) भनिन्छ । कर परीक्षकले नियन्त्रण जोखिम उपर केन्द्रित भएर कर परीक्षण गर्नुपर्दछ । माथिको उदाहरणमा कच्चा पदार्थको प्रतिलब्धि दर निर्धारण गरिएको र सोही बमोजिम करदाताले उत्पादन देखाउने गरेको एवं न्यून उत्पादन देखाएको अवस्थामा वार्षिक उत्पादन विवरणलाई अनुगमन गर्ने व्यवस्था रहेको अवस्थामा नियन्त्रण जोखिम न्यून हुन्छ र कर परीक्षकले उद्योगले कच्चा पदार्थको तुलनामा न्यून उत्पादन देखाउने जोखिम उपर ध्यान दिइरहनु पर्दैन ।

तर सोही उद्योगले लिएको ऋण विभिन्न सम्बद्ध संस्थामा परिचालन गर्न सक्ने, यस्तो ऋणको व्याज अमान्य गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था भए पनि कुन प्रयोजनमा लिएको ऋण कहाँ प्रयोग गरियो, बैङ्कबाट लिएको ऋण अन्यत्र प्रयोग भएको हो वा बचत रकम परिचालन गरी अन्यत्र लगानी गरिएको हो छुट्याउने जटिलताले गर्दा नियन्त्रण वातावरण प्रभावकारी देखिँदैन भने नियन्त्रण जोखिम उच्च हुन्छ । यस्तो अवस्थामा कर परीक्षकले ऋणको उपयोग र व्याज खर्च दावीलाई विस्तृत परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कम समयमा ठूलो कारोबार भएका करदाताले कर चुहावट गरे नगरेको परीक्षण गर्न उपर्युक्त जोखिममा आधारित पद्धति अवलम्बन गरेर जोखिम नभएका, नियन्त्रण प्रभावकारी भएका विषयहरुमा केन्द्रित नभईकन बढी नियन्त्रण जोखिम भएका विषयहरुमा केन्द्रित भई करपरीक्षण गर्नुपर्दछ । जसको फलस्वरूप स्रोत साधनको बचत गरी समष्टिगत रूपमा कर चुहावटको जोखिमलाई स्वीकारयोग्य न्यूनस्तर (Acceptable low level) मा कायम गर्न सकिन्छ ।

(ग) **पत्ता नलाग्ने जोखिम (Detection risk)** – यसमा पूर्ण कर परीक्षण लगायत सबै किसिमका कार्यविधि अवलम्बन गर्दा समेत पहिचान हुँदैन र केही न केही राजस्व चुहावट भैरहेको हुन्छ । जस्तै करदाताले गर्ने कर योजना (Tax planning) लाई यस जोखिम अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । त्यसैगरी कर्मचारीको दक्षता, प्रमाण कागजातको अभाव एवं गलत प्रमाण वा कागजात प्रस्तुति

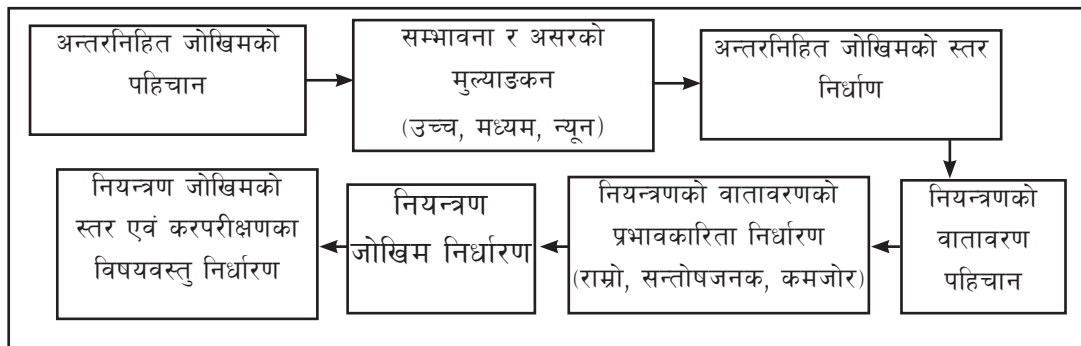
जस्ता कारणबाट सिर्जना हुने जोखिम पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ । यी जोखिमलाई पत्ता लगाउन नसके पनि स्वीकारयोग्य सीमाभित्र राख्ने कर परीक्षकको रणनीति हुनुपर्दछ । पत्ता लगाउन नसक्ने भनेर स्वीकारयोग्य सीमाभित्रको जोखिम समेत पहिचान गर्न नसक्नुलाई पेशागत इमान्दारिता मान्न सकिँदैन ।

४. कर परीक्षणको जोखिम मूल्याङ्कन

रणनीतिक वा संस्थागत तह (Strategic Level) को जोखिम मूल्याङ्कनका आधारमा कर परीक्षणको लागि करदाता छनौट गरिन्छ । करदाता छनौट भैसकेपश्चात् करपरीक्षक तोकिन्छ । कर परीक्षकले आफूलाई तोकेको करदाताको परीक्षण शुरुवात करदाता तह (Taxpayer Level) को जोखिम मूल्याङ्कनबाट गर्नुपर्दछ । सर्वप्रथम छनौट भएका करदाताको अन्तरनिहित जोखिमको पहिचान हुन्छ । जोखिम पहिचानसँगै सो जोखिमको सम्भावना र प्रभाव (असर) को मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । कुनै जोखिमको सम्भावना उच्च हुन्छ तर त्यसको प्रभाव न्यून हुनसक्दछ । जस्तै करदाता क को गैर बासीन्दालाई गरिने भुक्तानीमा अग्रीम कर कट्टा नहुने सम्भावना उच्च भएपनि सो करदाताले वर्षभरमा खासै धेरै रकम भुक्तानी गरेको रहेनछ भने कर चुहावटबाट पर्ने प्रभाव/असर न्यून हुन्छ । यसैगरी कुनै जोखिमको सम्भावना न्यून भएपनि सोको प्रभाव/असर उच्च हुन सक्दछ । उदाहरणको लागि उल्लेखित करदाता क को सम्बद्ध कम्पनीहरु कम भएमा सोसंग सम्बन्धित जोखिमको सम्भावना न्यून हुन्छ, तर तिनै सम्बद्ध पक्षबीच मूल्य हस्तान्तरण वा वस्तु तथा सेवाको बिक्रीमार्फत नाफाको हस्तान्तरण हुनसक्ने र सारभूत रुपमा कर रकम चुहावट हुने अवस्थामा जोखिमको प्रभाव/असर उच्च हुन्छ ।

अन्तरनिहित जोखिम बढि भए पनि कुनै करदाताको सम्बन्धमा सम्भावना र असरको मूल्याङ्कनपश्चात् उच्च सम्भावना र उच्च प्रभाव पर्ने विषयवस्तुलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ । न्यून सम्भावना भएका खासै प्रभाव नपर्ने जोखिमलाई कर परीक्षकले न्यून प्राथमिकतामा राख्न वा मतलब नगर्न पनि सक्दछ । माथि उल्लेखित करदाता क को सन्दर्भमा सम्बद्ध पक्षबीच हुने कारोबार पहिलो प्राथमिकता वा उच्च जोखिममा पर्दछ भने गैर बासिन्दालाई गरिने भुक्तानी न्यून जोखिममा पर्दछ । प्राथमिकता निर्धारणको आधारमा उच्च देखिएका अन्तरनिहित जोखिमहरुलाई छानेर ती जोखिमको नियन्त्रण वातावरण मूल्याङ्कन हुन्छ । अन्तरनिहित जोखिम उच्च भए पनि नियन्त्रणको वातावरण प्रभावकारी छ भने त्यस्तो अवस्थामा नियन्त्रण जोखिम न्यून हुन्छ र कर परीक्षकले सो जोखिमलाई परीक्षणका विषयमा राख्दैन तर नियन्त्रण वातावरण छैन भए पनि प्रभावकारी छैन भने सो अवस्थामा नियन्त्रण जोखिम उच्च हुने भएकाले त्यस्तो जोखिमलाई कर परीक्षकले थप परीक्षण गर्नुपर्दछ । माथिको उदाहरणमा उच्च जोखिम भएको सम्बद्ध पक्षबीचको कारोबारमा कर चुहावट हुने जोखिम उच्च छ र सोको लागि नियन्त्रणको लागि आर्म्सलेन्थमा

कारोबार गर्नुपर्ने र खुलासा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भए पनि सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएकोले नियन्त्रणको वातावरण कमजोर देखिदा नियन्त्रण जोखिम अभै उच्च हुन्छ। यस्तो विषयलाई कर परीक्षकले परीक्षणको विषयमा समावेश गर्नुपर्दछ। करदाताको तहमा गरिने जोखिम मूल्याङ्कनलाई देहायको चित्रबाट अभि स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

जोखिमको आधारमा परीक्षणका कार्यविधि निर्धारण गरिन्छ। वर्तमान सन्दर्भमा आन्तरिक राजस्व विभागले प्रयोग गर्ने परीक्षणका कार्यविधि अन्तर्गत अनुसन्धानमूलक परीक्षण, द्रुतपरीक्षण, स्रोतमा कर कट्टी परीक्षण लगायतका कार्यविधि अवलम्बन गरी जोखिम न्यून गर्ने प्रयास गरिन्छ। तर नियन्त्रण जोखिमो उच्च रहेको अवस्थामा पूर्ण कर परीक्षणको कार्यविधि अवलम्बन हुन्छ। पूर्ण कर परीक्षण गर्दा पनि सबै विषयवस्तु परीक्षण नगरिकन नियन्त्रण जोखिम उच्च रहेको विषयमा ध्यान केन्द्रित गरी कर परीक्षण गर्नुपर्दछ। तथापि जोखिम मूल्याङ्कन एवं परीक्षणको क्रममा प्राप्त भएका प्रमाण कागजातहरू करपरीक्षणको फाईलमा व्यवस्थित तवरले राख्नुपर्दछ।

५. वर्तमान अभ्यास

आन्तरिक राजस्व विभागले जोखिममा आधारित करपरीक्षण पद्धतिको प्रयोग गरेको छ। तथापि उपर्युक्त जोखिममा आधारित कर परीक्षणको अवधारणासँग तालमेल देखिँदैन। दुई तह रणनीतिक वा संगठनात्मक तह (Strategic Level) र करदाता तह (Taxpayer Level) मा छुट्ट्याएर जोखिमको मूल्याङ्कन गरिँदैन। केवल जोखिमका विभिन्न सूचकहरूका आधारमा रिस्क इन्जिन प्रयोग गरी करदाता छान्ने गरिन्छ। उक्त छनौट प्रक्रिया पूर्णरूपमा करदाताले प्रविष्टि गरेको तथ्याङ्कको आधारमा गरिन्छ। सारभूतता, कर प्रणालीको जटिलता, संवेदनशीलता र नियन्त्रण वातावरण शीर्षकमा जोखिम सूचकलाई वर्गीकरण गर्ने प्रचलन छैन।

करदाता छनौट भैसके पश्चात् करदाता तहमा जोखिम मूल्याङ्कन गर्ने गरेको देखिँदैन। करदाताको पूर्ण कर परीक्षणमा हेर्नुपर्ने विषय वा जोखिमका क्षेत्रहरू कर परीक्षण निर्देशिकाले निर्धारण गरेको छ। सोही विषयलाई मध्यनजर राखेर कर परीक्षण हुन्छ। एउटै प्रकृतिको कारोबार गर्ने करदाताको समेत

जोखिम र परीक्षण गर्नुपर्ने विषय समान हुँदैनन् । यथार्थ रूपमा कुन विषय बढी जोखिमयुक्त छ र बढी स्रोत साधन लगाएर विस्तृत परीक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा करदाता तहको जोखिम मूल्याङ्कनबाट मात्र पहिचान गर्न सकिन्छ । तर कर प्रशासनले करदाताको कारोबारमा अन्तरनिहित जोखिम, नियन्त्रण वातावरणको प्रभावकारिता, नियन्त्रण जोखिम र जोखिमका सम्भावना र असर/प्रभावको मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलन छैन । जसले गर्दा उच्च जोखिमयुक्त क्षेत्रमा कर परीक्षण केन्द्रित गरी कर चुहावट एवं न्यून असुलीका जोखिमलाई कम गर्न र स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गर्न सकेको देखिदैन । यसतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्ने अवस्था छ ।

६. निष्कर्ष

प्रविधिको विकाससँगै आधुनिक विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै कर छल्ले प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । करदाता र कारोबारको वृद्धिसँगै सबै करदाता र कारोबारलाई अनुगमनको दायराभित्र राख्ने सम्भावना पनि छैन । साथै स्वयंकर निर्धारण पद्धति अवलम्बन गरिएको अवस्थामा शतप्रतिशत करदाताको कर परीक्षण गर्नु सैद्धान्तिक हिसाब समेत उपयुक्त हुँदैन । तसर्थ जोखिममा आधारित कर परीक्षण पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । न्यूनतम स्रोत साधनको प्रयोग गरेर गुमेका वा गुम्न सक्ने कर पहिचान एवं निर्धारण गरी कर परीक्षणको जोखिमलाई न्यून गर्न जोखिममा आधारित करपरीक्षण प्रणाली प्रयोग गरिन्छ । यस प्रणाली अन्तर्गत रणनीतिक वा संस्थागत तहको जोखिमको मूल्याङ्कन गरी करदाता छनौट गर्ने र छनौट भएका करदाताको करदातास्तरमा जोखिम मूल्याङ्कन गरेर उच्च नियन्त्रण जोखिम भएका विषयलाई विस्तृत परीक्षण गर्ने व्यवस्था अवलम्बन गर्न सकेमा कर प्रशासनले कर परीक्षणमा रहेको जोखिमलाई स्वीकारयोग्य न्यूनस्तर (Acceptable low level) मा ल्याउन सक्दछ । यसको लागि कार्यरत जनशक्तिको पेशागत दक्षता, विवेक, इमान्दारिता र उपयुक्त निर्देशिकाको तर्जुमा एवं कार्यान्वयनको जरूरी पर्दछ । जोखिम मूल्याङ्कन एवं विश्लेषणको उपयुक्त ढाँचा प्रयोगमा ल्याउँदा विद्यमान जनशक्तिबाट नै चुहावट नियन्त्रण गरी बढी कर राजस्व सङ्कलन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

उत्तरपूँजीवादः हाम्रो भविष्यको मार्गदर्शक

शंकरप्रसाद अधिकारी

१. पृष्ठभूमि

पूँजीवाद शब्दको धेरै प्रयोग वामपन्थी र कम्युनिष्ट विचारधाराले गर्दछ। यो स्वभाविक पनि छ, किनकि मार्क्सले 'दास क्यापिटल' मार्फत् नै पूँजीवादको कमजोरी उजागर गरी साम्यवादको औचित्य स्थापित गर्न खोजे। त्यसैले, पूँजीवादशब्दको नकारात्मक अर्थमा व्यापक रूपमा प्रयोग हुनथाले पछि तेस्रो विश्वका प्रायः कुनै राजनीतिक दल वा व्यक्तिले आफूलाई पूँजीवादी भन्ने आँट गरेनन्। तर पूँजीवाद हाम्रो नशाः नशामा व्याप्त छ, तर यसको विरोधको ढोङ्ग गर्न भने हामीले कहिल्यै छाडेनौं। यो हाम्रो सोंच, संस्कार, शैली, उद्देश्य र व्यवहारमा हरक्षण अभिव्यक्त हुन्छ किनकि यो विगत ५०० वर्षदेखि हाम्रो जीवन पद्धति हुँदै आएको छ। मानव समाजले आजसम्म जे जति राम्रो र नराम्रो गर्‍यो, त्यसको यश र अपयश मूलतः पूँजीवादलाई नै जान्छ। पूँजीवादलाई पूर्ण रूपमा खराब र यो नै सबैभन्दा राम्रो आर्थिक प्रणाली हो भन्ने दुई चरम धारणालाई समात्ने हो भने हामी विनाशतर्फ अभिमुख हुन्छौं होला ! राम्रो त यसले धेरै गरेको छ, त्यसको विस्तार यहाँ जरूरी छैन। तर पूँजीवादले ल्याएको प्रमुख संकटहरूः जलवायु परिवर्तन, आर्थिक असमानता, आणविक हतियार र चरम व्यक्तिवाद नै हुन्। यद्यपि, पूँजीवादले जानेर ल्याएको होइन, यिनीहरू विकासक्रमका नकारात्मक सह-उत्पादन हुन्। उत्पादनको यो पद्धति त तत्कालीन सोभियत रूसले पनि पछ्याएकै हो।

पूँजीवादले अहिलेसम्म त येनकेन काम गरेकै छ, अब गर्छ कि गर्दैन ? मूलधारकै अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री, इतिहासकार र चिन्तकहरूले पनि पूँजीवादको नाम नलिइकन अब विद्यमान प्रणालीले काम गर्दैन, यसमा सुधार जरूरी भएको भन्न थाले। तर युभल हरारी जस्तो प्रसिद्ध युवा इतिहासकार भने हरेक क्षेत्रमा भइरहेको वैज्ञानिक अनुसन्धानले मानव जाति अमर हुने दिशामा अगाडि बढिरहेकोले यो शताब्दीमा असमानता थप बढ्ने आंकलन गर्छन् किनकि वैज्ञानिक उपलब्धिहरूको उपयोग तत्काल गरीबले गर्न सक्दैन भन्ने उनको धारणा छ। उनी अपवाद हुन्। मूलधारका अर्थशास्त्रीहरूले त विद्यमान आर्थिक प्रणालीमा सुधारको कुरा गरेका छन्। थोमस पिकेटीले 'क्यापिटल इन दि ट्वेन्टी फर्स्ट सेन्चुरी' चर्चित किताब लेखे, तर पूँजीवादी प्रणालीमा नै सुधारको सन्दर्भ त्यसमा उठाएका छन्।

विशेषगरी सन् २००७/२००८ मा अमेरिकाबाट शुरू भएको वित्तीय संकट, बढ्दो आर्थिक असमानता, जलवायु परिवर्तन, सूचना प्रविधि, कृत्रिम बौद्धिकता, सूक्ष्म प्रविधि र रोबोटिक्समा भएको विकास तथा आनुवांशिक प्रविधि एवं पुनर्जीवनीय औषधिमा भइरहेको अकल्पनीय विकासले सामाजिक (आर्थिक सम्बन्ध पुनर्संरचित हुने आंकलन विभिन्न अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री, इतिहासकार तथा चिन्तकहरूले

गरेका छन् । नवीनतम आर्थिक-सामाजिक संरचनामा विद्यमान पुँजीवादी प्रणालीको अस्तित्व र स्वरूपका सम्बन्धमा नवीनतम विचारहरू प्रकट हुन थालेका छन् ।

यसै सन्दर्भमा सन् २०१५ मा पत्रकार पल Paul Manson ले 'Postcapitalism: A Guide to Our Future' नामक किताब लेखे र त्यो 'सण्डे टाइम्स बेस्टसेलर' हुन पुग्यो । उनको विचारमा अबको सूचना प्रविधिको युगमा पुँजीवादले बिल्कुल काम गर्न छाड्ने हुँदा नयाँ विश्व आर्थिक व्यवस्थाको प्रारम्भ अदृश्य रूपमा भइरहेको र त्यस्तो आर्थिक व्यवस्थालाई उनले नयाँ कलेवरमा 'उत्तरपुँजीवाद' (Postcapitalism) को संज्ञा दिए । तर पुँजीवादको विकल्प हामीले बुझ्दै आएको राज्य नियन्त्रित समाजवाद कहिल्यै हुन नसक्ने उनको दावी छ । यस लेखमा म्यान्सनको उक्त किताबमा लेखेका कुराको सारसंक्षेप प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. सामन्तवादको अन्त्य र पुँजीवादको उत्पत्ति

यस विषयमा आर्थिक इतिहासकारहरूले धेरै कारणहरू उल्लेख गरेका छन् । त्यसमध्ये केही महत्वपूर्ण घटनाक्रमका कारण सामन्तवादको अन्त्य भई पुँजीवादको प्रारम्भ भयो । सन् १३४७ मा युरोपमा शुरू भएको प्लेग, जसलाई कालो मृत्यु (Black Death) को नामले पुकारिन्छ, ले सन् १३५३ सम्ममा युरोपको कम्तिमा पनि एक चौथाई जनसंख्या संहार गर्‍यो । यसबाट बाँच्न सफल हुनेहरूले सामाजिक-आर्थिक प्रणालीमा अभूतपूर्व रूपान्तरणको अनुभव गरे । कृषि मजदूरको आपूर्तिमा अत्यधिक कमि आयो । बेलायत तथा फ्रान्सका तत्कालीन औद्योगिक सहरहरूमा मजदूर आन्दोलनहरू भए । यद्यपि, बिद्रोहहरू असफल भए, आर्थिक सन्तुलन सहरी कामदार र किसानको पक्षमा ढल्क्यो भने ज्यालामा दुई/तीन गुणाले बढि भयो । श्रमिकको अभावसँगै श्रम बचत हुने प्रविधिहरूको आविष्कार हुन थाल्यो । आन्तरिक रूपमा कमजोर भइरहेको सामन्तवादी प्रणाली 'कालो मृत्यु'को यो बाह्य धक्काले धर्मराउन पुग्यो । इतिहासकारहरू यसलाई 'सामन्तवादको सामान्य संकट' (General Crisis of Feudalism) को संज्ञा दिन्छन् (Mason Paul, 2016, 238-239) ।

परिवर्तनको दोस्रो कारण बैकिङ्गको विकास हो । पन्ध्रौँ शताब्दीको बैकिङ्ग विकासमार्फत् सामन्तवादी शासक वर्ग तथा कुलीनहरूले प्रशस्त सम्पत्ति आर्जन गर्न सके । बैकिङ्गको विकासले सामन्ती समाजमा व्यवस्थित रूपमा ऋण प्रवाह मात्र गरेन कि यसले शक्ति र सम्पत्तिको गोपनीयताको एउटा वैकल्पिक सञ्जालको निर्माण समेत गर्‍यो । व्यवसायिक साम्राज्यमार्फत् उनीहरूले राजाबाट अनौपचारिक रूपमा रणनीतिक लाभ समेत लिन सक्ने भए । यसमा संलग्नहरूले सामन्ती अर्थ प्रणालीको औपचारिक दायरा भित्र अलिखित स्वरूपमा पुँजीवादको सृजना गरे (Ibid, 239) ।

सामन्तवादको अन्त्य तथा पुँजीवादको प्रस्थानको तेस्रो संवाहक भनेको सन् १५०३ मा शुरू भएको अमेरिका उपरको युरोपीयन विजय र सोबाट प्राप्त अथाह सम्पत्ति हो । पेरुबाट स्पेनिशहरूले एक पटकमा मात्रै १३ लाख आउन्स् (करीब ३७ टन) सुन लुटेर लगेका थिए । अमेरिकाबाट ओसारिएको अथाह

सम्पत्तिले प्रारम्भिक आधुनिक युरोपको बजार संयन्त्र, निर्माण उद्योग र बैकिङ्ग विकासलाई प्रवर्द्धन गरेको थियो । यस्तो सम्पत्तिले पुराना स्वतन्त्र सहर माथि राजतन्त्रीय राज्यहरूको पकड बलियो भयो भने अन्य ड्यूक तथा सम्भ्रान्तहरू तुलनात्मक रूपमा गरीब जस्ता देखिए (Ibid, 239-240) ।

गुटन्वर्गबाट सन् १४५० मा प्रारम्भ गरिएको प्रिन्टिङ् प्रेसले सामन्तवादलाई महत्वपूर्ण धक्का दिन पुग्यो । त्यसपछिको ५० वर्षमा करीब ८० लाख पुस्तकहरू छापिए जुन क्रिश्चियन समाजमा रोमन समयदेखि विभिन्न वस्तुमा कुँदिएका सामाग्री भन्दा निकै बढी हो । प्रिन्टिङ् क्षेत्रको महान सामाजिक इतिहासकार इलिजावेथ आइन्स्टाईनको भनाइअनुसार प्रिन्टिङ् व्यवसायले अध्येता, पादरी, लेखक र धातुकारहरूलाई एउटै व्यवसायिक वातावरणमा ल्यायो जुन तत्कालीन अरू कुनै सामाजिक वातावरणले गर्न सकेको थिएन । मुद्रित पुस्तकले सन्दर्भयोग्य ज्ञान तथा लेखकीय वृत्तिको विकास हुन गयो । यसले प्रोटेस्ट्यान्ट धर्म, वैज्ञानिक क्रान्ति र मानवतावादको विकास गर्‍यो। प्रिन्टिङ्ले मानिसको चिन्तन पद्धतिमा नै आमूल परिवर्तन ल्यायो । दार्शनिक फ्रान्सिस बेकनले सन् १६२०मा लेख्छन् 'प्रिन्टिङ्, गनपाउडर र कम्पासको आविष्कारले संसारको सम्पूर्ण अनुहार र अवस्थालाई परिवर्तन गरेको छ।' (Mason Paul, 2016, 239-240)

उपर्युक्त चार कारणहरूलाई मान्ने हो भने सामन्तवादको समाप्ति मूलतः प्रविधिको कथा मात्र होइन । यो त असफल भइरहेका अर्थतन्त्र र बाह्य धक्का बीचको अन्तरकृया हो किनकि नवीनतम् चिन्तन पद्धति तथा बाह्य प्रभाव बिना प्रविधिको विकास मात्र सामन्तवादको समाप्तिको लागि कारगर हुन सक्दैनथ्यो ।

उत्पादनका साधनहरूको निजी स्वामित्व र नाफाको लागि तिनीहरूको परिचालनमा आधारित आर्थिक प्रणाली नै पुँजीवाद हो । यसका प्रमुख विशेषताहरूमा निजी सम्पत्ति, पुँजी सञ्चय, ज्याला मजदूर, स्वेच्छिक विनिमय, मूल्य प्रणाली र प्रतिस्पर्धी बजार पर्दछन् । करीब ५०० वर्षदेखि विश्व अर्थतन्त्र विभिन्न स्वरूपको पुँजीवादी व्यवस्थाको अभ्यास गर्दै अगाडि बढिरहेको पाइन्छ । पुँजीवादको विकास सामन्तवादी व्यवस्थाको गर्भबाट भएको हो । सामन्ती युगमा भएका केही महत्वपूर्ण घटनाक्रमको परिणामस्वरूप यसको विकास र विस्तार भएको सन्दर्भलाई आर्थिक इतिहासकारहरूले औल्याएका छन् ।

यसरी सामन्तवादको गर्भबाट जन्मिएको पुँजीवाद विगत पाँच शताब्दीदेखि विभिन्न उतारचढावका बावजूद पनि विभिन्न स्वरूपमा विश्व अर्थतन्त्रको विशेषता हुँदै आइरहेको छ । यद्यपि, मार्क्सवादमा आधारित सन् १९१७ को रसियन क्रान्ति र सन् १९३० को विश्वव्यापी मन्दीले पुँजीवादको अवशानको आभाष नदिएको होइन, साम्यवाद पुँजीवादको विकल्प हुन नसक्ने त पुष्टि नै भइसकेको मानिन्छ, भने विश्वव्यापी मन्दीको प्रभावको नतिजास्वरूप प्रतिपादित किन्सियन लोककल्याणकारी राज्य पनि पुँजीवादको दरिलो विकल्प सावित हुन सकेन । बरू यसले कल्याणकारी पुँजीवाद तथा राज्य पुँजीवादको स्वरूप धारण गर्न सफल भएको पाइन्छ । सन् १९८० को दशकमा नवीकृत उदारवादले पुँजीवादको अस्तित्वलाई किन्सियन लोककल्याणकारी अवधारणाबाट बचाउन सफल भएको मानिन्छ ।

३. पल म्यान्सनको 'उत्तरपुँजीवाद'

पल म्यान्सनको उक्त किताबमा व्यक्त विचारहरूको सार संक्षेप यहाँ प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । नवउदारवादको चरित्र चित्रण गर्दै उनी भन्छन् नवउदारवाद अनियन्त्रित बजारको सिद्धान्त होस् व्यक्तिहरूले आफ्नो व्यक्तिगत हित पूरा गर्नु नै समृद्धिको सबैभन्दा राम्रो उपाय हो र बजारको माध्यमबाट मात्र व्यक्तिगत हितको अभिव्यक्ति हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई यसले आत्मसात गर्दछ । त्यस्तै, राज्यको कार्यक्षेत्र सानो हुनुपर्छ, वित्तीय सट्टेबाजी असल कुरा होस् असमानता स्वभाविक हो, मानिसहरू स्वभाविक रूपमा निर्दयी हुन्छन् र एक आपसमा प्रतिस्पर्धा गर्छन् । नवउदारवादको प्रतिष्ठा ठोस् उपलब्धिमा निर्भर रहन्छ, विगत अठ्ठाई दशकमा यसले विविध क्षेत्रको विकासमा महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सकेको छ; विशेष गरी सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा भएको प्रगतिले अन्य क्षेत्रको विकासमा गुणात्मक प्रभाव परेको छ । तर यो प्रकृत्यामा आर्थिक असमानता सय वर्ष अघिको स्तरमा पुनर्जीवित भएको छ । विश्वका एक प्रतिशत सम्भ्रान्तहरूको लागि नवउदारवादमा एउटा धर्ममा जस्तो शक्ति भएको प्रतीत हुन्छ जति बढी अभ्यास गर्‍यो त्यति राम्रो अनुभूति हुने र त्यति बढी धनी भइने ।

३.१ पुँजीवाद: मिति सकिएको औषधि

पल म्यान्सन भन्छन् (सन् २००८ को वित्तीय संकटपछि पनि विश्वका प्रमुख वित्तीय केन्द्रहरू भित्र अझै पनि सबै चिजहरू गुलाबी नै देखिन्छन् । वित्तीय प्रणालीलाई सुचारू गर्न दशौं खरब डलरको Confected money बैङ्क, हेज् फण्ड, ल फर्म र परामर्शदायी संस्थाहरू मार्फत् प्रवाहित गरिएको छ । यति हुँदा पनि पुँजीवादको दीर्घकालीन सम्भावना भने निराशाजनक छ । OECD को अनुसार विकसित देशहरूको आगामी ५० वर्षको वृद्धि कमजोर रहने छ । असमानता ४० प्रतिशतले वृद्धि हुनेछ । विकासशील देशहरूमा पनि अहिले देखिरहेको आर्थिक गतिशीलता सन् २०६० पछि समाप्त हुनेछ । OECD का अर्थशास्त्रीहरू यस अवस्थालाई शालीन भाषामा भन्छन् "विकसित जगतको लागि पुँजीवादको योगदान यस अघि नै भइसक्यो, बाँकी देशहरूको लागि यसको योगदान हाम्रो जीवनकालमा नै पूरा भइसकेछ ।"

३.२ विद्यमान संकटका सम्भावित परिणाम

सन् २००८ मा शुरू भएको वित्तीय संकट सामाजिक संकटमा परिणत भयो, जसले आम अशान्ति तर्फ लग्यो र अहिले क्रान्तिले विभिन्न देशहरूमा गृह युद्धको रूप लिएको छ । आणविक शक्ति सम्पन्न राष्ट्रहरूबीच सैनिक तनावको वातावरण सृजना गरेको छ । यो संकट दुई तरिकाले समाप्त हुन सक्छ । पहिलो अवस्था, विश्वका कुलीनहरू यो संकटको लागत श्रमिक, पेन्सनर र गरीब माथि थोपर्ने कार्यलाई आगामी दश/बीस वर्षसम्म निरन्तरता दिन्छन् । यो स्थितिमा IMF, WB / WTO द्वारा लागु गरिएको विश्वव्यवस्था कमजोर अवस्थामा भए पनि बाँचिरहनेछ । विश्वव्यापीकरणलाई बचाउने लागत विकसित जगतका सर्वसाधारण जनताले व्यहोर्छन् तर त्यस्तो अवस्थामा आर्थिक वृद्धि स्थिर रहन्छ ।

दोस्रो अवस्था, अहिलेको सन्तुलन र समझदारी तोडिन्छ । जब सर्वसाधारणले सार्वजनिक खर्च कटौतिको मूल्य तिर्न अस्वीकार गर्छन्, उग्र दक्षिणपन्थी र वामपन्थी दलहरू सत्तामा आउँछन् । तब संकटको लागत एकआपसमा मिलेर तिर्ने व्यवस्था हुन्छ । त्यसपछि विश्वव्यापीकरण समाप्त हुन्छ, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू शक्तिहीन हुन्छन् र बिगत अढाई दशकदेखि भोग्नुपरेका लागु औषधिको युद्ध, उत्तरशोभियत राष्ट्रवाद, मुस्लिम धर्मयुद्ध, अनियन्त्रित आप्रवासन र यसको प्रतिरोध जस्ता द्वन्द्वहरूले विश्व प्रणालीको केन्द्रमा नै आगो भोंस्नेछ । त्यस्तो अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय कानून माथिको ओंठे(भक्ति विलीन हुनेछ, यातना, प्रेस सेन्सरसीप, गैर-न्यायिक हिरासत तथा आम निगरानी नै राज्यसञ्चालनको नियमित औजार हुनेछ । यो सन् १९३० मा जे भएको थियो, त्यसैको संस्करण हो, र यस्तो नदोहोरिएला भन्ने कुनै प्रत्याभूति छैन ।

उपर्युक्त दुवै परिस्थितिमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव, वृद्ध जनसंख्याको बढोत्तरी र जनसंख्या वृद्धिले सन् २०५० मा पिरोल्नेछ । यदि हामीले दिगो विश्वव्यवस्था सृजना गर्न सकेनौं तथा आर्थिक गतिशीलता पुर्नस्थापित गर्न सकेनौं भने सन् २०५० पछिका दशकहरू अफ्ठ्यारा हुनसक्ने छन् । त्यसैले Paul Mason एउटा बिकल्पको प्रस्ताव गर्दै भन्छन् : 'नवउदारवादलाई फ्याँकी विश्वव्यापीकरणलाई बचाऔं, पुँजीवादबाट बाहिरिएर पृथ्वीलाई बचाऔं, हामी आफैलाई गञ्जागोल र असमानताबाट उद्धार गरौं ।'

उनको भनाइमा नवउदारवादलाई फ्याँक्नु सजिलै कुरा हो किनकि युरोपका नवउदारवाद विरोधी आन्दोलन, चरम परिवर्तन पक्षीय अर्थशास्त्री र परिवर्तनकारी राजनीतिक दलहरू बीचमा नवउदारवादलाई कसरी फ्याँक्न सकिन्छ भन्ने बारेमा सहमति बढिरहेको छ । त्यस्ता उपायहरूमा उच्च तहको ऋण प्रवाह नगर्ने, सार्वजनिक खर्च कटौतीलाई बन्द गर्ने, हरित ऊर्जामा लगानी गर्ने तथा उच्च (ज्याला आर्जन हुने कामलाई प्रबर्द्धन गर्ने विषयहरू पर्दछन् । तर यस पछि के होला ?

ग्रीसको अनुभवले के भन्छ भन्ने कुनै पनि सरकार जसले सार्वजनिक हितमा जाने खर्च कटौतिको विपक्षमा जान्छ, उसले विश्वका एक प्रतिशत मानिसको पक्षमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको नीतिसँग टकराउनुपर्छ । ग्रीसको सन् २०१५ को निर्वाचन वामपन्थी दलले जितेपछि युरोपियन केन्द्रीय बैंक (ECB) ले ग्रीक बैंकहरूमा २० अर्ब युरोको निक्षेपमा भैरहेको क्षतिलाई रोक्ने तर्फ ध्यान नै दिएन जसले गर्दा वामपन्थी भुकाव राख्ने सरकारलाई बैंकहरूको दिवालीया वा ECB को नीतिसँग समर्पित हुनुपर्ने विकल्प रोज्नुपर्ने अवस्था आयो । ECB ले यस्तो निर्णय गर्दाको न कुनै माइन्युट, मतदानको अभिलेख वा कुनै पुष्ट्याई नै राखेको पाउन सकिन्छ । दक्षिणपन्थी भुकाव राख्ने जर्मन समाचारपत्र Stern का अनुसार तिनीहरूले ग्रीसलाई 'चकनाचुर पारे' । उनीहरूले यस्तो निर्णय लाक्ष्यणिक रूपमा यसकारणले गरे कि नवउदारवादको कुनै विकल्प छैन भन्ने अहम सन्देश दिनस यस कारणले कि पुँजीवादको लक्ष्यदेखि परका अन्य सबै मार्गहरूको हालत शोभियत संघको जस्तै हुन्छस यसकारणले कि पुँजीवाद विरुद्धको विद्रोह भनेको प्राकृतिक तथा सार्वकालिक व्यवस्थाको विपरितको हुन्छ ।

३.३ नवउदारवाद विरोधी आन्दोलनका समस्या

विगत दुई दशकदेखि लाखौं मानिसहरू नवउदारवादको प्रतिरोधमा उत्रिए, तर त्यो कामयाबी हुन सकेन । प्रतिरोधमा केही प्राविधिक गल्ती तथा दमनको कारण मात्रले होइन कि स्वतन्त्र बजार पुँजीवाद एउटा स्पष्ट र शक्तिशाली विचार भएको कारणले विद्रोह निस्तेज हुन गयो जबकि यसको प्रतिरोध गर्नेहरूले पुरानो, अभै खराब र असंगत विचारको वकालत गरेको जस्तो देखियो किनभने विरोध गर्नेहरूसँग कुनै किसिमको दरिलो विकल्प देखिएन । बीसौं शताब्दीमा नै असफल सावित भई छोडिएको “समाजवाद” कै कुरा गर्ने हो भने ठूलो परिवर्तनका लागि भनेर किन लड्ने ? किन राज्य नियन्त्रण र आर्थिक राष्ट्रवाद जस्तो प्रतिगामी विचारका लागि लड्ने ? किन त्यस्तो अर्थव्यवस्थाका लागि लड्ने जुन प्रत्येक मानिसले एउटै व्यवहार गरेमा वा क्रुर पदीय तहगत प्रणालीप्रति नतमस्तक भएमा मात्र सञ्चालन हुन सक्छ ? यसको चित्त बुझ्दो जवाफ प्रतिरोधीहरूसँग छैन, त्यसैले प्रतिरोध असफल हुँदै आइरहेको छ ।

विद्यमान संकट नवउदारवादी ढाँचाको अन्त्यको संकेत मात्रै होइन कि यो दीर्घकालदेखि बजार प्रणाली र सूचनामा आधारित अर्थतन्त्र बीचको बेमेलको लक्षण समेत हो । नवउदारवादलाई प्रतिस्थापन गर्न हामीसँग समग्रतामा आधारित एउटा नयाँ शक्तिशाली र प्रभावकारी ढाँचा हुनु पर्दछ, जुन आफैमा चल्ने र अहिले भन्दा राम्रो परिणाम दिने हुनु पर्दछ । यो कुनै नीति वा कानूनमा होइन कि सुक्ष्म संयन्त्रमा आधारित हुनुपर्दछ ।

३.४ सूचना प्रविधि र पुँजीवादबीचको असंगति

पुँजीवादलाई एउटा पूर्ण प्रणालीको रूपमा अध्ययन गर्दा हामीले यसका आधारभूत चरित्रहरू पहिचान गर्न सक्छौं । पुँजीवादको सजीव चित्रण गर्दै म्यान्सन् भन्छन् (पुँजीवाद एउटा जीव हो(यसको जन्म, विकास र अन्त्य छ । यो जटिल प्रणाली हो, जुन व्यक्ति, सरकार र महाशक्तिको पनि नियन्त्रण भन्दा बाहिर सञ्चालन हुन्छ । मानिसले विवेकपूर्ण कार्य गर्दा गर्दै पनि उसको इच्छा विपरितका परिणामहरू यसले सृजना गर्दछ । पुँजीवाद सिकने प्राणी पनि हो, यो परिस्थितिअनुसार निरन्तर अनुकूलन हुन सक्छ । यसले प्रतिकूल परिस्थितिमा सृजित खतराको प्रतिक्रियास्वरूप आफ्नो स्वरूप तथा आनुवांशिक संरचनामा यसरी परिवर्तन गरी नयाँ ढाँचा र संरचना निर्माण गर्छ कि त्यसपछिका पुस्ताले यसको भेउ पाउन समेत मुस्किल हुन्छ । यसको बाँच्ने आधारभूत जैविक खुबी भनेको प्रविधि परिवर्तनलाई अगाडि बढाउन सक्नु हो । सूचना प्रविधिमा मात्र होइन कि खाद्यान्न उत्पादन, प्रजनन नियन्त्रण वा वैश्विक स्वास्थ्यको क्षेत्रमा विगत अर्धदशकमा भएको प्रगतिले मानव क्षमतामा कहिल्यै हुन नसकेको फड्को मारेको छ । तर हामीले सृजना गरेको प्रविधिले विद्यमान स्वरूपमा मात्र होइन कि कुनै पनि स्वरूपमा पुँजीवादसँग संगति राख्दैन । जब पुँजीवाद प्रविधि परिवर्तनसँग अनुकूलन हुन सक्दैन तब उत्तरपुँजीवाद आवश्यक हुन आउँछ । संगठन र मानव व्यवहारले जब प्राविधिक परिवर्तनलाई स्वभाविक रूपमा उपयोग गर्न अभ्यस्त हुन्छ तब उत्तर पुँजीवाद सम्भव हुन्छ । Manson तर्क गर्छन् कि पुँजीवाद जटिल र अनुकूलीत प्रणाली हो जो अनुकूलन हुनसक्ने सीमामा पुगिसकेको छ । यो विचार निश्चित रूपमा मूलधारका अर्थशास्त्रीहरूको

भन्दा कोसौ टाढा छ । सन् १९८९ पश्चात् देखापरेको आर्थिक उछाल (Boom) पछि अर्थशास्त्रीहरूले नवउदारवादलाई मानवीय विवेक सटीक रूपमा अभिव्यक्ति हुने पूर्ण प्रणाली हो भनी विश्वास गर्न थाले, जसमा सबै समस्याहरू राजनीतिज्ञ र केन्द्रीय बैङ्कका पदाधिकारीले वित्त र मौद्रिक नीतिमार्फत् समाधान गर्न खोजे पनि तर समाधान गर्न सकेनन् ।

जब नवउदारवादीहरूले नवीन प्रविधि र पुरातन समाज बीच बेमेल हुने सम्भावनाको अनुभूति गरे, समाज स्वयं प्रविधिसँग मिल्ने अनुमान गरे । उनीहरूको आशावादिता ठीक थियो, किनकि बिगतमा त्यस्तो भएको थियो । तर आज त्यस्तो अनुकूलन पद्धति अवरूढ भएको छ । पहिलेका हरेक प्रविधि भन्दा सूचना फरक प्रविधि हो । यसले स्वभाविक रूपमा बजारलाई भंग गर्छ, स्वामित्वलाई नष्ट गर्छ, एवम् काम र ज्याला बीचको सम्बन्धलाई बिच्छेद गर्दछ । यो नै हामीहरूले भोगिरहको संकटको गहिरो पृष्ठभूमि हो

३.५ राज्य नियन्त्रित समाजवाद पुँजीवादको विकल्प होइन

पुँजीवादको समाप्ति कस्तो होला भन्ने सम्बन्धमा बिगत शताब्दीका वामपन्थीहरूको बुझाइ गलत थियो भन्ने कुरा स्वीकार्नु पर्दछ । पुरातन वामपन्थीहरूको उद्देश्य बजार संयन्त्रलाई बलपूर्वक नष्ट गर्नु थियो । कामदार वर्गले त्यस्तो बलको प्रयोग मतपत्रको बाकसमा गर्लान् र राज्य त्यसको सहयोगी हुनेछ भन्ने ठानिन्थ्यो । बारम्बार हुने आर्थिक संकटको माध्यमबाट त्यस्तो अवसर आउला भन्ने ठानिन्थ्यो । तर बिगत २५ वर्षमा बरू वामपन्थीका योजनाहरू पतन भए । बजारले योजनालाई ध्वस्त गर्‍यो व्यक्तिवादले सामुहिकतावाद र ऐक्यबद्धतालाई प्रतिस्थापन गर्‍योस अहिले व्यापक रूपमा फैलिएको कामदार वर्ग 'सर्वहारा' जस्तो देखिन्छ, तर यसले न सर्वहारा जस्तो सोंच्दछ न त व्यवहार नै गर्दछ ।

यदि यो सबै तपाईं देख्दै आउनु भएको पुँजीवादमा विश्वास नगर्ने मान्छे हो भने तपाईंलाई यो पिडादायी हुन्छ । तर यस प्रकृत्यामा प्रविधिले नयाँ बाटो सिर्जना गरेको छ, जसलाई बाँकीरहेका पुरातन वामपन्थी र तिनबाट प्रभावित पक्षहरूले स्वीकार गर्नुको विकल्प छैन ।

३.६ उत्तरपुँजीवाद उत्पत्तिका आधार

पुँजीवाद बलपूर्वक फ्याँकन सकिने प्रणाली होइन । यसको प्रतिस्थापन यो भन्दा बढी गतिशील प्रणालीबाट मात्र हुनसक्छ, जुन पुँजीवादी प्रणाली भित्र नै शुरूमा अदृश्य रूपमा अस्तित्वमा आउँछ र अन्ततः नवीनतम मूल्य, मान्यता र व्यवहारबाट अर्थतन्त्रको नयाँ स्वरूपमा उत्पन्न हुन्छ । जसरी ५०० वर्ष पहिले सामन्तवादको विनाश भएको थियो, त्यसरी नै पुँजीवादको विनाश पनि बाह्य धक्काबाट हुनेछ र नयाँ मूल्य मान्यतासहितको मानिसको आगमनबाट अर्थतन्त्रहरूले नवीनतम स्वरूप धारण गर्नेछन् । यो प्रकृत्या शुरू भईसकेको छ ।

बिगत अठ्ठाई दशकमा बिकसित भएको नयाँ प्रविधिको तीन वटा प्रभावको कारण उत्तर पुँजीवाद सम्भव छ । पहिलो, सूचना प्रविधिले कामको आवश्यकतालाई कटौती गरेको छ, काम र फुर्सद बीचको रेखालाई धमिलो बनाएको छ र काम र ज्याला बीचको सम्बन्धलाई फितलो बनाएको छ ।

दोस्रो, सूचना वस्तु (Information Goods) ले बजारको मूल्य निर्धारण गर्ने क्षमतामा ह्रास ल्याइएको छ किनभने बजार दुर्लभता (Scarcity) मा आधारित हुन्छ, जबकि सूचना पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध रहन्छ। विद्यमान पुँजीवादको प्रतिरक्षात्मक प्रणाली भनेको विगत दुई सय वर्षमा नदेखिएको स्तरमा एकाधिकारको निर्माण गर्न सक्नु नै हो, अब यो धेरै समयसम्म रहन सक्ने अवस्था छैन।

तेस्रो, संयुक्त उत्पादन (Collaborative Production) मा स्वस्फूर्त वृद्धि भइरहेको हामीले देखिराखेका छौं वस्तु, सेवा र संगठनहरू बजार तथा व्यवस्थापकीय पदसोपानका आग्रहहरूमा प्रतिक्रियाविहीन भइरहेको देखिँदछ। उदाहरणको लागि २७००० स्वयंसेवकहरूबाट निर्मित विश्वको ठूलो निःशुल्क सूचना उत्पादक विकिपेडियाले इन्साईक्लोपेडियाको व्यवसाय समाप्त गर्दै विज्ञापन उद्योगलाई प्रति वर्ष तीन अर्ब डलर राजस्वबाट बञ्चित गरिदिएको छ।

लगभग अदृश्य नै भनी, बजार प्रणालीको साँघुरो(लामो छिद्र भित्र छुट्टै ढङ्गको आर्थिक जीवन फरक लयका साथ अगाडि बढिरहेको छ। सन् २००८ को संकटको परिणामस्वरूप पेशेवर अर्थशास्त्रीहरूको बिरलै ध्यान पुगेको समानान्तर मुद्रा, समय बैङ्किङ (Time Banking) सहकारी र स्वव्यवस्थित स्पेस जस्ता अवधारणाहरू तीब्रतर हुँदैछन्। नयाँ स्वरूपको स्वामित्व, नयाँ स्वरूपको ऋण व्यवस्था र नयाँ कानुनी करार जस्ता प्रकृतिका समग्र व्यवसायिक सह(संस्कृति विगत एक दशकदेखि देखापरिरहेका छन् जसलाई सञ्चार जगतले प्रायः 'साभेदार अर्थतन्त्र' (Sharing Economy) भनी स्वराजित गर्ने गर्दछ। साधारण (Commons), सह (उत्पादन (Peer Production) जस्ता शब्द प्रचलनमा आइरहेका छन् र यसले पुँजीवाद स्वयंका लागि के अर्थ राख्छ भन्ने कुरामा केही मानिसहरू घोटलिन थालेका छन्।

यदि सरकारले गर्ने कार्यमा परिवर्तन गरी यस्ता सूक्ष्म तहका परियोजनाहरूलाई जगाउन, प्रबर्द्धन गर्न र संरक्षण गर्न सकियो भने यी नवीनतम विकसित अवधारणाहरूले निकास दिन सक्छन् भन्ने कुरामा हामीले विश्वास गर्नु पर्दछ। त्यसपछि प्रविधि, स्वामित्व र कामसम्बन्धी हाम्रो सोंचाइमा आउने परिवर्तनले यसलाई अगाडि बढाउनु पर्दछ।

पुरातन समाजवादी अवधारणामा राज्यले बजारलाई लिन्छ, धनीको सट्टा गरीबको पक्षमा यसलाई सञ्चालन गर्छ भनिन्छ, उत्पादनका प्रमुख क्षेत्रहरूलाई बजारबाट नियोजित अर्थतन्त्रमा ल्याउँछ। रसियामा यसको अभ्यास गरियो, तर यसले काम गरेन। काम गर्‍यो कि गरेन ठूलो प्रश्न छ। आज पुँजीवादको परिदृष्यमा परिवर्तन आएको छ यो विश्वव्यापी छ, खण्ड-खण्डमा छ, सानो स्तरमा छनोट गर्न सकिने हुँदछ, अस्थायी काम, आंशिक काम र Multiple skill-sets तर्फ गइरहेको छ। उपभोग स्वअभिव्यक्तिको स्वरूपमा आएको छ र लाखौं मानिसहरूको वित्तीय प्रणालीमा स्वामित्व छ, जुन पहिले हुँदैन थियो।

नयाँ परिदृष्यमा पुरानो मार्ग हराइसकेको छ। तर फरक मार्ग खुलेको छ। सह उत्पादन, सञ्जाल प्रविधिको प्रयोगबाट वस्तु र सेवाको उत्पादन (जब संजाल व्यस्त हुँदैन वा साभेदारी मोडमा हुन्छ) को पद्धतिले बजार प्रणाली बाहिरको मार्गलाई इङ्गित गर्दछ। यसलाई प्रबर्द्धन गर्न राज्यले सो अनुकूलको

ढाँचा निर्माण गर्नु आवश्यक छ, र उत्तरपुँजीवाद र पुँजीवाद दशकौंसम्म सहअस्तित्वमा रहन सक्ने अवस्था हुन्छ । यो भइरहेको पनि छ ।

सञ्जाल प्रविधिले उत्तरपुँजीवादी अवधारणामा 'ग्रान्युलारीटि' (Granularity(साना-साना छुट्टयाउन सकिने एकाइ मिलेर बनेको ठूलो एकाइ) पुनर्स्थापित गर्दछ । यो कोडको आधारमा जतिखेर पनि डाटा शेयर गर्न सकिने पद्धति हो । अर्को ठाउँमा स्वतः अनुसरण हुने (Replicate) यो पद्धति गैर-बजार प्रणालीको आधार हुन सक्दछ, जुन प्रत्येक पटक कम्प्यूटर स्क्रीनमा नयाँ सृजना गरिनु पर्ने आवश्यकता पर्दैन ।

उत्तरपुँजीवादमा हुने संक्रमणमा राज्य, बजार र बजार बाहिरको सह-उत्पादन क्षेत्र समावेस हुनेछन् । तर यसलाई साकार गर्न सम्पूर्ण वामपन्थि अवधारणा, नवउदारवादका विरोधि देखि सामाजिक(प्रजातान्त्रिक र उदारवादी दलहरू पुनर्संरचित हुनुपर्दछ । बास्तवमा, उत्तरपुँजीवादी अवधारणाको आवश्यकता बारे मानिसले एक पटक बुझिसकेपछि यो वामपन्थीहरूको पेवा हुन सक्दैन, बरु यो वृहद आन्दोलनको सम्पत्ति हुन्छ, तर यसलाई नयाँ कलेवर दिनुपर्ने आवश्यकता पर्दछ ।

३.७ उत्तरपुँजीवादका संबाहक को हुन ?

यो कसले गर्न सक्छ ? पुरातन वामपन्थीको लागि औद्योगिक मजदूरले गर्न सक्थ्यो । २०० वर्ष अघि प्रगतिशील पत्रकार व्यजल Thelwall ले बेलायती कारखाना बनाउने मानिसहरूलाई चेतावनी दिँदै भने कि तिनीहरूले नयाँ र खतरनाक स्वरूपको प्रजातन्त्र सृजना गरेर 'हरेक ठूला कार्यशाला र कारखाना एक किसिमको राजनीतिक समाज हो, जसलाई न संसदको कुनै कानुनले चुप राख्न सक्छ न त कुनै मेजिस्ट्रेटले तितर-वितर पार्न नै ।'

आज, सम्पूर्ण समाज एउटा 'कारखाना' हो । हरेक दिनको कामको लागि आज सञ्चारको आधुनिक माध्यम अत्यावश्यक हुन्छ । आजको काम साभा ज्ञानमा आधारित छ, काम गर्ने मानिसहरूको असन्तोषसंगै नाफा पनि आर्जन भइरहेको छ । आजको 'सञ्जाल' २०० वर्ष पहिलेको 'कार्यशाला' जस्तै हो, जसलाई 'चुप राख्न र तितर(वितर गर्न' सकिँदैन ।

सत्य हो, संस्थापन पक्षीय पुँजीवादीहरूले संकटको समयमा फेसबुक, ट्वीटर र इन्टरनेट र मोबाइल फोन नेटवर्क बन्द गरेर र अर्थतन्त्रलाई पक्षघात गर्न सक्छन् । तिनीहरूले हामीले उत्पादन गरेका प्रत्येक किलोवाइट सूचना भण्डार गर्न र अनुगमन गर्न सक्छन् । तर तिनीहरूले चीन, उत्तर कोरिया र इरानले जस्तो आधुनिक जीवनका महत्त्वपूर्ण पक्षबाट विमुख गरेर तहगत, दुष्प्रचारमूलक र अज्ञानी समाज पुनः लाद्न सक्दैनन् । यसो गर्नु समाजशास्त्री Manuel Castells ले भनेको जस्तो 'देशलाई अविद्युतीकरण (Deelectrify) गर्न कोशिस गर्नु सरह हो ।'

सञ्चार पुँजीवाद (Info-capitalism) ले करोडौं शिक्षित, सञ्जालीकृत मानव जाति, तर वित्तीय आधारमा शोषित मानिसहरू सृजना गरेको छ जो इतिहासमा परिवर्तनका वाहक हुन् । फलतः सन् २००८ पश्चात् नयाँ प्रकारका आन्दोलनहरूसँग हामी साक्षात्कार भएका छौं । शक्ति संरचना र पदसोपानको दुरुपयोगबाट जोगिन तथा बीशौं शताब्दीको गल्तीबाट स्वयं सुरक्षित हुन विरोधी आन्दोलनहरूले सडक तताएका छन् । फेसबुक र ट्वीटरको माध्यमबाट भएको स्पेनको सार्वजनिक खर्च कटौती विरोधी आन्दोलन (Indignados (Anti-austerity movement) देखि 'अरब स्प्रिङ्' सम्मका आन्दोलनमा सञ्जालीकृत पुस्ताका मूल्य, आवाज र नैतिकता स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त भएका थिए । त्यस्तै, सन् २०१३(१४ मा टर्की, ब्राजिल, भारत, युकेन र हङकङ जस्ता प्रतिष्ठित विकासशील अर्थतन्त्रमा भएका आन्दोलनमा फेरि पनि सञ्जालीकृत पुस्ता नै नेतृत्वमा रहे । उनीहरूका गुनासाहरू पुँजीवादको टुक्रिएको मुटुमा नै गह्न पुगे ।

जून, २०१३ को इस्तानबुलको गेजी पार्क बेरिकेडमा भेटिएका चिकित्सक, सफ्टवेयर निर्माता, पानी जहाजका कर्मचारी र लेखापाल जस्ता पेशाविदहरूको लागि इस्लामिक शासनद्वारा लुटिएको आधुनिक जीवनशैलीको तुलनामा टर्कीको ८ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि कुनै क्षतिपूर्ति हुन नसक्ने अभिव्यक्ति दिए । त्यस्तै, ब्राजिलमा अर्थशास्त्रीहरूले नयाँ मध्यम वर्ग सृजना भएको उल्लास मनाए पनि तिनीहरू यथार्थमा न्यून वेतनभोगी कामदारमा परिणत भएका थिए । तिनीहरू फोहोर वस्तिको जीवनबाट उम्किए पनि नियमित तलब र बैङ्क खाता भएका तर आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित वर्गमा परिणत भएका छन् । तिनीहरू करोडौंको संख्यामा सडकमा ओइरिएका छन् ।

धेरैजसो विद्रोहहरू तुहिए । 'अरब स्प्रिङ्' लाई पनि इजिप्ट र बहराइनमा जस्तै दमन गरियो वा लिविया र सिरियामा जस्तै इस्लामवादमा विलिन गरियो । युरोपमा, दमनकारी प्रहरी र खर्च कटौती पक्षधर सर्वदलीय संयुक्त मञ्चले स्पेनको Indignados उपर मुक्का प्रहार गरी निश्शब्द बनायो । तर आजको अत्यधिक जटिल सूचना प्रधान समाजमा हुने आन्दोलन बीशौं शताब्दीका आन्दोलनहरू भन्दा धेरै फरक हुने यी आन्दोलनहरूबाट स्पष्ट देखियो । यद्यपि, सामाजिक मुद्दाहरू तीब्रतर रूपमा अगाडि राख्ने यस्ता आन्दोलनहरू सबल तथा संगठित श्रमिक वर्ग बिना प्रायः तुहिन्छन्, तर सुव्यवस्था कहिल्यै कायम हुँदैन ।

३.८ उत्तर पुँजीवादको डिजाइन

पल म्यान्सन् उत्तरपुँजीवादको डिजाइन गर्न सकिने कुरा गर्छन् । जसरी उच्च प्रविधिको इञ्जिनियरिङमा एउटा धातुको टुकालाई निश्चित आकार दिनु भन्दा पहिले शुरूदेखि अन्त्यसम्मका सम्पूर्ण प्रकृयाः वस्तुको डिजाइन, जाँच र निर्माणसम्म पनि कम्प्युटरमा मोडल तयार गरी 'भर्चुअल्ली' गरिन्छ । गल्तीहरू डिजाइन तहमा नै पत्तालागाई सुधार गरिन्छ, जुन त्रिआयामिक 'सिम्युलेशन' प्रविधि विकास हुनु भन्दा पहिले संभव थिएन । यहि 'एनालोजी' उत्तरपुँजीवादको ढाँचा निर्माणमा पनि लागु हुन्छ । सूचना समाजमा कुनै पनि विचार निरर्थक हुँदैन चाहे त्यो टेन्ट क्याप्पमा जन्मिएको हो, चाहे जेलको कोठा वा 'स्टार्टअप कम्पनी' को छलफलमा कल्पना गरिएको होस् ।

विद्यमान पुँजीवादी व्यवस्थाबाट उत्तरपुँजीवादी अर्थतन्त्रमा संक्रमण हुँदा पनि यसको ढाँचा निर्माणमा गरिने कामले कार्यान्वयनमा हुने गल्तीलाई कम गर्न सक्छ । उत्तरपुँजीवादको डिजाइन पनि सफ्टवेयर जस्तै 'मोड्युलर' हुन सक्छ । विभिन्न मानिसले विभिन्न ठाउँबाट फरक गतिमा एक अर्काबाट स्वतन्त्र भएर यसको डिजाइन गर्न सक्छन् । यसको लागि अब कुनै पनि योजना आवश्यक पर्दैन, यो 'मोड्युलर' परियोजना डिजाइन जस्तै हो ।

Manson को उद्देश्य पुँजीवादको विकल्पमा कुनै आर्थिक रणनीति वा मार्गदर्शन प्रदान गर्नु होइन । उनको उद्देश्य त पुँजीवादका नयाँ विरोधाभाषहरूको नक्साङ्कन गर्नु हो जसबाट कि गैर(पुँजीवादी चिन्तन, पुँजीवाद विरोधि आन्दोलन र तथा त्यस्ता राजनीतिक दलहरूले अबलम्बन गर्न चाहेको पद्धतिका लागि समन्वयका प्रभावकारी विधिहरू प्राप्त गर्न सक्न् ।

३.९ के उत्तरपुँजीवाद काल्पनिक (Utopia) हो ?

माथि उल्लेख गरिए जस्तै आजको मुख्य विरोधाभाष भनेको एकातिर धेरै चिजहरू निःशुल्क, वस्तु तथा तथा सूचनाको पर्याप्तताको सम्भावना छ भने अर्कोतर्फ प्रणालीको एकाधिकार, बैङ्क तथा सरकारहरूले हरेक कुरालाई निजी, दुर्लभ एवम् व्यापारिक गर्न कोशिस गर्नुको बीचमा रहेको छ । हरेक सन्दर्भमा सञ्जालीकृत नयाँ समाज र पदसोपानमा आधारित पुरानो पद्धति, पुँजीवादमा अभ्यस्त पुरानो समाज र नयाँ कुराको परिकल्पना गर्ने नयाँ स्वरूपको समाज बीचको संघर्ष देखापर्छ । कुलीन वर्ग र यिनका समर्थकहरू पुँजीवादका आधारभूत सिद्धान्तहरू उच्चस्तरको कर्जा प्रवाह, न्यून ज्याला, गोपनीयता, सैनिकवाद, बौद्धिक सम्पत्ति र कार्वनमा आधारित अर्थतन्त्र कै प्रतिरक्षा गर्छन् । दुखको कुरा के छ भने विश्वका सबै सरकारहरू उनीहरूकै नियन्त्रणमा छन् । खुशीको कुरा के भने धेरैजसो देशहरूमा सर्वसाधारण जनताका बीचमा उनीहरू निकै कम लोकप्रिय देखिन्छन् । यस्तो अवस्थामा लोकतन्त्र खतरामा पर्ने सम्भावना हुन्छ ।

अर्थतन्त्रमा बजार स्थायी स्वरूप र अन्तिम सत्य हो भन्ने सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने नवउदारवादले सबै गलत कुराहरू नवउदारवाद आउनु भन्दा पहिले नै भएका हुन् भन्ने मान्यता राखी मानवताको समग्र इतिहासलाई पुनर्लेखन गर्ने प्रयत्न गरेको छ । तर पुँजीवादको इतिहासको बारेमा सोच्न थाल्ने हो भने कुन कुन गलत कुराहरू दोहोरिने प्रकृतिका र कुन कुन गलत कुराहरू नदोहोरिने प्रकृतिका हुन् भनेर छुट्याउन सकिन्छ जुन कुराहरू इतिहासमा नदोहोरिने प्रकृतिका छन्, ती पुँजीवादले निम्त्याएका गलत अभ्यसहरू हुन् भन्न गाह्रो छैन ।

उत्तरपुँजीवाद के काल्पनिक हो ? Manson ले डिजिटल क्रान्तिको कारणबाट पुँजीवादमाथि अस्तित्वको संकट आईपरेको उल्लेख गरेका छन् । यो क्रान्तिले काम, उत्पादन र मूल्यको बारेमा प्रचलित धारणालाई बदल्न सक्ने तथा बजार र निजी स्वामित्वमा आधारित अर्थतन्त्रलाई नष्ट गर्न सक्ने क्षमता राख्दछ । यो वास्तवमा केही मात्रमा त भइनैसकेको पनि छ, जस्तो कि समानान्तर मुद्रा, सहकारी,

स्वव्यवस्थित 'अनलाइन स्पेस' तथा विकिपिडीया जस्तो सूचनाको भण्डार ईत्यादि । उन्नाईशौं शताब्दीको मध्यकालको समाजवाद किन असफल भयो भने त्यो समयको अर्थतन्त्र, प्रविधि र मानव पुँजीको स्तर पर्याप्त मात्रामा विकसित थिएन । तर सबै कुराहरू परिपक्व भएकोले अब उत्तरपुँजीवाद वास्तविकतामा परिणत हुने Manson को विश्वास छ ।

४. उपसंहार

पुँजीवाद वा नवउदारवादको विपक्षमा यति धेरै अभिमत आउनुमा सन् २००८ को आर्थिक संकट प्रमुख कारण हो । सन् १९३० को मन्दी पश्चात् पनि पुँजीवादको धेरै आलोचना भयो र किन्सियन लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणा पनि अभ्यासमा आयो । हुन त लोककल्याणकारी राज्यलाई पुँजीवादले पनि आत्मसात गरी राज्य संरक्षित पुँजीवादको स्वरूप धारण गर्न सक्थ्यो । तर २००८ को वित्तीय संकट पछि त्यस्तो किसिमको कुनै विकल्प प्रस्तुत हुन सकेको पनि छैन । पुँजीवादको सशक्त विकल्पको रूपमा सन् १९१७ को रसियन क्रान्तिबाट शुरू भएको साम्यवाद तर्फको अभ्यास विकल्प त हुन सकेन नै बरू मानव सभ्यताको एउटा डरलाग्दो सपना (Nightmare) को रूपमा मानव मस्तिष्कमा रहि रह्यो । यसले पनि पुँजीवादका अन्य विकल्प पनि स्वयं पुँजीवादभन्दा कति कारगर हुन सक्लान् र भन्ने आशंका पनि सबैमा देखिन्छ । फेरि विश्व अर्थव्यवस्थाको आफ्नै गति हुन्छ । आडम स्मिथले 'वेल्थ अफ नेसनस' लेखेर पुँजीवाद आएको त होइन । यो स्वस्फूर्त रूपमा इतिहासको एउटा विशिष्ट सामाजिक(आर्थिक परिवेशमा जन्मिएको हो । यद्यपि, समाजवादलाई पुँजीवादको सशक्त विकल्प भन्ने गरिन्छ, तर समाजवादका केही विशेषताहरू पुँजीवादले ग्रहण गरी नयाँ स्वरूपमा प्रकट हुन सक्ने यसको खुवी कै कारण यो जीवन्त हुन सकेको हो । यसर्थ, पुँजीवादको विकल्प समाजवाद हो भनिए पनि राज्य नियन्त्रित समाजवादको कुरा हो भने त्यो असफल भइसक्यो र फेरी पनि त्यस्तै हुन्छ । मूलधारका अर्थशास्त्रीहरूले विद्यमान प्रणालीमा जुन सुधारका सिफारिस गरेका छन् त्यसको कार्यान्वयनले पुँजीवादको अनुहारको कालो केहि मेटिएला । विद्यमान पुँजीवादमा सुधार गरी यसलाई समाजवादी चरित्र दिन त सकिन्छ । नर्दिक देशहरूको विद्यमान आर्थिक व्यवस्था करीब करीब त्यस्तै नै हो । पर्याप्त सामाजिक सुरक्षासहितको पुँजीवादी व्यवस्था के ग्राह्य नहोला र भनी प्रश्न राख्ने मत पनि प्रबल नै छ ।

तर सूचना प्रविधिमा भएको क्रान्तिले गर्दा अहिले हामी मानव सभ्यताको विशिष्ट अवस्थामा छौं । तर आर्थिक दर्शनमा नै आमूल परिवर्तन आउन सक्ने स्तरको संक्रमणमा हामी छौं कि छैनौं त्यो त भविष्यलाई नै छोडिदिऔं । तर Paul Mason ले त्यो परिस्थिति निर्माण भइसकेको विचार राखे । हुनत उनी कहलिएका अर्थशास्त्री होइनन् । आफ्नो किताब मार्फत् पुँजीवादको उछितो काढे पनि पुँजीवादले अहिलेसम्म मानव समाजका लागि गरेको योगदानलाई भने उनले स्वीकार गरेकै छन् । सूचना प्रविधिको विकासले मानिसको सोंचाइ, काम, र काम गर्ने तरिकामा आएको परिवर्तनले गर्दा उनी अब पुँजीवादले काम गर्न सक्दैन भन्ने विचार राख्छन् । उनले प्रस्ताव गरेको उत्तरपुँजीवादको ढाँचा कति कारगर हुनसक्ला ? किनकि अर्थतन्त्र र समाजको आफ्नै गति र जटिलता हुन्छस उत्तरपुँजीवादलाई मोड्युलर गर्नु कति व्यवहारिक र सम्भव

होला ! तथापि, उनको किताब पुँजीवादमा विश्वास गर्ने र नगर्ने दुईटै पक्षले पढ्नु जरूरी छ किनकि यो विचारोत्तेजक र अध्ययन लायक छ । उनको सृजनशीलता माथि थप छलफल गर्न तथा यथास्थिति भन्दा फरक किसिमले चिन्तन गर्न भने यसले मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

Bibilography:

Mason Paul, Postcapitalism: A Guide to Future Penguin Books -2016_ 238-239

Harari Yuval Noah, Sapiens:A Brief History of Human Kind, Vintage Books -2014_

Harari Yuval Noah, Homo Deus:A Brief History of Human Kind, Vintage Books -2017_

Piketty Thomas, Capital in the Twenty First Century, Belknap Harvard -2014_

Stiglitz Joseph E=, The Price of Inequality, Penguin -2013_

Stiglitz Joseph E=, Making Globalization Work, Penguin -2007_

Collier Paul, The Bottom Billion, Oxford -2013_

मिश्र चैतन्य, पुँजीवाद र नेपाल, मूल्यांकन प्रकाशन गृह (२०६३)

नेपालमा संघीयतामा योजना

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ

निश्चित समयावधिमा निश्चित उद्देश्य पूर्तिको लागि के, कसरी, कहिले, र कसले गर्ने भन्ने सम्बन्धको खाका नै आवधिक योजना हो । योजनाले भविष्यको लागि मार्गदर्शन दिन्छ । ज्यादै लामो अवधिको आकलन पनि सही नहुन सक्छ । त्यसकारण सामान्यतया पाँच वर्षको योजना बनाइन्छ तर दीर्घकालिन सोच राख्न सकिन्छ । योजना कुनै पनि संस्थाले आफ्नो अग्रगामी विकासको लागि बनाउन सक्छ । सरकारले बनाउने योजना भने देशको समग्र विकास र उन्नति प्रति परिलक्षित हुन्छ । योजनाबद्ध विकासमा सरकारले आर्थिक गतिविधिहरूलाई दिशा निर्देशित गर्दछ जुन अदृश्य हातले चल्ने बजार अर्थतन्त्र भन्दा भिन्न हुन्छ ।

योजनाको इतिहास

विश्वमा योजनाको इतिहास हेर्ने हो भने तात्कालिन सोभियत संघले सन् १९२८ मा केन्द्रीकृत आर्थिक योजनाको शुरुवात गरेको थियो । सन् १९३० मा बजार अर्थतन्त्र अवलम्बन गरेका देशहरूको अर्थतन्त्रमा लामो मन्दी र बेरोजगारीको समस्या आयो जसबाट मुक्ति पाउन उनीहरूलाई एक दशक लाग्यो । तर, सो समयमा तात्कालिन सोभियत संघले आर्थिक विकासमा उल्लेखनीय फड्को माऱ्यो । उसले आर्थिक विकासमा गरेको उपलब्धिले गर्दा संयुक्त राज्य अमेरिकासंग टक्कर दिने हैसियत बनायो ।

तात्कालिन सोभियत संघको सफलता र बजार अर्थतन्त्र भएका देशहरूमा लामो समयसम्म रहेको आर्थिक समस्याले गर्दा द्वितीय विश्व युद्धपछि योजनाबद्ध विकासको महत्व बढ्न गयो । सन् १९६० को अन्तसम्म विश्वका धेरै देशहरूले योजनाबद्ध विकासको थालनी गरे । सो मार्फत ती देशहरूले आर्थिक विकासमा फड्को मार्न सफल पनि भए । उदाहरणको लागि दक्षिण कोरिया (१९६१), सिगापूर (१९६१), मलेसिया (१९६६) लाई लिन सकिन्छ । सन् १९५० र १९६० को दशकलाई आर्थिक विकासको सुनौला युगको रूपमा पनि हेरिन्छ । छिमेकी देश भारत र चीनले पनि क्रमशः सन् १९५१ र सन् १९५३ देखि योजना बनाउन थाले ।

सन् १९७० को शुरुवातसँगै पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यमा आएको वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक प्रणालीमा आएको संकट, सरकारी संस्थानहरूको कमजोर कार्यसम्पादनले गर्दा अर्थतन्त्रमा सरकारको भूमिका नियन्त्रण गरेर बजारको भूमिका बढाउन बकालत हुन थाल्यो । फलस्वरूप, उदारीकरण, बजारीकरण,

* उपाध्यक्ष, प्रदेश योजना आयोग, प्रदेश नं ५।

निजीकरण र भूमण्डलीकरण विस्तार हुदै गयो । बजार अर्थतन्त्रमा सरकारको योजनाको आवश्यकता नपर्ने तर्क गर्न थालियो । बजार स्व:नियमनमा चल्ने, उत्पादक र उपभोक्ताहरु आफ्नो फाइदाको लागि पूर्ण रुपमा सुसुचित हुने हुँदा सरकारको निर्देशन र मार्गदर्शन आवश्यकता पर्दैन भन्ने भनाईहरुले बाहुल्यता पाउन थाले । यसले गर्दा धेरै देशहरुले उदारीकरण र निजीकरण गरे ।

नेपाल जस्ता विकासशील देशहरुले जहाँ बजार प्रणाली पनि पूर्ण रुपमा विकसित भैसकेको छैन मिश्रित अर्थतन्त्र अवलम्बन गर्न थाले । हुनत सरकार विहीन कुनै पनि देश छैनन् । यस्ता देशहरुमा बजार चल्नको लागि चाहिने भौतिक पूर्वाधार, नियम कानून, सुरक्षा आदिको लागि सरकारको भूमिका अर्थतन्त्रमा अझै महत्वपूर्ण रहने देखिन्छ । तर, सरकारी सयन्त्रले प्रभावकारी रुपले गर्न सक्ने क्षमताको अभाव, अर्थतन्त्रको पूर्ण जानकारीको लागि चाहिने सूचनाको अभाव, सरकारी निर्णय प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्तीका कारण सरकारले पनि प्रभावकारी रुपमा काम गर्न सक्ने अवस्था नरहने हुँदा बजारको भूमिकालाई पनि नजरअन्दाज गर्न सकिदैन । अझ विकासशील देशहरुमा भैरहने राजनैतिक परिवर्तन र अस्थिरताले गर्दा सरकारी सयन्त्रले काम गर्न सक्दैन । यसले गर्दा पनि राज्य नियन्त्रित अर्थव्यवस्था फस्टाउन नसक्ने मान्यता राखिन्छ ।

अहिलेको बजार र सरकार दुवैको भूमिका रहेको मिश्रित अर्थतन्त्रमा हिजोको तात्कालिन सोभियत संघमा जस्तो सरकारले पूर्ण रुपमा उत्पादनका साधनहरु नियन्त्रणमा राखेको अवस्थामा जस्तो योजना निर्माण सम्भव देखिदैन । त्यस किसिमले योजनाको कार्यान्वयन गर्न सक्ने सरकारको क्षमता भएको अवस्थामा पनि छैन । तसर्थ, मिश्रित अर्थतन्त्रमा बन्ने योजनाहरु मार्गदर्शक खालका हुन्छन् भन्ने बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपालमा योजना

राणा शासनबाट मुक्त हुँदा नेपालको अवस्था ज्यादै पछ्यौटे थियो, जम्मा २ प्रतिशत जति साक्षरता, ५०० किलोवाट विद्युत, काठमाण्डौमा केही सडक रहेको स्थिति थियो । नेपालको विकासको गति बढाउन भनेर वि.स. २०१३ साल (सन् १९५६) देखि योजनाबद्ध विकासको प्रयास थालियो । नेपालले दक्षिण कोरिया भन्दा ५ वर्ष अगाडि नै योजना बनाउन थालेको थियो । प्रति व्यक्ति आम्दानी र विकासको स्तर त्यतिखेर नेपाल र दक्षिण कोरियाको खासै फरक थिएन तर, साक्षरताको दर सन् साठीको दशकमा नै दक्षिण कोरियाको करीब शत प्रतिशत थियो । दक्षिण कोरियामा सन् १९८८ सम्म सैनिक शासन थियो ।

पहिलो योजनाको अवधि सकिन नपाउँदै पंचायत व्यवस्थाको शुरुवात भयो । एक वर्ष योजना विहिन राखेर पंचायतले तीन वर्ष अवधिको दोस्रो योजना तर्जुमा गरेर कार्यान्वयन गर्‍यो । त्यस पछिका पाँच वटा पन्ध्रवर्षिय योजना पंचायती व्यवस्थामा तर्जुमा भै लागू भए । राजामा सार्वभौम सत्ता र शक्ति केन्द्रित भएको पंचायती व्यवस्था करीब तीन दशकसम्म रह्यो । त्यतिवेला, नेपालमा पनि दक्षिण कोरियामा जस्तै योजनालाई कडाइका साथ लागू गराउन शक्तिशाली सरकार भएको अवस्था थियो । उक्त

अवधिमा भौतिक र सामाजिक पूर्वाधारका आधारभूत संरचनाका रूपमा सडक, विद्युत, संचार, विद्यालय, स्वास्थ्यतर्फ केही कामहरु भए । तर, योजनाहरु पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा जान सकेनन् । योजनाका लक्ष्यहरु सबै हासिल भएनन् । विकासको फड्को मार्न पर्याप्त समय भए पनि योजनाहरु प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयनमा जान नसक्दा नेपालको विकासको स्तर अपेक्षाकृत बढ्न सकेन ।

२०४७ सालमा पंचायतको अवसान पछि बहुदलीय व्यवस्थाको शुरुवात भयो । बजार अर्थतन्त्रलाई जोड दिदै सरकारी भूमिकालाई कम पादै पाँच वर्ष अवधिको लागि आठौँ योजना (२०४९।५०- २०५३।५४) को तर्जुमा भयो । यो योजना नसकिदै नेपालमा राजनैतिक अस्थिरता शुरु भयो । त्यतिमात्र होइन एक दशक लामो आन्तरिक द्वन्द्वनै शुरु भयो । द्वन्द्वको अवस्थामा पनि पाँच वर्ष अवधिका नवौँ र दशौँ योजना तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा लगियो, तर पूर्ण रूपले कार्यान्वयनमा जान सकेनन् ।

२०६२ सालमा भएको दोस्रो जनआन्दोलन पश्चात नेपालमा शान्ति प्रक्रियाको शुरुवात भयो । २५० वर्ष पुरानो राजसंस्था हटाई गणतन्त्र स्थापना गर्ने काम भयो । नयाँ संविधान बनाउन संविधान सभाको निर्वाचन भयो । राज्य पुर्नसंरचना शुरु भयो । त्यसले गर्दा फेरी आर्थिक वर्ष २०६४।६५ बाट लागू हुने गरि एघारौँ तीन वर्षिय अन्तरिम योजना तर्जुमा गरियो । २०६५ सालमा भएको संविधान सभाको निर्वाचनमा गठित संविधान सभाले संविधान बनाउन नसकेको परिस्थितिले गर्दा राजनैतिक अन्यौलता कायमै रह्यो । यसले गर्दा २०६७।६८ बाट लागू हुने गरि बाह्रौँ योजना पनि तीन वर्षिय नै बनाइयो । यो योजना सकिदा समेत राजनीतिले निकास नपाएकोले तेह्रौँ योजना पनि तीन वर्षको नै बनाइयो । तेह्रौँ योजना २०७२।७३ मा सकिदा नेपालमा संविधान सभाले संघीय गणतान्त्रिक नेपालको लागि नयाँ संविधान २०७२ असोजमा जारी गर्‍यो । उक्त संविधानले गरेको व्यवस्था अनुसार तीन तहको सरकारको निर्वाचन २०७४ सम्म गरिसक्नु पर्ने प्रावधान रहेको र नयाँ संघीय व्यवस्थामा कार्यान्वयनमा जान केही समय लाग्ने अनुमानको आधारमा २०७५।७६ सम्मको लागि तीन वर्षिय चौधौँ योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

२०७४ सालमा नयाँ संविधान अनुसार तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न भै तीनै तहका सरकारहरु स्थापना भै संचालनमा आएका छन् । संघीय संरचना अनुरूप नेपालको संविधान कार्यान्वयनको चरणमा पुगेको छ । नेपालको संविधान तीनै तहको सरकारको अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । केही कुराहरु भने तीनै तहहरुले मिलेर गर्नु पर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ ।

नेपालमा अब तीन तहमा योजना बन्नु पर्ने भएको छ । अब केन्द्रमा संघीय सरकारले बनाउने योजना हिजो जस्तो हुनु हुदैन । अब विकासका लागि वास्तविक योजना स्थानीय तहमा, त्यस पछि प्रदेशमा बन्नु पर्ने भएको छ । संघीय सरकारले मेगा योजना, मुद्रा तथा बैकिङ, रक्षा, परराष्ट्र सम्बन्धमा ध्यान दिएर अन्य विकासका काम तल्लो तहका सरकारहरुमा हस्तान्तरण गर्दै जानु पर्दछ । तसर्थ, संघीय सरकारले तल्लो सरकारहरुका योजना तर्जुमाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र विकासको आन्तरिक तथा बाह्य

स्रोत र साधन परिचालन गरी तल्ला तहका सरकारहरूलाई काम गर्न प्रवाह गर्ने जिम्मेवारीमा केन्द्रीत हुनु उपयुक्त देखिन्छ । स्थानीय तहमा मास्टर प्लान बनाएर विशेष ढंगले विकासका कार्य गर्नु जरुरी छ ।

प्रदेशको अस्तित्व र प्रदेश योजना

नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको संघीय संरचना अनुरूप सात वटा प्रदेश बनाइएका छन् र ती प्रदेशमा अहिले प्रदेश सरकार संचालनमा छन् । संविधानले यी प्रदेशहरूलाई विकासको सवालमा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको छ । आर्थिक विकासको गति बढ्ने अपेक्षा र आशामा नै नेपाललाई संघीय संरचनामा लिएको छ । केन्द्रीकृत ढंगले विकास गर्दा स्थानीय आवश्यकता र चाहनाहरू थाहा नहुने र केही सीमित व्यक्तिहरूले फाइदा लिने हुँदा प्रदेश र स्थानीय तहसम्म अधिकार र स्रोत विनियोजन गर्दा देशको सन्तुलित विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

संघीयताको मूल विशेषता र आधारको रूपमा भने प्रदेश सरकार रहेको हुन्छ । तर हामीका सहकारितामा आधारित संघीयता बनाइएको हुँदा स्थानीय तहहरू सिधै प्रदेश सरकार मातहत रहेका छैनन् । यसले गर्दा तीन तहको सरकारको संरचना बीच अन्तरसम्बन्ध अलि जटिल खालको रहेको छ र समानान्तर ढंगले संचालनमा रहने स्थिति छ ।

विकासको लागि प्रदेश सरकारले केही गहकिलो भूमिका खेल्न सक्छ । नेपालको बजार प्रणाली अझै पनि विकसित छैन । आधारभूत भौतिक पूर्वाधार बजार अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रले बनाउँदैन । पर्याप्त भौतिक पूर्वाधार भयो भने मात्र निजी क्षेत्रले आफ्ना आर्थिक गतिविधिहरू बढाउन सक्छ । भौतिक पूर्वाधार बाहेक शान्ति सुरक्षा, शिक्षा स्वास्थ्यको विकास र विस्तार, समाज कल्याणका काम, वातावरण संरक्षण पनि सरकारले गर्नुपर्ने हुन्छ । यी कामहरू प्रदेश सरकारले प्रभावकारिताका साथ गर्न सक्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

अहिलेको प्रदेश संरचना तात्कालीन सोभियत संघमा जस्तो प्रदेशको अर्थतन्त्रलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न सक्ने अवस्थामा छैन । प्रदेश भित्र प्रदेश सरकारका अतिरिक्त अधिकार सम्पन्न स्थानीय सरकारहरू पनि प्रदेशको विकासको लागि महत्वपूर्ण एजेन्सीको रूपमा रहेका छन् । ती स्थानीय तहहरूले संघीय सरकारबाट सिधै बजेट प्राप्त गर्ने व्यवस्था रहेको छ । संघीय सरकारले ती तहहरूबाट सशर्त अनुदान मार्फत आफ्ना कार्यहरू गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । संघीय सरकारले भै प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहहरूलाई अनुदान दिनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । अझ प्रदेशको अधिकार क्षेत्र भित्र रहेका पाँच वटा करहरूमा एउटा बाहेक सबै करहरू स्थानीय तहसंगको साभेदारीमा रहेको छ ।

नेपालको लागि एकातिर संघीयता आफै नौलो छ भने नेपालमा जुन किसिमको संघीयता बनाइएको छ त्यो आफैमा जटिल खालको रहेको छ । यसले गर्दा पनि तीनै तह एक आपसमा जेलिएको छ । साभ्ना सूचीमा रहेका विषयहरूमा संघले कानून नवनाई प्रदेशले बनाउन नसक्ने र प्रदेशले कानून नवनाई स्थानीय तहले बनाउन नसक्ने स्थिति रहेको छ । शुरुवातमा त्यस भन्दा पनि पेचिलो विषयमा

कर्मचारी समायोजन रहेको छ । प्रशासनिक संघीयता कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन । पहिलो चोटीलाई केन्द्रले कर्मचारी समायोजन गरेर प्रदेश र स्थानीय तहलाई दिनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । तर केन्द्रीकृत ढंगले संगठित रहेको निजामति कर्मचारीहरु संघीय संरचना बमोजिम समायोजन हुन चाहेका छैनन् । यसले गर्दा प्रशासनिक सक्रमणकाल लम्बिने सम्भावना रहेको छ ।

प्रदेश सरकार स्थापना र संचालनमा ज्यादै प्रारम्भिक अवस्था रहेको भए पनि प्रदेश नं ५ को प्रदेश सरकारले प्रदेशको योजना तर्जुमाको लागि चाडै नै प्रदेश योजना आयोग गठन गर्‍यो । प्रदेश सरकारको पहिलो वर्षलाई कानून निर्माण र योजना तर्जुमा वर्षको रुपमा लिइएको छ । प्रदेश सरकारका आगामी वर्षहरुका कार्यहरुलाई मार्गदर्शन दिन योजनाको महत्व रहने ठम्याइ रहेको छ । अन्य केही प्रदेशहरुले पनि योजना तथा नीति आयोग गठन गरेका छन् ।

तर प्रदेशको योजना तर्जुमा भने कठिन र जटिलतम मोडमा पार हुनुपर्ने देखिन्छ । एकातर्फ साभा सूचीमा रहेका अधिकारका कानून बन्न बाँकि रहेकोले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्याधिकार कानूनीरुपमा स्पस्ट हुन बाँकि छ । अर्कोतर्फ प्रादेशिक तहको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन लगायतका प्रदेशस्तरिय समष्टिगत आर्थिक तथ्याङ्कहरु उपलब्ध छैनन जसले गर्दा लक्ष्य निर्धारण सजिलो छैन । त्यस्तै, प्रदेशस्तरको आफ्नै संरचना बन्न बाँकि रहेको छ यसले गर्दा चालु वर्षका वार्षिक कार्यक्रमहरु समेत कार्यान्वयनमा जान सकिरहेको छैन । प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग बन्न बाँकि रहेकोले प्रदेशको स्रोत आँकलन पनि सहज छैन ।

अन्तमा

अहिलेको संवैधानिक व्यवस्थालाई हेर्दा नेपालको आर्थिक समृद्धिको प्रमुख सारथी स्थानीय सरकार बन्ने अवस्था छ, त्यसपछि प्रदेश सरकार । स्रोत र अधिकारहरु प्रवाह भएकोले स्थानीय स्तरको आवश्यकता पहिचान गरी स्थानीय ठाँउको विकास गर्न स्थानीय तहहरुलाई राम्रो अवसर रहेको छ । आफ्नो पालिकाको वृहतर गुरुयोजना बनाएर स्थानीय तहहरु अघि बढ्नु जरुरी छ । स्थानीय तहहरुले योजना बनाउने हो भने त्यसले पहिचान गरेका तर स्थानीय तहको स्रोतबाट नपुग्ने योजनाहरुको लागि स्रोत प्रदेश र संघले व्यवस्था गर्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । हुनत स्थानीय तहहरु पनि पर्याप्त कर्मचारीहरु र कानूनको अभावमा प्रभावकारी ढंगले अघि बढ्न सकिरहेका छैनन् । अब नेपालको समृद्धिको लागि संघले आवश्यक कानून र कर्मचारी यथाशीघ्र स्थानीय तह र प्रदेशमा पठाउनु पर्दछ । स्थानीय तह र प्रदेशले सहकार्यमा प्रदेशको आवधिक योजना बनाउने र संघले स्रोत व्यवस्थापनमा सहयोग गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । केही ठूलास्तरका रणनीतिक योजनाहरु बाहेक केन्द्रबाट हिजोको दिनमा जस्तो योजना बनाउन आवश्यक पर्ने देखिदैन र त्यसको औचित्य पनि छैन ।

नेपालमा कर छुट/सहुलियत व्यवस्था: एक समीक्षा

बलराम रिज्याल

विषय प्रवेश

आर्थिक विकास र समृद्धि हासिल गर्न कुनै पनि देश स्रोत र साधनले सम्पन्न हुनुपर्दछ। उपलब्ध स्रोत र साधनको समुचित उपयोगद्वारा योजनाबद्ध विकासका माध्यमले विकासको ढोका खुल्दछ। विकासमा सरकारी र निजी क्षेत्रको उत्तिकै भूमिका रहन्छ। सरकारले विधि र कानूनका अधीनमा रहेर नियमनकारी भूमिका निर्वाह गर्छ। शान्ति, सुरक्षा कायम गर्न होस वा सबै क्षेत्र वर्ग तथा तहमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह, विकास निर्माण र विकासका कामलाई अगाडि बढाउन सरकारलाई स्रोत र साधन आवश्यक पर्दछ। निजी क्षेत्रले व्यवसाय र लगानीका माध्यमबाट आर्थिक क्रियाकलापलाई बढाउँदै देश विकासमा राजस्व योगदान, रोजगारी सिर्जना, पुँजी निर्माण, आदिद्वारा सरकारसँगै आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ।

देशलाई समृद्ध बनाउन शीघ्र विकास हुन सक्ने क्षेत्र पहिचान गरी ती क्षेत्रमा के सुविधा वा सहुलियत प्रदान गर्दा लगानी आकर्षित हुन्छ, रोजगारी बढ्छ, आर्थिक गतिविधि विस्तार हुन्छ, जीवनस्तर उठ्छ, सुख र सन्तोषको वातावरण बन्छ भन्ने विषय महत्वपूर्ण हुन्छ।^१ आर्थिक विकास र समृद्धिका लागि जनसांख्यिक लाभ, उपयुक्तस्थान, पूर्वाधार विकास, औद्योगिक क्षेत्रको रीडोरको व्यवस्था, अनुदान, करमा सुविधा र सहुलियत, राज्यको बृहत्तर सौँच र गन्तव्य जरुरी हुन्छन्। लगानीको वातावरण पनि यिनै अवयवमा निर्भर रहन्छ। लगानीकर्ता वा व्यवसायीले लगानी गर्न वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न कुनैपनि देशमा शान्ति, सुरक्षा, बजारको सम्भावना, लगानीको सुरक्षा, प्रतिफलको सुनिश्चितता विना उपयुक्त वातावरणको महसूस गर्दैन।

सरकारले राज्य सञ्चालन, देशको विकास निर्माण, सेवा प्रवाह एवं जनताको कल्याणको लागि आवश्यक स्रोत व्यवस्था गर्न नागरिकबाट कानून बमोजिम कर उठाउँछ। कर लगाउने निश्चित प्रणाली विधि र प्रक्रिया हुन्छन्। त्यसैगरी कर तिर्ने सन्दर्भमा आय आर्जन गर्ने व्यक्ति वा निकायले आफ्नो लगानी वा व्यवसायको सुरक्षा, दिगोपना, लगानीको प्रतिफल र व्यावसायिक उन्नति खोजेको हुन्छ। लगानीको वातावरण बनाउन सरकारी नीति, कानून, सहकार्य र अभिभावकत्व अपेक्षित हुन्छ।

१ भारतले *Make in India* भन्ने नारा नै घोषणा गरी भारतलाई सन् २०२० सम्म विश्वकै उच्च तीन निर्माण गन्तव्यभिन्न पुग्ने गरी निर्माण क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिइ यसमा विभिन्न कर सहुलियत लगायतका विभिन्न सुविधा र सहुलियत दिएको छ।

कर छुट र सहूलियतको परिचय

व्यवसायजन्य सुरक्षा र लगानीको वातावरण बनाउन आवश्यक पर्ने धेरै आयामहरूमध्ये करमा सुविधा र सहूलियत पनि एक हो।

कर लगाउनु सरकारको एकाधिकारप्राप्त शक्ति हो। कानून बनाएर एकरूपतापूर्वक करारोपण गर्ने सरकारको चरित्रले गर्दा बजार स्वतःस्फूर्त रुपमा सञ्चालन हुन सक्दैन। सरकारको नियन्त्रण र वित्तीय अनुशासनमा बस्दा बजारले अनावश्यक भार महसूस गरेको हुन्छ। यसर्थ करारोपणका कारण बजारको कौशलतामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ। करको प्रभावका कारण बजारमा स्वतः बढ्नुपर्ने आर्थिक गतिविधिमा आउने चुनौती वा धक्का र असफलतालाई रोक्न कर छुट वा कर सहूलियत वा कर सुविधाको व्यवस्था कर कानूनमा नै गरिएको हुन्छ।

करको भार घटाउने गरी केही वा सम्पूर्ण कर हटाउनु नै कर सहूलियत हो। कुनै विशेष आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रोत्साहन गर्न वा सुविधा दिन कर सहूलियत दिइन्छ। प्रत्यक्ष करका कारण कुनैपनि कारोवार वा क्रियाकलाप वा लगानी गर्दा बढी भार भयो वा लागत बढ्यो भनी करलाई घटाउनु नै कर सुविधा हो। कर सहूलियत करका दर वा रकम वा भुक्तानी जुनसुकै स्वरूपमा पनि हुन सक्दछ।

कर सहूलियतको नीति निर्माण गर्दा नीति निर्माताहरूले तत्कालिक वा कामचलाउ निर्णयबाट गर्दछन भन्ने परम्परावादी सोच छ। देशमा आर्थिक गतिविधिमा प्रभाव जमाउन सक्ने अर्थात देशको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिने निश्चित करदाता वा लगानीकर्ता वा बाह्य संस्थाहरूका लागि करमा प्रोत्साहन आवश्यक भएको भनी यस्ता निर्णय गरिन्छ। त्यसैले यसलाई राजनीतिक निर्णयका रुपमा समेत लिइन्छ।

कर छुट वा सुविधा तत्काल स्रोतमा संकुचन ल्याउने उपागम भएतापनि अन्ततः आर्थिक विकासलाई सही मार्गमा ल्याउने उद्देश्यबाट व्यवस्थित गरिनुपर्दछ। कराधार नै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको महत्वपूर्ण आधार हो। कराधार बढ्दै जाँदा कूल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) बढ्नु पर्दछ। त्यसैले समग्रमा जीडीपीलाई नै वृद्धि गर्ने ध्येयले कर सुविधा दिने विषयलाई अंगीकार गर्नुपर्दछ।^२

कर छुट तथा सहूलियतलाई लगानीका लागि प्रतिस्पर्धी वातावरण सिर्जना गर्ने औजारका रुपमा लिने विश्वव्यापी अभ्यास हो। यद्यपि कर सुविधाको व्यवस्था गर्दा करभारको लागत र कर मुक्त गर्दा आर्थिक क्रियाकलापमा पार्ने फरक बीचको सकरात्मक प्रभावलाई सुविचारित गर्न आवश्यक मानिन्छ। कर सुविधाले अर्थतन्त्रमा पार्ने बहुआयामिक प्रभावको विश्लेषण र तुलनात्मक लाभलाई ध्यान दिनुपर्दछ। जस्तै: बचतमा कर लगाइए मानिस न्यून बचत गर्दछन। ज्यालामा बढ्ता करारोपण गर्दा काम नै कम गर्ने प्रवृत्तिको विकास हुन्छ। मनोरञ्जन र यात्रामा करारोपण गर्दा उपभोग नै निरुत्साहित हुन सक्छ।

२ जमाइकाले लगानी आकर्षण गर्न व्यवस्था गरिएको कर सहूलियत सन् २०१३ मा खारेज गरेको। जीडीपीको महत्वपूर्ण हिस्सामा रहेको राजस्व घटेर ६५ जीडीपी घटेको र आर्थिक वृद्धिमा ज्यादै न्यून प्रभाव पारेको कारण खारेजी भएको

यसर्थ अर्थतन्त्रको बहाव र प्रवृत्ति अनुसार यसबाट प्राप्त हुने लागत र लाभको तुलना गरी सोही आधारमा कर सहूलियतको निर्णय गर्न पर्दछ ।

कर सहूलियतका सकारात्मक पक्षहरू:

- आर्थिक कल्याणमा वृद्धि
- वैदेशिक लगानी आकर्षण
- रोजगारी सिर्जना
- पूँजी हस्तान्तरणमा बढावा
- अनुसन्धान र खोजलाई प्रोत्साहन
- प्रविधिको विकास
- देशका न्यून विकसित क्षेत्रलाई उकास्न
- नियामकको प्रतिस्पर्धा शक्ति बढाउन
- विभिन्न मुलुक वा विभिन्न तहका सरकारबीच कर प्रतिस्पर्धा बढाई आर्थिक क्रियाकलाप बढाउन

कर सहूलियतका नकारात्मक पक्षहरू

उपयुक्त तवरले कर सहूलियतको ढाँचा बनाइ कार्यान्वयन गरिएन भने निम्न मूल्य चुकाउनु पर्दछ:

- करको स्रोत घट्दा विनियोजन नै घटाउन सरकार बाध्य हुने ।
- अर्थतन्त्रको कुनै विशेष क्षेत्रमा कर सहूलियत दिई लगानी बढाउँदा बाँकी क्षेत्रको विकासमा नराम्रो प्रभाव पर्ने ।
- उपलब्ध गराइएको कर सुविधा लक्षित वर्गले प्राप्त गरे वा नगरेको यकिन गर्न गाह्रो हुने वा सुविधा पाउने नै यसको लागि ग्राह्य र योग्य नहुन सक्ने ।
- कर सहूलियतको मात्रा धेरै भएमा सरकार एवं करदाताको सहभागिता लागत उच्च हुने ।
- कर सुविधाको दुरुपयोग हुन सक्ने अर्थात कर तिर्ने र संकलन गर्ने दुवै पक्षले सदाचारिता गुमाउने सम्भावना उच्च हुने ।
- कर सहूलियतमा अपारदर्शी खर्च लुकेको हुनाले यसको प्रभावकारिता न्यून हुने ।

नेपालमा कर सहूलियतको विद्यमान अवस्था

नेपालमा लगानीमैत्री वातावरण बनाउन कर प्रणाली बाधक छ भन्ने गुनासो छ । कर कानूनको व्यवस्था निरपेक्ष हुँदैन किनभने व्यवसाय शुरू गर्नका लागि त्यसको पूर्वाधार, व्यवसाय दर्ता, जनशक्ति व्यवस्था र स्थान विशेषको सुरक्षा व्यवस्थापन लगायत अन्य नियामक निकायको प्रामाणिक काजगात तयार हुनुपर्दछ । यसैका आधारमा राजस्व कार्यालयहरूमा द्वितीयक दर्ता (Secondary Registration) का लागि सम्पर्क गर्नपर्नेमा व्यवसायको नै नियामकका रूपमा यी कार्यालयहरूलाई बुझ्ने गरिएको पाइन्छ । करको सहभागिता लागत घटाउन सूचना प्रविधिको अत्यधिक उपयोग र अनलाइन सेवातर्फ नेपालको

कर व्यवस्थापन अग्रणी छ । सेवा प्रवाहलाई डिजिटल बनाई ई-सेवालाई प्रवर्द्धन गर्ने दिशामा अग्रसर भएको छ । कर छुट र सहूलियतका व्यवस्था कर कानूनमा पर्याप्त छन् । तथापि समग्र संयन्त्रमा सुधार नभएसम्म करप्रतिको कटाक्षेप रहिरहन्छ । वास्तवमा नेपालका कर कानूनहरु विशेषतः अप्रत्यक्ष कर सम्बन्धी कानूनहरु मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन र भन्सार ऐनमा लगानी गर्नुपूर्व पूँजीगत सामान खरिद होस वा करकट्टी सुविधा होस, लामो सूचीबाट कर छुट सुविधा एवं दरबन्दीमा छुटमाफीको व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्यक्ष कर सम्बन्धी कानून आयकर ऐनमा विभिन्न क्षेत्रगत, क्रियाकलापगत, स्थानगत, उद्योगगत र प्राप्ति गर्ने रकमका आधारमा समेत विभिन्न दफाहरुमा कर सहूलियतको प्रबन्ध गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त सालबसाली आउने आर्थिक ऐन मार्फत कर सहूलियत र कर छुट प्रदान गर्ने पटके अधिकार नेपाल सरकारले प्राप्त गर्दछ । वस्तु तथा सेवामा लाने अप्रत्यक्ष करको भार उपभोगमा पर्ने भएकोले यसमा कर सुविधाका लागि पटके निर्णयबाट समेत निरुपण गरिन्छ । प्रत्यक्ष कर आयकर को असर करदातामा सिधै पर्ने भएकोले आयकर ऐनमा नै कर सहूलियतको व्यवस्था गरी व्यावसायिक सुरक्षाका लागि भरथेग गरिएको छ । यहाँ कर छुट हुने रकम तथा व्यावसायिक छुट वा सहूलियतलाई मात्र समेटी विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कानून र प्रक्रियामा भएका व्यवस्थालाई देहाय बमोजिम वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

१. कर विहीन अवधि (**Tax Holiday**) का आधारमा कर छुट र सहूलियत:

- ठूला लगानीका (१ अर्ब र २ अर्ब वा बढी) परियोजना लगायतका पूर्वाधार लगानीमा अधिकतम १० वर्षसम्म पूरै वा आंशिक कर छुट
- जलविद्युत, वैकल्पिक उर्जा, विमानस्थल, सुरुङ्गमार्ग, सडक मार्ग, रेलमार्ग, आदिमा गरेको लगानीमा निश्चित अवधिसम्म स्रोत नखोजिने
- लघु उध्यम संचालनमा ५ वर्षसम्म पूरै कर छुट
- विशेष आर्थिक क्षेत्रहरुमा संचालन हुने निश्चित उद्योगहरुलाई विभिन्न अवधिसम्म करछुट

२. स्थान विशेषको आधार (**Location Based**) मा कर छुट र सहूलियत:

- अति अविकसित, अविकसित र अल्प विकसित क्षेत्रमा संचालन हुने विभिन्न उद्योग
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योग
- टेक्नोलोजी पार्क, बायोटेक पार्क, सूचना प्रविधि पार्क

३. क्रियाकलापको आधार (**Activity Based**) मा कर छुट र सहूलियत:

- व्यावसायिक नभएको प्राकृतिक व्यक्तिको कृषि आय
- सहकारी ऐन, २०७४ बमोजिम दर्ता भई संचालन हुने सहकारी संघसंस्थाले गरेको कृषि र वन पैदावारमा आधारित उद्योग व्यवसाय
- गाउँपालिकामा संचालित लघुवित्त संस्था, सहकारी संस्था, ग्रामीण विकास बैंकमा जम्मा गरेको व्याज आय

- उत्पादनमूलक उद्योगको निर्यात आयमा कर छुट
- प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी पब्लिक लिमिटेडमा रुपान्तरण भएमा करको दरमा छुट
- सामुदायिक स्वास्थ्य संस्थाको सेवा तथा चिया र दुग्ध उत्पादन उद्योगको आय

४. अनुसन्धान तथा विकास (R & D) का लागि कर छुट र सहूलियत:

- विदेशी प्रविधि, व्यवस्थापन, सेवा शुल्क, रोयल्टीमा कर छुट
- खनिज, पेट्रोलियम, प्राकृतिक ग्याँस अन्वेषण गर्ने उद्योगको आयमा कर छुट
- बौद्धिक सम्पति निर्यात आयमा कर छुट

५. निर्यात केन्द्रित (Export Centric) अप्रत्यक्ष कर सहूलियत:

- सबै निर्यातमा शून्य दरको मूल्य अभिवृद्धि कर सुविधा
- वैकल्पिक उर्जा
- जलविद्युत आयोजनाका मेशिन औजार
- घरेलु र साना उध्यमका स्वदेशी हस्तकला उत्पादनको निर्यातमा कर फिर्ता सुविधा
- विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संचालित उद्योगलाई बिक्री गरिने कच्चा पदार्थ र उत्पादनका सामानमा शून्यदरको मूल्य अभिवृद्धि कर सुविधा

नेपालको कर छुट र सहूलियत सम्बन्धी व्यवस्थाको समीक्षा

- आयकर ऐन, २०५८ मा व्यावसायिक कर छुट सम्बन्धी पर्याप्त व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ मा कर छुटको सूची र शून्यदरको सूची पनि लामो छ । यी व्यवस्था सामयिक रुपमा सालबसाली रुपमा अध्यावधिक हुने गरेको पाइन्छ ।
- सालबसाली जारी हुने वित्त नीति अन्तर्गत आर्थिक ऐनमा नेपाल सरकारलाई कर घटाउन, बढाउन वा छुट दिन सक्ने प्राधिकार दिइएको छ। यसैका आधारमा छुट दाबी तथा प्रदान गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।
- कर सुविधा र छुट र सहूलियतको लेखांकन गर्ने व्यवस्था छैन । छुट र सुविधाका प्रकारलाई वर्गीकरण गरी अभिलेख राख्ने प्रचलन र अभ्यास छैन ।^३ त्यसैले पटके निर्णयबाट आयकर ऐन बमोजिमका पूर्ण छुट, आंशिक छुट, रकम छुटको गणना, मू.अ.कर ऐन बमोजिम शून्य दर सुविधा, करकट्टी वा शून्यदरका कारण प्रदान गरिएको कर छुटको वास्तविक तथ्यांक सहितको अवस्थाको चित्रण हालसम्म उतार्न सकिएको छैन ।

३ संयुक्त राज्य अमेरिकामा Tax Foundation Study नामक संस्थाले संघीय कर सहूलियतलाई विभिन्न भागमा वर्गीकरण गरी स्थानीय सम्भौताका लागि १२ अर्ब डलर, सामाजिक सुरक्षा नीतिमा विशेषाधिकारका लागि ९ अर्ब डलर, विशेष उद्योगलाई प्रत्यक्ष लाभका लागि १७.४ अर्ब डलर र संस्थागत करदातालाई फराकिलो कराधारको विशेषाधिकारका लागि ६८.७ अर्ब डलर गरी १०७ अर्ब डलर कर सहूलियत खर्च भएको प्रतिवेदन दिएको थियो

- आवधिक आधारमा कति कर सहूलियत प्रदान गरियो भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन, विश्लेषण र अनुमानसम्म गर्ने परिपाटी छैन । अभै कर सहूलियतकै कारण लगानी वा आर्थिक वृद्धि कति बढ्यो भन्ने आँकलन त टाढाको विषय भएको अवस्था छ ।
- कर छुट वा सहूलियत स्वदेशी उद्योग व्यवसायलाई संरक्षण गर्नका लागि हो वा लगानी आकर्षण हो वा प्रशासनिक क्षमता कमजोर भएकोले ढाकछोप गर्नलाई हो, यकिन भन्न सकिएको अवस्था छैन । यसमा नीति निर्माण तहको हचुवापन, आधारहिन लहड र राजनीतिक लाभहानिको हिसाबले बढी प्रभाव पारेको महसूस हुन्छ ।
- कर छुट र सहूलियत प्रदान गर्न अध्ययन, अनुमान र अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन लागत र लाभको विश्लेषण गर्ने संस्थागत परिपाटी नै बस्न सकेको छैन ।^४
- व्यावसायिक छुट सहूलियतको सूची लामो छ । तर सोको कार्यान्वयन अभिलेख र त्यसका आधारमा भएको दुरुपयोगको छानविन, विश्लेषण र सुधारको प्रसङ्ग पनि उठेको देखिदैन ।
- कर छुट र सुविधा वास्तवमा लगानी भित्त्याउन र ठूला उद्योग प्लाण्ट स्थापना गर्न विभिन्न स्थान, स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकारबीच प्रतिस्पर्धा गराउन उपयोग गरिन्छ । नेपालमा करका दरमा अनुमान गरेर प्रदान गर्ने गरिएका कर छुटको उपयोगको स्थिति के छ भन्नेसम्म पनि यकिन छैन । जबकि अन्तराष्ट्रिय अभ्यास चाहिँ कर रकम, स्थान विशेषको छनौटका आधारमा सौदाबाजी गरी प्रतिस्पर्धा र मोलतोल गरी ठूला परियोजना आकर्षित गर्नेसम्म पुगेको छ ।
- कर छुट र सहूलियत सम्बन्धी अन्तरनिकाय र कानूनहरूबीच नै सामञ्जस्यता छैन । सहकारी ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, श्रम ऐन, बोनस ऐन आदिमा भएका कर छुट र सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था र कर सम्बन्धमा बनेको विशेष ऐन आयकर ऐनका व्यवस्था बीचको फरकपनले कानूनी जटिलता, परस्पर विरोधी न्यायिक परीक्षण तथा अन्यौलपूर्ण व्यावसायिक वातावरणको जोखिम बढाएको छ ।
- कर सम्बन्धी मामिलामा अन्तरसरकार द्वन्द्व बढिरहेको पाइन्छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका साझा अधिकार सूची एवं आफ्ना आफ्ना प्राधिकार प्राप्त सूची अनुसारका करारोपण सम्बन्धी मुद्दा संघीयता कार्यान्वयनको शुरुवाती चरणमा नै निरुपण गर्नपर्नेमा अलमलमा परी प्रतिद्वन्दीता सिर्जना भएको छ ।

४ धेरै विकसित देशहरू जस्तै संयुक्त राज्य अमेरिका र युरोपियन देशहरूमा Site Selection Consultants को कानूनमा नै व्यवस्था गरी नियुक्ति दिइन्छ र निजहरूले कर सहूलियतको आधारमा अर्थतन्त्रमा पार्ने लाभ र लागत विश्लेषण गर्ने र लगा (नीकर्ताहरूसँग सौदाबाजी गरी ठुला ठुला परियोजना आफ्नो इलाकामा राख्न सफल हुने अभ्यास छ) यसमा पेन्सिलानियामा Shell Ethylene Cracker Plant तथा नेभाडा राज्यमा Tesla Company को स्थापना गर्न कर सहूलियतको महत्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ ।

- नेपालमा व्यावसायिक करमा प्रदत्त सहूलियत र सुविधाले वैदेशिक लगानीलाई आकर्षण गर्न सकेको देखिदैन । त्यसैले उस्तै वातावरण र स्थान भएका छिमेकी राष्ट्रको करका दर, कर व्यवहार र अन्य लगानी वातावरण तुलना गरी कर प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट ल्याउनुपर्नेमा आशातीत सफलता मिल्न सकेको छैन । यसमा कर सहूलियत भन्दा पनि अन्य पक्ष जिम्मेवार छन् ।

अब लिनुपर्ने बाटोका लागि सुझावहरू:

कर छुट र सहूलियतका व्यवस्था आफैमा पर्याप्त भएर मात्र हुदैन । ती व्यवस्थाको उपयोग र प्रभावकारिता सही दिशामा हुनुपर्दछ । फलस्वरूप समग्र आर्थिक क्रियाकलापमा बढोत्तरी भई अन्ततः आर्थिक वृद्धि र समृद्धि हाँसिल भएको हुनुपर्दछ । कर सहूलियतको सार्थकता तब सिद्ध हुन्छ, जब यसको कार्यान्वयन स्वच्छ, निष्पक्ष र पारदर्शी रूपमा सरकारका सम्बद्ध निकायले गर्दछन् । त्यसैले कर छुट र सहूलियतलाई उत्पादक बनाउनका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने केही सुझावलाई नमूनाका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

- कर छुट र सहूलियतको व्यवस्था, यसको उपयोग र त्यसले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावलाई पारदर्शी तवरले सार्वजनिक गर्नुपर्दछ । यसका लागि कर छुटको लागत मापन गर्नुपर्दछ । कर खर्चको विवरण तयार गरी सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनुपर्दछ । त्यसैगरी कर छुटको लागत अनुमान दुरुस्त र अध्यावधिक गर्नुपर्छ ।
- कर प्रशासनको तजवीजी अधिकारमा कटौती गर्नुपर्दछ । कर प्रणाली र कर कानूनले प्रदान गरेको बाहेकका कर छुट र सहूलियतका सम्बन्धमा पटके निर्णय र राजनीतिक लाभहानिका आधारमा गरिने निर्णय बन्द हुनुपर्दछ । वास्तवमा कर छुट दिने सिद्धान्त नै पुनःपरिभाषित गरिनुपर्दछ ।
- कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्दछ । तालिम, जनशक्ति विकास, दक्षता र व्यावसायिकतामा पर्याप्त लगानी गरिनुपर्दछ ।
- कर छुट र सहूलियतको लागत प्रभावकारिताको आवधिक अध्ययन गरिनुपर्दछ । यसलाई सार्वजनिक गरी जनताबाट अनुमोदन गराउनुपर्दछ ।
- कर छुट र सहूलियतको वर्गीकरण गरी तत् तत् शीर्षकमा कति खर्च भयो भन्ने फेहरिस्त देखिने कर खर्च लेखाको शुरु गरिनुपर्दछ ।
- राजस्व अनुमानरप्रक्षेपण समितिको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यस समितिले कर सहूलियत खर्च उपयोगबाट अल्पकाल र दीर्घकालमा पर्ने प्रभाव अध्ययन गरी सोका लागि थप विनियोजन, भावी राजस्व वृद्धि र आर्थिक वृद्धिको आँकलन गरी आवधिक प्रतिवेदन दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- कर छुट वा सहूलियतको लाभ र लागतको विश्लेषण गरेर मात्र यस सम्बन्धी नीति तर्जुमा गरिनुपर्दछ । यसमा कराधार, करका दर, अनुदान, लगायत अन्य सुधारका सुझाव पनि पर्दछन् ।

- कर सहूलियतका लागि कर प्रतिस्पर्धाको अभ्यास तुरुन्त शुरु गर्नुपर्दछ । संघीयताको कार्यान्वयनसँगै प्रदेश (प्रदेश, प्रदेश (स्थानीय र स्थानीय(स्थानीय सरकारबीच कर प्रतिस्पर्धा गराई कर सहूलियतको विवेकसम्मत कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।
- विभिन्न तहका सरकारहरुबीच परस्पर छुट दिने व्यवस्था, आंशिक सहभागिता तथा राजस्व हस्तान्तरण सम्बन्धी पारदर्शी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नेतर्फ शीघ्र ध्यान पुर्‍याउन जरुरी छ ।
- कर छुट र सुविधा सम्बन्धमा विरोधाभाषयुक्त अन्य कानूनका व्यवस्था तुरुन्त निलम्बन गरिनुपर्दछ । कर नीति र लगानी नीतिबीच सामञ्जस्यता गरी अनुकूल कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । यसको प्रथम पूर्वशर्त अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्य हो ।
- अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रको गठन गरिनु पर्दछ । राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठन गरी वित्तीय नीति र राजस्व बाँडफाँट र राजस्व हस्तान्तरणका आधार तुरुन्त निक्क्यौल गरिनुपर्दछ ।
- कर छुट सहूलियतभन्दा पनि अन्य विषयमा सुधार गरिनुपर्दछ । शासकीय प्रवृत्तिमा सुधार, प्रतिस्पर्धी वातावरणको सिर्जना, लगानी वातावरणका लागि शान्ति र व्यवसायजन्य सुरक्षा सुनिश्चित हुनुपर्दछ ।

अन्त्यमा,

कर छुट वा सहूलियतको कुशल कार्यान्वयन पश्चात यसको प्रभाव स्वरूप औपचारिक क्षेत्रमा बढी लगानी, लगानीमा गुणस्तरीय वृद्धि तथा समग्रमा कर राजस्वमा वृद्धि भई समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक वृद्धि हाँसिल हुने विषयमा विश्वस्त हुन सकिन्छ । यसको सुधारका लागि माथि सुझाइएका विषयहरू मनन गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री:

नेपालको संविधान

आयकर ऐन, २०५८

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२

भन्सार ऐन, २०६४

आर्थिक ऐन, २०७५

आयकर निर्देशिका, २०६६ (दोस्रो संशोधन २०७३ सहित)

The Economics Times of India; 2018-11-05

<http://www.un.org/ffd/wp>

<http://www.oecd.org/tax/>

<https://en.m.wikipedia.org/wiki/tax>

<https://www.deloitte.com>

<https://www.ey.com>

आन्तरिक राजस्वसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र कार्यान्वयनको अवस्था

यज्ञप्रसाद ढुङ्गेल

विषय प्रवेश:

राज्य सञ्चालन गर्न सरकारलाई आर्थिक स्रोतको खाँचो पर्दछ। यसको बन्दोबस्त गर्ने मुख्य स्रोत भनेको राजस्व, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण र अनुदान नै हुन्। यी मध्येको भरपर्दो र दिगो स्रोत भनेकै राजस्व हो। राजस्वलाई कर राजस्व, गैर कर राजस्व, आन्तरिक रूपमा उठाइने राजस्व र बाह्य स्रोतबाट उठाइने राजस्व आदि विभिन्न हिसाबले वर्गीकरण गरिन्छ। आन्तरिक राजस्वलाई पनि आन्तरिक कर राजस्व र आन्तरिक गैर कर राजस्वमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। आन्तरिक कर राजस्व भन्नाले मुलुकभित्र सञ्चालित आर्थिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित कर राजस्वलाई बुझाउँछ। यस अन्तर्गत आन्तरिक रूपमा उठाइने मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर र अन्तःशुल्क आदि पर्दछन्। भन्सार प्रशासनले बाह्य मुलुकबाट आयात हुने मालवस्तुमा लाग्ने राजस्व उठाउँछ भने आन्तरिक राजस्व विभागले आन्तरिक स्रोतबाट संकलन हुने कर राजस्व उठाउने गर्दछ। यी राजस्वको संकलन र नियमन गर्न अलग अलग कानूनी व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। प्रस्तुत लेख आन्तरिक कर राजस्वसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र त्यसको कार्यान्वयनको अवस्थाको विषयमा केन्द्रित रहेको छ।

विद्यमान कानूनी व्यवस्था

सैद्धान्तिक पक्ष:

आन्तरिक राजस्वको प्रशासन आन्तरिक राजस्व विभागले गर्दछ। यस विभागले कार्यान्वयन गर्ने कानून मूलतः मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, आयकर ऐन, २०५८, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ र मदिरा ऐन, २०३१, मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, आयकर नियमावली, २०५९, अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ र मदिरा नियमहरू, २०३३ हुन्। यी मध्ये मदिरा ऐन र नियम बाहेक अरु सबै कानूनहरू पछिल्लो पुस्ताका हुन् र अन्तर्राष्ट्रिय करसम्बन्धी कानूनका नवीनतम अवधारणाहरूलाई आत्मसात गरेका छन्। अन्तःशुल्क ऐनले स्वयम् निष्काशन प्रणाली र मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आयकर कर ऐनले स्वयम् कर निर्धारण प्रणालीको सिद्धान्त अवलम्बन गरेका छन्। यो प्रणालीले करदातालाई पहिलो कर अधिकृत मान्दछ र उसलाई नै आफ्नो कारोबार र सोमा लाग्ने करको विषयमा सम्पूर्ण जानकारी हुने भएकोले उसले नै स्वयम् निर्धारण गरी कर दाखिला गर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ। कर प्रशासनमा कार्यरत कर अधिकृतले पहिलो कर अधिकृत अर्थात् करदातालाई कर शिक्षा प्रदान गर्ने, हेरचाह एवं रेखदेख गर्ने, स्वेच्छिक कर सहभागिता एवं कर कानूनको परिपालनामार्फत् स्वयम् कर निर्धारणमा उत्प्रेरित गर्ने र करसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन गर्ने काम गर्दछन्। करदाताले राखेका खाता बिलहरूको जाँच गर्ने र त्रुटि हुन नदिन सचेत गराउने काम गर्दछन्। यति गर्दा गर्दै पनि कुनै करदाता कर चुहावट र छली कार्यमा संलग्न हुन्छन्

भने त्यस्ता करदातालाई कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमार्फत् कर निर्धारण गर्ने र कसुरको मात्राअनुसार अधिकतम तहसम्मको जरिवाना गरी अन्य करदातामा समेत प्रदर्शनीय प्रभाव पार्ने गरी कारवाही गर्दछन् ।

मुख्य मुख्य कानूनी प्रावधानहरू:

आन्तरिक राजस्वसम्बन्धी कानूनका मुख्य मुख्य प्रावधानहरू देहायअनुसार रहेका छन् :

- आर्थिक ऐन वा सम्बन्धित ऐनमा नै संशोधन गरेर वाहेक अन्य कुनै पनि ऐनले आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क ऐनमा संशोधन, परिवर्तन वा अन्य व्यवस्थाहरू गर्न नसक्ने विशेष व्यवस्था रहेका छन्,
- ऐनमा करसम्बन्धी विभिन्न विषयका परिभाषाहरू स्पष्टसँग उल्लेख गरिएका छन्,
- मूल्य अभिवृद्धि कर र आयकर प्रशासन करदाता दर्ता रहेको सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयले र अन्तःशुल्क प्रशासन अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु उत्पादन गर्ने प्रतिष्ठान रहेको क्षेत्र हेर्ने आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयले गर्ने व्यवस्था छ,
- करदाता र कर अधिकृतको करसम्बन्धी दायित्व तथा भूमिका करमा दर्ता हुनु पूर्वदेखि दर्ता खारेज भए पश्चातसम्म रहने व्यवस्था छ,
- आय आर्जन गर्न चाहने व्यक्ति, अग्रिम करकट्टी गर्नु पर्ने व्यक्ति वा विभागले तोकेको व्यक्तिले स्थायी लेखा नम्बर लिनु पर्ने र यस्तो नम्बर नलिँदैमा कर दायित्वबाट कोही पनि उन्मुक्त नहुने व्यवस्था रहेको छ,
- कर निर्धारण गर्दा प्रमाणको भार पुर्‍याउने अभिभारा सम्बन्धित कर अधिकृतको हुने व्यवस्था रहेको छ,
- सम्बन्धित व्यक्तिलाई भिकाउने, बयान गराउने, प्रमाण बुझ्ने र लिखतहरू पेश गर्न लगाउने सम्बन्धमा कर अधिकृतलाई अदालतलाई भए सरहको अधिकार हुने व्यवस्था रहेको छ,
- कसुरको अनुसन्धान तथा तहकिकातको सम्बन्धमा कर अधिकृतलाई कानूनबमोजिम प्रहरीलाई भए सरहको अधिकार हुने व्यवस्था रहेको छ,
- मूल्य अभिवृद्धि कर तर्फ विशेष परिस्थितिमा कर अधिकृतले तुरुन्त कर निर्धारण गरी धरौटी, जेथाजमानी माग गर्ने र सो नदिएमा एक पटकमा पन्ध्र दिनमा नबढ्ने गरी बढीमा पैंतालीस दिन थुनामा राख्न सक्ने विशेष व्यवस्था रहेको छ,
- मूल्य अभिवृद्धि कर निर्धारण गर्दा सामान्य कसुरमा सामान्य जरिवाना र भुट्टा लेखा वा विजक वा अन्य कागजात तयार गर्ने वा जालसाजी गरी कर छल्ने जस्ता गम्भीर प्रकृतिका कसुर गरेमा कर विगोको शतप्रतिशत रकम जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकरतर्फ आयविवरण दाखिला गर्न पर्ने मितिमा कुनै आय वर्षको आयविवरण दाखिला गरेमा सो आयविवरणको कर निर्धारण गरे सरह मानिने व्यवस्था रहेको छ,

- आय विवरण पेश नगरेमा आय विवरण दाखिला नभएसम्मको लागि भुक्तानी प्राप्त गर्दा अग्रिम रूपमा कट्टी भएको कर र किस्ताबन्दीमा दाखिला भएको करलाई आधार मानी आय विवरण पेश गर्नु पर्ने मितिमा कर निर्धारण गरे सरह मानिने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनमा कुनै व्यक्तिले नेपाल छोड्ने वा गरी रहेको पेशा वा व्यवसाय छोड्न लागेमा वा विभागले अन्यथा उपयुक्त सम्झेमा कुनै आय वर्ष वा आय वर्षको कुनै भागको आय विवरण दाखिल गराउन न्यायोचित आधारमा संशय कर निर्धारण गर्न सक्ने विशेष व्यवस्था रहेको छ,
- अग्रिम कर कट्टी गर्ने व्यक्तिले कर कट्टी नगरेको भए पनि सो कर कट्टी हुनु पर्ने समयमा सो कर कट्टी गरिएको मानिने प्रावधान रहेको छ,
- भुक्तानीबाट कर कट्टी नगरेमा र म्यादभित्र दाखिला नगरेमा अग्रिम कर कट्टी हुने व्यक्ति र अग्रिम कर कट्टी गर्ने व्यक्ति दुवै जना कर रकम दाखिला गर्न जिम्मेवार हुने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनअनुसार शुल्क निर्धारण कर अधिकृतले गर्ने र जरिवाना गर्नपर्ने भएमा अदालतमा मुद्धा दायर गर्नपर्ने फरक व्यवस्था रहेको छ,
- ऐनका विभिन्न प्रावधानहरूको उल्लङ्घन गरेमा तत् तत् प्रावधान बमोजिम शुल्क लाग्ने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनमा जानाजानी वा लापरवाहीपूर्वक नभई भूलवस भुट्टा वा भ्रमपूर्ण विवरण पेश गरेकोमा त्यसबाट हुने घटी कर रकमको पचास प्रतिशत शुल्क लाग्ने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनमा जानाजानी वा लापरवाही गरेको कारणले भुट्टा वा भ्रमपूर्ण विवरण पेश गरेकोमा त्यसबाट हुने घटी कर रकमको एक सय प्रतिशत शुल्क लाग्ने प्रावधान रहेको छ,
- मतियारलाई सम्बन्धित कसुरदारले घटी तिरेको करको पचास प्रतिशत रकम शुल्क तथा जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनका सजाय खण्डमा उल्लेख भए अनुसारका प्रावधानहरूको उल्लङ्घन गरेमा सोही अनुसारको जरिवाना वा कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ,
- विभागमा दिएको जानकारी वा पेश गरेको विवरण जानाजानी वा लापरवाहीका कारणले भुट्टा वा भ्रमपूर्ण भएमा चालिस हजार रुपैयाँदेखि एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनादेखि दुई वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने कसुर अनुसारको दण्डको व्यवस्था रहेको छ,
- आयकर ऐनमा कसूर तथा सजाय सम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकार वादी हुने, तहकिकात तोकिएको अधिकृतले गर्ने, तहकिकात गर्ने अधिकृतले सरकारी वकीलको राय सल्लाह लिनु पर्ने, तहकिकातको काम पूरा भएको पैंतिस दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालत समक्ष मुद्दा दायर गर्न पर्ने व्यवस्था रहेको छ,
- इजाजतपत्र नलिई कसैले पनि अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु उत्पादन, पैठारी, बिक्री वा सञ्चय गर्न वा अन्तःशुल्क लाग्ने सेवा कसैलाई प्रदान गर्न नहुने प्रावधान रहेको छ,

- अन्तःशुल्क ऐन अनुसार इजाजतपत्र नलिई कारोवार गरेकोमा इजाजतपत्र वापत र त्यसको नवीकरणवापत् लाग्ने दस्तुरबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था रहेको छ,
- अन्तःशुल्कको निर्धारण र असुल गर्ने दायित्व अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु वा सेवाको उत्पादन गर्ने उत्पादकको हुने व्यवस्था रहेको छ,
- मदिरा, चुरोट वा सूतीजन्य वस्तुको उत्पादन गर्ने इजाजतपत्रवालाले विभिन्न कसुर गरी अन्तःशुल्क छलेको कुरा प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट देखिएमा अन्तःशुल्क अधिकृतले त्यस्तो इजाजतपत्रवालाको इजाजतपत्र तीन महिनासम्म निलम्बन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ,
- अन्तःशुल्क ऐन नियममा भएका व्यवस्थाहरूको अनुपालना नगरेमा वा अन्तःशुल्क दवाए, छिपाए वा छलेमा मदिरा, चुरोट र सूतीजन्य वस्तु उत्पादन वा पैठारी गर्ने इजाजतपत्रवालाको हकमा बिगो जफत गरी बिगोको दुई सय प्रतिशत वा एक लाख रुपैयाँमध्ये जुन बढी हुन्छ सो जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै र अन्यको हकमा बिगो जफत गरी बिगोबमोजिम जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ।

कार्यान्वयनको अवस्था

- आयकर ऐन, २०५८ का अधिकांश दफाहरू र मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ का पनि कतिपय दफाहरू अझै पनि कार्यान्वयनमा आएका छैनन्,
- आयकर ऐनका प्रावधानहरू अलिक जटिल भएकोले यसको बुझाइमा एकरूपता छैन भने मूल्य अभिवृद्धि कर ऐनका कतिपय दफाहरूमा गरिएको पटक पटकको संशोधनले भन्न अस्पष्ट हुन गएको छ,
- ऐन कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका र महसुस गरिएका अस्पष्टतालाई स्पष्ट गर्नको सट्टा ऐनमा नै संशोधन खोज्ने अभ्यास बढ्दै गएको छ,
- करसम्बन्धी निर्णय गर्दा होस् वा कर परीक्षण वा कर निर्धारण गर्दा होस् कानूनका दफाहरू उल्लेख कम हुने गरेका छन्,
- कानूनी प्रक्रियाहरू पूरा गर्नेमा भन्दा कर निर्धारण गर्नेमा कर अधिकृतको ध्यान बढी जाने गरेकोले करसम्बन्धी निर्णयहरू कमजोर हुने र न्यायिक निकायबाट बदर हुने गरेका छन्,
- करदाताको परिसरमा खानतलासी गर्दा वा कुनै वस्तु, कागजात, वा अन्य उपकरणहरू कब्जामा लिँदा, गोदाम वा अन्य स्थानमा सिलबन्दी गर्नु पर्दा रित्तपुर्वक जानकारी दिने, मुचुल्का गर्ने र त्यसको भर्पाइ दिने प्रचलन ज्यादै कम रहेको छ,
- कसुरसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्नु पर्दा, पूर्पक्षका लागि थुनामा राख्नु पर्दा, धरौटी वा जेथा जमानत लिनु पर्दा कानूनी रित्त नपुर्त्याउने र तारेखमा राख्नु पर्दा छुट्टै तारेख पर्चा खडा गर्नु पर्नेमा बयानमा नै तारेख तोक्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ,

- गिरफ्तार गरेपछि प्रतिवेदन लिने, प्रारम्भिक वयान लिई थुनामा राखी थप कारबाही गर्ने वा तारेखमा छोडने वा धरौटी वा जेथा जमानत माग गर्ने विषयमा थुनछेकको आदेश दिनु पर्नेमा त्यसको खासै अभ्यास हुने गरेको छैन,
- वारेसनामा लिँदा वा नक्कल दिँदा कानूनको दफा र आधार नखुलाई लिने गरिएको छ,
- करदातासँग थप कागजात माग गर्दा लिखित रूपले माग नगरी मौखिक रूपमा माग गर्ने गरिएकोले करदाताले प्रमाण कागज पेश गरे नगरेको विषयमा प्रमाणित हुन नसक्ने अवस्था रहेको छ,
- करदाताको प्रतिनिधित्व गर्न आउने व्यक्तिको आधिकारिकता र पेश हुने कागजातहरू प्रमाणित नगराउनाले त्यसको आधारमा गरिएको निर्णयमा कानूनी प्रश्न उठ्ने गरेको छ,
- कर परीक्षण प्रतिवेदनमा ऐन नियमका दफा उल्लेख गर्नु पर्नेमा नगर्ने, असान्दर्भिक दफा उल्लेख गर्ने र कर निर्धारण गर्नु पर्ने आधार, कारण र पुष्ट्याँइ पेश नगरी विषयवस्तु मात्र उल्लेख गर्नाले निर्णयहरू कानूनको कसीमा कमजोर हुने गरेका छन्,
- प्रारम्भिक कर निर्धारण आदेश, अन्तिम कर निर्धारण आदेश र सूचना दिँदा आधार र कारण उल्लेख गर्नु पर्नेमा सो नगर्दा करदातालाई जवाफ, प्रमाण र पुष्ट्याँइ पेश गर्न असहज हुने गरेको छ,
- आयकर तर्फ प्रारम्भिक सूचना दिँदा कर दाखिला तथा त्यसको गणना नगरी सूचना दिनाले करदाताले कर दाखिलाको जानकारी अन्तिम कर निर्धारण आदेश जारी भएपछि मात्र पाउने हुँदा त्यस्तो कर मिलानमा समस्या आउने गरेको छ,
- सूचना तामेल गर्दा, पत्र वा कागजातहरू बुझाउँदा विधि प्रक्रिया र रित नपुऱ्याइनाले न्यायिक निकायबाट प्रश्न उठ्ने गरेका छन्,
- कर निर्धारणको जवाफ, विवरण र कागजात पेश भएपछि त्यसको विश्लेषण गर्ने, खण्डन गर्ने, कानूनी आधार पहिल्याउने र प्रमाण पुग्छ वा पुग्दैन भन्ने विषयमा ध्यान नदिएकन निर्णय गर्ने गरिएकोले कतिपय त्यस्ता निर्णयहरू न्यायिक निकायबाट खारेज हुने गरेका छन्,
- टिप्पणी र प्रतिवेदनको आधारमा निर्णय गर्ने अभ्यासले निर्णयकर्ताको न्यायिक मनको प्रयोग भएको पुष्टि हुन नसकेको भनेर पटक पटक प्रश्न उठ्ने गरेको छ,
- निर्णयपर्चा खडा गर्दा कर निर्धारणमा लिइएको आधार, करदाताले लिएको जिकिर र पेश गरेको प्रमाणको दफागत विश्लेषण गरी खण्डन गर्नु पर्ने भए सोको व्यहोरा उल्लेख गरी निर्णय ठहर गर्नु पर्नेमा कतिपय निर्णयहरूमा सामान्य र एउटै व्यहोरा उल्लेख हुने गरेका छन्,
- बैङ्क खाता रोक्का, सम्पति रोक्का र कारोवार रोक्का, आवत जावत गर्न रोक्का र विदेश जान पासपोर्ट रोक्का राख्नु पर्दा एकमुष्ट निर्णय गर्ने र सोको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिने अभ्यास कम छ,
- आयकर ऐनबमोजिम सम्पति माथि दावी सृजना गर्ने अभ्यास खासै भएको छैन,
- लिलामसम्बन्धी अभ्यास ज्यादै कम हुने गरेको र लिलाम गर्न पर्दा सोको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिने अभ्यास ज्यादै कम छ,

- अन्तःशुल्क ऐनमा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनु पर्ने भनिएता पनि कर अधिकृतहरूलाई त्यसको कम जानकारी रहेको देखिन्छ,
- करसम्बन्धी कतिपय विषयहरू यसै वर्षदेखि कार्यान्वयनमा आएको देवानी र फौजदारी संहिताका विषय आकर्षित हुने भए पनि त्यसको विषयमा कर अधिकृतहरूलाई पूर्ण जानकारी हुन सकेको छैन,
- करदाता प्रशासकीय पुनरावलोकन वा न्यायिक पुनरावेदन गएकोमा कार्यालयले त्यसको जवाफ पठाउँदा करदाताले निवेदनमा उठाएका विषयको बुँदागत खण्डन गरी कर अधिकृतले गरेको निर्णयको पुष्ट्याइसहित कार्यालयको स्पष्ट राय नपठाई कर परीक्षण प्रतिवेदन र पर्चामा जे लेखिएको हो, सोही व्यहोरा उल्लेख गर्ने गरिएकोले प्रशासकीय तथा न्यायिक निर्णयहरू कमजोर हुने गरेका छन्,
- करदाता राजस्व न्यायधिकरण वा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गएमा त्यसको जवाफ पठाउने र प्रतिरक्षाका लागि विशेष सरकारी वकील कार्यालय वा महान्यायधिवक्ताको कार्यालयमा अनुरोध गर्नु पर्नेमा जवाफसम्म पठाउने तर फायल समयमै पठाउने नगरिएको भन्ने गुनासो सम्बन्धित निकायबाट आउने गरेको छ,
- प्रतिरक्षाका लागि अनुरोध गर्दा आवश्यक कागजात र विषयवस्तुको टिपोटसहित पठाउनु पर्नेमा त्यसको अभ्यास कम हुने गरेको छ,
- फिराद पत्र, प्रतिउत्तर पत्र लगाउँदा अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनी प्रक्रियाहरूमा कमजोरी देखिन्छ,
- सर्वोच्च अदालतमा अनुमति माग गर्दा समयमै नमान्ने र माग गर्नु पर्नाको आधार र कारण स्पष्ट उल्लेख नगरिनाले अनुमति पाउन कठिन हुने गरेको छ,
- कैफियत प्रतिवेदन पेश गर्ने अभ्यास ज्यादै कम छ,
- करसम्बन्धी मुद्दाको बहस पैरवीमा सहभागिता जनाउने पदाधिकारीहरूलाई विषयवस्तु बुझाउने अभ्यास कम छ,
- करदाता रिटको क्षेत्राधिकारमा प्रवेश गरी कानूनी उपचारमा जाँदा त्यसलाई बदर गर्ने गरी निवेदन माग नगरी जवाफ मात्र पठाउने अभ्यास बढी छ,
- करदाता मुद्दामा गएकोमा वा मुद्दा फैसला भई आएकोमा सोको अभिलेख अद्यावधिक गर्न आन्तरिक राजस्व विभागको एकीकृत कर प्रणालीमा समयमै अपिल ब्याच प्रविष्टी तथा क्लोज नभएको अवस्था पनि छ,
- राजस्व न्यायधिकरण वा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भए पश्चात सम्बन्धित कार्यालयमा फायल नै नपुग्ने वा ढिला पुग्ने अवस्था रहेको र यसको खोजी कम हुने गरेको छ,
- पुनः कर निर्धारण गर्नु पर्ने विवरणहरूको अभिलेख अद्यावधिक नरहने र समयमै कर निर्धारण गर्नु पर्ने कुराले प्राथमिकता नपाउने अवस्था रहेको छ,
- सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला र प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको अध्ययनको कमीले त्यसको पूर्ण पालना नभइरहेको अवस्था छ,

- कर निर्धारण आदेश उपर चित्त नबुझेमा करदाता प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदन हुँदै सर्वोच्च अदालत जाने कानूनी मार्ग अवलम्बन नगरी सोभै रीटमार्फत् अदालत जाने गर्नाले करसम्बन्धी कानूनी प्रावधान र प्रक्रियाको पालना ओभेलमा पर्ने खतरा बढ्दै गएको छ ।

सुधारका प्रयासहरू:

- विधि र प्रक्रियाहरूको पालना गराउन र निर्णयमा एकरूपता ल्याउन हरेक वर्ष आर्थिक ऐनले गरेको संशोधनलाई समेटेर करसम्बन्धी ऐनका पुस्तकहरू प्रकाशन गर्ने गरिएको,
- आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन उदाहरणहरू समेत समेटेर छुट्टा छुट्टै निर्देशिकाहरू जारी गरिएको,
- कर विवरण भर्ने फारम, कर निर्धारण गर्ने र सूचना दिने कागजातका ढाँचाहरू तोकिएको र सो सम्बन्धी निर्देशिका तयार गरिएको,
- आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तर्गतका कार्यालयहरूले प्रयोग गर्ने कानूनको कार्यविधि र ढाँचासम्बन्धी पुस्तिका प्रकाशन गरिएको,
- राजस्व न्यायधिकरण र आन्तरिक राजस्व विभागको पहलमा राजस्व न्यायधिकरणबाट भएका फैसला संग्रहहरू प्रकाशन गरिएको,
- आन्तरिक राजस्व विभागको पहलमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाको संग्रह प्रकाशन गरिएको,
- राजस्वसम्बन्धी विषयमा मुद्दा गएकोमा सुरुदेखि अन्तिम तहसम्मको अभिलेख अद्यावधिकसहित फायलको अवस्था पहिचान (Identity) गर्न सक्ने गरी एकीकृत अपिल व्यवस्थापन प्रणाली तयार भएको,
- विभागबाट कार्यालयहरूको अनुगमन गर्दा कर परीक्षण गरिएका वा कार्यालयबाट निर्णय भएका फायलहरू नमूनाको रूपमा अनुगमन गरी कमी कमजोरी पाइएमा सच्याउन सुझाव दिने गरिएको,
- कर निर्धारण उपर चित्त नबुझाई करदाता प्रशासकीय पुनरावलोकनमा आउँदा कर अधिकृतहरूले कर निर्धारण गर्दा लिएको कानूनी आधारका साथसाथै प्रक्रियागत पक्ष मिले नमिलेको हेर्ने गरिएको,
- कर परीक्षणमा भएका कमीकमजोरी पहिल्याई निर्णयलाई कानून सम्मत बनाउन र कर निर्धारणलाई यथार्थपरक बनाउन आन्तरिक पुनरावलोकनलाई आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको महत्वपूर्ण माध्यमको रूपमा प्रयोगमा ल्याइएको,
- आन्तरिक पुनरावलोकनको क्रममा नमूनाको रूपमा हेरिने फायलमा कानूनी पक्ष र प्रक्रियागत पक्ष मिले नमिलेको विषय पनि हेर्ने गरिएको,
- कर अधिकृतहरूलाई तालिम प्रदान गर्दा कानून र प्रक्रियागत विषयमा समेत अनुशिक्षित गराउने गरिएको ।

गर्नुपर्ने सुधार:

- आन्तरिक राजस्वसम्बन्धी सम्पूर्ण ऐनहरूलाई समेटेर त्यसको व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको एकीकृत कर संहिता जारी गर्ने,
- विद्यमान आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क निर्देशिकाहरूलाई एकीकृत कर संहिता अनुकूल हुने गरी परिमार्जन गरी एकीकृत कार्यविधि र निर्देशिका तयार गर्ने र सो अन्तर्गत विषयगत मार्गनिर्देशिकाहरू तयार गर्ने,
- कानूनी कार्यविधिसम्बन्धी पुस्तिकालाई अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्ने,
- कर प्रशासनमा कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिलाई कानूनी कार्यविधिसम्बन्धी अनुशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
- सर्वोच्च अदालत र राजस्व न्यायधिकरणबाट भएका फैसला संग्रहहरू नियमित रूपमा प्रकाशन गर्ने र त्यसमा औल्याइएका विषयहरूलाई सुधार गर्ने विषयमा आन्तरिक राजस्व विभागले पहल गर्ने,
- आन्तरिक राजस्व विभागले गर्ने आन्तरिक पुनरावलोकन र प्रशासकीय पुनरावलोकनमा कानूनी कार्यविधिगत पक्षमा कर अधिकृतले गरेका निर्णयहरूमा कुनै त्रुटि फेला परेमा पुनः सच्याउन लगाउने,
- कर अधिकृतहरू कानूनी कार्यविधिको पालनाको विषयमा सजग हुन अध्ययनशील हुनु पर्ने,
- आन्तरिक राजस्व विभागले विभाग वा मातहतका कार्यालयहरूका विरुद्ध गएका मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्ने सम्बन्धमा महान्यायधिवक्ताको कार्यालय, विशेष सरकारी वकिलको कार्यालय र सरकारी वकिल कार्यालयहरूसँग समन्वय गर्ने
- आयकर ऐनका जरिवाना र सजायसम्बन्धी प्रावधानको अभ्यासलाई बढाउनु पर्ने,
- आन्तरिक राजस्वसम्बन्धी रिट निवेदन वा अन्य कानूनी कारवाहीको सम्बन्धमा समयमै रिट खारेजीको निवेदन दिने र जवाफ लगाउने र प्रतिरक्षा गर्ने कुरालाई अनिवार्य गराउने,
- मिसिलहरू समयमै पठाउने त्यसमा भएका विषयहरूलाई बुँदागत टिपोटहरू प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकिललाई उपलब्ध गराउने विषयलाई अक्षरसः पालना गर्नु पर्ने,
- कर अधिकृत वा निर्णयकर्ताले कुनै पनि निर्णय गर्दा कानूनका दफा अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्थालाई अक्षरसः पालना गर्ने,
- अभिलेखहरू अद्यावधिक गर्नु पर्ने,
- पुनरावेदनसम्बन्धी सफ्टवेयरलाई सर्वोच्च अदालत र राजस्व न्यायधिकरणका सफ्टवेयरसँग आवद्ध गर्ने ।

निष्कर्ष

संसारमै करसम्बन्धी कानून जटिल रहेका हुन्छन् । त्यसमा पनि प्रत्यक्ष करसम्बन्धी कानून अझ भन्नु जटिल रहेका हुन्छन् । लेखा क्षेत्रको ज्ञान भएका व्यक्तिले त्यस्ता कानूनको कार्यान्वयन गर्नु

पर्ने भएकोले पनि जटिलता अझ बढ्न जान्छन् । कर निर्धारणसम्बन्धी विषयहरू विवादित पनि हुन्छन् किनकि त्यहाँ आर्थिक दायित्वको विषय रहेको हुन्छ । कर सम्बन्धी कानूनमा अदालतले विभिन्न फैसला गर्ने र तिनलाई नजिरको रूपमा स्थापित गरेको हुन्छ । नेपालमा पनि यसको अपवाद छैन । नेपालमा पनि अप्रत्यक्ष कर कानूनको तुलनामा प्रत्यक्ष कर अर्थात् आयकरसम्बन्धी ऐन जटिल प्रकृतिको छ। यसको निर्माण गर्दा विश्वमा प्रचलनमा रहेका अत्याधुनिक कानूनका प्रावधानहरूलाई समेटिएको र त्यसलाई अनुवाद गरिएकोले पनि अझ जटिल हुन गएको हो। आयकर ऐन कार्यान्वयनमा आउँदाको समयमा निस्सर्ग भन्ने शब्दावलीलाई रमाइलोको रूपमा बोल्ने गरिएको सम्झना अझै ताजा छ । आयकर ऐनको अक्षरसः व्याख्या गर्ने कर विज्ञ अहिले पनि औलामा गन्न सकिने छन्। यस्ता कानूनको कार्यान्वयनमा कमी कमजोरी हुँदैन भन्नु अतिसयुक्ति हुन सक्दछ । तर आयकर ऐनको व्याख्या गर्ने अधिकार आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशकलाई प्रदान गरेर ऐन आफैले त्यसको समाधान पनि दिएको छ । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कर कानूनको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कर अधिकृतहरूबाट यदाकदा कमी कमजोरी भएका होलान्, बुझाइमा अस्पष्टता पनि रहेको होला, त्यस्तो पाइएमा विभागले व्याख्या गरेर स्पष्ट पार्ने र कानूनमा भएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा यसका अभ्यासकर्ताहरूले प्रर्याप्त ध्यान दिने हो भने कानून कार्यान्वयनमा माथि देखिएका समस्याहरू हल हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

वर्तमान कर प्रशासनमा कौटिल्यकालीन कर प्रशासनको प्रतिविम्ब

✍ दामोदर रेग्मी

विषय प्रवेश

कौटिल्य एक राजनैतिक र आर्थिक विचारक थिए । उनको पुस्तक **कौटिल्यको अर्थशास्त्र** अर्थशास्त्रसंग मात्र सम्बन्धित भई राजनीति, शासनकला, कूटनीति, अर्थनीति, दण्डनीति , धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, न्याशास्त्र र युद्धशास्त्रसंग पनि समान रूपले सम्बन्धित छ । कौटिल्य चन्द्रगुप्त मौर्यका प्रधानमन्त्री तथा प्रमुख सल्लाहकार थिए । कौटिल्यलाई चाणक्य र विष्णुगुप्त भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । विष्णुगुप्त उनको न्वारनको नाम थियो भने उनी कुटिल गोत्रका भएकाले कौटिल्य नामबाट समेत चिनिएका हुन् । कौटिल्यको परिचयको बारेमा विद्वानहरुबाट फरक फरक धारणा प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र प्राचीन विश्वको राजनैतिक विज्ञानका विविध आयामहरुमा एउटा विशिष्ट तथा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा मौर्य शासन संचालनको लागि राज्य संचालनार्थ लेखिएको पुस्तक भएपनि उनले अगाडी सारेका विभिन्न शासकीय, राजनैतिक, प्रशासनिक र आर्थिक सामाजिक जनजीवनका कतिपय आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक छन् । फरक यति हो ती अवधारणाहरुमा समय, प्रविधि र शैक्षिक परिवेशमा आएका परिवर्तनले व्यवहारिक पक्षमा केही परिवर्तन त पक्कै ल्याए तथापि आज भन्दा धेरै वर्ष अगाडि तत्कालीन परिवेशको सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याइएका विषयहरुको सान्दर्भिकता अहिले पनि रहेको छ । यसैले उनलाई पहिलो राजनैतिक यथार्थवादी विचारक पनि भन्ने गरिन्छ । कौटिल्यले कर प्रशासनका विभिन्न पक्षहरुलाई भिन्न भिन्न आयामहरुबाट वर्णन गरेका छन्, त्यसमध्ये केही पक्षहरुको यस लेखमा सामान्य वर्णन गरिएको छ ।

कौटिल्यको दृष्टिमा कर प्रशासन

कर प्रशासन राज्य संचालनको लागि आधारभूत तत्व हो । प्राचीनकाल देखिनै कर सरकारको लागि श्रोत परिचालनको महत्वपूर्ण अंग बन्दै आएको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रले समेत यस कुराको पुष्टि गरेको छ । कौटिल्यले आफ्नो पुस्तक अर्थशास्त्र को शुल्कव्यवहार (करको नियम) र शुल्काध्यक्षः (कर अधिकारी) खण्डहरुमा कर प्रशासनको विभिन्न आयामबाट चर्चा गरेका छन् र कर प्रशासन संचालनको लागि विभिन्न संरचनागत र प्रक्रियागत पक्षको बारेमा व्याख्या गरेका छन् । आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारिता अझ त्यसमाथि करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने विचार कौटिल्यको रहेको छ । उनका अनुसार देश, जातिको आचार अनुसार नयाँ एवं पुराना सबै खालका पदार्थमा करको

व्यवस्था गर्नु पर्दछ र जतावाट नोक्सान हुने जस्तो देखिन्छ त्यसलाई दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्दछ (अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः । पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्यं चाकारतः ॥) कर असुली बाह्य, आभ्यान्तर र आतिथ्य गरी तीन किसिमको हुन्छ तथा निष्काम्य र प्रवेश्य गरी शुल्क दुई किसिमको हुन्छ (शुल्कव्यवहारो बाह्यामाभ्यन्तरं आतिथ्यं निष्काम्यं प्रवेश्यञ्च शुल्कम्) ।

कौटिल्य सबल अर्थतन्त्रका पक्षपोषक थिए । जनतावाट उठाइने कर शासकको आनन्दको लागि होईन राज्यको हितमा प्रयोग गरिनुपर्ने मान्यता उनी राख्दथे । राज्यको कर लगाउन सक्ने अधिकार असीमित हुनु पर्ने तर करारोपण अति बढी हुनु नहुने र करको भार जनतामा अत्यधिक रुपमा पर्न नहुने उनको विचार थियो । यसर्थ, उनी अत्यधिक करका विरोधी थिए । उनका अनुसार देशको आर्थिक दिगोपनाको लागि राज्यले माहुरीले रस संकलन गरेजस्तै कर संकलन गर्नुपर्ने तर यस्तो कर संकलनको प्रभाव नकारात्मक हुनु हुदैन । उनी निष्पक्ष स्वतन्त्र र स्थिर कर प्रणालीका पक्षधर थिए । उनले अन्तःशुल्क र भन्सार करलाई अप्रत्यक्ष र आयकर, सम्पत्ति कर र व्यवसाय करलाई प्रत्यक्ष करमा राखेका थिए ।

कौटिल्यको दृष्टिमा भन्सार प्रशासन

राज्य व्यवस्था संचालन गर्न राज्यको लागि आवश्यक वित्तीय श्रोतको प्रबन्ध गर्न राजस्वको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा कर प्रशासन राज्य संचालनको लागि आधारभूत तत्व मानिन्छ । कर प्रशासनमा सीमा राजस्व प्रशासन (भन्सार राजस्व) को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । भन्सार राजस्व प्रशासन संचालनका लागि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था, करका दर, प्रकार, संकलन प्रक्रिया, कर कानून परिपालनाका विधि र कानूनको उल्लंघनमा दण्ड तथा जरिवानाको व्यवस्था, प्रक्रियागत र कार्यगत सरलता तथा सहजताका विधिहरु हुनु आवश्यक हुन्छ । आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारिता अझ त्यसमाथि करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने विचार कौटिल्यको रहेको छ । उनको पुस्तक अर्थशास्त्रको शुल्कव्यवहार (करको नियम) र शुल्काध्यक्षः (कर अधिकारी) खण्डहरुमा यसको विभिन्न किसिमबाट वर्णन भएको पाइन्छ । कर असुली बाह्य, आभ्यान्तर र आतिथ्य गरी तीन किसिमको हुन्छ तथा निष्काम्य र प्रवेश्य गरी शुल्क दुई किसिमको हुन्छ भनी भन्सार करलाई बाह्य करको रुपमा लिएका छन् ।

सीमा राजस्व प्रशासन संचालनार्थ संस्थागत संरचनाको सन्दर्भमा कौटिल्य भन्छन् शुल्कका अध्यक्षले शुल्कशालाको निर्माण गराउनुपर्दछ । त्यसका पूर्व र उत्तरतिर मूल ढोकाका छेउमा शुल्कशाला हो भन्ने चिनारीका लागि झण्डा राख्नुपर्दछ (शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजञ्च प्राङ्मुखं उदङ्मुखं वा महमद्वाराभ्याशे निवेशयत्) । शुल्कशालामा चारपाँच जना कर्मचारीहरु खटाउनुपर्दछ । तिनीहरुले माल ओसारपसार गर्ने व्यापारीहरुको नाम, जाति, ठेगाना, मालको विवरण र तिनमा कहाँकहाँ छाप लगाईएको छ भन्ने विवरण लेख्नुपर्दछ (शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्थोपयातान् वणिजो लिखेयुः के कुतस्त्याः कियत्पण्या क्व चाभिज्ञानमुद्रा वा कृतेति)।

आफ्नो देशमा आयात हुने सामग्रीहरुमा लाग्ने करका दरहरु पारदर्शी हुनुपर्ने र पूर्वनिर्धारित हुनुपर्दछ । कौटिल्यकालीन युगमा विभिन्न आयातित वस्तुहरुमा विभिन्न करहरुको व्यवस्था भएको पाइन्छ । आयातीत वस्तुहरुमा मा पाँच भागको एक भाग (२० प्रतिशत) कर (प्रवेशानां मूल्यपञ्चभागः), फूल, फल, साग, मूल, शकरकन्द, धान्य, सुकेको माछा मासु आदि वस्तुहरुमा छ भागको एक भाग कर (पुष्पफलशाकमूलकन्दवल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृहीयात्)लाग्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै खस्रा वा मसिना रेशमी कपडा, किमखाव, सुतीको कपडा, कवच, हरताल, मैनसिल, हिड.गुल, फलाम, गेरु, चन्दन, अगर, पिप्ला, कटुक, नसालु वियाँवाट बनेको वस्तु मदिरा, हात्तीका दाँतले बनेको वस्तु , रेशमी धागो, बिछौना, ओढ्ने, अन्य रेशमी वस्त्र, भेडाबाखाका ऊनले बनेको कपडा आदि वस्तुमा तिनै वस्तुका मोलको पन्ध्र भागको एक भाग (क्षौमदुकूलक्रिमितानकड् कटहरितालमनः शिलाहिड. गुलुकलोहवर्णधातुनां चन्दना गुरुकटुकविण्वावराणांसुरान्दताजिन क्षौमदुकूलनिकरास्तरणप्रावरणक्रिमिजातनामजैलकस्य दशभागः पञ्चदशभागो वा) ,साधारण कपडा, चारखुट्टे, दुईखुट्टे, धागो, कपास, औषधि, काठदाउरा, बांस, बोक्रा, छाला, माटाका भाँडाकुँडा, अन्न, घिउ, तेल, नुन, मदिरा र पकाइएको अन्नमा मूल्यको बीस वा पच्चीसौं भागको एक भाग (वस्त्रचतुष्पद्विपदसूत्रकार्पासगन्धभैषज्यकाष्ठवेणुवल्कचर्ममृद्भाण्डानां धान्यस्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनाञ्च विंशतिभागः पञ्चविंशति भागो वा) गरेको व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस्ता करहरु तोकिएको निश्चित दरमा संलग्न गरिनुपर्ने मान्यता कौटिल्यको रहेको छ । उनी भन्छन् व्दारपालले नगरका प्रमुखव्दारवाट आवतजावत हुने वस्तुको पाँचौं भाग भनी तोकिएको कर असुल गर्नुपर्दछ । सवैखालका करलाई देशको हित हुने किसिमले निश्चित गरिएको हुनुपर्दछ (व्दारदेयं शुल्कपञ्चभागः आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत्) ।

कौटिल्यकालीन सीमा राजस्व प्रशासन स्वयं घोषणा प्रणालीमा आधारित देखिन्छ । व्यापारीले आफ्नो सामानको मूल्य घोषणा स्वयं गर्ने र त्यस घोषणालाई वस्तुको मूल्य मानी तोकिएबमोजिमको कर संकलन गर्ने वर्तमान परिपाटी त्यसै वखतको प्रयासको थप निरन्तरता हो । उनी भन्छन् शुल्कशालाका भण्डामुनी बसेर व्यापारीहरुले आआफ्ना मालको नाम, मूल्य र तौल आदिको बोलकबोल गर्नुपर्दछ । तीनपटक कराएर किन्नेलाई नै माल दिनुपर्दछ । किन्नेहरुमा होड चल्थो भने मालको दाम बढाएर बोलकबोल गर्नुपर्दछ र निर्धारित आम्दानीभन्दा बढी आएको मूल्य र कर राजकीय कोषमा जम्मा गराउनुपर्दछ । (ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमधं वैदेहकाः पण्यस्य ब्रयुः एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेतेति । त्रिरुद्घोषितमर्थिभ्यो दद्यात् । क्रेतृसंघर्षे मूल्यवृद्धिः । सशुल्का कोशं गच्छेत्) । तर यसरी गरिने मूल्य, परिमाण, गुणस्तरको घोषणा गलत भएमा त्यस्ता व्यापारीहरु दण्डित हुनुपर्ने उनको मान्यता थियो । यस्ता दण्डहरुमा धेरै कर तिर्नु पर्ने डरले माल र मोल घटाउने व्यापारीको उसले बताएको भन्दा बढी भएको माल राजाले लिनुपर्छ वा व्यापारीसँग आठ गुना कर असुल्नुपर्ने (शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात्) ,असल माल राखिने पेटीमा कमसल

माल राखेर मोल घटाउने र असल माल तल लुकाएर माथिबाट कमसल माल राख्ने व्यापारीलाई पनि उसै किसिमको कर लिनुपर्ने(तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीन प्रतिवर्णकेनार्धापकर्षणे सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात्) कौटिल्यले धारणा राखेको पाइन्छ ।

कौटिल्यको उपभोक्तावादी दृष्टिकोण

प्रतिस्पर्धाका कारण जुन ग्राहकले कुनै वस्तुको मूल्य बढाउँछ भने त्यो बढेको मूल्य राजाले लिनुपर्ने अथवा मूल्य बढाउने क्रेतासँग दोब्बर मूल्य कर लिनुपर्ने (प्रतिक्रेतृभयाद्धा पणमूल्यादुपरी मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृद्धिं राजा हरेत् । व्दिगुणं वा शुल्कं कुर्यात्) जस्ता प्रावधानहरु कौटिल्यले अगाडि सारेका थिए ।

कर कानूनको पालना

कौटिल्यले व्यवसायीले कर कानूनको परिपालना गर्नुपर्ने र कर प्रशासकहरुले कर कानूनको परिपालना गराउनु पर्ने विषयमा जोड दिएका थिए । कर कानूनको परिपालना सीमा राजस्व प्रशासन संचालन गर्ने निकाय देशको सीमामा रहने र सीमाको तोकिएको क्षेत्र वा लुकिछिपी करको ध्वजा नाघेर जाने वा छल्नेलाई निश्चित गरिएको भन्दा आठ गुना बढी शुल्क लगाउनुपर्ने सोभो बाटो छोडेर चोरबाटो जानेलाई पनि त्यस्तै किसिमले उचित निगरानी गर्नुपर्ने (ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः पथिकोत्पथिकास्तद्विद्युः) कौटिल्यको धारणा रहेको पाइन्छ ।

व्यापार सहजीकरण

व्यापार सहजीकरण र उपभोक्ता संरक्षणका दृष्टिले पनि कौटिल्यको सीमा राजस्व प्रशासन सामयिक रहेको थियो । वस्तुको नापजोख, तौल, गन्ती आदि छलकपट हुन नपाउने गरी राम्रोसँग गर्नुपर्ने, कोईला, नुन आदि थोरै मूल्य पर्ने वस्तुहरु नजोखिकन अन्दाजमै पनि कर लगाउन सकिने (तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः । तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणञ्च) तथा बिहाका सम्बन्धको, भोजदानका सम्बन्धको, यज्ञकर्म, जन्मोत्सव, देवपूजा, मुण्डन, व्रतबन्ध, गोदान आदि धर्मकार्यका सम्बन्धको मालमाथि कर लगाउनु नहुने (वैवाहिकमन्वायनमौपायनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचौलोपनयन गोदानव्रतदक्षिणादिषु क्रियाविशेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत्) प्रावधानहरु यसका उदाहरण हुन् । तर ढाँटेर धार्मिक सम्बन्ध देखाउनेलाई चोरको दण्ड (अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः) लगाइएको देखिन्छ । यी प्रावधानहरुले वैध व्यापारको सहजीकरण अवैध व्यापारको नियन्त्रण गर्नुपर्नेमा जोड दिएको देखिन्छ ।

सदाचारिता

कौटिल्यको कर प्रशासनको अर्को पाटो सदाचारितासँग सम्बन्धित छ । उनी भन्छन् अध्यक्षले मित्रता वा घुसका कारण कसैको कर छोडिदियो भने आठ गुना दण्ड अध्यक्षलाई गराउनुपर्दछ(तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य छादयतः) ।

पारदर्शी आयात निर्यात कर

कौटिल्यकालीन युगमा विभिन्न आयातीत वस्तुहरुमा विभिन्न करहरुको व्यवस्था भएको पाईन्छ र आयात हुने सामग्रीहरुमा लाग्ने करका दरहरु पारदर्शी हुनुपर्ने र पूर्वनिर्धारित हुनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । सीमा राजस्व प्रशासन संचालनार्थ संस्थागत संरचनाको सन्दर्भमा कौटिल्य भन्छन् शुल्कका अध्यक्षले शुल्कशालाको निर्माण गराउनुपर्दछ । त्यसका पूर्व र उत्तरतिर मूल ढोकाका छेउमा शुल्कशाला हो भन्ने चिनारीका लागि झण्डा राख्नुपर्ने, शुल्कशालामा चारपाँच जना कर्मचारीहरु खटाउनुपर्ने र तिनीहरुले माल ओसारपसार गर्ने व्यापारीहरुको नाम, जाति, ठेगाना, मालको विवरण र तिनमा कहाँकहाँ छाप लगाईएको छ भन्ने विवरण लेख्नुपर्ने गरी कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासन संचालन भएको पाईन्छ । त्यस्तै कौटिल्यकालीन सीमा राजस्व प्रशासन स्वयं घोषणा प्रणालीमा आधारित हुनु कर प्रणालीमा पारदर्शिताको अर्को उदाहरण हो ।

सौविध्यपूर्ण वैदेशिक व्यापार

राज्यको अर्थतन्त्रमा वैदेशिक व्यापार महत्वपूर्ण तत्वको रुपमा रहने कुरामा कौटिल्य विश्वास गर्दथे । उनका अनुसार देशको मजबुत अर्थतन्त्रको लागि वस्तु र सेवाको वैदेशिक व्यापार संवाहक संयन्त्रको रुपमा रहने गर्दछ । यसर्थ वैदेशिक व्यापारको प्रोत्साहनको लागि राज्यले यस वापत लाग्ने करमा केही छूटको व्यवस्था गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दथे । साथै, देश भित्र उत्पादन हुन नसके वस्तुको आपूर्ति आयातद्वारा व्यवस्थित गर्नुपर्ने र तुलनात्मक लाभको मान्यताको आधारमा आयात र निर्यात गरिनु पर्ने सोचाई उनको रहेको थियो । विलासिताका सामानहरुको आयात कर बढी र जनताको लागि आवश्यक पर्ने वस्तुको आयात कर कम गरिनु पर्ने कुरामा उनी विश्वास गर्दथे ।

कर छली विरुद्ध दण्डको व्यवस्था

गैर भन्सार नाका प्रयोग गर्ने वा चोरी निकासी गर्ने संभावनालाई निरुत्साहित गर्न कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासन सचेत रहेको पाईन्छ । सीमा राजस्व प्रशासन संचालन गर्ने निकाय देशको सीमामा रहने र सीमाको तोकिएको क्षेत्र वा लुकिछिपी करको ध्वजा नाघेर जाने वा छल्लेलाई निश्चित गरिएको भन्दा आठ गुना बढी शुल्क लगाउनुपर्ने सोझो बाटो छोडेर चोरबाटो जानेलाई पनि त्यस्तै किसिमले उचित निगरानी गर्नुपर्ने कौटिल्यको धारणा रहेको पाईन्छ । त्यस्तै ढाँटेर धार्मिक सम्बन्ध देखाउनेलाई चोरको दण्ड (अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः) लगाउनु पर्ने मान्यता कौटिल्यको रहेको थियो ।

उपसंहार

कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा मौर्य शासन संचालनको लागि राज्य संचालनार्थ लेखिएको पुस्तक थियो । उनको अर्थशास्त्र प्राचीन विश्वको राजनैतिक विज्ञानका विविध आयामहरुमा एउटा विशिष्ट तथा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हुनुको साथै अर्थशास्त्र, राजनीति, शासनकला, कूटनीति, अर्थनीति, दण्डनीति, धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, न्याशास्त्र र युद्धशास्त्रका क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ । कर प्रशासन राज्य

सञ्चालनको लागि आधारभूत तत्व भएकोले प्राचीनकाल देखिनै कर सरकारको लागि श्रोत परिचालनको महत्वपूर्ण अंग बन्दै आएको छ । यसै मान्यताअनुरूप कौटिल्यले आफ्नो पुस्तकमा कर प्रशासनको विभिन्न आयामबाट व्यवहारिक रुपमा व्याख्या गरेका छन् । करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने र त्यसले अन्ततः आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारितामा वृद्धि ल्याउने र देश समृद्धि तर्फ लम्कने विचार कौटिल्यको रहेको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा लेखिएको पुस्तक भएपनि उनले अगाडि सारेका विभिन्न शासकीय, राजनैतिक, प्रशासनिक र आर्थिक सामाजिक जनजीवनका कतिपय आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक देखिन्छन् । कर प्रशासनको पारदर्शिता, जनताको कर तिर्ने क्षमताअनुसार कर ल्याउनु पर्ने, कर छुली नियन्त्रणका प्रावधान, व्यापार सहजीकरण, सदाचारिता, प्रभावकारी कर प्रशासन जस्ता विषयहरुमा कौटिल्यले जुन विचार प्रस्तुत गरेका छन्, वास्तवमा ती अवधारणाहरुकै सेरोफेरोमा रहेर वर्तमान कर प्रशासन सञ्चालित भएको देखिन्छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा लेखिएका पुस्तक भएपनि उनले अगाडि सारेका विभिन्न आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक छन् तर ती अवधारणाहरुमा समय, प्रविधि र शैक्षिक परिवेशमा आएका परिवर्तनले व्यवहारिक पक्षमा केही परिवर्तन आउनु स्वभाविकै हो, तथापि आज भन्दा सयौं वर्ष अगाडि तत्कालीन परिवेशको सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याईएका विषयहरुको सान्दर्भिकता अहिले पनि रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Basu, Ratan Lal , Kautilya's Arthasastra (300 B.C.): Economic Ideas, Smashwords Edition
Smashwords Edition, License Notes, 2011
- Bosche, Roger , 2003, The First Great Politician Realist : Kautilya and his arthashastra, New York :
Lexington Books
- Dr. Renu Tanwar, An Analytical Study of the Relevance of Arthshastra in Modern India,
IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-
5925. Volume 5, Issue 3. (Sep.-Oct. 2014), PP 32-35
- Dr. Sanjot Kr. Das and Smt. Debshree Mahapatra, Business Ethics and Society: An insight to
Arthasastra, International Journal Of Social Sciences and Interdisciplinary Research, Vol. 1
No4, April 2012
- Gautam ,P.K., One Hundred Years of Kautilya's Arthasastra, Institute for Defence Studies and
Analyses (IDSA) Monograph Seies No. 20, July 2013
- Website of World Customs Organization Geneva www.wto.org (WTO GATT Valuation System)
- Website of Department of Customs Nepal www.Customs.gov.np
- आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल्, विद्यार्थी पुस्तक
भण्डार काठमाडौं, २०६८

नेपालमा आदर्श करप्रणाली विकासको कार्यदिशा

भक्तकप्रसाद आचार्य

१. पृष्ठभूमि :

सरकारले जनताबाट प्राप्त गर्ने भुक्तानीलाई कर भनिन्छ । करका विश्वव्यापी सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास र प्रचलन, देशको संविधान र प्रचलित कानूनको अधिनमा रही कराधारको निर्माण र करारोपण गरिन्छ । कर प्रणाली कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन र उठाउन नपाइने No Taxation Without Representation को सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ ।

शासन व्यवस्था सञ्चालनको लागि आवश्यक स्रोतहरूको व्यवस्थापन गर्न, उपलब्ध आर्थिक स्रोतको न्यायोचित वितरण गर्न, सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्यायको उद्देश्यलाई साकार पार्न, वस्तु तथा सेवाको वितरण र पुनर्वितरणलाई समन्यायिक बनाई जनउत्तरदायित्वको भूमिकालाई सवलीकरण गर्ने कार्यका लागि एकमात्र माध्यम आन्तरिक स्रोत परिचालन हो । साथै जनप्रतिनिधिहरूले नागरिक समक्ष गरेका कबुल र बाचाको पूर्तिलाई गर्ने स्रोतको रूपमा उपयोग गरिन्छ । एउटा सार्वभौम देशले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा व्यक्त प्रतिवद्धताहरू पूरा गर्न सबैभन्दा भरपर्दो, सरल र सहज स्रोत पनि हो ।

करारोपणको लागि कुनैपनि राज्यलाई बासिन्दा तथा गैरबासिन्दा नागरिक तथा लगानीकर्तालाई फरक फरक क्षेत्राधिकार रहेको हुन्छ । यन्त्ररूपी शासन प्रणाली सञ्चालनको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको करको करारोपण, संकलन, व्यवस्थापन र समसामयिक रूपमा परिमार्जन र सुधारको गहन जिम्मेवारी राज्यको हुन्छ ।

२. नेपालमा कर प्रणालीको विकास

कर लगाउने र उठाउने कार्यको शुरुवात मानव सभ्यताको विकासक्रम संगसंगै भएको पाइन्छ । नेपालमा किराँतकाल, लिच्छवीकाल र त्यसपछिका प्रत्येक शासन व्यवस्थामा कर प्रणालीको प्रयोग र प्रचलन परिष्कृत हुदै आएको छ ।

नेपालमा आधुनिक कर प्रणालीको विकास वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको आगमन पछि भएको हो । वि.सं. २००८ सालमा मालपोत, भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क सलामी दस्तुर, मनोरन्जन कर र घरजग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर गरी ६ वटा करहरू लागू गरिएका थिए ।

- भन्सार प्रशासनलाई सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न वि.सं. २०१४ सालमा कष्टम्स कमिस्नर अफिस खोलियो ।
- वि.सं. २०१६ सालमा भन्सार र अन्तःशुल्क विभाग र दुई कर निर्देशनालय गठन भयो ।
- वि.सं. २०२० सालमा कर विभाग स्थापना पछि कर कार्यालयहरु स्थापना गरिए तथा वि.सं. २०४८ सालमा बिक्री कर विभागको स्थापना भयो ।
- वि.सं. २०५० सालमा राजस्व चुहावट नियन्त्रण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन राजस्व अनुसन्धान विभाग तथा अन्तःशुल्क तथा बिक्रीकर विभाग भयो ।
- वि.सं. २०५८ मा मूल्य अभिवृद्धि कर र कर विभागलाई गाभेर आन्तरिक राजस्व विभाग गठन भयो । सो प्रयास नेपालको कर प्रणालीलाई एकीकृत र व्यवस्थित गर्न एउटा कोसेढुंगाको रुपमा स्थापित भयो ।
- हाल नेपालको कर प्रणालीको कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत संयन्त्रको रुपमा उक्त विभाग मातहत ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालय ३८ र करदाता सेवा कार्यालयहरु १९ वटा रहेका छन् । नेपालको कर प्रणालीलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक बनाउने चरणमा विभिन्न संरचनागत व्यवस्था अन्तर्गत कर कानून र नियमहरु बने । करका दरहरुलाई समसामयिक बनाउने प्रयासहरु भए ।

कर प्रणालीको सुधारका प्रयासहरुको सिंहावलोकन गर्दा यसको शुरुवात वि.सं. २०४४ देखि र सुधार कार्यले तीव्रता २०५० सालदेखि पाएको देखिन्छ । यस क्रममा भन्सारका दरहरु घटाइयो, बिक्रीकरका दरहरुमा सुधार गरियो, अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुहरुको संख्या घटाइयो, संस्थागत आयकर तथा व्यक्तिगत आयकरका दरहरुमा पुनरावलोकन गरियो ।

३. आदर्श कर प्रणालीको परिकल्पना

नेपालको कर प्रणालीमा करका दायरा विस्तार, छुट सुविधा, दरहरुको न्यूनीकरण, प्रगतिशील र समन्यायिक बनाई कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य अनुरूप समसामयिक बनाउदै लैजाने प्रयासहरुले निरन्तरता पाएको छ ।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरुमा गरेका सुधारका प्रतिवद्धता र विकसित मुलुकहरुले अवलम्बन गरेका असल अभ्यासहरुको प्रयोग र हाम्रो वर्तमान परिवेश र आगामी ५ वर्षको करप्रणालीको भविष्य र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा राजस्वको योगदानको अपेक्षा समेतको आधारमा आर्थिक वर्ष २०७५।७६ को बजेटमा करदाता, लगानीकर्ता र आम नागरिकले अपेक्षा गरेको आदर्श कर प्रणालीबाट प्रेरित भई चालू आ.व.का राजस्व नीति र कार्यक्रम प्रस्तुत गरिएको छ । आदर्श करप्रणालीको यही पृष्ठभूमिमा नेपाल सरकारको आगामी करनीति र कार्यक्रमहरुले निरन्तरता पाउने छन् ।

कर प्रणालीको अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यको आधारमा आदर्श (Ideal) र सर्वोत्तम (Optimal) कर प्रणालीको व्याख्या गरेको पाइन्छ । सर्वोत्तम (Optimal) कर प्रणाली समाजको मूल्य र मान्यतामा भरपर्छ । एक देशभन्दा अर्को देश र एउटै देशभित्र पनि एक वर्षभन्दा अर्को वर्ष फरक फरक हुनसक्छ । वास्तवमा करदाताको उच्चतम कर सहभागीता हुने कर प्रणाली नै सर्वोत्तम करप्रणाली हो । नागरिकहरूले खुशी भएर आफ्नो दायित्व अनुरूपका कर तिर्ने र कर कानूनको परिपालनामा अभिवृद्धि नै असल सूचक हो । यस्तो कर प्रणालीमा समता (Equity) निपूर्णता (Efficiency), प्रतिस्पर्धात्मक (Competitiveness), जस्ता आधारभूत चरित्रहरू सन्निहित हुन्छन् ।

सबै प्रकारका कर प्रणालीका सवल र दुर्बल पक्षहरू हुन्छन् । निरपेक्ष रूपमा कुनैपनि कर प्रणाली आदर्श कर प्रणाली हुनसक्दैन । तथापि कर प्रशासनमा कर सहभागिता (Tax Compliance) को स्तरका आधारमा यसको मूल्यांकन गरिन्छ । करक्षेत्रका विद्वान तथा वकिलहरूले समेत कर प्रशासनलाई बुझ्ने र व्याख्या गर्ने क्षमताको कमीका कारण करदाता स्वयंको पनि अपेक्षित कर सहभागीता हुन नसक्ने तर्क गरेका छन् । सैद्धान्तिक रूपमा कर प्रणाली निपूर्ण (Efficient), तटस्थ(Neutral), साधारण (Simple) र दिगो (Stable) हुनुपर्छ भनिन्छ तर व्यवहारमा संसारको कुनै पनि देशको कर प्रणाली उल्लिखित सिद्धान्तमा हुबहु मेल खाने प्रकृतिको छैन । कर प्रणाली राजनीतिक प्रकृतिको एउटा सह उत्पादन हो । २० औं शताब्दीमा ठूला राज्यहरूको विस्तार र कम्युनिज्म शासन व्यवस्थाको कारणले केही आकर्षक पनि पाइएको छ । जुनसुकै शासन प्रणालीमा पनि राजनीतिक दृष्टिकोण र अब्बल नेतृत्वले देशको करप्रणालीलाई सर्वोत्तम वा आदर्श के बनाउने भन्ने विषयको निर्धारण गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा राज्यले अवलम्बन गरेको अर्थ नीति, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रहरूमा गरेका प्रतिवद्धता र सम्झौताहरू करका सामान्य सिद्धान्तहरू, देशको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक र भूराजनीतिक परिवेश, अर्थतन्त्रका संरचनागत प्रवृत्ति, विश्व बजारमा स्थापित पहुँच र भावी सम्भावनाहरू नागरिकहरूको राज्यप्रतिको स्वामित्वभाव कर प्रशासनको सवलीकरण, कर सहभागीताको स्तर, आम नागरिकको करको बहुआयामिक उपयोगको अपेक्षा र वास्तविकता जस्ता विषयहरूमा केन्द्रित रही कर प्रणालीको अवलम्बन र कार्यान्वयन हुदै आएको छ । सूचना र प्रविधिको विकासमा पहुँच र प्रयोग, संगठन संरचनालाई संघीय संरचना अनुसार परिवर्तन, आम नागरिकको करप्रतिको बढ्दो जागरण र जनचासो आर्थिक कृयाकलापमा भएका बढोत्तरी, राजस्व चुहावटका नवीनतम शैली र प्रकृतिहरू समेतको आधारमा नेपाल सरकारको राजस्व नीति परिवर्तन र कार्यान्वयन हुदै आएको छ । कर प्रणालीलाई समसामयिक रूपमा परिष्कृत र विकसित बनाउदै जाने सिलसिलामा करका दर, दायरा प्रोत्साहनका प्याकेजहरू लगायतका विषयहरूमा आवश्यकतानुसार हरेक वर्षको आर्थिक ऐन मार्फत सुधारका प्रयासहरूले निरन्तरता पाइरहेका छन् ।

करदातामैत्री करप्रशासन, सूचना प्रविधिको प्रयोग, कर प्रशासनमा करदाताको सहज पहुँच, कर प्रशासन र करदाताको प्रत्यक्ष उपस्थितिको आवश्यकता नपर्ने वातावरण र हरेक कृयाकलापमा पदसोपानगत सन्तुलन र नियन्त्रणको पद्धतिको विकासले नेपालको कर प्रणाली आदर्श कर प्रणाली

उन्मुखतर्फ अभिप्रेरित गरेको छ । कर प्रशासनको संरचनागत व्यवस्था, सरल कानूनी र नीतिगत व्यवस्था, सूचना प्रविधिको प्रयोग र पहुँच, कार्यात्मक, छरितो र विश्वसनीय संयन्त्रको विकासले अब कर सहभागीताको स्तरलाई थप उर्जा प्रदान गर्दै जानेछ र सिद्धान्ततः आदर्श कर प्रणालीको भावना अनुसार नेपालको कर प्रणाली स्थापित गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ ।

४) आदर्श कर प्रणालीका पूर्वाधारहरू

संसारका कुनै पनि पद्धति र प्रणालीहरू आफैमा पूर्ण हुन सक्दैनन् । वस्तुतः त्यस्तो पद्धतिको विकास र उन्नयनका लागि केहि निश्चित पूर्वाधारहरूको आवश्यकता जरुरी हुन्छ । नेपालले परिकल्पना गरेको आदर्श कर प्रणालीको विकास, कार्यान्वयन र उपलब्धिहरूलाई अपेक्षित रूपमा आत्मसात गर्न केहि आवश्यक पूर्वाधारहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

सरकारको दिगो र स्थायी प्रकृतिको कर नीति पहिलो पूर्वाधार हो । करका आधुनिक सिद्धान्तहरूको पृष्ठभूमिमा कर प्रणाली निश्चित, मितव्ययी, फराकिलो दायरा, निपूर्ण समतामूलक, तटस्थ, पूर्वानुमानयोग्य स्वच्छ र सरल हुनुपर्छ । करका सर्वव्यापी र सर्वस्वीकार्य यी सिद्धान्तहरूको अवलम्बन सरकारको असल कर नीतिको लागि अपरिहार्य हुन्छ । कर नीतिको कार्यान्वयन र सहभागिताको स्तर अभिवृद्धिको लागि आवश्यक ऐन, नियम, निर्देशिका, कार्यविधिहरू र कर कानूनको सरल र स्पष्ट हुनुपर्छ । कर प्रशासनको सांगठनिक संरचनाले समग्र भूगोलको सहज प्रतिनिधित्व गरिनु पर्दछ । सबै क्षेत्र र स्थानमा करदाताको सहज पहुँच र करप्रशासनको उपस्थिति जरुरी छ । आदर्श कर प्रणालीको कल्पना र सफलताको आधार भनेको कर सहभागिताको स्तरमा निर्भर गर्ने भएकोले अबको कर प्रशासनको प्राथमिक संरचना कर सहभागिताको अभिवृद्धि केन्द्रित हुनु पर्दछ । कानूनी, पूर्वाधार, जनशक्ति, कर प्रतिको नागरिक सचेतना जस्ता विषयहरूलाई यसलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर सुधारका प्रयासहरूलाई निरन्तरता दिनुपर्छ ।

करको संरचनागत र आधारगत रूपमा दायरा विस्तार, आम नागरिकको कर प्रशासन प्रतिको सकारात्मक धारणाको विकास, नागरिक सचेतता र पैरवीको विस्तार, कर प्रशासनको सरलीकरण र पहुँच स्थापित, कर सम्बन्धि विभिन्न प्रोत्साहनहरू मार्फत आन्तरिक तथा वाह्य लगानी अभिवृद्धि गर्ने, दिगो, फराकिलो र उच्च आर्थिक वृद्धिदरको आधारशिला तय गर्न आदर्श कर प्रणालीका उल्लेखित पूर्वाधार हरूलाई समसामयिक रूपमा परिवर्तन र विकास गर्दै जानु पर्दछ ।

नेपालको कर प्रणालीको विकास र सुधारको सन्दर्भमा अबको मार्गचित्र सूचना प्रविधिमा केन्द्रित रहेको छ । कर सहभागिता वढाउन तथा करदाता र कर प्रशासनको लागत न्यूनिकरण गरी कर प्रशासनलाई आधुनिकिकरण गर्नु अबको गन्तव्य हो । तदनुसार राजनीतिक स्थिरता, स्थिर र दरिलो करप्रशासनको उपस्थिति, कर प्रशासनको संरचनागत विस्तार, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच करारोपण र स्रोत परिचालनको लागि हुने सृजनात्मक र स्वस्थ प्रतिस्पर्धा, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनले सुनिश्चित गरेका आधारमा अनुदानको वितरण र तिनैवटा तहको विकास र सम्वृद्धिको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्वन्ध सहकारीता, सहअस्तित्व र समबन्धको सिद्धान्तमा आधारित हुने विषयलाई

नेपालको संविधानले समेत सुनिश्चित गरेको छ । तसर्थ अबको कर प्रणालीलाई आदर्श कर प्रणालीको कसीमा उतार्न पूर्वाधारको विकास सुधार र समयानुकूल परिवर्तन गरी सरकारका विभिन्न तहहरु बीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाई अगाडी बढ्नु आवश्यक छ ।

५ नेपालमा आदर्श कर प्रणालीको कार्यान्वयनका अवसरहरु :

लामो राजनीतिक संक्रमणकालको अन्त्य संगै नेपालमा विकास र समृद्धिको नयाँ आयामको (Avenues) शुरुवात भएको छ । नेपाल एकदलीय शासन व्यवस्था, प्रजातन्त्रकाल, २०४६ को परिवर्तन हुँदै हाल समाजवादउन्मुख संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको रुपमा रहेको छ । समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको अभियानलाई सफल बनाउन आवश्यक पर्ने आन्तरिक र बाह्य स्रोत परिचालन गर्न मौजूदा नीतिमा समसामयिक परिवर्तन गर्नेदिशामा सरकार प्रतिबद्ध छ । अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्राप्ति, उपयोग र प्रयोगको लागि मौजूदा विकास सहायता नीतिलाई निश्चित समय सीमाभित्र परिमार्जन तथा आन्तरिक स्रोत परिचालनको लागि सरकारको राजश्व नीति र कार्यक्रम र सोको कार्यान्वयनको लागि अर्थमन्त्रालय र मातहतका विभाग तथा कार्यालयहरुले आफ्नो वार्षिक कार्ययोजना र तदनु रूप व्यवसायिक योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याई सकेको छ ।

राजनीतिक नेतृत्वले प्रतिपादन गरेका नीतिहरुको वस्तुगत रुपमा कार्यान्वयनको लागि कर्मचारीतन्त्र सहितको संरचनागत संयन्त्र कृयाशिल रहेको छ । आवश्यक स्रोत, साधन, भौतिक पूर्वाधार र नागरिक तथा सरोकारवालाहरुको समन्वय र सहकार्यको उपयुक्त वातावरण तय हुँदै गएको सन्दर्भमा नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको आदर्श कर प्रणालीको कार्यान्वयनको लागि प्रशस्त अवसरहरु हाम्रो सामु छन् ।

राजनीतिक अस्थिरताको अन्त भएको छ । दुई तिहाई जनमत प्राप्त स्थायी र स्थिर सरकारले आफुले ल्याएका राजश्व नीति र कार्यक्रमहरुको सफल कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारीबोध भएको छ । राजश्व प्रशासनलाई संघीय संरचना अनुकूल संरचनागत सुधारको अभियान सम्पन्न भएको छ । तुलनात्मक रुपमा राजश्व प्रशासनमा जनशक्ति भर्ना, तालीम, वृत्ति विकास, क्षमता विकास, कार्यगत लक्ष्यको वर्गिकरण, कार्यसम्पादन सम्भौता अनुरूप कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने जनशक्ति परिचालन अनुमानयोग्य रहेको, कर, भन्सार जस्ता प्राविधिक क्षेत्रमा विषम विशेषज्ञता रहेको, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय तालीम र अवसरहरुमा दातृ निकायहरुको समेत सहयोग र सहकार्य हुँदै आएको छ ।

लगानीको वातावरण अनुकूल बनाउने सन्दर्भमा नेपालले १० वटा देशहरु संग दोहोरो कर मुक्ति सम्भौता गरेको छ । अन्य केही देशहरुसंग सम्भौताको कार्य प्रक्रियामा रहेको छ । यसले विदेशी लगानीकर्ताहरुलाई नेपालमा लगानीको लागि आकर्षित गर्न वातावरण बनेको छ । कर सम्बन्धी अनुभवहरुको आदानप्रदान गर्ने विकशित देशहरुका असल अभ्यासहरुलाई नै अवलम्बन गर्दै जाने उद्देश्य अनुरूप WB, IMF तथा OECD लगायतका अन्तराष्ट्रिय क्षमता विकास कार्यमा सहभागिता बढ्दो छ ।

भन्सार आधुनिकीकरणको प्रयासहरु प्रशंसनीय रहेका छन् । विश्व भन्सार संगठनको सदस्यको हैसियतले अन्तराष्ट्रिय तहमा हाम्रो उपस्थिति दरिलो छ । त्यस्तै राजश्व चुहावटलाई नियन्त्रण गर्ने र

चुहावटका नवीनतम शैली र पद्धतिहरुको पहिचान र न्यूनिकरणका लागि हाम्रा प्रयासहरु सान्दर्भिक बन्दै गएका छन् । अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा आतंककारी लगानीलाई निरुत्साहित गर्ने र अवैध तरिकाले सम्पत्ति आर्जन गर्ने प्रवृत्तिको निरुपणको लागि कानूनी र संस्थागत संरचनाले अन्तराष्ट्रिय रुपमा पहिचान स्थापित गरेको छ ।

अबको प्रमुख कार्यदिशा कर प्रशासनलाई Digitalization गर्ने रणनीतिक सोच रहेको छ । कर कानूनलाई सरलीकरण गर्न करदातामैत्री सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा केन्द्रित कार्यहरु विशेष प्राथमिकतामा छन् । करसम्बन्धी विवादहरुको शिघ्र समाधानको संयन्त्र विकासको साथै समग्र व्यवसायिक लागत न्यूनिकरणको लागि करप्रशासनले सुधारका प्रयासहरुलाई जारी राखेको छ ।

सरकारले अधि सारेको राजश्व नीति र कार्यक्रम, राजश्व प्रशासनको संरचनागत परिवर्तनको प्रयास, सरकारले आर्थिक वृद्धि, गरिवी निवारणको लागि लिएको लक्ष्य र सोको लागि कूल गार्हस्थ उत्पादनमा राजश्वको योगदान बढाउने वातावरण, दक्ष र व्यवसायिक जनशक्ति, अन्तराष्ट्रिय सहयोग, समन्वय सहकार्य, नेपालको पहुँच र हाम्रो व्यवसायिक वातावरण, प्राकृतिक स्रोतहरुको उपलब्धता, लगानीको वातावरण, निजीक्षेत्रको सकृयता र योगदान समेतको आधारमा आदर्श करप्रणाली कार्यान्वयनको लागि सरकारलाई आगामी ५ वर्षसम्म प्रशस्त अवसरहरु रहेका छन् ।

६ आगामी बाटो

देशको कर प्रणालीलाई आदर्श कर प्रणालीको कसीमा रुपान्तरण गर्न केहि निश्चित मूल्य मान्यता केन्द्रित हुनुपर्ने अन्तराष्ट्रिय अभ्यासहरु छन् । विशेषगरी ऋण लिएर राजस्व बढाउने कार्य नगर्ने, आर्थिक कृयाकलापहरुलाई निरुत्साहन नगर्ने, करको दर र प्रणाली अन्य देशहरुको भन्दा पृथक हुन नहुने, अनौपचारिक अर्थतन्त्रले अर्थतन्त्रको वास्तविक आकार नदिने समस्या नभएको, धनी र गरिव बीचको असमानता कम भएको र करदाताको खर्च गर्ने क्षमता भएको र सो खर्च उत्पादनशिल क्षेत्रमा केन्द्रित भएको वातावरण हुन जरुरी हुने यस क्षेत्रका विज्ञहरुको राय रहेको छ ।

नेपालको कर प्रणालीमा अन्तराष्ट्रिय कर प्रणालीका कतिपय असल अभ्यासहरु अद्यापी कार्यान्वयनमा छन् । वर्तमान समयमा हाम्रो कर प्रशासनमा अवलम्बन गरिएका कतिपय अभ्यासहरु दक्षिण एशियामै उत्कृष्ट छन् । असल अभ्यासहरुलाई निरन्तरता दिदै कर प्रशासनलाई समसामयिक बनाउन तथा एउटा आदर्श कर प्रणालीको आधारशिला स्थापनाको लागि आगामी बाटो देहायका विषयहरुमा केन्द्रित हुनुपर्नेछ ।

नेपालको संविधान र अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको भावना र मर्म अनुरूप संघीय नेपालको संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको कराधिकार, करारोपणको करको विभाजनको विषयलाई शिघ्र आवश्यक ऐन, नियम तथा निर्देशिका तयार गरी कायम द्विविधाको निराकरण गर्नु पर्दछ । आदर्श कर प्रणालीको भावना र मर्म अनुसार करसहभागिताको स्तरलाई नै बढाउन र राज्यको पूर्वानुमानयोग्य कर प्रणालीको सुनिश्चिता गर्न सरकारको स्थायी प्रकृतिको राजश्व नीति तयार गर्न आवश्यक विज्ञहरु

समेतको संलग्नतामा कार्यप्रारम्भ गर्नु पदछ । आन्तरिक राजश्व विभागको दोश्रो राजनीतिक योजनाले दिशानिर्देश गरेका रणनीतिहरूको निर्धारित समयभित्र प्राप्तिको लागि कार्ययोजना सहित अन्य संयन्त्र विकास र कार्यान्वयन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुसार कर कानूनहरूको सरलीकरण गरी कार्यान्वयनमा आउन सक्ने जटिलताहरूको न्यूनीकरण गर्न एकिकृत करसंहिता तयारीको कार्यलाई पूर्णता दिने, राजश्व प्रशासनको संरचनागत संयन्त्रमा देखिने अस्थिरता र भावी जोखिमहरूलाई हटाउने लगायतका थुप्रै कार्यहरू प्रगतिउन्मुख रहेका छन् । कार्यान्वयनमा ल्याउन केही कानूनी र प्रकृयागत जटिलतामा अल्झिएको केन्द्रिय राजश्व बोर्डको गठन गर्ने, नेपालमा कर प्रणाली सुधारको लागि समय समयमा गठित कार्यदलहरूले पेश गरेको प्रतिवेदनका सान्दर्भिक सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने, विश्व बजारमा बढ्दो ई-कमर्सको नियमन गरि करको दायरामा ल्याउने, देशको कूल अर्थतन्त्रमा रहेको अनौपचारिक अर्थतन्त्रको बढ्दो अंशलाई सम्बोधन गर्ने तथा दुई विशाल अर्थतन्त्र भएका छिमेकी देशहरूको बीचमा अवस्थित नेपालको भारत तिरको खुला सिमानालाई व्यवस्थित गर्ने, राजश्व प्रशासनलाई व्यवसायिक बनाउने र जनशक्तिको दिगोपनको लागि राजश्व सेवा गठन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी समग्र अर्थतन्त्रको विकासको लागि आदर्श कर प्रणालीबाट प्रेरित हुने वातावरणको विकास गर्न सम्बद्ध सबैपक्षको सहयोग र सहकार्यको जरुरी छ ।

गैरकरका दर र क्षेत्रहरूको पहिचान र परिवर्तन गर्ने, राजश्व चुहावटका नियन्त्रणका नवीनतम पद्धतिहरूको अवलम्बन गर्ने, सबै प्रकारका आर्थिक कृयाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याउने करप्रणालीलाई थप प्रगतिशील र समसामयिक बनाउने विषयमा आगामी कृयाकलापहरू केन्द्रित गर्ने कार्यमा सफल भएको अवस्थामा आदर्श कर प्रणालीको स्थापना र कार्यान्वयनमा सफलता हासिल गर्न सकिनेछ ।

निष्कर्ष :

राज्यको आम नागरिकप्रतिको दायित्व पूरा गर्न, विकासका पूर्वाधारहरू निर्माण गर्न समयक्रममा आउन सक्ने प्राकृतिक विपत्तिहरूको सामना गर्न तथा मानव विकासको एउटा निश्चित बिन्दूमा पहुँच कायम गर्न आवश्यक पर्ने स्रोतहरूको परिचालन गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो ।

आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत परिचालनका विधि, पद्धति र संयन्त्र फरक फरक हुन्छन् । तदनुसृत देशको कानूनी संस्थागत र संरचनागत संयन्त्रको विकास गर्नु जरुरी छ । नेपालको वर्तमान राजस्व नीति र कार्यक्रमले राजस्वको आधार फराकिलो बनाउने, कर प्रणालीलाई लगानीमैत्री बनाई उत्पादनमूलक उद्योग र व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने करका दर र दायरालाई नै समय सापेक्ष सुधार गर्ने, करदातालाई दक्ष, व्यवसायिक, स्वच्छ एवं सुदृढ कर प्रशासनको सुनिश्चिता गर्ने, राजश्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने तथा गैरकर राजस्वको क्षेत्र विस्तार एवं करका दरलाई नै समायोजन गरी राजस्व वृद्धि गर्ने राजस्व नीति तथा कार्यक्रमका उद्देश्यहरू मार्फत करदाता, लगानीकर्ता र आम नागरिकले अपेक्षा गरेको आदर्श कर प्रणालीको अवलम्बन गर्ने नीतिको सुनिश्चिता रहेको छ । अर्को कर प्रणालीमा यी उद्देश्यमा केन्द्रित रही संविधान, मौजुदा कानून, संघीय शासन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको

करदाताको पूर्व सन्तुष्टिले अभिप्रेरित कर प्रणाली विकास गर्न सरकार, सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरु, विकास साभेदारहरु, आम नागरिक, उपभोक्ताहरु, करदाता, कर प्रशासन, विकास अभियन्ता, नागरिक समाज, खबरदारी समूह र सरोकारवालाहरुको सक्रिय र प्रभावकारी सहयोग, समन्वयन, सहकार्य र साभेदारीको आवश्यकता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

Vito Tanzi, Howell zee (2001): Tax Policy for developing countries; IMF

नेपालको संविधान, कानून किताब ब्यवस्था समिति, बबरमहल ।

अन्तरसरकारी बित्त ब्यवस्थापन ऐन, २०७४: कानून किताब ब्यवस्था समिति, बबरमहल ।

बजेट बक्तव्य, आ.ब. २०७५।७५, अर्थ मन्त्रालय ।

चौधौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार ।

उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, २०७१: आन्तरिक राजस्व विभाग ।

डा. चन्द्रमणि अधिकारी, नेपालको कर कानून, पैरवी प्रकाशन

विभिन्न वेवसाइटहरु

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान (२०७२) ले अंगीकार गरेको संघीय संरचनामा नेपालको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको दायरा विस्तृत एवं जटिल हुन गएको छ। नेपालको संविधानद्वारा निर्दिष्ट संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली, प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीद्वारा विभिन्न तहका सरकारको आर्थिक कार्यविधिहरूबारे उल्लेख गरिएको छ। यसैगरी संविधानको अनुसूची-५ देखि अनुसूची-९ मा आर्थिक अधिकार सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल अधिकार एवं साझा अधिकारबारे स्पष्ट गरिएको छ। तीन तहका सरकारको वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी काम, कर्तव्य तथा अधिकारलाई प्रस्ट्याउन राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायतका विषयगत विशेष ऐनहरूको व्यवस्था गरिएका छन्। यस प्रकार उपर्युक्तबमोजिमका संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधानहरूले संघीय नेपालको समग्र वित्त व्यवस्थापनलाई जवाफदेही, प्रभावकारी एवं पारदर्शी तुल्याउने उद्देश्य राखिएको छ। जनताबाट उठाइएको कर एवं विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त गरिने अनुदान तथा ऋणको सही उपयोग गर्न गराउनमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहनेछ। विद्यमान स्थितिमा संघीय संरचनाले सिर्जना गरेका सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध विभिन्न आयामहरूलाई प्रभावकारी एवं नतिजाउन्मुख तुल्याउन सकेमात्रै मुलुकको आर्थिक एवं सामाजिक समृद्धिमा उल्लेख्य योगदान पुग्नेछ। यस परिप्रेक्ष्यमा संघीय संरचनाको कारण बृहत् एवं जटिल हुन गएको नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा आइपर्ने सम्भाव्य चुनौती एवं समस्याहरूलाई उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा विभिन्न प्रकारका वित्तीय अनुशासनहीनता लगायत जोखिमहरू बढ्न गई समग्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा प्रतिकूल प्रभावहरू पर्न जाने र समृद्ध नेपालको आकांक्षामा नकारात्मक असर पर्न सक्नेछ। उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण आयामहरूबारे मनन गर्दै यसका चुनौती एवं सम्भावनाहरूबारे यस प्रलेखमा विश्लेषणात्मक टिप्पणीप्रस्तुत गरिएको छ।

२. सार्वजनिक आय व्यय सम्बद्ध संवैधानिक प्रावधानहरूको समीक्षा

नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई निर्देशित गर्न संविधानको भाग १० मा संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली, भाग १६ मा प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र भाग १९ मा स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीबारे उल्लेख गरिएका छन्। जसअनुसार संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली अन्तर्गत संघीय कर तथा ऋणसम्बन्धी प्रावधान, संघीय सञ्चित कोषको संरचना, संघीय सञ्चित कोष वा संघीय सरकारी कोषबाट हुने व्यय,

संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार, संघीय सदनमा राजस्व तथा व्यय अनुमानको प्रस्तुती, राजस्व तथा व्यय अनुमानलाई कार्यान्वयन गर्न सरकारले संसद्समक्ष पेस गर्ने अर्थ विधेयकहरू र संघीय आकस्मिक कोष सम्बद्ध प्रावधानहरूबारे उल्लेख गरिएका छन्। प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणालीमा प्रदेश सरकारले लगाउने कर एवं प्राप्त गर्ने ऋणसम्बन्धी प्रावधानहरू, प्रदेश सञ्चित कोषको संरचना, प्रदेश सञ्चित कोष वा प्रदेश सरकारी कोषबाट व्यय, प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार, प्रदेश सरकारले प्रदेशसभा समक्ष पेस गर्नुपर्ने राजस्व तथा व्यय अनुमान सम्बद्ध बुँदाहरू, राजस्व तथा व्यय अनुमानलाई कार्यान्वित गर्न प्रदेशसभा समक्ष पेस गर्नुपर्ने अर्थ विधेयकहरू र प्रदेश आकस्मिक कोष सम्बद्ध प्रावधानहरूबारे उल्लेख गरिएका छन्। यसैगरी स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणाली अन्तर्गत कर असुली तथा ऋण प्राप्ति सम्बन्धी प्रावधान, स्थानीय सञ्चित कोषको संरचना र गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको राजस्व तथा व्ययको अनुमानलाई गाउँसभा वा नगरसभामा पेस गर्नुपर्ने प्रावधानहरूबारे उल्लेख गरिएका छन्। माथि उल्लेख भए अनुसार प्रत्येक तहको सरकार सम्बद्ध आर्थिक कार्यप्रणालीद्वारा आय प्राप्ति, कोष व्यवस्थापन, व्ययको प्रयोजन र आय व्ययको अनुमान अनुमोदनका लागि पालना गर्नुपर्ने प्रक्रियागत बुँदाहरूलाई स्पष्ट गरिएका छन्। अर्थात् माथि उल्लेख गरिएका संवैधानिक प्रावधानबमोजिम प्रत्येक तहको सरकारले कानून सम्मत तवरले सार्वजनिक वित्तलाई व्यवस्थित ढंगबाट व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ।

संविधानद्वारा निर्दिष्ट कार्यप्रणाली अन्तर्गतका प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न संविधानको अनुसूची-५ देखि अनुसूची-९ सम्ममा उल्लिखित संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध एकल अधिकार एवं साझा अधिकारबारे उल्लेख गरिएका छन्। जसअनुसार अनुसूची-५ मा संघको अधिकारको सूचीअन्तर्गत वित्तीय नीति, विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋणसम्बन्धी अधिकार र संघले उठाउने विभिन्न कर, शुल्क तथा दस्तुर (भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आय कर, व्यक्तिगत आय कर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा दस्तुर, दण्ड जरिवाना) जस्ता सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध अधिकारहरूलाई सूचीकृत गरिएको छ। अनुसूची-६ मा प्रदेशले केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग, प्रदेश सरकारले उठाउन सक्ने कर शुल्क तथा दस्तुर (घर जग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन दस्तुर, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना) सम्बन्धी अधिकार क्षेत्रलाई सूचीकृत गरिएको छ। अनुसूची-७ मा संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीअन्तर्गत सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध खास बुँदाहरू उल्लेख गरिएको छैन। अनुसूची-८ मा स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध एकल अधिकारअन्तर्गत स्थानीय सरकारले लगाउन सक्ने कर दस्तुर तथा शुल्कहरू (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर) सम्बन्धी अधिकारलाई सूचीकृत गरिएको छ। कार्यगत अधिकार सम्बद्ध अनुसूची-९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार अन्तर्गत सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना, पर्यटन शुल्क, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी र सवारी साधन अनुमति दस्तुरलाई समावेश गरिएका छन्।

माथि उल्लेख भए अनुसार संघ, प्रदेश र गाउँपालिका/नगरपालिकाले उठाउन सक्ने गरी एकल वा साझा तवरले दिइएका अधिकारहरू अन्तर्गत विभिन्न प्रकारका करहरू, दस्तुरहरू र शुल्कहरू उठाउन सक्ने प्रावधानहरूले तीनै तहको सरकारमा वित्तीय सामर्थ्यतालाई संविधानले नै सुनिश्चित गरेको छ। तर कतिपय कर, शुल्क तथा दस्तुरहरूको सम्बन्धमा विभिन्न तहका सरकारको कार्य क्षेत्र सम्बन्धमा दोहोरोपना एवं अस्पष्टताले गर्दा कर, शुल्क र दस्तुरी असुलीमा द्विविधा पाइन्छ।

यस अन्योललाई हटाउन नेपाल सरकारले संविधानद्वारा प्रदत्त संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका विशेष गरेर साझा वित्तीय अधिकारलाई विस्तृतीकरण गरेर कानून एवं कार्यविधिहरूद्वारा थप प्रस्ट्याइएको छ। यस प्रयोजनका लागि नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को २०७३ माघमा भएको निर्णयबाट तीनै तहमा सरकारको वित्तीय लगायतको अधिकार सूचीलाई विस्तृतीकरण गरिएको छ। यसै दस्तावेजको आधारमा संघीय कार्यान्वयन सम्बद्ध विभिन्न कानूनहरूमा आवश्यक बुंदाहरु समावेश गरिएका छन्।

३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरूको समीक्षा

विभिन्न तहका सरकारहरूको लागि संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारको विस्तृतीकरणलाई कानून सम्मत तुल्याउन नेपाल सरकारले तीन वटा महत्वपूर्ण ऐनहरू: राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यी ऐनहरूको व्यवस्थाले तीनै तहको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका चरणहरूलाई व्यवस्थित गर्नमा मद्दत पुऱ्याएको छ।

उपर्युक्तबमोजिम तीन वटा कानूनमा उल्लेख गरिएका सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध प्रावधानहरूको संक्षिप्त टिप्पणी निम्नबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

३.१ अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरू

संविधानको धारा ६० मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका बीचमा न्यायोचित रूपमा सरकारद्वारा संकलन गरिने राजस्व वितरण तथा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ। यस प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारले अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लागू गरेको छ। यस ऐनद्वारा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँट, अनुदान, ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय अनुशासन सम्बद्ध प्रावधान एवं कार्यविधिहरूलाई प्रस्ट्याइएका छन्।

अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा व्यवस्था भएबमोजिम राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण निम्नबमोजिम गरिनेछ :

(क) मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्कको बाँडफाँट (राजस्व बाँडफाँट)

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम बाँडफाँट गर्न नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो

कोषमा जम्मा गर्नेछ। यस प्रकार संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये सत्तरी प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, पन्ध्र प्रतिशत प्रदेशलाई र पन्ध्र प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गरिनेछ।

(ख) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच संघीय कानूनबमोजिम प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट गर्न नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रोयल्टीबाट प्राप्त रकम सो कोषमा जम्मा गर्नेछ। यस प्रकार संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रोयल्टीको रकममध्ये पचास प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, पच्चीस प्रतिशत प्रदेशलाई र पच्चीस प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गरिनेछ।

(ग) अनुदान व्यवस्था

(ग.१) वित्तीय समानीकरण अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ।

यसैगरी नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठेको राजस्वलाई प्रदेशले प्रदेशभित्रका स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा प्रदेश कानूनबमोजिम आयोगको सिफारिसमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ।

(ग.२) सशर्त अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकारको कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले तोकेको आधारबमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गर्नेछ। प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम सशर्त अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ।

(ग.३) समपूरक अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई पूर्वाधार विकास सम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न समपूरक अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ। यसैगरी प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम समपूरक अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ। यस्तो अनुदानको रकम प्रदान गर्ने आधार तथा कार्यविधि नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुनेछ।

(ग.४) विशेष अनुदान

नेपाल सरकारले देहायको कुनै उद्देश्य राखी प्रदेश वा स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने कुनै खास योजनाको लागि विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ। प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्नेछ। विशेष अनुदानको रकम प्रदान गर्ने आधार तथा कार्यविधि नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुनेछ।

३.२ राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरू

संविधानको भाग २६ मा उल्लेख भएबमोजिम संघीय संरचना अन्तर्गत तीनै तहका सरकारको बीचमा वित्त व्यवस्थापनलाई सहजीकरण गर्न राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको धारा २५१ र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएअनुसार यस आयोगले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धमा सम्पादन गर्ने प्रमुख काम, कर्तव्य र अधिकारहरू निम्नबमोजिम छन् :

- संघीय सञ्चित कोषबाट संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका बीच राजस्वको बाँडफाँट गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने,
- संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने समानीकरण अनुदान सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
- प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने सशर्त अनुदानको सम्बन्धमा आधार तयार गर्ने,
- प्रदेश सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच राजस्वको बाँडफाँट गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने,
- संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने,
- अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन तथा हस्तान्तरण सम्बन्धमा संविधान र कानूनद्वारा तोकिएबमोजिमका अन्य कार्यहरू गर्ने ।

संविधानको प्रावधान अनुसार अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणका लागि प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग हालसम्म गठन हुन सकेको छैन। तथापि यस आयोगको सचिवालय स्थापना भई सदस्य सचिवको नेतृत्वमा कतिपय प्रारम्भिक कार्यहरू भइरहेका छन्। जसअनुसार आयोगको सचिवालयद्वारा प्रकाशित राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको जानकारी पुस्तिका, २०७५ मा उल्लेख भएअनुसार आर्थिक वर्ष २०७५/७६ का लागि राजस्व बाँडफाँडका आधार तथा ढाँचा, वित्तीय समानीकरण अनुदान सिफारिसको आधार तथा ढाँचा र सशर्त अनुदान सिफारिसका आधारबारे प्रस्ट्याइएको छ। आयोगको सिफारिसमा संघले, प्रदेश तथा स्थानीय तह र प्रदेशले स्थानीय तहलाई राजस्व बाँडफाँडको रकम तथा समानीकरण एवं सशर्त अनुदानको रकमवापत गरिने वित्तीय हस्तान्तरणको आधार तथा विधिवारे छुट्टाछुट्टै रूपमा उल्लेख गरिएका छन्। यस प्रकार विभिन्न तहका बीच वित्तीय हस्तान्तरणका लागि सिफारिस गर्दा आयोगद्वारा लिइएको आधार अन्तर्गत निर्धारित सूचकहरूलाई विभिन्न अनुपातमा प्रतिशतको भार तोकिएको छ। यस प्रकारले राजस्व बाँडफाँड वा अनुदानका लागि सूचकहरूको आधारमा प्रतिशतको भार कायम गरिँदा जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, प्रदेश वा स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र आन्तरिक राजस्व आर्जन क्षमताबीचको अन्तर, मानव विकास सूचकांक, न्यून विकास सूचकांक, मानव गरिबी सूचकांक, सामाजिक तथा आर्थिक विभेद, पूर्वाधार सूचकांक आदिलाई राजस्व बाँडफाँड वा अनुदानको प्रकृति हेरी निर्धारण गरिएको देखिन्छ।

यस प्रकार प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई गरिने वित्तीय हस्तान्तरणलाई तोकिएबमोजिमका सूचकहरूमा आधारित भार प्रणालीलाई अँगालिएको हुँदा वित्तीय हस्तान्तरणको व्यवस्था पारदर्शी, न्यायोचित एवं व्यवस्थित हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

३.३ राजस्व, बजेट र वित्तीय अनुशासन सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरू

अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लगाउन सक्ने कर तथा गैरकर राजस्वहरू र बजेट निर्माण तथा अनुमोदन सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरूबारे निम्नबमोजिम स्पष्ट पारेको छ।

३.३.१ संघीयस्तरमा राजस्वका स्रोतहरू

संघीयस्तरमा निम्नबमोजिमका कर राजस्व र गैरकर उठाइने छन् :

संघीयस्तरमा कर राजस्वका स्रोतहरूमा आय, मुनाफा तथा पुँजीगत लाभमा लाग्ने कर, पारिश्रामिकमा आधारित कर, सम्पत्ति कर, वस्तु तथा सेवामा आधारित कर, वैदेशिक व्यापारमा आधारित कर र अन्य कर पर्दछन्। गैरकर राजस्वका स्रोतहरूमा सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने व्याज, लाभांश, भाडा र रोयल्टी, वस्तु तथा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त रकम, प्रशासनिक सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना र जफत, अनुदानबाहेकको हस्तान्तरण र विविध राजस्व पर्दछन्। अर्थात् संघीय कर राजस्वमा भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धिकर, संस्थागत आयकर र पारिश्रमिक कर पर्दछन् भने गैरकर राजस्वमा राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, जुवा/चिठठा/क्यासिनो शुल्क र दण्ड जरिवाना पर्दछन्। यसैगरी संघीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैरकर पनि संघीय राजस्व अर्न्तगत पर्दछन्।

३.३.२ प्रदेशस्तरमा राजस्वका स्रोतहरू

प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशले करराजस्व तर्फ घर जग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र कृषिमा आयकर लगाउन सक्नेछ। यसैगरी प्रदेश सरकारले गैरकर राजस्व तर्फ सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरिवाना लिन सक्नेछ। प्रदेश सरकारले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी लगाउनु पर्नेछ। प्रदेश सरकारले गैरकरको दर निर्धारण गर्दा वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार लिनुपर्नेछ।

३.३.३ स्थानीयस्तरमा राजस्वका स्रोतहरू

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएबमोजिम स्थानीय तहले कर राजस्व तर्फ सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर (मालपोत), मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र व्यवसाय कर लगाउन सक्नेछ। यसैगरी स्थानीय सरकारले गैरकर राजस्व तर्फ सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरिवाना लिन सक्नेछ। स्थानीय सरकारले कर

लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी लगाउनुपर्नेछ। स्थानीय सरकारले गैरकरको दर निर्धारण गर्दा वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार लिनुपर्नेछ। माथि उल्लेख भएबमोजिम स्थानीय तहले संकलन गर्न सक्ने कर तथा गैरकरका प्रकारहरूबारे स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा निम्नबमोजिम थप विस्तृतीकरण गरिएको छ :

३.३.४ प्रदेश र स्थानीय तहबीचको एकल करसम्बन्धी विशेष व्यवस्था

प्रदेश वा स्थानीय तहमध्ये कुनै तहले उठाउने देहायको कर तथा गैरकर देहायबमोजिम एकल कर प्रशासन सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाबमोजिम उठाइनेछ :

- (क) प्रदेशले सवारी साधन कर उठाउँदा स्थानीय तहले सवारी साधनमा लगाएका करसमेत उठाउनेछ,
- (ख) स्थानीय तहले घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क उठाउँदा प्रदेशले लगाएको घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्कसमेत उठाउनेछ।
- (ग) स्थानीय तहले विज्ञापन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको विज्ञापन करसमेत उठाउनेछ .
- (घ) स्थानीय तहले मनोरञ्जन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको मनोरञ्जन करसमेत उठाउनेछ।

३.३.५ बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदन सम्बद्ध प्रक्रियाहरू

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट तर्जुमाका लागि संविधानमा तोकिएका आर्थिक कार्यप्रणालीहरू तथा व्यवस्थापन कार्यविधिहरू सम्बद्ध प्रावधानहरूलाई पालना गर्दै अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा उल्लेख भएका बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदन सम्बन्धी निम्न प्रक्रियाहरूलाई पूरा गर्नुपर्नेछ :

- मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने,
- स्रोत अनुमान तथा बजेटको सीमा निर्धारण र समष्टिगत बजेट निर्माण,
- खर्च बजेटमाथि छलफल,
- सार्वजनिक खर्चको अनुमानित प्रस्ताव तयार गर्ने,
- राजस्व प्रस्ताव तयार गर्ने,
- संघको हकमा बजेट पेश गर्नु अगावै आर्थिक सर्वेक्षण तयार गरी पेश गर्नुपर्ने,
- संघीय संसद् र प्रदेश सभामा राजस्व र व्ययको अनुमान पेश गर्ने,
- बजेट सम्बन्धी विधेयकहरू (विनियोजन विधेयक, पेशकी खर्च विधेयक, आर्थिक विधेयक) पेश गर्ने,
- संघीय संसद् र ,प्रदेश सभाबाट बजेट सम्बन्धी विधेयक वा प्रस्तावहरूको अनुमोदन,
- पूरक अनुमान पेश गर्न सक्ने,
- बजेट रकमान्तर तथा स्रोतान्तर।

दृष्टव्यः स्थानीय सरकारको हकमा बजेटसम्बन्धी विधेयकहरू (विनियोजन विधेयक, पेशकी खर्च विधेयक, आर्थिक विधेयक) पेश गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख नभएवाट गाउँ वा नगरसभाबाट आय व्यय तथा वार्षिक कार्यक्रम अनुमोदन गरे पुग्नेछ।

३.३.६ बजेट प्रस्तुतीको सुनिश्चितता

नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा तीनै तहका सरकारद्वारा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट पेश गर्नु पर्ने समय सीमालाई सुनिश्चित गरेको छ। संविधानको धारा ११९(३) अनुसार नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको १५ गते संघीय संसदमा आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) पेश गर्नु पर्नेछ। यसैगरी अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा २१(२) अनुसार प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १ गते भित्र आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) प्रदेश सभामा पेश गर्नु पर्नेछ। सोहि ऐनको दफा २१(३) मा उल्लेख भए अनुसार गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १० गते भित्र आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) सम्बन्धित गाउँ वा नगर सभामा पेश गर्नु पर्नेछ। गाउँपालिका र नगरपालिकाले बजेट पेशको समय सीमा सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ७१(१) मा पनि गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गराई प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १० गते आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) सम्बन्धित गाउँ वा नगर सभामा पेश गर्नु पर्ने भनि किटान गरिएको छ। यी प्रावधानहरूले बजेट समयमा पेश नभई सृजना हुनसक्ने अन्यौललाई अन्त्य गरेकोछ।

३.३.७ बजेट अनुमोदन तथा कार्यान्वयन (कोष सञ्चालन) सम्बद्ध प्रावधानहरू

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट अनुमानलाई संविधानमा उल्लेख भएबमोजिमका कार्यविधिहरूलाई अँगालेर अनुमोदन गराउनुपर्नेछ। अर्थात् संविधानको भाग ९ मा उल्लिखित संघीय व्यवस्थापन कार्यविधिअनुसार संघीय बजेट सम्बद्ध विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, पेशकी खर्च विधेयकलगायत अन्य विधेयकहरूलाई अर्थ विधेयकका रूपमा पेश भई प्रतिनिधिसभा तथा राष्ट्रिय सभाबाट पारित भएपछि राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएपश्चात् संघीय बजेट सम्बद्ध विधेयकहरू ऐन बन्नेछन्। संविधानको भाग १५ मा उल्लिखित प्रदेश व्यवस्थापन कार्यविधि अनुसार प्रदेश बजेट सम्बद्ध विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, पेशकी खर्च विधेयकलगायत अन्य विधेयकहरूलाई अर्थ विधेयकका रूपमा पेश भई प्रदेशसभाबाट पारित भएपछि प्रदेश प्रमुखबाट प्रमाणीकरण भएपश्चात् प्रदेश बजेट सम्बद्ध विधेयकहरू ऐन बन्नेछन्। संविधानको भाग १८ मा उल्लिखित स्थानीय व्यवस्थापिका र भाग १९ को स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीमा उल्लेख भएअनुसार सम्बद्ध गाउँपालिका वा नगरपालिकाको गाउँ वा नगरसभाबाट प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान पारित गराउनु पर्नेछ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले स्वीकृत बजेट अनुसार विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त गर्ने राजस्व तथा अन्य आय रकमहरू आ-आफ्नो सञ्चित कोष वा कानूनद्वारा तोकेको अन्य कोषमा जम्मा गर्नु पर्नेछ। स्वीकृत संघीय बजेट अन्तर्गत संघ र प्रदेश तहका लागि विभिन्न बजेट शीर्षकहरू अन्तर्गत विनियोजित

रकमहरूलाई अर्थ मन्त्रालयको Line Ministry Budget Information System-LMBIS मा प्रविष्टी गरिनेछ। प्रदेश र स्थानीय तहको हकमा भने सबै स्रोतहरूलाई समेट्ने गरी एकीकृत बजेट प्रणालीको विस्तार भइसकेको छैन। प्रदेश तथा स्थानीयस्तरमा यसका लागि अर्थ मन्त्रालयको पहलमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ बाट सुरु गरिएको प्रदेश तथा स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (Sub-National Treasury Regulatory Application- SUTRA) मा बजेट तर्जुमा, लेखांकन र प्रतिवेदन तयारीसम्बन्धी मोड्युलहरू समावेश गरिएका छन्। यस प्रणालीका आधारमा प्रदेश तह सबैको आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट अनुमान तयार गरिएको र स्थानीय तहमा करिब तीन सय स्थानीय सरकारले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट अनुमान तयार गरिएको बुझिएको छ। तर यस प्रणालीको सम्बन्धमा संघीयस्तरमा स्पष्टताको अभावले यस प्रणालीको निरन्तरताबारे अन्योल देखिएको छ।

संघीय अर्थ मन्त्रालयको LMBIS को आधारमा प्राप्त अख्तियारी एवं स्वीकृत कार्यक्रमबमोजिम एकल खाता कोष प्रणाली (Treasury Single Account-TSA System) अन्तर्गत जिल्लास्थित संघीय कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट सम्बद्ध निकायहरूलाई भुक्तानी आदेशको आधारमा भुक्तानी दिइनेछ। यसैगरी प्रदेश सरकारको स्वीकृत बजेट अनुसार दिइएको अख्तियारी एवं स्वीकृत कार्यक्रमबमोजिम प्रदेश कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्रदेश सम्बद्ध निकायहरूलाई भुक्तानी आदेशको आधारमा भुक्तानी दिइनेछ। स्थानीय सरकारको हकमा संघीय वा प्रदेश कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट विनियोजित बजेट रकमलाई चौमासिक आधारमा निकासी दिइनेछ। स्थानीयस्तरमा एकल खाता कोष प्रणाली नभएबाट सम्बद्ध निकायहरूको मागको आधारमा पेशकी वा यथार्थ खर्चको आधारमा निकासी दिइनेछ।

३.३.८ वित्तीय अनुशासन

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएअनुसार विभिन्न तहका सरकारले वित्तीय अनुशासन सम्बद्ध निम्नबमोजिमका बुँदाहरूलाई पालना गर्नुपर्नेछ :

- प्रदेश तथा स्थानीय तहले आर्थिक तथा वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा नेपाल सरकारको आर्थिक र वित्तीय नीतिलाई अनुशरण गर्नुपर्नेछ,
- कानूनद्वारा अन्य व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्राप्त हुने सबै आय आफ्नो सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपर्नेछ,
- नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले बजेटमा व्यवस्था गरेर मात्र खर्च गर्नुपर्नेछ,
- प्रदेश तथा स्थानीय तहले जुन प्रयोजनका लागि अनुदान प्राप्त गरेको हो सोही प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्नेछ,
- बजेटमा पुँजीगत खर्चको रूपमा विनियोजन भएको रकम चालु खर्चमा रकमान्तर गर्न पाइने छैन,
- नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले वित्तीय व्यवस्थापन सम्बद्ध काम कारवाहीमा निम्नबमोजिमको पारदर्शिता कायम गर्नुपर्नेछ :
 - नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आय व्ययको लेखा प्रचलित कानून बमोजिम लेखापरीक्षण सो सम्बन्धी विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्नेछ,

- नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले बजेट कार्यान्वयनको वार्षिक समिक्षा गरी तत्सम्बन्धी विवरण प्रत्येक वर्षको कार्तिक महिना भित्र सार्वजनिक गर्नुपर्नेछ,
- नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहसमेतको आर्थिक विवरणको आधारमा एकीकृत आर्थिक विवरण तयार गरी प्रत्येक वर्षको पौष महिना भित्र सार्वजनिक गर्नुपर्नेछ।

३.४ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा सार्वजनिक वित्त सम्बद्ध प्रावधानहरू

स्थानीय सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी तुल्याउन स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले प्रक्रियागत आधारमा विभिन्न कार्यविधिहरू निर्धारण गरेको छ। जस अनुसार गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको वित्तीय अधिकार क्षेत्रान्तर्गत स्थानीय तहमा लगाउन सकिने कर तथा शुल्कहरू (सम्पत्ति कर, मालपोत, घरजग्गा बहाल कर, व्यवसाय कर, बहाल बिरौटी शुल्क, पार्किङ शुल्क, जडीबुटी तथा जीवजन्तु कर, सेवा शुल्क) किटानीसाथ उल्लेख गरिएका छन्। यसैगरी प्रदेश र गाउँपालिका वा नगरपालिकाको दोहोरो अधिकार क्षेत्रभित्रका कर निर्धारण, संकलन र बाँडफाँड कसरी गर्ने भन्नेबारे पनि प्रस्ट्याइएको छ। यस ऐनका कतिपय प्रावधानहरू अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा पनि उल्लेख गरिएका छन्। यस ऐनले गाउँपालिका/नगरपालिकाको वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमाका लागि विभिन्न समितिहरूको संस्थागत व्यवस्था गरेको छ। जसअनुसार गाउँपालिका/नगरपालिकाको अध्यक्ष/प्रमुखको संयोजकत्वमा स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको व्यवस्था गरिएको छ। यस समितिले स्थानीय सरकारलाई प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त हुने रकम, अनुदान, ऋण र अन्य आयको प्रक्षेपण तथा बजेटको सीमा निर्धारण गर्नेछ। राजस्व सम्बन्धी नीति तथा कानूनको सम्बन्धमा परामर्श प्रदान गर्न एवं आगामी आर्थिक वर्षमा प्राप्त हुन सक्ने राजस्वको प्रक्षेपण गर्न गाउँपालिका/नगरपालिकाको उपाध्यक्ष/उपप्रमुखको संयोजकत्वमा स्थानीय राजस्व परामर्श समितिको व्यवस्था गरिएको छ।

उपर्युक्तबमोजिमको आय अनुमान र निर्धारित बजेट सीमा अन्तर्गत रहेर स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न गाउँपालिका/नगरपालिकाको उपाध्यक्ष/उपप्रमुखको संयोजकत्वमा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति रहनेछ। यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट चालु आर्थिक वर्षको असार १० गतेभित्र पेस गरिसक्नुपर्ने प्रावधान, स्थानीय सरकारको खर्च गर्ने अख्तियारी र कार्यविधि, आर्थिक कारोवारको लेखांकन र लेखापरीक्षण सम्बद्ध प्रावधानहरूसमेत समावेश गरिएका छन्।

३.५ आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू

प्रत्येक सरकारले सार्वजनिक वित्तीय जवाफदेहितालाई सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक खर्चको सम्बन्धमा निर्धारित कार्यविधिहरू अँगालेर सोको निर्धारित ढाँचामा लेखांकन गरेर तोकिएबमोजिम लेखापरीक्षण गराउनुपर्नेछ। यी सबै प्रक्रियाहरूको सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक कार्यविधि ऐनले निर्देशित गर्नेछ। नेपालको संविधानले तोकेको प्रत्येक तहको सरकारले अँगाल्नुपर्ने आर्थिक कार्यप्रणालीलाई आधार मानी सबै तहका सरकारद्वारा आ-आफ्नो आर्थिक कार्यविधि ऐन जारी गर्नुपर्नेछ। हालसम्म

संघीय आर्थिक कार्यविधि ऐन जारी भइनसकेकोले सार्वजनिक खर्चको जवाफदेहिता निर्वाह गर्नका लागि नेपाल सरकारको साविककै आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र तत्सम्बन्धी नियमावली, २०६४ लाई अनुशरण गर्ने गरिएको छ। प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको हकमा केहीले आफ्नै आर्थिक कार्यविधि ऐन लागू गरिसके तापनि संघीय आर्थिक कार्यविधि ऐन जारी भइनसकेकोले केही अन्योल देखापरेको छ। तथापि अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा पनि सार्वजनिक खर्चको जवाफदेहिता सम्बद्ध कतिपय प्रावधानहरू समावेश भएबाट केही सहज भएको छ।

३.६ आय व्ययको लेखांकन र वित्तीय विवरणको तयारी तथा सम्प्रेषण सम्बन्धमा

संविधानको धारा २४१ को उपधारा (१) र (४) बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै तहको लेखा महालेखा परीक्षकले तोकेको ढाँचामा राख्नुपर्नेछ। अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनअनुसार सार्वजनिक आय व्ययको वर्गीकरण तथा लेखांकन सबै तहका सार्वजनिक निकायहरूले महालेखा परीक्षकको स्वीकृति प्राप्त गरी नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम अवलम्बन गर्नुपर्नेछ। यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको कारोबार, आय व्ययको लेखाप्रणाली तथा राजस्व र खर्च शीर्षकको वर्गीकरण महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सिफारिसमा महालेखा परीक्षकबाट स्वीकृत भएबमोजिमको ढाँचामा राख्नुपर्नेछ। सार्वजनिक निकायहरू सबैको आयव्ययको लेखांकन तथा तत्सम्बन्धी आर्थिक विवरणहरू तोकिएबमोजिम म.ले.प. फारामहरूमा राख्नुपर्नेछ। कतिपय सार्वजनिक निकायमा लेखांकन प्रयोजनका लागि कम्प्युटर सफ्टवेयरसमेत प्रयोग गर्ने गरिएको छ। कम्प्युटर सफ्टवेयर प्रयोग भएको अवस्थामा पनि म.ले.प. फारामहरूलाई नै आधार मानी लेखांकन एवं प्रतिवेदन तयारी कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रत्येक सरकारले आय तथा व्ययको यथार्थ स्थिति चित्रण हुने गरी चौमासिक तथा वार्षिक आधारमा तोकिएबमोजिमका विवरणहरू तयार गरी सम्बद्ध निकायहरूमा पेश गर्नुपर्नेछ। साविक कार्यान्वयनमा रहेको आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ बमोजिम नेपाल सरकारका मन्त्रालय तथा केन्द्रीय निकायहरूले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिनाभित्र केन्द्रीय आर्थिक विवरण तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पेस गर्नुपर्नेछ। तत्पश्चात् महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले पौष महिना भित्र एकीकृत आर्थिक विवरण तयार गरी महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा पेस गर्नुपर्नेछ। यसैगरी संघीय सरकारको अर्थमन्त्रीले संघीय संसद्मा बजेट पेस गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा छुट्याइएको खर्च रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भए नभएको विवरण पनि पेश गर्नुपर्ने भनी संविधानमा उल्लेख गरिएको छ।

प्रदेश सरकारले पनि वार्षिक आय व्ययको एकीकृत विवरण तयार गरी महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा तोकिएको समयवाधिभित्र पेस गर्नुपर्नेछ। प्रदेश सरकारले प्रदेशसभामा आय व्ययको वार्षिक अनुमान पेस गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा छुट्याइएको खर्चको रकम र खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भए नभएको विवरणसमेत पेस गर्नुपर्ने गरी संविधानमा नै उल्लेख गरिएको छ। अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको दफा ३२ मा उल्लेख भएअनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आय र व्ययको आर्थिक विवरण नेपाल सरकारले तोकेको ढाँचामा तयार गर्नुपर्नेछ। यसैगरी स्थानीय तहबाट प्राप्त आय व्ययको विवरणसमेत समावेश गरी प्रदेशले आफ्नो आय र व्ययको चौमासिक विवरण त्यस्तो अवधि

समाप्त भएको तीस दिनभित्र नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रालय समक्ष पेस गर्नुपर्नेछ। स्थानीय तहले पनि आफूले गरेको आय र व्ययको चौमासिक विवरण त्यस्तो अवधि समाप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र अर्थ मन्त्रालय तथा प्रदेश समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ। तोकिएको अवधिभित्र माथि उल्लेख भएबमोजिमका आर्थिक विवरणहरू पेश हुन नआएमा नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने अनुदान रोक्का गर्न सक्नेछ। यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले स्थानीय तहले पेस गर्नुपर्ने आय व्ययको विवरण सम्बन्धमा निम्नबमोजिमको थप व्यवस्था गरेको छ :

- स्थानीय तहको कोषबाट खर्च भएको रकमको चौमासिक प्रगति त्यस्तो अवधि समाप्त भएको १५ दिनभित्र गाउँ वा नगरपालिकाको कार्यपालिकाको बैठकमा पेश गर्नुपर्नेछ,
- गाउँपालिका, नगरपालिका तथा वडा कार्यालयले आफ्नो आय र व्ययको विवरण प्रत्येक महिनाको ७ गतेभित्र सार्वजनिक गर्नुपर्नेछ।
- गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले स्थानीय सञ्चित कोषमा भएको आय व्ययको चौमासिक शीर्षकगत विवरण तयार गरी संघीय अर्थ मन्त्रालय, प्रदेश अर्थ मन्त्रालय तथा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगमा पठाउनुपर्नेछ।

३.७ लेखापरीक्षण सम्बद्ध प्रावधानहरू

संविधानको भाग २२ मा उल्लेख भए अनुसार सबै संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारी कार्यालयको लेखा कानुनबमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यक्षमता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गरिनेछ। महालेखा परीक्षकलाई ती निकायहरूको लेखासम्बन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुनेछ। प्रत्येक तहका सरकारी निकायले प्रचलित कानुनबमोजिमको आय प्राप्त तथा व्ययको सम्बन्धमा महालेखा परीक्षकले तोकेको ढाँचामा लेखा राख्नुपर्नेछ। महालेखा परीक्षकको संवैधानिक अधिकार अन्तर्गत सम्पादन गरिनुपर्ने काम कारवाही तथा अधिकारको सन्दर्भमा लेखापरीक्षण ऐनमा विस्तृत प्रावधानहरू राखिएका छन्। महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न भएपछि देखिएका बुँदाहरूको सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायलाई पैंतीस दिनको म्याद दिई प्रारम्भिक प्रतिक्रिया माग गरिनेछ। सम्बद्ध निकायबाट प्रतिक्रिया प्राप्त भएकोमा सोलाई विचार गरेर महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट अन्तिम बेरुजु कायम गरिनेछ। सबै स्थानीय तहहरूको लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकको कार्यालयको आफ्नै सुपरिवेक्षणमा रजिस्टर्ड लेखापरीक्षकहरू परिचालन गरी सम्पादन गर्ने व्यवस्थाले स्थानीय सरकारका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूमा जिम्मेवारीबोध हुन गई वित्तीय जोखिमहरूको न्यूनीकरणमा सघाउ पुग्न सक्ने देखिन्छ।

संघ र प्रदेशस्तरीय निकायहरूको हकमा सम्बद्ध संघीय तथा प्रदेश कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने व्यवस्था रहेको छ। तर स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भए अनुसार स्थानीय तहले आफ्नो आय व्ययको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने भन्नेसम्म मात्र उल्लेख भएको हुँदा स्थानीय तहको आन्तरिक लेखापरीक्षण कोबाट गराउने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट गरिनु पर्दछ।

४. नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थामा देखिएका समस्याहरू

नेपालमा वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा विभिन्न तहमा सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई जवाफदेही एवं प्रभावकारी तुल्याउन संविधानमा विभिन्न प्रावधानहरू समावेश गरी ती प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा सघाउ पुऱ्याउन विभिन्न ऐनहरूको व्यवस्था गरिएका छन्। यी प्रावधानहरूले तीनै तहका सरकारको सार्वजनिक वित्तमा अपेक्षित उद्देश्यहरू हासिल गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको छ। तर विभिन्न कारणहरूले तीनै तहको सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा समय समयमा केही व्यवधानहरू देखा परेबाट नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थाले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन।

यसका कारणहरू केलाउँदा तीनै तहमा समस्याहरू देखिएका छन्। संघीय स्तरमा आवश्यक नीति तथा कानूनहरू लागू नहुनु, प्रशासनिक पुनःसंरचनालगायत कर्मचारी समायोजन सम्बन्धी कार्यमा ढिलाइ हुनु, प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठन नहुनु जस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन्। अर्कोतर्फ, प्रदेश तथा स्थानीयस्तरमा भएका काम कारवाहीको पुनरावलोकन गर्दा समग्रतामा संविधान तथा संघीय कानूनबमोजिमका कतिपय प्रावधानहरूको पालना नहुनु, जनताप्रतिको जवाफदेहिता बहनमा गम्भिर नहुनु, सुशासनको सुनिश्चितताप्रति संवेदनशील नहुनु र सेवा प्रवाह प्रभावकारी नहुनुजस्ता समस्याहरू देखिएका छन्।

माथि उल्लेख भएबमोजिम वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा नेपालको समग्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा देखिएका कमी कमजोरीलाई बुँदागत आधारमा निम्नबमोजिम उल्लेख गरिएका छन्:

४.१ संघीय आर्थिक कार्यविधि ऐनको अभाव

संविधानमा व्यवस्था भए अनुसार संघीय स्तरको नयाँ आर्थिक कार्यविधि ऐन अहिलेसम्म जारी हुन नसकेबाट संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका कतिपय अत्यावश्यक कार्यविधिहरू अवरुद्ध हुन गएको छ। विशेष गरेर बजेट कार्यान्वयन, कोष प्रशासन, आन्तरिक नियन्त्रण, आन्तरिक लेखापरीक्षणजस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू नयाँ संविधान अनुसार व्यवस्थित हुन सकेका छैनन्। २०५५ सालको आर्थिक कार्यविधि ऐनले अहिलेको विस्तारित एवं जटिल सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई सम्बोधन गर्न सम्भव देखिँदैन। संघीयस्तरको आर्थिक कार्यविधि ऐनको अभावले प्रदेशस्तरको आर्थिक कार्यविधि ऐन जारी गर्नमा अलमल भइरहेको छ। केही प्रदेशले आर्थिक कार्यविधि ऐन जारी गरे तापनि तत्सम्बन्धी संघीय कानूनको अभावमा सोको पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन।

४.२ वित्तीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्नमा समस्या

संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा आवश्यक प्रशासनिक पुनःसंरचना र कर्मचारी समायोजनमा ढिलाइको कारणले सार्वजनिक वित्तीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्नमा समस्या परिरहेको छ। प्रदेश वा स्थानीयस्तरमा रूपान्तरण भएका वा हुने संघीयस्तरमा रहेका साविक निकायहरूको हरहिसाब फछ्छ्योट तथा जिम्मेवारी बहन गर्ने कार्यमा अन्योल देखिएको छ। विशेष गरेर कार्यालय प्रमुख र लेखा प्रमुखको सरुवा/काज जस्ता कारणहरूले वित्तीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्नमा कठिनाइ परिरहेको छ।

४.३ प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठनमा ढिलाइ

विभिन्न तहमा सरकारहरूको बीचमा स्रोतहरूको व्यवस्थापन एवं हस्तान्तरणका लागि संविधानले व्यवस्था गरेको प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग यो प्रलेख तयार हुँदासम्ममा गठन हुन सकेको छैन। यस आयोगको सचिवालय स्थापना भई आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को राजस्व बाँडफाँट तथा अनुदानहरूको रकम निर्धारणमा सहजिकरण गरे तापनि प्रदेश तथा स्थानीयस्तरमा रकम हस्तान्तरण कार्यमा अर्थ मन्त्रालयको नै निर्णायक भूमिका रहिआएको छ। अर्कोतर्फ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को वित्तीय हस्तान्तरणका लागि लिइएको आधार, विधि तथा सूचकहरूको सम्बन्धमा प्रदेश तथा स्थानीयस्तरबाट असन्तुष्टि देखाइएको छ। यसैगरी वित्तीय हस्तान्तरणका लागि न्यूनतम कार्यसम्पादन सूचकहरूको प्रावधानसमेत राखिएको छैन।

४.४ आय व्ययको एकीकृत आर्थिक संकेत वर्गीकरण अवलम्बनमा असमानता

सरकारी आय व्ययको सन्दर्भमा विभिन्न तहमा लागू गरिएको एकीकृत आर्थिक संकेतको वर्गीकरण अवलम्बनमा तादाम्यता कायम हुन सकेको छैन। संघीयस्तरको राजस्व वर्गीकरण आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि Government Finance Statistics Manual (GFSM) 2014 को आधारमा गरिएको छ भने संघीय सरकारको बजेट खर्चलाई अझै पनि आर्थिक वर्ष २०६७/६८ देखि अवलम्बन गरिएको GFSM-2001 अनुसार वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ। यसबाट संघीयस्तरमा नै राजस्व र व्ययको भिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ। अर्कोतर्फ प्रदेश तथा स्थानीयस्तरको हकमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ बाट नै GFSM-2014 को आधारमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ। यसबाट संघीयस्तरमा आय व्ययको एकीकृत विवरण शीर्षकगत आधारमा तयार गर्नमा कठिनाइ पर्ने देखिन्छ।

४.५ बजेट तालिकाको पालनामा कमजोरी

प्रदेश तथा स्थानीयस्तरको बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदन कार्य समग्रमा सम्पन्न गरी कार्य सञ्चालन तथा विकास कार्यक्रमहरूका लागि आवश्यक कोषको प्रवाह सुचारु राख्न अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा बजेट पेश गर्नुपर्ने समय सीमा तोकिएको छ। जस अनुसार आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रदेशको हकमा असार महिनाको १ गतेभित्र र गाउँपालिका/नगरपालिकाको हकमा असार महिनाको १० गतेभित्र क्रमशः प्रदेशसभा र गाउँ/नगरसभामा पेस गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था छ। तर आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेटको सन्दर्भमा विशेष गरेर कतिपय गाउँपालिका/नगरपालिकाले उपर्युक्तबमोजिम तोकिएको समय सीमालाई पालना नगरेको पाइएको छ। यसबाट स्थानीय तहमा बजेटको विश्वसनीयता माथि प्रश्नचिन्ह लागेको छ। आगामी वर्षहरूमा पनि यस प्रकारको बजेट अनुशासनहीनताले निरन्तरता पाएमा स्थानीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा विकृतिहरू आउने सम्भावना रहन्छ।

४.६ स्थानीय तहमा एकल खाता कोष प्रणालीको अभाव

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको कोष सञ्चालनमा एकल खाता कोष प्रणालीको व्यवस्था हुन सकेको छैन। गाउँपालिका वा नगरपालिकाले संघ वा प्रदेशबाट प्राप्त गर्ने रकमहरू चौमासिक आधारमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त गर्ने रकमहरू र आन्तरिक राजस्व तथा अन्य प्राप्तिहरू

सबैलाई स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा जम्मा गरिनेछ। उक्त कोषबाट स्थानीय तह अन्तर्गतका सबै निकायहरूलाई स्वीकृत कार्यक्रम तथा बजेट अनुसार पेशकी वा यथार्थ भुक्तानी गरिनेछ। यसबाट गाउँपालिका/नगरपालिकाको लेखा शाखामा अत्यधिक कार्यबोझ हुन गई रकम प्राप्त तथा भुक्तानी हुने प्रक्रियाहरूमा ढिलासुस्ती हुनाका साथै कार्यालयगत आधारमा धेरै बैंकखाताहरूको सञ्चालनबाट जोखिम बढ्न सक्ने देखिन्छ।

४.७ प्रदेश तथा स्थानीय तहको बजेट खर्चमा उपभोगको अनुपात बढाउने प्रवृत्ति

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ र २०७५/७६ को प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको बजेट विनियोजनको संरचनालाई विश्लेषण गर्दा उपभोग्य खर्चहरू बढी अनुपातमा गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। प्रशासनिक तथा चालु खर्च बढी गर्नेतर्फ प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकार उन्मुख देखिएका छन्। साथै कार्यक्रम खर्चको नाममा पनि उपभोग्य एवं चालु खर्च बढी हुने गरेको देखिएको छ। यसैगरी प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको कुल बजेट खर्चमा चालु खर्चको अनुपातमा पुँजीगत खर्चको लागि न्यून बजेट छुट्याइने गरिएको देखिन्छ। यस प्रकारको प्रतिकूल प्रवृत्ति सबै तहमा देखिएको छ। अनावश्यक एवं विलासिता सम्बद्ध खर्चहरू (नयाँ गाडी खरिद, कार्यालय सजावट आदि) गर्नमा स्थानीय सरकार बढी उन्मुख देखिएका छन्। यी सबै कारणहरूले सार्वजनिक निकायहरूको बजेट खर्च न्यून उत्पादनशील देखिएका छन्। यसबाट सार्वजनिक कोष अनुत्पादनशील कार्यहरूमा प्रयोग हुन गई आर्थिक समृद्धिको लक्ष्यमा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने सम्भावनाप्रति सतर्क रहनुपर्ने आवश्यकता छ।

४.८ वित्तीय प्रतिवेदनको सम्प्रेषणमा अन्योल

संघीय सार्वजनिक वित्तको संरचना अन्तर्गत विभिन्न तहमा तोकिएबमोजिमका वित्तीय प्रतिवेदनहरू तयार गरी तोकिएबमोजिमका निकायहरूमा सम्प्रेषण गर्नुपर्नेछ। तीनै तहका सरकारले आफ्नो यथार्थ आय व्ययको एकीकृत आर्थिक विवरण आर्थिक वर्ष समाप्त भएपछि तोकिएको अवधिभित्र तयार गरी पेश गर्नुपर्नेछ। स्थानीय तहले प्रदेश र संघलाई र प्रदेशले संघलाई आ-आफ्नो एकीकृत आय विवरण तोकिएको समय सीमाभित्र पेश गर्नुपर्नेछ। यस प्रकारको एकीकृत वित्तीय विवरणहरू तयार गरी पेश हुन नसकेमा स्थानीय तह, प्रदेश र संघको समष्टिगत आय व्ययको स्थिति थाहा हुन सक्ने छैन। अहिलेसम्मको स्थितिलाई समिक्षा गर्दा संघीय र प्रदेशस्तरमा आवधिक आर्थिक विवरण तयार हुनमा गाह्रो पर्ने देखिन्छ।

४.९ आन्तरिक नियन्त्रण एवं आन्तरिक लेखापरीक्षणमा कमजोरी

सार्वजनिक लेखाको शुद्धता एवं यथार्थताका लागि सबै तहका सरकारी निकायहरूमा प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रणको व्यवस्था हुन सकेको छैन। सबै तहका सार्वजनिक निकायहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति संस्थागत रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेबाट आर्थिक कारोबारमा चुहावटका समस्याहरू विद्यमान रहेका छन्। सरकारी निकायहरूमा आ-आफ्नो कार्य प्रकृति अनुसार आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति लागू हुन सकेको देखिदैन। संगठनमा सम्भाव्य वित्तीय जोखिमहरूको पहिचान गरी न्यूनीकरणका लागि सशक्त आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति अंगालेर विद्यमान कमी कमजोरीहरू हटाउने तर्फ संस्थागत रूपमा पहल हुन सकेको छैन।

यसैगरी सबै तहका सार्वजनिक निकायहरूमा आन्तरिक लेखापरीक्षण पनि प्रभावकारी हुन सकेको छैन। संघ र प्रदेशस्तरका निकायहरूमा कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयबाट हुने आन्तरिक लेखापरीक्षण रीत पुऱ्याउनेसम्म मात्र हुने गरेको छ। उल्लेख्य बेरुजु नदेखिएको भन्ने सामान्य व्यहोरा प्रायशः आन्तरिक लेखापरीक्षकबाट उल्लेख हुने गरेबाट यसको खासै उपादेयता देखिंदैन। अर्कोतर्फ गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको हकमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रावधान अनुसार स्थानीय तहले आफ्नो आय तथा व्ययको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने भन्ने उल्लेख भए तापनि कसबाट कसरी गराउने भन्नेबारे अन्योल देखिएको छ।

५. उपसंहार

नेपालको वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता हासिल हुन सकेमा नै मुलुकको समृद्धि हासिल गर्न सम्भव हुनेछ। यसका लागि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न चरणहरूलाई मितव्ययिता, प्रभावकारिता, नियमितता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, विश्वसनीयता र कार्यक्षमतापूर्वक सम्पादन गर्न सकेमा नै आर्थिक समृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्न सकिनेछ। यसका लागि माथि उल्लेख भए अनुसार विभिन्न तहका सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूलाई समाधान गर्दै विद्यमान अवसरहरूलाई महत्तम उपयोग गरिनुपर्दछ। संघीयता कार्यान्वयनको शुरुको वर्षहरूमा देखा परेका यी समस्या तथा चुनौतीहरूलाई क्रमिक रूपमा सम्बोधन एवं समाधान गर्दै जानुपर्दछ। कार्यान्वयनको चरणमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूलाई तत्काल समाधान नगरिएमा भविष्यमा थप जटिलता थपिने सम्भावनातर्फ सजग रहनु पर्दछ। विद्यमान अवस्थामा प्रदेश र स्थानीय सरकारले परिपक्वता हासिल गर्न केही समय लाग्ने हुँदा संघीय सरकार बढी क्रियाशील एवं संवेदनशील रहनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको जानकारी पुस्तिका, २०७५
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट बक्तव्य र आय व्यय विवरण
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४

नेपालको बैंकिंग क्षेत्रको विकासक्रम र हालको अवस्था

डा. गुणाकर भट्ट

विकासक्रम

वि.सं. १९९४ सालमा नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भएसँगै नेपालमा औपचारिक बैंकिंग प्रणालीको विकास प्रारम्भ भएको हो । वि.सं. २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भए पश्चात बैंकिंग प्रणालीको विकास गर्ने र आधुनिकीकरण गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्यो । वि.सं. २०४० को दशकमा वित्तीय उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरीए भन्दा अगाडि देशभर २ बाणिज्य बैंक र २ विकास बैंक मात्र रहेकोमा वि.सं. २०६९ असारमा आईपुग्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या २१४ पुग्यो ।

१. पछिल्लो समय मर्जर तथा अक्विजिसनका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कूल संख्यामा कमी आएको छ । मर्जर तथा अक्विजिसन सम्बन्धी नीति लागू भए पछि २०७५ भदौसम्म १६४ संस्था मर्जभई ४२ संस्था कायम भएका छन् । यस क्रममा १२२ संस्थाको इजाजत खारेज भएको छ । यद्यपि विगतमा नेपाल राष्ट्र बैंकले लघुवित्त संस्थाको विस्तारमा लिएको उदार नीतिका कारण यस्ता संस्थाको संख्या भने बढेको छ (तालिका १) ।

तालिका १: बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्या

	आषाढ मसान्त										भाद्र
	२०४०	२०४७	२०५७	२०६७	२०६९	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५	२०७५
बाणिज्य बैंक	२	५	१३	२७	३२	३०	३०	२८	२८	२८	२८
विकास बैंक	२	२	७	७९	८८	८४	७६	६७	४०	३३	३३
वित्त कम्पनी	-	-	४७	७९	७०	५३	४८	४२	२८	२५	२४
लघुवित्त वित्तीय संस्था	-	-	७	१८	२४	३७	३८	४२	५३	६५	६६
जम्मा	४	७	७४	२०३	२१४	२०४	१९२	१७९	१४९	१५१	१५१

स्रोत: क्वाटर्ली इकनमिक वुलेटिन, मिड अप्रिल २०१८ तथा देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, असार, भदौ २०७५ नेपाल राष्ट्र बैंक ।

कार्यकारी निर्देशक नेपाल राष्ट्र बैंक

२. मर्जर तथा अक्विजिसनको लहरले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्यात्मक विस्तारमा नियन्त्रण ल्याएता पनि यस्ता संस्थाहरुको शाखा विस्तार भने तीव्र भएको छ। वि.सं. २०७५ असार मसान्तसम्म देशभर वाणिज्य बैंकका ३०२३, विकास बैंकका ९९३, वित्त कम्पनीका १८६ र लघुवित्त संस्थाका २४४९ शाखाहरु गरी जम्मा ६६५१ शाखा सञ्चालनमा रहेका छन्। यसैगरी, शाखारहित बैंकिंग सेवाको पनि क्रमशः विस्तार भई रहेको छ। यस वाहेक संघीयता कार्यान्वयनको क्रममा गठन भएका स्थानीय तहमा तीव्रतर रुपले बैंकिंग सेवा पुगेको छ। ७५३ मध्ये ६६६ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरुका शाखा विस्तार भएका छन्। विगत १ वर्षमा मात्रै थप ३७० स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरुले शाखा खोल्न सफल भएका छन् (तालिका २)। बैंकिंग क्षेत्रको संख्यात्मक विस्तारले वित्तीय पहुच बढाउन र वित्तीय समावेशतालाई प्रोत्साहन गर्न सहयोग पुगेको छ।

तालिका २: स्थानीय तहमा बैंकको उपस्थिति

प्रदेश	स्थानीय तह	असार		भदौ
		२०७४	२०७५	२०७५
प्रदेश १	१३७	५८	११२	११८
प्रदेश २	१३६	४७	१२२	१३०
प्रदेश ३	११९	५८	१०७	१०८
गण्डकी	८५	३४	७४	८०
प्रदेश ५	१०९	५६	९९	१०६
कर्णाली	७९	१६	५४	५९
प्रदेश ७	८८	२७	६३	६५
कुल	७५३	२९६	६३१	६६६

स्रोत: देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, असार, भदौ २०७५ नेपाल राष्ट्र बैंक।

३. वित्तीय विस्तार र प्रगाढता सम्बन्धी अन्य परिसूचकहरुले पनि नेपालको वित्तीय विकासको बढ्दो स्तरलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन्। २०७५ असार मसान्तमा विस्तृत मुद्राप्रदाय तथा बैंकहरुबाट प्रवाह भएको कर्जाको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसंगको अनुपात क्रमशः १०२.९ प्रतिशत र ८१.२ प्रतिशत पुगेका छन्। यी अनुपातहरु २०३७ सालतिर क्रमशः २२.६ प्रतिशत र ८.२ प्रतिशतमात्र थिए।

हालको अवस्था

४. नेपालमा बैंकिंग क्षेत्रको तीव्र विकास हुनुका बावजूद यो क्षेत्रलाई अत्यन्त होशियारीका साथ नियमन र सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने चुनौती भने बढ्दै गएको छ। यातायात, विद्युत, अस्पताल र विद्यालय जस्तै बैंकहरु पनि सार्वजनिक वस्तु (public goods) हुन्। सार्वजनिक वस्तुको रुपमा अर्थतन्त्रमा बैंक तथा

वित्तीय संस्थाहरुको भूमिका साधन परिचालनमा केन्द्रित भएको हुन्छ । बैंकहरुले मुख्यतया वित्तीय साधन परिचालनका क्रममा बचतकर्ताहरुबाट बचत संकलन गर्ने, संकलित बचतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह मार्फत परिचालन गर्ने र ग्राहकहरुको भुक्तानी स्थानान्तरणमा सहयोग पुर्याउने काम गर्दछन् । साधन परिचालनका क्रममा बैंकहरुले निर्वाह गर्ने सवैभन्दा महत्वपूर्ण भूमिका भनेको जोखिम व्यवस्थापन हो । जोखिम व्यवस्थापन गर्दा साधनको रुपान्तरण समेत भएको हुन्छ । साधनको यही रुपान्तरण हुने क्रममा वित्तीय असन्तुलन सिर्जना हुन सक्दछ । यस प्रकारको वित्तीय असन्तुलनले अर्थतन्त्रको गतिसमेत प्रभावित हुने गर्दछ । नेपालका बैंकहरुले वित्तीय साधन परिचालन अर्थात कर्जा र निक्षेपका बीच उपयुक्त सन्तुलन नमिलाएका कारण विगत २ वर्ष देखि पटक पटक वित्तीय असन्तुलनको अवस्था देखिएको छ ।

५. बैंकिंग क्षेत्रले भोग्दै आएको वित्तीय असन्तुलनको घटनाबाट पाठ सिक्ने भन्दा पनि बैंकहरु विगत २ वर्षदेखि वार्षिक मौद्रिक नीति जारी गर्ने समयमा राष्ट्र बैंकलाई प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपमा कर्जा-पुंजी तथा निक्षेप अनुपात सहज बनाइदिन भनि लवंग गर्दै आएका छन् । विगत २ वर्षको अनुभव हेर्दा के देखिएको छ भने मौद्रिक नीति जारी गर्नु भन्दा पहिले कर्जा-पुंजी तथा निक्षेप अनुपात सहज नबनाए कर्जा प्रवाह गर्ने नसक्ने भन्ने अडानमा रहेका बैंकहरु मौद्रिक नीति सार्वजनिक भएको एक महिना नवित्दै घर कर्जा र सवारी साधन कर्जाका लागि ग्राहकहरुलाई हौस्याउन थालेका देखिन्छन् । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को पनि २ महिना नपुग्दै बैंकहरु साधन परिचालनमा देखिएको असन्तुलनमा फसेका देखिन्छन् । २०७५ भदौ महिनाको सार्वजनिक तथ्याङ्क हेर्दा वार्षिक बिन्दुगत आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा २२.४ प्रतिशतले बढेको छ भने बैंकहरुद्वारा संकलित निक्षेप १७.९ प्रतिशतले मात्र बढेको छ ।

कारण

६. बैंकहरुको साधन परिचालनमा असन्तुलन देखिनु अर्थात कर्जा प्रवाह र निक्षेप संकलनका बीच उपयुक्त तालमेल नमिल्नुका पछाडि मुख्यतया निम्न कारणहरु जिम्मेवार छन् ।
७. उच्च कर्जा प्रवाह : बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको निजी क्षेत्रमाथिको दावी २०७२ असार मसान्तमा रु १३७३ अर्ब ९५ करोड रहेकोमा २०७५ असार मसान्तमा रु २४४२ अर्ब ७८ करोड पुगेको छ । यसरी ३ वर्षमा मात्रै रु १०६९ अर्ब थप कर्जा विस्तार भएको छ । निरपेक्ष रुपमा यो रकमको विश्लेषण तार्किक नहुन सक्दछ । तर मासिक रुपमा हेर्दा पनि विगत केही वर्षयता कर्जा प्रवाह र निक्षेप संकलनका बीच असन्तुलन बढ्दै गएको देखिएको छ (तालिका ३) । उदाहरणका लागि २०७३ असार, २०७४ असार र २०७५ असारमा वार्षिक बिन्दुगत आधारमा निक्षेप संकलनको वृद्धि दर क्रमशः १९.४ प्रतिशत, १४ प्रतिशत र १९.२ प्रतिशत रहेकोमा कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर क्रमशः २३.७ प्रतिशत, १८.२ प्रतिशत र २२.५ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । यी तीनै वर्षहरुमा निक्षेप संकलन भन्दा कर्जा प्रवाह उच्च दरले

विस्तार भएको छ । उच्च दरमा कर्जा विस्तार भएका कारण वित्तीय असन्तुलन पैदा भएको देखिन्छ ।

तालिका ३: निक्षेप तथा कर्जाको वृद्धि दर (वार्षिक बिन्दुगत)

	निक्षेप वृद्धि				कर्जा वृद्धि			
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
साउन	१८.३	१९.८	२०.५	१५.३	१९.४	१९.०	२५.१	१७.९
भदौ	१७.७	२०.७	१९.८	१५.४	२१.१	१७.२	२७.०	१६.६
असोज	१६.७	१९.८	२१.०	१४	२०.२	१६.९	२५.६	१८.७
कात्तिक	१६.०	२०.३	२०.५	१४.९	२०.१	१६.२	२९.४	१७.५
मंसिर	१५.६	२०.५	२०.६	१२.७	२३.८	१४.६	३१.३	१६.१
पुस	१६.१	२०.१	२०.८	१३.७	२१.५	१३.६	३२.०	१७.२
माघ	१६.१	२२.६	२०.२	११.८	१९.८	१६.२	३३	१६.७
फागुन	१६.१	२१.०	२०.२	१३	१९.६	१८.७	२८.९	१७.३
चैत	१६.५	२२.८	१६	१५.३	१९.८	१९.७	२५.१	१९.५
बैशाख	१९.३	१९.५	१६.६	१६	१९.५	२१.१	२४.१	१९.८
जेठ	२१.५	१८.५	१५.५	१७.६	२०.९	२०.९	२१.९	२१
असार	२०.१	१९.४	१४	१९.२	१९.८	२३.७	१८.२	२२.५

स्रोत: देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, विभिन्न महिना, २०७२, २०७३, २०७४, २०७५, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

८. **जोखिमयुक्त क्षेत्रमा लगानी :** विगत तीन वर्षयता बैंकहरुको लगानी ओभरड्राफ्ट, चालू पुंजी, रियल स्टेट, हायर पर्चेज र शेयर धितो जस्ता क्षेत्रमा तीव्रतर रुपमा बढेको छ (तालिका ४) । आर्थिक विकासको प्रारम्भिक चरणमै रहेको नेपाल जस्तो देशमा यी क्षेत्रमा भएको कर्जा विस्तारले मूलतः दुईवटा पक्षलाई इंगित गर्ने हुन्छ । पहिलो सट्टेबाजी क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्ने र दोस्रो नेपाल जस्तो आयातमुखी अर्थतन्त्रमा थप व्यापार घाटा बढाउने । ओभरड्राफ्ट, रियल स्टेट र शेयर धितो कर्जाले सट्टेबाजी क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्ने जोखिम छ भने चालू पुंजी र हायर पर्चेज कर्जाले व्यापार घाटा बढाउने जोखिम छ । विगत ३ वर्षयता अर्थतन्त्रको दीर्घो विकासमा खासै सहयोग नपुऱ्याउने क्षेत्रमा कर्जा बढेका कारण पनि वित्तीय असन्तुलन सिर्जना भएको देखिन्छ । विगत ३ वर्षयता अस्वाभाविक रुपमा समग्र कर्जा विस्तार हुनु र त्यसमा पनि जोखिमयुक्त क्षेत्रमा उच्च दरमा कर्जा वृद्धि हुनुले बैंकिंग क्षेत्रको साधन परिचालनमा दबाव उत्पन्न भएको हो । साथै कुल लगानीमा रहेको कर्जा मध्ये ६० प्रतिशत उल्लिखित जोखिमयुक्त क्षेत्रमा नै रहेको देखिन्छ । यी क्षेत्रमा भएको कर्जा प्रवाहको उपयोग सहीढंगले हुन नसकेमा अर्थतन्त्रमै संकट आउन सक्ने हुन्छ । बैंकहरुले आफ्नो सम्पत्ती तथा दायित्वका बीच उपयुक्त तालमेल नै नमिल्ने गरी यी क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्दा साधन परिचालनमा प्रतिकूल असर पर्न गएको छ ।

तालिका ४ : उच्च दरले कर्जा विस्तार भएका क्षेत्रहरूमा लगानीमा रहेको कर्जा (रु अर्बमा)

शीर्षक	आषाढ			
	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५
ओभरड्राफ्ट	२४६.०	२९४.३	३५९.३	४१०.९
चालू पूंजी कर्जा	२०५.०	३६५.९	४०४.०	४९८.१
शेयर मार्जिन कर्जा	२४.१	३७.७	४०.५	४१.१
आवासीय व्यक्तिगत घर कर्जा	११८.९	१४२.८	१६७.८	२०१.७
घर-जग्गा कर्जा	८५.७	१०८.१	१२५.९	१४१.९
हायर पर्चेज	८१.०		१४९.३	१७१.०

स्रोत: देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, विभिन्न महिना, २०७२, २०७३, २०७४, २०७५, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

९. आयातमा तीव्र विस्तार : विगत २ वर्षयता आयात उच्च दरले बढ्नेक्रम शुरु भएको छ (तालिका ५) । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ र २०७४/७५ मा औसतमा २७ प्रतिशतले आयात बढेको छ । विप्रेषण आप्रवाह भने आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २९.६ प्रतिशतसम्म पुगेकोमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा २५.१ प्रतिशतमा सीमित भएको छ । आयात उच्च दरमा बढ्ने र विप्रेषण आप्रवाहको वृद्धि दर सामान्य रहन गएका कारण समेत बैंकिंग क्षेत्रको लगानीयोग्य कोषमा चाप पर्न गएको हो ।

तालिका ५: आयात निर्यात व्यापार

आर्थिक वर्ष	रु अर्बमा			प्रतिशत परिवर्तन	
	निर्यात	आयात	व्यापार सन्तुलन	निर्यात	आयात
२०६६/६७	६०.८	३७४.३	-३१३.५	-१०.२	३१.६
२०६७/६८	६४.३	३९६.२	-३३१.८	५.८	५.८
२०६८/६९	७४.३	४६१.७	-३८७.४	१५.४	१६.५
२०६९/७०	७६.९	५५६.७	-४७९.८	३.६	२०.६
२०७०/७१	९२.०	७१४.४	-६२२.४	१९.६	२८.३
२०७१/७२	८५.३	७७४.७	-६८९.४	-७.३	८.४
२०७२/७३	७०.१	७७३.६	-७०३.५	-१७.८	-०.१
२०७३/७४	७३.०	९९०.१	-९१७.१	४.२	२८.०
२०७४/७५	८१.२	१२४२.८	-११६१.६	११.१	२५.५

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, असार २०७५ ।

१०. **बैंकहरुमा देखिएको नैतिक जोखिमको प्रवृत्ति :** आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा भूकम्प तथा सीमा नाका अवरोधका कारण आर्थिक तथा व्यापारिक क्षेत्रमा असहज परिस्थिति उत्पन्न भएको थियो । उक्त अवस्थालाई मध्यनजरगरी बैंकबाट ऋण लिई उद्योग व्यापारका क्षेत्रमा क्रियाशील उद्यमीहरुलाई राहत तथा सहूलियत पुग्न सकोस् भन्नेतर्फ विचार पुऱ्याउदै नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई विभिन्न नियामकीय छुटको व्यवस्था गरेको थियो । यस अन्तर्गत कर्जा नोक्सानी व्यवस्थालाई सहज बनाउने, एक वर्षसम्म भुक्तानी अवधि थप गर्न पाउने गरी कर्जा पुनर्संरचना वा पुनर्तालिकीकरण गर्न सक्ने, ब्याज-आम्दानी लेखाङ्कन गर्ने समयावधि थप गर्ने जस्ता विषयहरु समावेश गरिए । अर्थतन्त्रको पुनरुत्थानका लागि दिइएको छुटको दुरुपयोग गर्दै बैंकहरुले आक्रामक ढंगले कर्जा बिस्तार गर्न थाले र उनीहरुमा भविष्यमा यस प्रकारका छुटहरु प्राप्त भईरहने मनोविज्ञान विकास भई नैतिक जोखिम (moral hazard) को प्रवृत्ति देखा पर्‍यो । नियामकीय छुटबाट उत्पन्न नैतिक जोखिमको परिणाम सट्टेबाजीलाई प्रोत्साहन गर्ने र आयातलाई बिस्तार गर्ने क्षेत्रतर्फ बैंकहरुको लगानी बढ्न गयो र अन्ततः वित्तीय साधन परिचालनमा त्यस पछिका वर्षहरुमा समेत असन्तुलन देखियो ।

११. **पुँजी वृद्धि सम्बन्धमा देखिएको भ्रम :** बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुले पुँजी वृद्धि सम्बन्धमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमा गरिएको व्यवस्थालाई पालना गर्ने क्रममा हकप्रद शेयर र बोनस शेयरलाई प्राथमिकतामा राखे । बोनस शेयर बितरण गर्न बैंकहरुको नाफा बढ्नु पर्ने र नाफा बढाउन ऋण लगानी बढाउनु पर्ने भएकोले बैंकहरुले कर्जा लगानीमा आक्रामकता देखाउन पुगे । वास्तवमा निक्षेपको सुरक्षा र तरलता व्यवस्थापन मार्फत व्यावसायिक निरन्तरतालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने बैंकहरुले पुँजी बढाउन बोनस शेयर बाँड्ने विषयलाई केन्द्रबिन्दूमा राख्दा बैंकिंग क्षेत्रमा वित्तीय असन्तुलन देखा परेको हो । बाणिज्य बैंकहरुले बिकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूसँग मर्जर अक्विजिसन गरेपनि एकापसको मर्जर अक्विजिसन अगाडि बढाउन सकेनन् । यसैगरी पुँजी वृद्धि गर्न थप प्राथमिक निष्काशन (further public offerings) का नाममा बैंकहरु नाफा कमाउने विकल्पमै अगाडि बढे । बैंकहरुको चुक्ता पुँजी बढाउनुको उद्देश्य शेयरधनीहरुको लगानी वढ्दा उनीहरु बैंकको संचालन एवम् कामकारवाहीमा बढी चनाखो हुन्छन् र निक्षेप सुरक्षाको प्रत्याभूति समेत बढ्छ भन्ने थियो । तर पुँजी बढाउने क्रममा बैंकका शेयरधनीहरुमा जुनसुकै उपायबाट भएपनि धेरै नाफा कमाएर बोनस शेयर जारी गर्ने वा अर्को बैंकसँग ऋण लिएर शेयरमा लगानी गर्ने प्रवृत्ति हावी हुन पुग्यो । यस्तो प्रवृत्तिका कारण पुँजी वृद्धिका सम्बन्धमा भ्रम (illusion with respect to paid-up capital hike) को मात्र सृजना हुँदा समेत बैंकिंग क्षेत्रको साधन परिचालनमा असन्तुलन देखिएको हो ।

निष्कर्ष

१२. नेपालमा बैंकिंग क्षेत्रको विस्तारसंगै प्रविधि, प्रतिस्पर्धा, सेवाको गुणस्तर र पहुचमा ठूलो परिवर्तन आएको छ। तीन दशक अगाडिको तुलनामा बैंकिंग क्षेत्र निकै बढी प्रतिस्पर्धी भएको छ। यससंगै करिव एक दशक अगाडिसम्म पनि घण्टौं लाइनमा बसेर टोकन लिदै चेक साट्नु पर्ने अवस्थाबाट छुटकारा मिलेको छ। बैंकहरुले आफ्ना शाखा संजाल मार्फत दुर्गम क्षेत्रसम्म पनि बैंकिंग सेवाको विस्तारमा सहयोग पुर्याई रहेका छन्। प्रतिस्पर्धाकै कारण बैंकिंग प्रविधिको उपयोग बढ्दो छ। संघीयता कार्यान्वयनका सन्दर्भमा गठन भएका ७५३ स्थानीय तह मध्ये अधिकांशमा बैंकहरुका शाखा विस्तार भएका छन्। प्रतिस्पर्धा, पहुच र प्रविधिको उपयोग जस्ता सकारात्मक विकासक्रम संगै बैंकिंग क्षेत्रको साधन परिचालनमा भने चनाखो हुनु पर्ने देखिएको छ।

१३. विशेषगरी बैंकिंग क्षेत्रबाट हुने अत्यधिक कर्जा प्रवाहतर्फ भने सतर्कता अपनाउनु पर्ने हुन्छ। बैंकिंग क्षेत्रबाट हुने निकै सस्तो र अधिक कर्जा विस्तारले घर जग्गा र शेयरको मूल्य बढाउने, व्यक्तिमात्र नभएर संस्थाहरु समेत अत्यधिक जोखिम लिन हौसिने, अर्थतन्त्रमा ऋणभार बढ्ने र अत्यावश्यक भनिएका आर्थिक सुधारहरु समेत रोकिने हुन्छन्। व्यापार घाटा बढेका कारण चालू खाता घाटामा रहेको मात्र होइन समग्र शोधनान्तर स्थिति नै घाटामा रहेका कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा वाह्यक्षेत्र स्थायित्व सम्बन्धी जोखिम बढ्ने देखिन्छ। यस तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै नेपालको तुलनात्मक लाभ भएका भनिएका कृषि, उर्जा र पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनका लागि ऋण प्रवाह गर्ने वा यिनै क्षेत्रलाई सहयोग पुर्याउने तथा आयात प्रतिस्थापन गर्ने क्षेत्रमा ऋण विस्तार गर्नेमा बैंकहरुले जोड दिनु आवश्यक छ। अधिविकर्ष, घरजग्गा, सवारी साधन र शेयर कर्जालाई प्रोत्साहित गर्दा बैंकहरुको जोखिमभार बढ्ने र सर्वसाधारणको निक्षेपको सुरक्षामा प्रश्नचिन्ह खडा हुनेमात्र होइन मुलुकको व्यापार घाटा समेत निरन्तर बढ्दै जाने अवस्था छ।

नेपालमा कर चुहाट र यसको नियन्त्रण

✍ कृष्णप्रसाद पराजुली

सामान्य परिचय (General Introduction)

कर प्रतिफलको आशा नगरी प्रत्येक व्यक्तिले राज्य सरकारलाई तिर्ने अनिवार्य भुक्तानी (Compulsory Payment) हो । व्यवसाय, लगानी, रोजगारी वा आकस्मिक लाभ प्राप्त गरी आय आर्जन गर्ने व्यक्ति वा निकायले सरकारलाई कर कानून अनुसार निर्धारित दरमा कर तिर्नु बुझाउनु पर्दछ । नेपालमा आय कर ऐन, २०५८ संशोधन सहित अनुसार प्रत्येक व्यक्ति वा निकायले स्वयं कर घोषणा गरी प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि आय वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र आय विवरण भरी तोकिएको कर कार्यालयमा बुझाउनु पर्दछ र लाग्ने कर आफै तिर्नु बुझाउनु पर्दछ । रोजगारी र लगानीको आय हुने प्राकृतिक व्यक्तिहरुको आय कर भुक्तानी दिने व्यक्ति वा निकायले भुक्तानी गर्दाकै बखत अग्रिम कर कट्टी (TDS) गरी राजस्व दाखिला गर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । कर तिर्नु पर्ने व्यक्ति, निकायले आफ्नो कर योग्य आय अनुसार तिर्नु पर्ने जति कर नतिरेको, घटी तिरेको, आय नै लुकाएको, नपाउने खर्च कट्टी लिएको नक्कली वा भुठालेखा कागजात तयार गरी कर छली गरेको अवस्थालाई कर चुहावट (Tax Evasion) भनिन्छ । यस्तो कर चुहावट हुन नदिन सरकारले कानूनी, संस्थागत र प्रकृयागत व्यवस्था गरेको हुन्छ । कर चुहावट रोक्न गरिएको यस्तो व्यवस्थालाई कर चुहावट नियन्त्रण भनिन्छ ।

नेपालमा कर चुहावट

नेपालमा आय कर ऐन २०५८ लागू हुन भन्दा अगाडि आय कर ऐन २०३१ अनुसार आय विवरण पेश गर्ने र कर निर्धारण गर्ने व्यवस्था थियो । आय कर ऐन २०३१ ले केही करदातालाई मात्र स्वयं कर विवरण भर्ने व्यवस्था गरे पनि प्राय सबै करदाताको कर निर्धारण कर अधिकृतले गर्ने व्यवस्था थियो । सबै करदाताको कर निर्धारण कर अधिकृतबाट गर्न सम्भव नभएको र कर अधिकृतलाई स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिएको कारण कर निर्धारण निष्पक्ष, स्वतन्त्र, पारदर्शी, समतामुलक र तटस्थ हुन सकैको थिएन । त्यस बखत कर चुहावट नियन्त्रणको प्रभावकारी व्यवस्था पनि थिएन ।

आयकर ऐन, २०५८ ले स्वयं कर निर्धारणको सिद्धान्तलाई पूर्ण रुपले अवलम्बन गरेको र कर प्रणालीलाई निष्पक्ष, स्वतन्त्र, तटस्थ, समतामुलक र पारदर्शी बनाई विश्वसनीय र अन्तराष्ट्रिय स्तरको बनाएको छ । यस ऐनले आफ्नो कारोवारको लेखा आफैले राखी आफ्नो आमदानी र खर्चको निर्धारण आफै

गरी आफ्नो कर दायित्व आफै निर्धारण गर्ने (Self assessment) अधिकार करदातालाई नै प्रदान गरेको छ । कर अधिकृतको कर निर्धारण गर्ने स्वविवेकीय अधिकारलाई कटौती गरेको छ । यस ऐनले कर अधिकृतलाई प्रमाणको भार पुऱ्याई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको आधारमा करदाताले पेश गरेको आय विवरणको थप छानविन परीक्षण अनुसन्धान गरी कर चुहावट भएको भएमा थप संशोधित कर निर्धारण गर्ने अधिकार दिएको छ । अन्य विकसित देशको तुलनामा नेपालको कर प्रशासनमा कर चुहावटको स्तर पनि बढी नै रहेको देखिन्छ । प्रत्येक वर्ष करदाताले पेश गरेको आय विवरणहरू मध्ये करिब ३ प्रतिशत जति विवरणहरू थप छानविन तथा परीक्षण अनुसन्धान गर्ने गरेको पाईन्छ । कूल राजस्वको ३ प्रतिशत रकम थप संशोधित कर निर्धारणबाट असुल गर्ने गरिएको छ । कर प्रशासनबाट भएका यस्ता ठूला ठूला कर निर्धारण उपर करदाताहरू कानूनी उपचारको लागि मुद्दामा गएका छन् । चुहावट भएको भनिएको कर असुल उपर भने हुन सकेको छैन ।

कर चुहावटको विद्यमान अवस्था

- (क) वास्तविक बिल बिजक जारी नहुने
- (ख) नक्कली लेखा तयार गर्ने
- (ग) आन्तरिक राजस्व कार्यालय र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पेश गर्ने वित्तीय विवरण र नाफा नोक्सान हिसाब फरक फरक हुने
- (घ) भन्सारबाट आयात हुने वस्तुको न्यून तथा अधिक मूल्याङ्कन हुने
- (ङ) बैंक वित्तीय संस्थाबाट लिएको ऋण व्यवसायमा प्रयोग नगरे पनि व्याज खर्च व्यवसाय मै खर्च कट्टी लिने
- (च) आय विवरण समयमा पेश नगर्ने
- (छ) अग्रिम कर कट्टी नगर्ने वा कट्टी गरेको अग्रिम कर राजस्व दाखिला नगर्ने
- (ज) अन्तराष्ट्रिय हवाई सेवा संचालन गर्ने Airlines ले (GSA) मार्फत कर दाखिला गर्दा यात्रुहरूको संख्या घटी देखाई कर तिर्ने
- (झ) विदेशी Consultants हरूले Asian Development Bank / World Bank जस्ता संस्था मार्फत विदेशमै विदेशी मुद्रामा भुक्तानी लिने तर नेपालमा आय विवरण र आय कम कर दाखिला नगर्ने

चुहावट नियन्त्रणको लागि भएको प्रयास

कर चुहावट नियन्त्रणको लागि हाल आन्तरिक राजस्व विभाग र यस अन्तर्गत आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू कार्यरत छन् । राजस्व अनुसन्धान विभागले पनि राजस्व चुहावटको अनुसन्धान र अभियोजन गर्दछ । विगतमा राजस्व अनुसन्धान विभाग अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत हुँदा अर्थ मन्त्रालयले दिएको प्रत्यायोजित अधिकारअनुसार मू.अ.कर.ऐन, २०५२ तथा आयकर ऐन, २०५८ अनुसार मू.अ.कर तथा आयकर चुहावट भएको अनुसन्धान गरी कर निर्धारण गर्ने गरेको थियो । तर हाल राजस्व अनुसन्धान

विभाग प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय अन्तर्गत रहेकोले मू.अ.कर ऐन, २०५२ तथा आय कर ऐन, २०५८ अनुसार प्रत्यायोजित अधिकार अनुसार कर निर्धारण गर्न नसक्ने अवस्था रहेको छ । राजस्व चुहावट भएको अवस्थामा अदालतमा मुद्धा दायर गर्नुपर्ने अवस्था रहेकोले छिटो छरितो रुपमा कार्य सम्पादन हुन सकेको छैन । आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गतका आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरु करदाता सेवा कर संकलन, बेरुजु फर्छ्यौट लगायतका कार्यात्मक लक्ष्य हासिल गर्न बढी समय लगाउनु पर्ने भएकोले कर चुहावट नियन्त्रण तर्फ त्यति ध्यान पुग्न सकेको छैन । नेपाल पनि विश्वव्यापिकरणले गर्दा वैदेशिक लगानी, व्यापार, रोजगारी, ठेक्का पट्टा Consultancy हवाई सेवा आदि क्षेत्रमा विदेशी व्यक्ति संस्थाहरुको संलग्नता बढ्दै गएको हुदा तिनिहरुले समयमा नेपालमा तिर्नु पर्ने जति कर तिरे नतिरेको आय व्यय विवरण बुझाए नबुझाएको अनुगमन गर्न छानविन एवं अनुसन्धान गर्न ठूला करदाता कार्यालय तथा मध्यम स्तरीय करदाता कार्यालयको अनुसन्धान शाखामा तालिमप्राप्त एव सक्षम कर्मचारीको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ ।

गुणस्तरीय अनुसन्धानका लागि सूचना संकलन र जोखिम विश्लेषण

✍ ऋषिराम पोखरेल

परिचय:

“समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” को लक्ष्य हासिल गर्न आन्तरिक राजस्व परिचालन सबल हुन अपरिहार्य छ। यसका लागि स्वेच्छिक कर सहभागिता अभिवृद्धि, गुणस्तरीय करदाता शिक्षा, कराधारको विस्तार र सूचना र ज्ञानमा आधारित अनुसन्धानमूलक कर परीक्षण नितान्त आवश्यक देखिन्छ। प्रभावकारी कर अनुसन्धानका लागि भरपर्दो र अर्थपूर्ण सूचनाको प्राप्ति, त्यसको भण्डारण र विश्लेषण गरी जोखिमका क्षेत्रहरुको पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत लेखमा सूचना संकलन, जोखिम विश्लेषण र अनुसन्धान बीचको अन्तर सम्बन्धका बारेमा विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ।

आन्तरिक राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा “अनुसन्धान” भन्नाले सामान्यतया कुनै करदाताले कर चुहावट र ठगी गरी राजस्व हिनामिना गरेको छ भन्ने सूचना, जानकारी वा प्रमाण प्राप्त भएमा उक्त सूचनाको गाम्भीर्यता र विश्वसनीयताको यकीन गरी वास्तविकता पत्ता लगाई नियमानुसार कारवाही गर्नका लागि गरिने विस्तृत छानविनलाई जनाउँदछ। अनुसन्धानमूलक कर परीक्षणमा राजस्व चुहावट भएको विषयमा गहन अध्ययन तथा विश्लेषण गरी तथ्यहरु पत्ता लगाउने कार्य गरिन्छ। कर परीक्षण र अनुसन्धानात्मक कर परीक्षण पूर्णरूपमा भिन्न औजारहरु होइनन्। कार्य थालनी र प्रकृया फरक फरक भए पनि परिणाम भनेको छलिएको कर असुल गर्नु नै हो। कर परीक्षण भन्दा कर अनुसन्धान बढि गहन, विशिष्ट एवम् उद्देश्यमूलक हुन्छ। यसले विगतमा कर कानूनको पालना नगरिएको विषयमा पश्चाताप सहित सच्चिने अवसर दिलाउँछ। स्वेच्छिक कर सहभागितामा अभिवृद्धि, राजस्व सम्बन्धि कानूनको परिपालना, छलिएको कर असुल उपर गर्नु, राजस्व परिचालन अभिवृद्धि गर्नु, सहि करारोपण र अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकारमा कमी ल्याउनु अनुसन्धानको उद्देश्य हो।

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) को सन् २०१५ को अध्ययनले कर चुहावट र छलीका माध्यमबाट विश्व अर्थतन्त्रमा वार्षिक १०० देखि २४० बिलियन अमेरिकन डलर राजस्व नोक्सानी हुने सक्ने देखाएको छ। जसमा बिकासशिल राष्ट्रहरुको अंश उच्च रहेको छ। विश्व बैंकले हालै प्रकाशन गरेको Doing Business Report २०१९ का अनुसार १९० देश मध्ये नेपाल ११० औ स्थानमा रहेको देखाएको छ। सार्क मुलुकहरुमा नेपालको स्थान चौथो रहेको छ। गत वर्ष १०५ औ

✍ निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

स्थानमा रहेकोमा यस वर्ष स्थिति अझ कमजोर रहन गएको देखिन्छ। विभिन्न क्षेत्रहरू मध्ये कर दाखिला १५८ औं स्थानमा रहेको छ। यसबाट लगानी मैत्री कर प्रशासनका लागि तिब्र सुधार गर्नुपर्ने चुनौती हाम्रा सामु छ। सूचना र ज्ञानमा आधारित अनुसन्धान पनि सुधार गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण क्षेत्र मध्ये एक हो।

विभिन्न योजना, आयोग, राजस्व नीति, समिति आदिले सूचना संकलन, जोखिम विश्लेषण र अनुसन्धानका सम्बन्धमा पहिचान गरेका समस्या र दिएका सुझावहरू

- ❖ उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदनले सूचना र तथ्यांकको राजस्व संगठन भित्र तथा बाहिरी निकायहरूसँग समुचित आदान-प्रदान हुन नसकेको र अर्थपूर्ण सूचनाको निर्माण हुन नसकेको र सूचना बुझ्ने क्षमतामा कमी रहेको तथ्यांकलाई औल्याएको देखिन्छ। आय विवरणसाथ संलग्न गरिने विवरणहरूमा कर जोखिम विश्लेषण गर्न सकिने विवरण, तथ्यांक वा सूचना तथा कर लेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमात्र समावेश गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने सुझाव दिएको देखिन्छ।
- ❖ चौधौं योजनाले गरेको जोखिम व्यवस्थापन गर्न कर प्रशासनको सवलीकरण र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि जोखिम परिसूचकहरूको निर्माण र परिमार्जनमा जोड दिएको देखिन्छ।
- ❖ राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन २०७५ ले कर प्रशासनलाई सूचनामा आधारित तथा गुणस्तरीय बनाउन आन्तरिक राजस्व विभागको अन्य सम्बद्ध निकायहरू जस्तै महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय, भूमी सुधार तथा व्यवस्थापन विभाग र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय आदिमा रहेका प्रणालीहरू एक आपसमा अन्तरआवद्ध गर्न अध्ययन गर्ने र अन्तराष्ट्रिय कर, बहुराष्ट्रिय कम्पनी, Transfer Pricing, e-commerce, Thin capitalization, Information Technology, Revenue Forecasting विषयमा अद्यावधिक ज्ञान हासिल गर्न कर्मचारीहरूको लागि स्वदेशी तथा विदेशमा तालिम तथा अध्ययनमा जोड दिनु पर्ने सुझाव दिएको देखिन्छ।
- ❖ आन्तरिक राजस्व विभागको पंच वर्षीय रणनीतिक योजना (Strategic Plan 2012/13-2016/17) र त्रिवर्षीय सुधार योजना (Reform Plan-2015/16-2017/18) ले सूचनाको आदान प्रदानका लागि आन्तरिक राजस्व विभागको ICT प्रणालीलाई अन्य सम्बद्ध निकायको प्रणालीसँगको अन्तर आवद्धता तथा स्वदेश र विदेशमा रहेका एउटै प्रकृतिका संगठनहरूसँग वेभमा आधारित संजाल विस्तारमा जोड दिएको देखिन्छ।
- ❖ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को राजस्व नीति तथा कार्यक्रमले कर कानूनको पालनामा जोड दिदै कर छली र चुहावट नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ। राजस्व नीति तथा कार्यक्रमले विभिन्न नियमनकारी निकायमा रहेको करदाता सम्बन्धी सूचनाहरूलाई एकीकृत गर्न करदाता सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरिने र वित्तीय पारदर्शीताका लागि व्यवसायीहरूले कर प्रशासनमा पेश गरेको वित्तीय विवरण र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पेश गरेको वित्तीय विवरणको सूचना आदान प्रदान गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास गर्ने नीति लिएको छ।
- ❖ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को राजस्व नीति तथा कार्यक्रम एवम् कार्यान्वयन कार्ययोजनामा आ.व. २०७५/७६ का लागि अनुसन्धानको गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्न देहायका नयाँ कार्यगत लक्ष्यहरू थप गरिएको छ।

- आन्तरिक र बाह्य सूचनामा आधारित, अप्रत्यक्ष विधि, न्यून विजकीकरण, पेशाविदहरूको कर सहभागिता, रु १ करोड भन्दा बढीको सवारी साधन खरिदकर्ताको कर सहभागिता, पुँजीगत लाभ कर (घर जग्गा तथा शेयर कारोबार) का सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने ।
- त्यसै गरी केन्द्रीय विजक अनुगमन प्रणाली (CBMS) को क्षमता विस्तार, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पेश गरेका र कर प्रशासनमा पेश गरेका वित्तीय विवरणको सूचना आदान प्रदान गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास, बजार अनुगमनको गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्ने र Integrated Tax System र ASYCUDA World System को interface गरी दुवै क्षेत्रमा Risk Profiling गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने आदि कार्यक्रम राखिएको छ ।

❖ **आन्तरिक राजस्व विभागको प्रतिवद्धतापत्र २०७५** ले कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयको Single Treasury Account (TSA) र भूमी सुधार व्यवस्था विभागमा रहेको Land Records Information Management System (LRIMS) र आन्तरिक राजस्व विभागको Integrated Tax System (ITS) बीच अन्तर आवद्धता गर्ने कार्यक्रम राखेको छ ।

अनुसन्धानको कानूनी आधार:

राजस्व सम्बन्धी ऐन नियमावली, आन्तरिक राजस्व विभागले समय समायमा जारी गरेका निर्देशिका, दिगदर्शन, कार्यविधि, मार्गदर्शन, परिपत्र, अदालतबाट जारी भएका राजस्व सम्बन्धी नजिरहरूले अनुसन्धानलाई कानूनी आधार प्रदान गरेको देखिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा कानूनका Due Process हरूको पालना गरिनु पर्दछ ।

सूचनाका स्रोतहरू

अनुसन्धानको महत्वपूर्ण आधार अर्थपूर्ण सूचनाहरूको संकलन गर्नु र त्यसको विश्लेषण गर्नु हो । सूचनाका स्रोतहरूलाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

क) आन्तरिक सूचना

आन्तरिक सूचनाको मुख्य श्रोत विभागको सूचनाप्रणालीमा रहेका वा प्रणाली मार्फत प्राप्त गर्न सकिने तथ्यांकहरू वा सूचनाहरू हुन । कम्प्युटर प्रणाली भित्र रहेका सूचनाहरू जस्तै RD, ATR, PAYMENT, MANAGEMENT ASSESSMENT, Tax Portal, IT Return, Annex 13, Mismatch Report, e-tds Report, Asycuda import and export data आदि पर्दछन् ।

ख) बाह्य सूचना:

विभागको सूचना प्रणालीमा रहेका बाहेक अन्य व्यक्ति, संस्था नियामक निकाय, संचार माध्यम आदिबाट प्राप्त सूचनाहरू बाह्य सूचनाका स्रोतहरू हुन । सुराकीले दिएको सूचना र प्रमाण, अर्थ मन्त्रालय, अख्तियार दूरपयोग अनुसन्धान आयोग, वित्तीय जानकारी इकाई, राजस्व अनुसन्धान विभाग, भंसार विभाग तथा राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्रबाट प्राप्त तथ्यांक वा सूचना, संचार माध्यममा प्रकाशित सूचना, विज्ञापन र समाचारहरू आदिलाई बाह्य सूचनाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

जोखिमका परिसूचकहरु:

ज्यादै न्यून कुल मुनाफा वा खुद मुनाफा देखाएका, निरन्तर घाटामा आय विवरण पेश गर्ने, आयकर छुटका संस्था र व्यवसायीहरु, विद्युतीय माध्यमबाट बस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्नेहरु, निरन्तर र ठूलो परिमाणमा क्रेडिट विवरण बुझाउने, नियमित करफिर्ता लैजाने, मिश्रित कारोबार गर्ने करदाता, उच्च भंसार तथा अन्तःशुल्क दर भएका वस्तुहरुको कारोबार गर्नेहरु, प्रतिलब्धी Recovery न्यून रहेका, Storage/Process and Breakage loss उच्च रहेका करदाताहरु र विभिन्न अनुपातहरु जस्तै GP ratio, Debt Ratio, AVAR आदि लाई जोखिमका परिसूचकका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अनुसन्धानका विधिहरु :

अनुसन्धानका विधिहरुलाई सामान्यतया प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष विधि अन्तर्गत करदाताले औपचारिक रूपमा पेश गरेका प्रमाण र कागजातका आधारमा छानविन गरिन्छ भने अप्रत्यक्ष विधिमा तेश्रो पक्षबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा जोखिमको विश्लेषण गरी अनुसन्धान गरिन्छ । करदाताले औपचारिक रूपमा राखेका हिसाबकिताब र घोषणा गरेको आयविवरण भन्दा बाहिर गएर करदाताको समग्र आर्थिक क्रियाकलापहरुको सूचनाको विश्लेषण गरि करदाताको कर दायित्व एकिन गर्ने विधिलाई करपरीक्षण तथा अनुसन्धानको अप्रत्यक्ष विधि भनिन्छ । विवरण पेश नगरी करका औपचारिकता पुरा नगर्ने, वित्तिय विवरणले करदाताको यथार्थ चित्रण नगरेको अवस्था, आय विवरणमा घोषणा नगरिएको तर ठूलो परिमाणमा सम्पत्ति रहेको, घोषित आय वा कारोबार र व्यवसायिक क्रियाकलाप बीच मेल नखाएको, अधिकांश व्यवसायिक कारोबार नगदमा गरेको देखाउने र आन्तरिक नियन्त्रणको व्यवस्था नभएका आदि अवस्थाहरुमा अप्रत्यक्ष विधिको प्रयोग गरी अनुसन्धान गरिनु पर्दछ ।

हाल प्रचलनमा रहेका केहि अप्रत्यक्ष विधिहरु निम्न छन् ।

१. पूँजीको तुलनात्मक विधि (Capital Comparision or Networth Method) :
२. बैंक दाखिला तथा नगद खर्च विधि (Bank Deposit & Cash Expenditure Method)
३. कोषको श्रोत र प्रयोग विधि (Source and Application of funds methods)
४. प्रतिशत जोड विधि Percentage mark-up method)
५. इकाई र परिमाण विधि (Unit and Volume Method)
६. नेगेटिभ नगद मौज्जात विधि (Negative Cash Balance Method)

कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमा प्रयोग गरिने अप्रत्यक्ष विधिहरु मध्ये सामान्यतया बैंक दाखिला विधि, नगद खर्च विधि र स्रोत र प्रयोग विधिको प्रयोग बढी हुने गरेको देखिन्छ । तथापि यी विधिहरु नै सबै भन्दा प्रभावकारी विधि भने होईनन् । यदि नगद जम्मा गरिएन वा वास्तविक नगद आय र खर्चको पहिचान गर्न सकिएन भने यी विधिहरुका माध्यमबाट यथार्थ कारोबारको यकिन गर्न सकिदैन । अतः यस्तो अवस्थामा Mark-up Method र Unit and Volume Method प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

अनुसन्धानका प्रकारहरु:

क) प्रारम्भिक अनुसन्धान

कुनै करदाताले कारोबार लुकाई कर चुहावट गरेको भन्ने बारेमा कुनै व्यक्ति वा निकायबाट प्राप्त उजुरी वा सूचनाको सम्बन्धमा सूचना संकलन र विश्लेषण गरी उक्त सूचनाको गाम्भीर्यता र विश्वसनीयताको प्रारम्भिक यकीन गरी थप कारवाही गर्नुपर्ने वा नपर्ने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने कार्यलाई सम्भन्तुपर्छ ।

ख) विस्तृत अनुसन्धान

कुनै आय विवरणको द्रुत लेखाजोखा गर्दा वा कुनै करदाताको बारेमा प्राप्त सूचना तथा तथ्यांकको विश्लेषण गर्दा वा प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्दा उच्च राजस्व जोखिम रहेको पर्याप्त आधार र प्रमाण भएमा गरिने विस्तृत जांचबुझ तथा छानविन कार्य नै अनुसन्धान हो । अनुसन्धानमूलक कर परिक्षणमा राजस्व चुहावट भएको विषयमा गहन अध्ययन तथा विश्लेषण गरी तथ्यहरु पत्ता लगाउने कार्य गरिन्छ ।

ग) Electronic Data Processing- EDP Audit

करदाताले विद्युतिय उपकरणको प्रयोग गरी कारोबारको विल बिजक जारी गर्ने, दैनिक हिसाव किताव राख्ने देखि लिएर अन्तिम लेखा परिक्षण प्रतिवेदनका लागि विभिन्न खाताहरु राख्ने गर्दछन् । यसरी करदाताले दैनिक रुपमा वा अन्य कुनै प्रकारले कारोबारको शिलशिलामा प्रयोगमा ल्याइएका विद्युतिय उपकरणहरु, विभिन्न Software हरु कति विश्वसनीय छन् तिनको उपयोग गरी कर सम्बन्धी हिसाव किताव राखेको ठिक छ वा छैन भनि गरिने परिक्षण नै EDP Audit हो

घ) घर जग्गा कारोबारमा पूंजीगत लाभकर

घर जग्गा कारोबारमा पूंजीगत लाभकरसम्बन्धमा छानविन तथा अनुसन्धान गर्न मालपोत कार्यालयहरुबाट घर जग्गा कारोबारको विवरण प्राप्त गर्ने, प्राप्त विवरण मध्ये आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्रका करदाताहरुका सम्बन्धमा छानविन तथा अनुसन्धान गर्ने कार्य गरिन्छ । घर जग्गा कारोबारमा पूंजीगत लाभकर छानविन गर्दा ठूलो कारोवार, थ्रेसहोल्ड नजिकको कारोवार, खरिद खर्च बाहेकका अन्य खर्च दावि, तीन पुस्ता भित्रको अंशवण्डा बाहेकको हक हस्तान्तरण, कित्ताकाट गरी गरिएको विक्रि, गैह्र बजार हस्तान्तरण (चन्दा, दान, उपहार र जग्गा तथा भवनको प्रतिस्थापन सहितको अस्वेच्छिक निसर्ग (अधिग्रहण) का सम्बन्धमा विशेष ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।

ङ) न्यून विजकीकरण (Under Invoicing Cases)

बजार मूल्य भन्नाले एक आपसमा असम्बन्धित बिक्रेता र क्रेता बीच स्वतन्त्र रुपले वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्दा निर्धारण गरिएको मुल्यलाई बुझाउदछ । बजारमा देखिएको न्यून विजकीकरण समस्या समाधान गर्न मुल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२ को दफा १३, मु.अ.कर नियमावलीको नियम २२ र मुल्य अभिवृद्धि कर निर्देशिका २०६९ का अधिनमा रहि बजार मुल्य निर्धारण गरिन्छ ।

च) शेयर कारोबारमा पूंजीगत लाभकरको छानविन :

यस अर्न्तगतशेयर कारोबारका विवरणहरु नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि. र कम्पनी रजिष्टारको कार्यालयबाट प्राप्त गरी सो को छानविन तथा अनुसन्धान गरिन्छ । शेयर कारोबारमा पूंजीगत लाभ कर छानविन गर्दा शेयरको विक्रि मुल्य र वास्तविक लागत बीच रहेको अन्तर सम्बन्ध, कुल शेयरमा प्राथमिक शेयर र द्वितीय शेयर, बोनस शेयर अग्राधिकार शेयर संख्या र मुल्यका सम्बन्धमा छानविन गर्नु पर्दछ ।

अनुसन्धानका कार्य विधिहरु

क) सूचना संकलन:

अनुसन्धानको लागि सर्व प्रथम सूचनाको संकलन तथा विश्लेषण गरी जोखिमको क्षेत्र पहिचान गर्नु पर्दछ । करदाताले कर छुलेको वा छुल्न लागेको वा राजस्व जोखिम छ भन्ने लागेमा वा कतै बाट सूचना प्राप्त भएमा वा उजुरी पर्न आएमा करदातालाई पूर्व सूचना दिएर वा नदिएर अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । सूचना तथा जानकारी प्राप्त भए पछि त्यसको विश्वसनियताको पहिचान गरी प्राप्त सूचनाको विश्लेषण गरिनु पर्दछ ।

ख) जोखिमको विश्लेषण:

आन्तरिक रुपमा आन्तरिक राजस्व विभागको क्षत्व मा रहेको सूचना तथा बाह्य रुपमा नियमनकारी निकाय वा अन्य व्यक्ति वा संस्थाबाट प्राप्त सूचनाको विश्लेषण गरी जोखिमका क्षेत्र र गहनताको पहिचान गर्नु पर्दछ । अन्तराष्ट्रिय रुपमा जोखिम विश्लेषणका लागि IDEA Data Analysis सफ्टवेयर प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । सामान्यतया यसले ठूला अभिलेखहरु (Large Data) को विश्लेषण गरी कर जोखिमका क्षेत्र पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ । नेपालमा पनि यसको प्रयोगको संभाव्यताका सम्बन्धमा अध्ययन भई रहेको छ ।

ग) अनुसन्धानको योजना :

अनुसन्धानको योजना भन्नाले प्राप्त सूचना, तथ्याङ्क विश्लेषणबाट कर छली भएको यथार्थतालाई पुष्टि गर्न कसरी शुरु गरी कसरी सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने भन्ने हो । यसले कसको कहिले कहां कसरी अनुसन्धान गर्ने भन्ने विषयलाई समेटेदछ । अनुसन्धानमा प्रवेश गर्नु अघि करदाताको व्यवसायको प्रकृति, आकार, करदाताको बैंकिंग कारोबारको अवस्था, करदातासंग अन्य व्यवसायीहरुको कारोबार, कारोबार स्थल आदिका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण गरी अनुसन्धानको योजना बनाउनु पर्दछ । यो कतिपय अवस्थामा जोखिमपूर्ण समेत हुने भएकाले सुरक्षाको प्रवन्ध मिलाउनु पर्दछ । स्थलगत भ्रमण गर्नुपूर्व Desk Audit गर्नु पर्दछ Investigation Tool Kit तयारी अवस्थामा राख्नु पर्दछ । अनुसन्धान अधिकृत र प्रमुख बीच रणनीतिक रुपमा संचार कायम गर्दै अनुसन्धानको योजना निमार्ण गर्ने, स्थलगत अध्ययन गर्ने र करदाताको कारोबारस्थलमा खानतलासी, वरामद र कब्जा गरी प्रमाण संकलन गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ । यी कार्यहरु गरि रहदा कानूनका Due process पुरा गर्न भने विर्सनु हुदैन ।

घ) अनुसन्धानकर्तामा हुनु पर्ने गुण

अनुसन्धान एक जटिल कार्य हो । यसलाई गुणस्तरीय रुपमा सम्पादन गर्न अनुसन्धानकर्तामा केहि विशेष क्षमताको अपेक्षा गरिएको हुन्छ जुन निम्न छन् ।

- उद्देश्य स्पष्ट Clear Goal हुनु पर्दछ ।
- अनुसन्धान गर्ने गुण र क्षमता हुनु पर्दछ (Relevant Skills for Tax Investigation)
- आपसी विश्वास एबम् गोपनियता हुनु पर्दछ (Mutual Trust and Confidentiality)
- अनुसन्धानलाई परिणाममूखी बनाउने आपसी प्रतिबद्धता हुनु पर्दछ (Unified Commitment the goal of investigation)
- प्रभावकारी सूचना संयन्त्र हुनु पर्दछ (Effective and Good Communication)
- वार्ता गर्ने सिप र क्षमता (Negotiation Skills and Ability)
- उपयुक्त नेतृत्व (Appropriate Leadership)

अनुसन्धानको क्रममा सूचना प्राप्त भई सके पछि त्यसको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगनु पर्दछ । यस क्रममा करदाता वा निजको प्रतिनिधिसंग बयान लिने थप कागजातहरु माग गर्ने आदि कार्य गरिन्छ । यस क्रममा अनुसन्धान कर्ताको करदाता प्रतिको व्यवहार मिलनसार र सम्मानपूर्ण हुन आवश्यक छ । अनुसन्धान एक समूहगत कार्य पनि भएकाले गोपनियता, समन्वय र सहकार्यमा पनि विशेष ध्यान दिईनु पर्दछ । प्रत्यक्ष विधिका अतिरिक्त आवश्यकता अनुसार अप्रत्यक्ष विधिहरुको पनि प्रयोग गरिनु पर्दछ । अनुसन्धान पछि यसले पार्ने प्रदर्शनीय प्रभाव, निर्धारित कर रकमको असुली, करदाताले गर्ने पुनरावलोकन र पुनरावेदन आदिले यसको गुणस्तरलाई मापन गर्दछ।

अनुसन्धानको प्रवृत्ति

आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गतका कार्यालयहरुबाट विगत ५ वर्षमा भएका अनुसन्धानको संख्या र त्यसको प्रतिफलका बारेमा तल संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

Audit Section : IRO & TSO

Indicators	Performance 2074/75	Performance 2073/74	Performance 2072/73	Performance 2071/72	Performance 2070/71
Detail Investigation					
Comprehensive Investigation (No. of cases)	655	856	942	1266	769
Amendment / Assesment of IT ('000)	484568	438336	254373	213626	160908
Yield Per case ('000)	740	512	270	169	209
Management Assesment of VAT (000)	442106	351389	244742	224933	225230
Yield Per case ('000)	675	410	260	178	293
Total	926674	789725	499385	438727.7	386347.2
Yield Per case ('000)	1415	923	530	347	502

आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरु र तत्कालिन करदाता सेवा कार्यालयहरुबाट विगत ५ वर्षमा गरिएको अनुसन्धानको प्रगतिलाई विश्लेषण गर्दा अनुसन्धानको संख्या निरन्तर रुपमा घटी रहेको तर प्रतिफलमा भने सुधार आएको देखिन्छ । आ.व. २०७०/७१ मा प्रति केस प्रतिफल रु ५ लाख २ हजार रहेकोमा आ.व. २०७४/७५ मा बढेर रु १४ लाख १५ हजार पुगेको देखिन्छ । यसबाट अनुसन्धानको प्रतिफल सुधारोन्मुख रहेको मान्न सकिन्छ । यो रकम आफैमा उपयुक्त हो होईन ? कर निधारण गरिएको रकम मध्ये कति असुल उपर भयो ? कति करदाता पुनरावलोकन र पुनरावेदनमा छन ? यसले कति प्रदर्शनीय प्रभाव पार्न सक्थ्यो ? भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ ।

Investigation Section :LTO, IRO 1, 2, 3

Indicators	Performance 2074/75	Performance 2073/74	Performance 2072/73	Performance 2071/72	Performance 2070/71
Comprehensive Investigation (No)	159	138	147	337	533
EDP Based Investigation (No)	24	27	48	24	40
AA of IT (Rs 000)	500305	1085269	647972	1148762	1771571
Yield Per case ('000)	3147	7864	4408	3409	3324
MA of VAT (Rs. 000)	187811	203357	148906	454906	995898
Yield Per case ('000)	1181	1474	1013	1350	1868
Total	688116	1288626	801286	1607077	2770793
Yield Per case ('000)	4328	9338	5451	4769	5198

स्रोत: आन्तरिक राजस्व विभाग विभिन्न वार्षिक प्रतिवेदनहरु

ठूला करदाता कार्यालय र साविकका आन्तरिक राजस्व कार्यालय काठमाडौं क्षेत्र नं. १, २ र ३ का सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा अनुसन्धानको संख्या आ.व. २०७०/७१ मा ५३३ रहेकोमा आ.व. २०७४/७५ मा घटेर १५९ रहन गएको छ । त्यसैगरी आ.व. २०७०/७१मा प्रति केस प्रतिफल रु ५१ लाख ९८ हजार रहेकोमा आ.व. २०७४/७५ मा घटेर रु ४३ लाख २८ हजार पुगेको देखिन्छ । यसबाट अनुसन्धानको संख्या र प्रतिफल दुवैमा ह्रास आएको देखिन्छ । कुल राजस्वमा ठूलो हिस्सा ओगटेका कार्यालयहरुको प्रतिफल निराशाजनक देखिएबाट समग्रमा अनुसन्धानको गुणस्तरमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सूचना संकलन, जोखिम विश्लेषण र अनुसन्धानको गुणस्तर अपेक्षाकृत रुपमा सुधार हुन नसक्नुका कारणहरु

क) सूचना संकलन

- आन्तरिक राजस्व विभाग र सम्बद्ध निकायबीच सूचना आदान प्रदान गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास नहुनु ।
- सूचना आदान प्रदानका लागि अन्तराष्ट्रिय संस्थाको सदस्य नहुनु ।
- दोहोरो कर मुक्ति संभौतामा विद्यमान सूचनाको आदान प्रदानको व्यवस्था कार्यान्वयनमा नआउनु
- सम्बद्ध निकायहरु बीचको समन्वय र सहकार्य कमजोर रहेको ।
- विद्युतीय कारोवार सम्बन्धि सूचनाहरु प्राप्त गर्न नसक्नु ।

- अनौपचारिक कारोबार सम्बन्धी सूचनाहरु प्राप्त गर्ने संयन्त्रको निमार्ण नहुनु ।
- हुण्डि मार्फत हुने कारोबार सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न नसक्नु ।
- करदाता सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास हुन नसक्नु ।

ख) जोखिम विश्लेषण

- सूचनाको भण्डारण र विश्लेषण गर्ने प्रणालीको विकास हुन नसक्नु ।
- जोखिमका क्षेत्र, परिसूचकहरुको पहिचान, विकास र समयसापेक्ष रुपमा परिमार्जन हुन नसक्नु ।
- CBMS प्रणालीमा प्राप्त सूचनाहरुको विश्लेषण हुन नसक्नु ।
- जोखिम विश्लेषण गर्न सक्ने क्षमताको अभाव ।
- Asycuda World System र ITS को Interface गरी Risk Profiling गर्ने प्रणालीको विकास हुन नसक्नु ।
- आय विवरणसाथ संलग्न गरिने विवरणहरुमा कर जोखिम विश्लेषण गर्न सकिने विवरण, तथ्यांक वा सूचनाहरु समावेश हुन नसक्नु ।

ग) अनुसन्धान

- कमजोर बजार अनुगमन
- अन्तराष्ट्रिय कर, Transfer Pricing, Thin Capitalization, MNEs, IT आदि विषयमा अद्यावधि धक ज्ञानको कमी
- कार्यक्षमता कमजोर
- अनुसन्धानात्मक मनको अभाव
- स्व-उत्प्रेरणाको कमी
- सदाचारितामा ह्रास
- अनुसन्धान प्राथमिकतामा नरहनु

सूझावहरु :

क) सूचना संकलन

- Global Forum, BEPS आदि अन्तराष्ट्रिय फोरम वा संस्थाको सदस्य बन्नु राष्ट्रका लागि लाभ लागतका दृष्टिले कति उपयुक्त भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्न ढिला गरिनु हुदैन ।
- दोहोरो कर मुक्ती संभौतामा विद्यमान सूचना आदान प्रदानको व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- सम्बद्ध निकायहरु बीचको समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ गर्न सूचनाको आदान प्रदानलाई स्वचालित प्रणालीमा आवद्ध गर्ने र MOU को प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- आय विवरण साथ पेश गर्नुपर्ने Disclosures को विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने ।
- कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयको Single Treasury Account (TSA) र भूमी सुधार

व्यवस्था विभागमा रहेको Land Reform Management System (LRMIS) र आन्तरिक राजस्व विभागको Integrated Tax System (ITS) बीच अन्तर आवश्यकता कायम गर्नुपर्ने ।

- करदाता सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने ।
- वित्तीय पारदर्शीताका लागि व्यवसायीहरूले कर प्रशासनमा पेश गरेको वित्तीय विवरण र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पेश गरेको वित्तीय विवरणको सूचना आदान प्रदान गर्ने स्वचालित प्रणालीको विकास गर्ने ।
- हण्डि मार्फत हुने कारोबारको पहिचान र नियन्त्रण गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकसंग सहकार्य र समन्वय गर्नुपर्ने ।

ख) जोखिम विश्लेषण

- सूचनाको भण्डारण र विश्लेषण गर्ने प्रणालीको विकास गर्न IDEA Data Analysis सफ्टवेयरको अध्ययन गरी लागू गर्ने ।
- Asycuda World System र ITS को Interface गरी Risk Profiling गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।
- सूचनाको आदान प्रदानको स्वचालित प्रणालीको विकास गर्ने ।
- जोखिमका परिसूचकहरूको पहिचान, विकास र परिमार्जनमा जोड दिनु पर्ने ।
- CBMS प्रणालीमा प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।
- आय विवरणसाथ संलग्न गरिने विवरणहरूमा कर जोखिम विश्लेषण गर्न सकिने विवरण, तथ्यांक वा सूचनाहरू समावेश हुने गरी आय विवरणको ढांचामा परिमार्जन गर्नुपर्ने ।

ग) अनुसन्धान

- बजार अनुगमन प्रदर्शनीय प्रभाव पर्ने गरी गर्ने ।
- चालु वर्ष देखि थप भएका अनुसन्धानका लक्ष्यहरू गुणस्तरीय रूपमा सम्पादन गर्ने ।
- अन्तराष्ट्रिय कर, Transfer Pricing, Thin Capitalization, IT आदि विषयमा अद्यावधिक ज्ञान प्रदान गर्न स्वदेश तथा विदेशमा तालिम र अध्ययनमा जोड दिनुपर्ने ।
- दक्षजनशक्ति विना गुणस्तरीय अनुसन्धानको परिकल्पना पनि गर्न नसकिने भएकाले क्षमता विकास गर्न तालिम र अध्ययनका अवसरहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने ।
- अनुसन्धानकर्ताको मनोबल उच्च राख्न सुरक्षा, सुविधा र अवसरहरू प्रदान गर्ने ।
- अनियमितता र भ्रष्ट आचरणलाई शुन्य सहनशिलताका आधारमा कारवाही गर्ने ।

अनुसन्धान एक जटिल कार्य हो । अर्थपूर्ण सूचनाको संकलन, त्यसको विश्लेषणका आधारमा जोखिमका परिसूचकहरूको निमार्ण गरी अनुसन्धान गरिनु पर्दछ । सूचना संकलन, जोखिम विश्लेषण र अनुसन्धानका बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । प्रभावकारी अनुसन्धानका लागि यी तीनै पक्ष सफल हुन आवश्यक छ । उल्लेखित सूचना संकलन, जोखिम विश्लेषण र अनुसन्धान सम्बन्धी सूभावहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सके अनुसन्धानको गुणस्तरमा वृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री:

- उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ प्रतिवेदन, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७२
- आर्थिक वर्ष २०७५।७६ को बजेट बक्तव्य, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७५
- राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन २०७५ नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, राजस्व परामर्श समिति
- चौथौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३।७४ - २०७५।७६) नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं
- आयकर ऐन २०५८ तथा नियमावली २०५३ कानून किताव व्यवस्था समिति, २०७५
- विभिन्न राष्ट्रिय कर दिवस स्मारिका, आन्तरिक राजस्व विभाग
- एकिकृत करलेखा परीक्षण दिग्दर्शन २०६८ (पहिलो सशोधन २०७३) आन्तरिक राजस्व विभाग २०७३
- कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको अप्रत्यक्ष विधिको मार्गदर्शन, आन्तरिक राजस्व विभाग २०७५
- आन्तरिक राजस्व विभागको पंच बर्षिय रणनीतिक योजना (२०६९।७०-२०७४।७५)
- आन्तरिक राजस्व विभागका त्रिवर्षिय सुधार योजना (२०६९।७०-२०७४।७५)
- विभिन्न आन्तरिक राजस्व विभागको बार्षिक प्रतिवेदनहरु, आन्तरिक राजस्व विभाग
- Doing Business 2019 Training for Reform, World Bank.

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी केही सबाल

अर्जुनप्रसाद भट्टराई

कुनै पनि संगठनको स्थापना, विकास, स्थायित्व र रूपान्तरणको लागि क्षमता अभिवृद्धि अनिवार्य आवश्यकता हो । सूचना प्रविधिको अकल्पनीय विकास, सूचना तथा संचारको व्यापकता, नागरिकमा आएको बढ्दो चेतना, नागरिक समाजको सशक्तिकरणको कारणले गर्दा सार्वजनिक प्रशासनमा सम्पादन गरिने कार्यलाई दिगो, गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाउन अनिवार्य भैसकेको छ । आन्तरिक स्रोतको प्रभावकारी परिचालनको लागि राजस्व प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि अनिवार्य आवश्यकता हो । कर प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाई राष्ट्रले अपेक्षा गरेको स्रोतको परिचालन गर्दै देशलाई समृद्धिको दिशामा लैजान नीतिगत, व्यवस्थापकीय, प्रणालीगत, व्यवहारगत सुधारको माध्यमबाट क्षमता अभिवृद्धि गर्दै जाने नीति कर प्रशासनको रहेको छ ।

कर प्रशासनले राजस्व परिचालनको नवीन सोच, व्यावसायिकता अभिवृद्धि, गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति, स्वच्छता पूर्वक कर कानूनको पालना, सक्षम र प्रभावकारी कर प्रणाली अवलम्बन गर्दै स्वेच्छिक कर सहभागिताको माध्यमबाट कर प्रणालीको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने नीति लिएको छ । आधुनिक प्रविधि र सक्षम जनशक्ति, उपयुक्त कार्यप्रणाली र व्यवस्थापकीय प्रबन्धबाट करदाताको अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै समतामूलक व्यवहार, सम्मान, सदाचारिता, सहकार्यको आधारमा कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै आन्तरिक स्रोतको परिचालनमा अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्ने उद्देश्य रहेको छ । अनुसन्धानको आधारमा कर नीतिको तर्जुमा गर्ने आवश्यकतामा आधारित चेतनामूलक करदाता शिक्षा, सूचना प्रविधिमा आधारित करदाता सेवा, बैज्ञानिक प्रक्षेपणमा आधारित राजस्व लक्ष्य निर्धारण कर, कानूनको प्रभावकारी र कुशल संचालन, तथ्यमा आधारित अनुसन्धान र कर परीक्षण जस्ता नीतिगत व्यवस्थाबाट निर्देशित भई कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको कार्य हुदै आएको छ ।

कराधारको संरक्षण र दायरा विस्तार, समन्यायिक करका दर, प्रविधिमैत्री कर प्रशासन, व्यवसायमैत्री कर प्रणाली, पारदर्शी स्वच्छ र तटस्थ कर प्रशासन, कर जोखिमका परिसूचकहरुको प्रभावकारी प्रयोग गरी कुल गार्हस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान बढाउँदै दिगो, उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धि गरी राज्यको स्रोतको आवश्यकता पुरा गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली को मुल अभियानलाई पुरा गर्ने लक्ष्यमा सहयोग पुर्याउने उद्देश्य रहेको छ जसको लागि कर प्रणालीका विधि प्रकृया र प्रणालीको माध्यमबाट कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको कार्य गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

प्रमुख कर अधिकृत ठूला करदाता कार्यालय

कर प्रशासनको सक्षमता अभिवृद्धि किन ?

- आर्थिक स्थायित्व र वित्तीय सबलीकरणको माध्यमबाट देशलाई समृद्ध गर्न,
- दिगो, उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धिको लागि स्रोत जुटाई न्यायोचित वितरणको माध्यमबाट असमानता कम गर्न,
- वित्तीय सबलीकरणको माध्यमबाट सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता पुरा गर्न,
- वैदेशिक सहायता माथिको निर्भरता कम गरी देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन,
- स्वच्छ, तटस्थ पारदर्शी कर प्रणालीको विकासबाट राजस्व प्रशासनको छवि उच्च राख्न,
- स्वेच्छिक कर सहभागिताको माध्यमबाट करको दायरा विस्तार गर्न,
- अनौपचारिक आर्थिक गतिविधिलाई करको दायरामा ल्याई करको योगदान बढाउन,
- कर प्रणालीलाई समय सापेक्ष सुधार गर्दै कर सहभागिता लागत र कर संकलन लागत घटाउन,
- सबै खालको कर सम्बन्धी क्रियाकलापलाई विद्युतीय सूचना प्रणाली मार्फत आधुनिकीकरण र छिटो छरितो र सक्षम बनाउन,
- विद्युतीय प्रणालीको प्रयोगबाट कर प्रशासनलाई मितव्ययी, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन,
- करका प्रावधानलाई लगानी मैत्री बनाउँदै लगानीको वातावरण तयार गर्न,
- कर चुहावटका जोखिमलाई न्यूनीकरण गरी करको योगदान बढाउन,
- कर प्रशासनको दायरा र पहुँच विस्तार गरी करदाताको सहभागिता र पहुँच विस्तार गर्न,
- कर प्रणालीको माध्यमबाट आर्थिक स्थिरता र आयको वितरण गरी समाजमा रहेको आर्थिक असमानतालाई न्यूनीकरण गर्न,
- कर प्रशासन प्रति आम करदाताको सकारात्मक सोच अभिवृद्धि गरी सक्षम प्रशासनको रूपमा स्थापित हुन,
- करदाता शिक्षाको माध्यमबाट कर सम्बन्धी विषयका जानकारी गराई कर सहभागिता वृद्धि गर्दै स्रोतको कमी पूर्ति गर्न,
- कर संकलन लागतलाई लागतप्रवाही बनाउँदै करदाताको अधिकारको प्रत्याभूती दिन,
- विश्वव्यापीकरण र खुला बजार नीतिले ल्याएको पूँजी र लगानीको खुला वातावरणबाट स्थापित कारोबारको कराधारको संरक्षण गरी कर संकलनमा वृद्धि गर्न,
- आधुनिक प्रविधि, सीप, क्षमताको विकास गरी कर चुहावट नियन्त्रणबाट कर राजस्वमा थप योगदान गर्न,
- सुशासनको अवधारणा अनुरूप कानूनी शासन, पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सहभागिताको सिद्धान्तको आधारमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सदाचार प्रवर्द्धन गर्न,
- कर प्रशासनलाई आधुनिकीकरण गर्दै अन्तराष्ट्रिय स्तरको कर प्रणालीको मापदण्ड अनुरूपको कार्यप्रणालीद्वारा वैदेशिक लगानी आकर्षित गरी देशमा औद्योगिकीकरण गर्न,
- कर परीक्षणलाई गुणस्तरीय बनाउँदै प्रविधि, सीप, ज्ञान र क्षमताको पूर्ण उपयोग गरी वास्तविक कर निर्धारणको माध्यमबाट सक्षमता अभिवृद्धि गर्ने,

- “समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” को लक्ष्य पुरा गर्न शासकीय प्रबन्ध र प्रभावकारिता वृद्धि गरी स्रोतको व्यवस्थापनबाट टेवा पुऱ्याउन ।

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको क्षेत्र:-

- **कर सम्बन्धी ऐन कानूनमा समसामयिक सुधार र सरलीकरण**

हालको कर प्रणालीलाई लगानीमैत्री बनाउदै पूर्णरूपमा स्वयं कर निर्धारणको माध्यमबाट कर प्रणाली संचालन भैरहेको छ । कर कानूनमा सरलीकरण, लगानीमैत्री कर कानूनको निर्माण, नीतिगत स्पष्टता र स्थिरता, कर कानूनको प्रयोगमा सहजता, करका प्रकृया र प्रावधानहरु करदातामैत्री, करका दरहरु समन्यायिक बनाउदै कर कानूनको समसामयिक सुधार गरी कार्यान्वयनमा एकरूपता ल्याई क्षमता अभिवृद्धि गर्नु अनिवार्य छ । कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिका लागि विभिन्न निर्देशिकाहरुको निर्माण र कार्यान्वयन, कर प्रणाली सुधारको रणनीतिक कार्ययोजना, उच्च स्तरीय कर पूनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन, बजेटमा उल्लेखित विषय र राजस्व नीतिका आधारमा कार्यसम्पादन हुदै आएको छ । कर कानूनलाई अझ बढी प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि कर कानूनलाई स्पष्ट र सरल बनाउदै लैजाने र करका मान्य सिद्धान्तहरुलाई अवलम्बन गर्दै कर कानून तथा नीतिहरुमा निरन्तर सुधार गर्दै क्षमता अभिवृद्धि गर्दै लैजाने देखिन्छ ।

- **संगठनात्मक सुधार र पुर्नसंरचना**

कर प्रशासनको सक्षमता अभिवृद्धिको लागि हालै करदाताको संख्या, कार्यक्षेत्र, कारोवार रकम, भौगोलिक अवस्था र राजस्वको सम्भावित योगदानको अध्ययन विश्लेषणको आधारमा संगठनको स्तरोन्नति र पुर्नसंरचना गरिएको छ । करदाता सेवालाई प्रभावकारी बनाउने र कर परीक्षणलाई गुणस्तरीय बनाउने उद्देश्यले संगठन संरचनाको पुर्नसंरचना गरिएको छ । ठूला करदाताले गर्ने कार्यलाई वर्गिकरण गरी मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको नयां संरचना तयार गरिएको छ भने आन्तरिक राजस्व कार्यालय १, २, ३ लाई खारेज गरिएको छ । करदाता सेवा कार्यालयहरुलाई आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा स्तरोन्नति, नयां आन्तरिक राजस्व कार्यालयको स्थापना र नयां करदाता सेवा कार्यालयको स्थापना गरिएको छ । हाल ठूला करदाता कार्यालय १, मध्यम स्तरीय करदाता कार्यालय १, आन्तरिक राजस्व कार्यालय ३८ र करदाता सेवा कार्यालय १९ गरी कुल ५९ कर कार्यालयहरु स्थापना भएका छन् ।

कर प्रशासनले अपेक्षा गरे अनुसार कर प्रशासनको करदातासंग पहुँच विस्तार गर्ने, निगरानी बढाउने र कर प्रशासनको उपस्थितिले कर प्रशासनको अनुगमन र सेवामा विस्तार भई कर प्रशासनको सक्षमता बढ्दै जाने, करदाताको कर सहभागिता लागतमा कमी ल्याउने, कर संकलन लागतमा कमी ल्याउने र कर प्रशासनको सेवा विस्तार गरी करदाताको पहुँच बढाउने र कारोवारको निगरानी गरी कर चुहावटमा कमी ल्याउने र कर प्रशासनका कार्यहरुलाई आवश्यकता अनुसार प्रभावकारी सेवाप्रवाह र गुणस्तरीय कर परीक्षणमा केन्द्रित गर्दै आर्थिक कारोवारलाई करको दायरा भित्र ल्याई सेवाप्रवाहमा प्रभावकारिता र कर परीक्षणमा गुणस्तरीयता ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

● जनशक्ति व्यवस्थापन र तालिम

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको लागि बाह्य तथा आन्तरिक रूपमा तालिमको व्यवस्था गरी सीप, क्षमता, दक्षता र भावनामा परिवर्तन गरी क्षमता अभिवृद्धिको कार्य हुदै आएको छ । OECD, GIZ, KOICA, JICA लगायत अन्य निकायबाट प्रदान गरिने तालिममा सहभागी गराई सीप र क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने कार्य हुदै आएको छ भने विभाग तथा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रबाट संचालन हुने विभिन्न तालिममा सहभागी बनाई क्षमताको अभिवृद्धि हुदै आएको छ ।

करदाताले आफूले सिकेको सीपलाई कार्यान्वयन गर्ने तालिमहरुलाई नीतिगत भन्दा व्यवहारिक बनाउदै लैजानुपर्ने, तालिमका विषयवस्तुलाई कार्यसंचालनसंग तादम्यता गराउने, कर सहभागिता, कर परीक्षण, अनुसन्धान, पुनरावेदन जस्ता विषयलाई तालिमका विषयवस्तुमा थप गरी क्षमता अभिवृद्धिको मुख्य उद्देश्य बनाउदै लैजानुपर्ने, कार्य सम्पादन र तालिम प्रदान गरिने विषयहरु बीचमा मेल हुने गरी सुधार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

● विद्युतीय सूचना प्रणालीको प्रयोग

कार्यसम्पादनलाई छिटो छरितो बनाउने, समय लागत र गुणस्तरयुक्त बनाउने, सूचनाको शुद्धता बढाउने र आन्तरिक सूचना प्रणालीलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउने प्रतिवेदन प्रणालीलाई समय र लागतको हिसाबले मितव्ययी बनाउने, अभिलेखलाई संक्षेपीकरण र शुद्धतालाई प्रधानता दिने उद्देश्यले विद्युतीय सूचना प्रणालीको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाईएको छ । कार्यप्रणालीमा एकरूपता, सरलता, संक्षेपीकरण गर्दै अभिलेख राख्ने, विश्लेषण गर्ने, प्रतिवेदन गर्ने, जस्ता कार्यहरुलाई विद्युतीय माध्यमबाट गरिने गरी विभिन्न विद्युतीय सूचना प्रणालीलाई अधिकतम प्रयोग गर्ने गरी प्रयोग गरिएको छ । E-Filing, Mismatch, E-Tds, Asycuda, Its, E-ims, Dms, Rims, E-Payment, E-Reporting, E-Recording का माध्यमबाट कर प्रशासनमा विद्युतीय सुशासनको माध्यमबाट कार्यप्रणालीलाई विद्युतीय प्रणाली मैत्री बनाउदै कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी बनाईएको छ ।

कर प्रशासनलाई क्षमता अभिवृद्धि र प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्नको लागि विद्युतीय सूचना प्रणालीको प्रयोग अझ बढाउदै लैजानुपर्ने देखिन्छ । करका प्रकृयाहरुलाई सूचना प्रणालीमा आबद्ध गर्दै परम्परागतरूपमा रहेको कागजी कामहरुलाई विद्युतीय माध्यममा रूपान्तरण गरी कम भन्दा कम कागजी काम प्रयोग गरी समय, लागत, गुणस्तरमा क्षमता अभिवृद्धि गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

कर प्रशासनको जति धेरै तथ्याङ्कमा पहुँच हुन सक्थ्यो यसको प्रभावकारीता बढ्दै जान्छ । करदाताको कारोबारमा पहुँच वृद्धि गर्ने, बैकिङ्ग प्रणालीमा पहुँच बढाउने, दर्ता देखि आयात, निर्यात, खरिद बिक्री स्थान लगायतका सबै क्षेत्रमा विद्युतीय प्रविधिको संजाल तयार गरी करदाताका कारोबारमा र आर्थिक क्रियाकलापमा सहज पहुँच सृजना गरी कर प्रशासनको क्षमतालाई अझ व्यवस्थित गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ ।

● कर परीक्षण

कर परीक्षण गरिने कार्य भनेको करदाताले पेश गरेको विवरण र सो अनुरूपका अभिलेख र कारोवारको जांच छानबिन तथा परीक्षण गर्ने कार्य हो । कर परीक्षणको उद्देश्य करदाताको कारोवारको वास्तविक अवस्था थाहा पाउने नै हो । कर प्रशासनले करदाताले पेश गरेको आय विवरण र लेखालाई कर प्रशासनले जांच गर्ने छानबिन गर्ने र वास्तविक करको दायित्व के हुन सक्छ त्यो बारेमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउने कार्यलाई बुझिन्छ । कर प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि कर परीक्षणका विभिन्न तरीकाहरु Full Audit, Tds Audit, Rapid Audit, EDP Audit, Group Audit, Link Audit, Refund Audit, Cya Audit, Dx Audit जस्ता कर परीक्षण गरी कारोवारको जांचबाट वास्तविकता पत्ता लगाई कर प्रशासनलाई सक्षम बनाउने उपाय अवलम्बन गरिएको छ । जोखिम सूचकहरुको आधारमा करदातालाई छनौट गरी परीक्षणको कार्य सम्पन्न गरिन्छ । कर परीक्षणको माध्यमबाट कर प्रशासनको कार्यक्षमतामा वृद्धि र राजस्व संकलनमा योगदान हुन जान्छ । करदातालाई आफ्नो आय विवरण आफैले तयार गरी पेश गर्न पाउने व्यवस्था भएकोले सो अनुसार लाग्ने वास्तविक कर दायित्वको गणना गरिएको छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा कर प्रशासनबाट जोखिमका आधारमा छनौट गरी जांच तथा छानबिन गरी वास्तविक कर दायित्व यकिन गरिन्छ ।

अझपनि कर परीक्षणको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ । कर कानूनले परिकल्पना गरेको कर निर्धारणको लागि भएका कमजोरीलाई क्रमशः सच्चाउँदै लैजानुपर्ने देखिन्छ । कर प्रशासनमा रहेको जनशक्तिको क्षमता, सीप र धारणामा परिवर्तन ल्याउनको लागि स्वदेशी तथा विदेशी तालिमको व्यवस्था अझ बढाउँदै जानुपर्ने देखिन्छ ।

कर परीक्षणलाई अझ प्रभावकारी र गुणस्तरीय बनाउन परीक्षणमा देखिएका विषयवस्तुमा केन्द्रित रही तालिम छलफल र अन्तरक्रिया चलाउने, अडिट कोर ग्रुप तयार गरी कर परीक्षणको समयमा निस्केका विवादित विषयहरुमा राय दिने, खुल्ला बजार नीति र उदारीकरणले ल्याएको चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न र कराधारको संरक्षण गर्न कर परीक्षणका नयां नयां क्षेत्र पहिल्याउने, कर परीक्षणको क्रममा देखा पर्ने Capital Gain Tax, Divident, Bonus, Gratuity, Long Term Contact, Recovery, Transfer Pricing, Cross Border Trasaction, E-Transaction, Foreign Investment Tax and Dividend, Article 57 Provision, Refund, Sources of Income, Head office Expenses, Multinational Co. account and tax calculation, DTA जस्ता विषयहरुका चुनौतीको सामना गर्नसक्ने गरी कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

● अनुसन्धान र चुहावट नियन्त्रण

कर प्रशासनको महत्वपूर्ण कार्यमध्ये कर चुहावट नियन्त्रण र अनुसन्धान पनि एक हो । आर्थिक क्रियाकलापबाट कारोवारहरुको बढोत्तरी व्यापक हुँदै गएको अवस्थामा कर चुहावट र त्यसको नियन्त्रण पनि महत्वपूर्णहुँदै आएको छ । कर चुहावट नियन्त्रणको लागि अन्य निकायहरु पनि स्थापना भएका

छन् । बढ्दो औद्योगिकीकरणको अवस्थामा हुनसक्ने कर चुहावटलाई विभिन्न प्रविधि र ज्ञान र सीपको माध्यमबाट नियन्त्रण गर्न कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि जरुरी रहेको छ । दर्ता नभई कारोवार गर्ने, कारोवारको लेखा नराख्ने, विवरण पेश नगर्ने, नक्कली कागजात तयार गरी कर छल्ने, गलत लेखा तयार गर्ने, चोरी पैठारी गरी अबैध कारोवार गर्ने, कर छलन विभिन्न निकायसंग सांठगांठ गर्ने, गलत प्रमाण बनाउने, प्रमाण लुकाउने, खुला सीमानाको उपयोग गरी अबैध कारोवार गर्ने लगायतका चुनौतीको सामना गर्नपनि कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि जरुरी छ । क्षमता वृद्धिको लागि खरिद, बिक्री, साहु, आसामीको अभिलेख, Bank statement, Asycuda, Mismatch, Non filer, Refund tax cle. जस्ता विधि र प्रणाली विकास गरी नियन्त्रण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कर चुहावट नियन्त्रणको लागि विद्युतीय सूचना प्रणालीको प्रयोगबाट व्यापकरूपमा कनेक्टीभिटी बढाई सूचना स्रोतमा पहुँच बढाउनुपर्ने देखिन्छ । आर्थिक, व्यापारीक र वित्तीय कारोवार सम्बन्धी सूचना सञ्जाललाई व्यापक बनाई तथ्यांक संकलनको माध्यमबाट कर चुहावट नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसको लागि विभिन्न सम्बन्धित निकायहरुबीचमा समन्वय र सहकार्य गरी कर प्रशासनको क्षमता विकासमा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । दर्ता गर्ने, अनुमति दिने, नियमन गर्ने, कारोवार हुने निकायहरु बीचमा गरिएको सूचना आदान प्रदान र संयुक्त कार्यले कर चुहावट नियन्त्रणमा बल पुग्दछ । कर चुहावट नियन्त्रणको अभिभारा लिएको कर प्रशासनले संभावित चुहावटको सूचकाङ्कको आधारमा नियन्त्रण गर्न विशेष क्षमताको विकास गर्नुपर्दछ । दर्ता गरी विवरण लुकाउने देखि कारोवार नदेखाई चुहावट गर्नेलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउनको लागि प्रविधी, सीप र क्षमताको विकास गरी सक्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

● अनुगमन

कर प्रशासनले बजारमा हुने आर्थिक गतिविधिको बारेमा सुक्ष्म अध्ययन हुन जरुरी छ । नेपालको कर प्रणाली स्वयं कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित भएको छ । पारदर्शी, प्रभावकारी र वैज्ञानिक करको रूपमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको छ । मूल्य अभिवृद्धि करको लेखा स्वयं करदाताले राख्ने हुँदा यो लेखा माथि कर प्रशासनको नियमित अनुगमन आवश्यक छ ।

नियमानुसार दर्ता भए नभएको, कर कानुनको पालना भए नभएको, दर्ता भई कारोवार भएर पनि विवरण पेश गरे नगरेको, इजाजत लिनुपर्ने विषयमा इजाजत लिए नलिएको, नियमानुसार बिल, बिजक प्राप्त तथा जारी गरे नगरेको, नियमानुसार अभिलेख राखे नराखेको, मौज्दातको अवस्था, कर्मचारीको अवस्था तथा कारोवारको अवस्थाको बारेमा जानकारी आवश्यक छ । दर्ता गर्नुपर्ने प्रकृया देखि कर परीक्षण तथा अनुसन्धानमूलक कार्यको लागि अनुगमन एउटा प्रभावकारी माध्यम हो जसको लागि बजार अनुगमन, कर परीक्षण लगायतका विषयहरुमा नियमित बजार अनुगमन हुँदै आएको छ ।

अनुगमन प्रकृत्यालाई जति बढी प्रभावकारी बनायो त्यति नै कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि हुँदै जान्छ । करदाताले गर्ने कारोवार, राख्ने लेखाको बारेमा स्थलगत जानकारी पाउन सकिने माध्यम भनेको

अनुगमन हो । स्वेच्छिक कर सहभागिताको माध्यमबाट कर सहभागिता बढाउने करको नीति अनुसार करमा दर्ता हुने देखि कर परीक्षण गरी आय विवरण करदाता स्वयंले पेश गर्ने प्रणाली भएकोले अनुगमन नहुँदा कर प्रणालीमा अराजकता भई कर कानुनको पालना नहुने र कर सहभागिताको अभावमा कर चुहावट भई राज्यलाई प्राप्त हुने कर संकलन नहुँदा राज्यमा स्रोतको अभाव हुन जान्छ । करप्रणाली स्वयं करप्रणालीमा आधारित भएकोले यसको अनुगमन नियमित हुन सकेन भने कानुन पालनामा नकारात्मक प्रभाव पर्नगई राजस्व प्रशासन असफल हुन सक्दछ । अनुगमन प्रणाली कर प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा अनिवार्य औजारको रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

● सेवा प्रवाह तथा कर संकलनमा प्रभावकारिता

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता गुणस्तरमा सुधार अनिवार्य छ । सेवालाई छिटो छरितो बनाउने, स्वच्छ, पारदर्शी बनाई सेवालाई समय, लागत, गुणस्तरमा सुधार ल्याउन अनिवार्य छ । सुशासनको मुलभूत मान्यतालाई आत्मसात गर्न कार्य प्रणालीलाई पारदर्शी जवाफदेही, कानूनी शासनको आधारमा संचालन गर्नुपर्दछ । कार्यप्रणालीलाई सरल र पारदर्शी बनाउन विद्युतीय प्रविधिको प्रयोगलाई उच्च प्राथमिकतामा राखि ई सिस्टममा लिएको छ । नागरिक बडापत्र, सुभाव पेटीका, सूचना अधिकारीको व्यवस्था, सार्वजनिक सुनुवाई, करदाता शिक्षा तथा अन्तरक्रियाको माध्यमबाट कर प्रशासनको कार्य प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरिएको छ । कर संकलनमा कर सहभागिता अभिलेख राख्ने, विद्युतीय माध्यमबाट रकमको भुक्तानी गर्ने, भुक्तानी अभिलेखलाई विद्युतीय प्रविधिमा आवद्ध गरी शीघ्र सूचना आदानप्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । दर्ता देखि पुनरावेदन गर्न सकिने कार्यलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र स्पष्ट बनाइएको छ । बक्यौता तथा कर संकलनको लागि संकलन भ्रमण गर्ने, समयमा कर भुक्तानी नगर्ने करदातालाई कानूनी कारबाही गर्ने लगायतका कार्यप्रणाली व्यवस्थित गरिएको छ ।

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको लागि सेवाप्रवाहमा अभैपनि कर सम्बन्धी प्रकृयालाई सरल र पारदर्शी बनाउन जरुरी छ । करका प्रकृयाहरुपालना गर्नको लागि करदाता शिक्षा र सचेतना बढाउने, करदाता सेवालाई सूचना प्रविधिमा आवद्ध गरी अनलाइन प्रणालीमा अभ्यस्त बनाउने, करदाता र कर प्रशासनको भौतिक सम्पर्कलाई न्यून गर्दै जाने, कर सहभागिता लागतमा कमी ल्याउन विभिन्न प्रणालीको विकास गर्दै जाने, कर प्रशासनलाई करदातामैत्री बनाउदै जाने र डिजिटल प्रविधिलाई सेवाको मुख्य आधार बनाउदै प्रयोगको शिक्षामा जोड दिने, कतिपय सेवालाई निजी क्षेत्र र करारको माध्यमबाट सम्पन्न गर्दै जाने नीति लिदै जानुपर्ने देखिन्छ ।

● सूचाङ्कमा आधारित आन्तरिक अनुगमन प्रणाली (e-ims)

कर प्रशासनको सक्षमता अभिवृद्धि गर्नको लागि आन्तरिक अनुगमन प्रणालीको विकास गरी विद्युतीय सूचना प्रणालीमा आवद्ध गरी कार्यसम्पादन हुँदै आएको छ । कार्यालयले गर्नुपर्ने कार्यहरुलाई

विभिन्न सूचकाङ्क (Indicator) हरूमा विभाजन गरी कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्ने गरी विकास गरिएको छ । सूचकाङ्कहरूलाई SMART को अवधारणा अनुरूप सरल, मापनयोग्य, प्राप्त गर्न सकिने, न्यायोचित र समयसीमा अनुरूपका गुणहरू संलग्न गरी तयार गरिएको छ । कार्यको प्रकृति अनुरूप प्रतिफलमुखी, गुणस्तरमुखी र समयमुखीको आधारमा वर्गिकरण गरी कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी बनाईएको छ । कार्यालयको लक्ष्य तथा प्रगति, कार्यको गुणस्तर, तुलनात्मक अध्ययन, प्रतिस्पर्धी कार्यको अनुगमन र नियन्त्रण, सुपरिवेक्षण तथा कार्यप्रगतिको बारेमा तुरुन्त जानकारी हुने गरी व्यवस्थापन गरिएको छ । जसले गर्दा बढ्दो कार्यालय संख्या, कार्य प्रगति र हालको अवस्था जानकारी गरी अनुगमनमा नियन्त्रण र निर्देशन र प्रभावकारी कार्यप्रणालीको माध्यमबाट कर प्रशासन सक्षमता अभिवृद्धि गरिएको छ ।

अभूतपनि व्यक्तिगत कार्य विवरणको अभाव, जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको कमी, कार्यबोझ तथा जनशक्ति विश्लेषणको अभाव रहेको सन्दर्भमा आन्तरिक अनुगमन प्रणालीलाई अभूत व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन व्यक्तिगत जिम्मेवारी कार्यबोझको विश्लेषण, गुणस्तरमापन गर्नसकिने गरी सूचकाङ्कहरूको विकास, कार्यप्रति उत्तरदायित्व र जवाफदेहिताको निर्माण गर्दै आन्तरिक अनुगमन प्रणालीलाई अभूत प्रभावकारी बनाउँदै लैजानुपर्ने देखिन्छ ।

अन्त्यमा

कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा विभिन्न सीप, विधि, प्रणाली र प्रविधिको प्रयोगबाट मात्र सम्भव छ । कर प्रशासनमा आउने विभिन्न चुनौतीहरूलाई अवसरको रूपमा लिई कर प्रशासनको क्षमता विकासका लागि विभिन्न विधि र प्रणालीलाई समय सापेक्षरूपमा सुधार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । हालसम्म भएको सुधारका विषयले कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याएको छ भने आगामी दिनमा कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिमा नवीन धारणा, सीप, क्षमता र प्रविधिको उपयुक्त संयोजनको आधारमा विकास गर्दै कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिमा सुधार हुन अनिवार्य रहेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपालको संविधान
२. आयकर ऐन, २०५८
३. मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२
४. अन्तःशुल्क ऐन, २०५८
५. कार्य सम्पादनमा आधारित सूचकाङ्क प्रणाली निर्देशिका (विभिन्न)
६. चौधौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग
५. विभिन्न लेख, स्मारिका, प्रतिवेदन आदि ।

नेपालको मूल्य अभिवृद्धि कर र भारतको जि.एस.टि. का केही समानता र भिन्नताहरू

देवीप्रसाद शर्मा

विषय प्रवेश

नेपालको करको सुधार हेतु २०५४ मंसिर १ गते देखि लागू गरिएको मूल्य अभिवृद्धि कर (मू.अ.कर) ले २१ वर्ष पुरा गरेर २२ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। यस अवधिमा नेपालको मू.अ.करलाई पूर्ण रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन यस सम्बन्धी ऐन नियममा गरिएका विभिन्न कानूनी तथा प्रकृयागत व्यवस्थाहरूमा समयानुकूल परिमार्जनहरू गरी सकेसम्म करदातामैत्री एवम् आधुनिक प्रविधिमैत्री बनाउन खोजिएको देखिन्छ। तर कर विज्ञ डा. रुप खड्काले ऐन नियममा र प्रकृयागत पक्षमा गरिएका कतिपय परिमार्जनहरू मू.अ. करको सर्वमान्य सिद्धान्त विपरित भएको विचार व्यक्त गर्दै आउनु भएको पनि पाइन्छ।

मू.अ.कर लागू गर्ने सार्क देशहरू मध्ये नेपाल तेस्रो मुलुक हो। सार्कका सदस्य राष्ट्रहरू मध्ये पाकिस्तान र बंगलादेशमा नेपालमा भन्दा पहिला नै मू.अ.कर लागू भै सकेको थियो। सार्ककै कतिपय देशहरूले Value Added Tax को नामबाट नभई Goods and Service Tax-GST को नामबाट यो कर लाई कार्यान्वयनमा ल्याएका छन्। सार्कको प्रभावशाली मुलुक भारतले मू.अ.करको सट्टामा वस्तु तथा सेवा कर (Goods and Service Tax-GST) को नामबाट सन् २०१७ को जुलाई १ तारिखबाट यो कर कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। संघीय संरचना बमोजिमको शासन व्यवस्था रहेको भारतमा, केन्द्रले र प्रदेशहरूले परिचालन गर्ने धेरै अप्रत्यक्ष करहरूको सट्टामा एउटै कर लागू हुन पुगेको छ।

भारतले जि.एस.टी.को कार्यान्वयन पश्चात नेपालको आयात निर्यात लगायत समग्र व्यापार व्यवसायमा के कस्तो असर पर्न सक्छ भनी नेपालका सरकारी एवम् निजी क्षेत्रका पदाधिकारीहरूसंग गरेको अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रममा यो पङ्क्तिपरक पनि सहभागी हुने अवसर प्राप्त गरेको थियो। साथै पङ्क्तिपरक नेपालमा मू. अ. कर को प्रारम्भ गर्ने बखतमा तत्कालिन मूल्य अभिवृद्धि कर विभागमा कार्यरत रहेको र हालसम्म सोहीको प्रशासन गर्ने निकायहरूसंग सम्बन्धित रहि भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। पदीय जिम्मेवारी वहनको क्रममा संचालित तालिम तथा अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा सहभागी हुँदा प्राप्त गरेका विभिन्न पाठ्य सामाग्री तथा कार्यपत्रहरू, कर सम्बन्धी विज्ञहरूबाट लिखित रचना एवम् प्रकाशनहरू

प्रमुख कर अधिकृत, ठूला करदाता कार्यालय।

र जि.एस.टी. विषयमा भारतीय कर प्रशासनका पदाधिकारीहरु संग गरिएको अन्तरक्रियाको अवसरमा प्राप्त सामाग्रीहरुमा आधारित रहेर यी दुई नामका कर मा रहेका समानता र भिन्नताका केही बुदाहरु समेटेर यो आलेख तयार पार्ने कोशिस गरेको छु ।

समानता र भिन्नताहरु

भारतले जि.एस.टी.कार्यान्वयनमा ल्याएपछि निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिमुलक संस्थाका केही पदाधिकारी तथ प्रभावशाली व्यक्तित्वहरुले नेपालमा पनि मू.अ.करको सट्टामा जि.एस.टी लगाउनु पर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका समाचार प्रकाशित भएका थिए । यस्ता समाचारलाई सम्बोधन हुने गरी, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कर विज्ञको रुपमा परिचित डा. रुप खड्काले मू.अ.कर र जि.एस.टी. दुई अलग अलग कर नभै एउटै हुनु, केवल नामको मात्र फरक हो भन्ने विचार विभिन्न आलेखहरु मार्फत व्यक्त गर्नु भएको पाइन्छ । वास्तवमै नेपालले कार्यान्वयनमा ल्याएको मू.अ.कर र भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टी.को सिद्धान्तमा कुनै भिन्नता देखिदैन, समानता छ । तर केही प्रकृयागत व्यवस्थाहरुमा भने भिन्नताहरु रहेका पाइन्छन् । यस्ता समानता र भिन्नताका केही प्रमुख बुँदाहरु यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् ।

समानताहरु

नेपालले कार्यान्वयनमा ल्याएको मू.अ.कर अथवा भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टी. दुवै गन्तव्य सिद्धान्तमा आधारित अप्रत्यक्ष प्रकृतिका कर हुन् । वस्तु वा सेवाको अन्तिम उपयोग जुन स्थान वा जो उपभोक्ताले गर्ने हो सोही व्यक्तिले करको भार वहन गर्ने हुन्छ । करको नाम जे भए पनि वस्तु वा सेवाको उपभोगमा यो करको भार वहन गर्नुपर्ने हुन्छ । जसरी मालवस्तु तथा सेवा, उत्पादन वा पैठारी तहबाट विभिन्न तह हुँदै उपभोक्तामा पुग्दछ त्यसरी नै करको भार पनि क्रमशः सदैँ सदैँ उपभोक्तासम्म पुग्दछ । वस्तु वा सेवाको उत्पादन तथा वितरण प्रकृयाका विभिन्न तहमा यो कर संकलन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो कर लगाउने आधार भनेको वस्तु वा सेवाको कारोवार मूल्य र त्यसमा हुने मूल्यको अभिवृद्धि हो । वस्तु वा सेवाको खरिद वा पैठारीमा र त्यसको विक्रीमा यो कर आकर्षित हुन्छ ।

यस करको संकलन कर प्रशासनमा दर्ता भएका करदाताहरुले गर्दछन् । कर प्रशासनमा दर्ता भएका करदाताले वस्तु वा सेवाको विक्री गर्दा संकलन गरेको कर रकममा आफूले मालवस्तु वा सेवा खरिद गर्दा तिरेको कर कट्टा गरी बाँकी रहेको रकम मात्र सरकारलाई बुझाउने गर्छन् । यसरी खरिदमा तिरेको कर क्रेडिट लिन पाउने सुविधा नै यस कर को प्रमुख विशेषता हो । यसरी हेर्दा करदाताले कुनै पनि मालवस्तु वा सेवाको कारोवार गर्दा खरिद मूल्यबाट विक्री मूल्यमा गरेको मूल्यको अभिवृद्धिमा संकलन गर्ने कर मात्र राजस्वमा दाखिला गर्नुपर्ने हुन्छ । यो करको अर्को विशेषता भनेको कर माथि कर नलाग्ने र करको कारणबाट मालवस्तु वा सेवाको मूल्य नबढ्ने हो ।

नेपालको मू.अ.कर मा दर्ता हुने करदाताले खरिद विक्रीको कारोवार गर्दा कर विजकको माध्यमबाट गर्नुपर्ने र तोकिएको ढाँचामा लेखा राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । सोही व्यवस्था भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको

जि.एस.टि मा पनि रहेको पाइन्छ । मू.अ.कर वा जि.एस.टि.मा दर्ता भएका करदाताले आफूले गर्ने खरिद विक्रीको कर विजक लिने दिने गर्ने अनिवार्य शर्त हो । कर विजकको अभावमा कारोवारको यथार्थ अभिलेख नहुने, खरिद विक्री कार्यको प्रमाणित नहुने, कर कट्टी गर्ने प्रमाण र आधार नहुने, सरकारलाई बुझाउनु पर्ने राजस्व चुहावट हुने सक्ने र करदाताको आर्थिक कारोवार पारदर्शी नभई छाया अर्थतन्त्रको सृजना हुने अवस्था बन्दछ ।

नेपालको मू.अ.कर र भारतको जि.एस.टि. ले आफ्नो देशबाट हुने मालवस्तु वा सेवाको निर्यातमा शुन्य दरको कर लाग्ने समान व्यवस्था गरेका छन् । त्यसै गरी आफूले विक्रीमा संकलन गरेको करबाट खरिदमा तिरेको कर कट्टा गर्दा पुरै कट्टा नभई निश्चित अवधिसम्म क्रेडिट बाँकी रही रहेमा कर प्रशासनबाट फिर्ता पाउने व्यवस्था रहेको छ । यसका अतिरिक्त करदाताले आफूले गरेको कारोवारको लेखा राखि कारोवारको आधारमा प्रत्येक कर अवधिको कर स्वयम् निर्धारण गरी सो को विवरण र कर रकम कर प्रशासनमा बुझाउनु पर्ने व्यवस्थामा पनि समानता देखिन्छ । यी दुवै नामका कर को पहिलो कर अधिकृत भनेको करदाता स्वयम् नै हो । नेपालको मू.अ.कर र भारतको जि.एस.टि.का बीच प्रमुख रुपमा उल्लेखित सैद्धान्तिक समानताहरु रहेको पाइन्छ ।

भिन्नताहरु

कर को नाम मू.अ.कर वा जि.एस.टि जे भए पनि अप्रत्यक्ष कर को सिद्धान्तमा उल्लेखित समानता हुँदा हुँदै पनि प्रकृयागत पक्षमा र व्यवहारिक ढंगमा नेपालले कार्यान्वयनमा ल्याएको मू.अ.कर र भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टि का बीचमा केही भिन्नताहरु रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताका केही वुँदाहरु यहाँ उल्लेख गरिएका छन् ।

नेपालमा २०५४ सालमा मू.अ.कर लागू गर्ने क्रममा संविधानमा कुनै परिवर्तन वा संशोधन गर्ने परेको थिएन तर भारत संघीय शासन व्यवस्था अपनाएको मुलुक भएको र केन्द्र तथा प्रदेशहरुले परिचालन गर्ने करका नामहरु संविधानमै उल्लेख भएकोले जि.एस.टि लागू गर्न भारतको संविधानको १०१ औं संशोधन गरेर मात्र संभव भएको हो ।

नेपालमा मू.अ.कर लागू गरिँदा तत्कालिन विक्री कर, मनोरञ्जन कर, होटल कर र ठेक्का कर गरी चारबटा करलाई विस्थापित गरेर एउटै मू.अ.कर लगाइएको थियो । भारतमा जि.एस.टि. लागू गर्ने क्रममा केन्द्रिय सरकारले प्रशासन गर्ने ८ बटा र राज्य सरकारहरुले प्रशासन गर्ने ९ बटा अप्रत्यक्ष करहरु गरी १७ बटा करहरु विस्थापन गरी एउटै जि.एस.टि. लागू गरिएको हो ।

नेपालमा मू.अ.कर सबै मालवस्तु तथा सेवामा लागू हुदैन । मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को अनुसूची १ मा परेका आधारभूत र अत्यावश्यक मालवस्तु तथा सेवामा यो कर लाग्दैन । सो अनुसूचीमा परेका बाहेकका सबै मालवस्तु तथा सेवाहरुमा यो कर लाग्दछ । भारतले जि.एस.टि. कार्यान्वयनमा ल्याउन तर्जमा गरिएका ऐनहरुमा सो कर नलाग्ने वस्तु वा सेवाको छुट्टै सूची रहेको पाइदैन । तर सरकारले,

जि.एस.टि. काउन्सिलको सिफारिसमा कुनै मालवस्तु वा सेवामा यो कर छुट दिन सक्ने अधिकार ऐनका दफाहरुमा रहेका छन् । भारतका संघीय र प्रदेश सरकारहरुले यही अधिकारको प्रयोग गरेर जि.एस.टि. काउन्सिलको सिफारिसमा धेरै मालवस्तु र सेवाहरुमा यो कर नलाग्ने पटक पटक निर्णय गरेको पाइन्छ ।

भारत सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टि. सम्बन्धी कानूनहरुले करका आधारमा वस्तु तथा विशेष सेवाहरुलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ । जस्तो विदेश निर्यात हुने मालवस्तु तथा सेवाहरु र मुलुक भित्रै आर्थिक क्षेत्रमा गरिने आपूर्ति, नून र अन्नहरुलाई “शुन्य दर”को वर्गमा राखिएको छ । ताजा दूध, ताजा फलफूल, दहि, घोडा बाहेकका जिवित जनावरहरु, रोटी जस्ता आधारभूत धेरै वस्तु र सेवाहरु “करछुट” को वर्गमा रहेका देखिन्छन् । जि.एस.टि. को परिभाषा भित्र मदिरा (Alcoholic Liquor), पाँच प्रकारका पेट्रोलियम उत्पादनहरु (कच्चा पेट्रोलियम, पेट्रोल, डिजेल, ग्यास र हवाई इन्धन) र विद्युतलाई नराखिएकोले यी वस्तु तथा सेवा जि.एस.टि. को “दायरा बाहिर” को वर्गमा परेका छन् फलस्वरुप यी वस्तु तथा सेवामा साविककै अप्रत्यक्ष करहरु लाग्ने देखिन्छ । तर, नेपालमा यसरी वर्ग विभाजन गरिएको छैन ।

नेपालको मू.अ.करको दर लगायत कुनै नीतिगत विषयमा आर्थिक ऐनबाट मू.अ.कर ऐनमै संशोधन गरी र कुनै प्रकृयागत कुरामा आर्थिक ऐन वा मू.अ.कर ऐनको अधिकार बमोजिम नेपाल सरकार वा आन्तरिक राजस्व विभागले निर्णय गर्ने प्रचलन छ । तर भारतको जि.एस.टि.का हरेक विषयमा सरकारले निर्णय लिनु पर्दा केन्द्रिय अर्थ मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन भएको जि.एस.टि. काउन्सिलको परामर्श तथा सुझावको आधारमा मात्र निर्णय लिने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा मू.अ.करको एकल दर हाल १३ प्रतिशत रहेको छ । शुरुमा १० प्रतिशत थियो । भारतमा जि.एस.टि.को शुन्य, ५, १२, १८ र २८ प्रतिशतका दरहरु रहेको पाइन्छ । करका दरहरु धेरै हुनु भनेको करको प्रशासन गर्न तथा करदाताले यसको पालना गर्न र लेखा राख्ने कार्यमा जटिलता हुनु हो । यसका साथै हिरा, मोती, पन्ना, सुन, चाँदी जस्ता बहुमुल्य धातु एवम् पत्थर र नक्कली गहनाहरुमा यी दरहरुको सट्टामा छुट्टै दरले कर लाग्ने व्यवस्था रहेकोले करदाताहरुलाई यसको परिपालनामा जटिलता देखिन्छ ।

नेपालमा मू.अ.कर ऐन, २०५२ को अनुसूची १ मा करछुटका वस्तु तथा सेवाको सूची रहेको र अनुसूची २ मा शुन्य दरको व्यवस्था रहेको छ । तर भारतको जि.एस.टि सम्बन्धी ऐनहरुमा यस्तो कर छुटको सूची रहेको पाइदैन । जि.एस.टि काउन्सिलको सिफारिसमा सरकारले अधिक वस्तु तथा सेवाहरुमा करछुट दिएको छ तर एकिकृत सूची देखिदैन । साथै केही करयोग्य वस्तुहरु र सेवाहरु करको परिभाषा र दायरामा समेटिएका छैनन् भने केहीलाई आन्तरिक विक्री मै शुन्य दरको समुहमा राखिएको छ । यस्तो व्यवस्थाले यस करको प्रशासन गर्न, करदाताबाट परिपालना गर्न र जिज्ञासुलाई जानकारी पाउन जटिल रहेको देखिन्छ ।

नेपालको मू.अ.करमा वार्षिक रु. २० लाखको कारोवार गरेका व्यवसायी अनिवार्य रुपमा दर्ता हुनु पर्ने प्रावधान रहेकोमा विगत केही वर्षदेखि त्यो सीमा बढेर रु. ५० लाख भएको छ । वस्तुको कारोवार

गर्ने करदाताको लागि यो सीमा बढे तापनि सेवाको कारोवार गर्ने व्यवसायीका लागि रु. २० लाख नै रहेको छ । सरकारी निकायलाई आपूर्ति गर्ने, विदेशबाट पैठारी गर्ने करदाता एवम् सरकारले तोकेका केही वस्तु तथा सेवाको कारोवार गर्ने बाहेकका करदाताले यो सीमा भन्दा कमको वार्षिक कारोवार गर्ने भएमा स्वैच्छिक रुपमा मू.अ.करमा दर्ता हुन पाउने व्यवस्था रहेको छ । तर, भारतमा सबै कारोवारीका लागि भा.रु. २० लाखको एकल सीमा रहेको छ । अझ केही उत्तर पूर्वी राज्यहरुमा त यस्तो सीमा भा.रु. १० लाखको रहेको छ ।

नेपालको मू.अ.करमा दर्ता भएका करदाताहरुले मात्र मू.अ.कर ऐन तथा नियममा गरिएको व्यवस्था बमोजिम लेखा राख्ने, विवरण र त्यस अनुरूपको कर बुझाउने जस्ता औपचारिकताहरु पुरा गर्नु पर्दछ । भारतको जि.एस.टि.मा सबै व्यवसायीहरु दर्ता हुनु पर्ने तर वार्षिक भा.रु. ५० लाख सम्मको कारोवार हुने साना करदाताहरुले खरिदमा तिरेको कर क्रेडिट नपाउने गरी वार्षिक निश्चित प्रतिशत कारोवार कर तिर्ने योजना (Composition Scheme) को छनौट गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तर, नेपालमा मू.अ.करमा दर्ता भएकाको लागि कारोवारमा आधारित कर बुझाउने र खरिदमा तिरेको कर क्रेडिट नपाउने व्यवस्था रहेको छैन ।

नेपालमा मू.अ.करमा दर्ता भएको करदाताले प्राप्त गरेको दर्ता नम्बरबाटै कारोवार गर्ने गरी कर कार्यालयमा जानकारी गराएर देशभरमा जति सुकै शाखाहरुको स्थापना गर्न सक्छ । तर, भारतमा एक प्रदेशमा प्राप्त गरेको जि.एस.टि. नम्बरबाट कारोवार गर्ने गरी अर्को प्रदेशमा शाखा खोल्न पाइदैन । अर्को प्रदेशमा छुट्टै दर्ता गर्नुने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा मू.अ.कर ऐन बमोजिम कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोवार गर्नेले मात्र करदाताको रुपमा दर्ता गर्न पर्दछ । कर छुट भएका मालवस्तु वा सेवाको कारोवार गर्ने, विदेशी नियोग तथा सरकारी निकायहरुले दर्ता गरि रहनु पर्दैन । तर भारतले लागू गरेको जि.एस.टि. मा सबै प्रकारका व्यवसायीहरु, सरकारी निकायहरु, विदेशी नियोगहरु र भारत स्थित संयुक्त राष्ट्र संघका अंगहरु समेत दर्ता गरी निधिति प्रकृतिको दर्ता नम्बर प्राप्त गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

नेपालको मू.अ.करमा दर्ता भएको करदाताले प्रत्येक कर अवधिको लागि एउटा कर विवरण पेश गरे पुग्दछ । यसैबाट वार्षिक हिसाब निस्कने र मू.अ.कर प्रयोजनका लागि छुट्टै वार्षिक विवरण पेश गरिरहनु पर्दैन । तर भारतमा जि.एस.टि.मा दर्ता भएका व्यवसायिले प्रत्येक कर अवधिको विवरणको अतिरिक्त वार्षिक विवरण पनि भर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यस्तो वार्षिक विवरण एक पटक पेश गरे पछि संशोधन गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

नेपालको मू.अ.करमा दर्ता भएको करदाताले व्यक्तिगत प्रयोग हुन सक्ने बाहेक सबै प्रकारका वस्तु तथा सेवाको खरिदमा तिरेको कर क्रेडिट लिन पाउँछ । व्यापारिक प्रयोजन र पूँजीगत प्रयोजन भनेर विभेद गर्ने गरेको छैन । तर, भारतको जि.एस.टि. मा खरिदमा तिरेको सबै कर क्रेडिट लिन पाइदैन । पूँजीगत सामानमा तिरेको कर किस्तावन्दीमा क्रेडिट लिन पाइन्छ भने खरिद गर्नेले क्रेडिट दावी गरेको

कर बेच्नेले कर विवरणको डेबिटमा समावेश गरेको छ, छैन कम्प्यूटर प्रविधिबाटै दुई महिना भित्रमा भिडान गरे पछि मात्र क्रेडिट दावी मान्य ठहरिन्छ ।

नेपालमा कार्यान्वयनमा रहेको मू.अ.कर मा दर्ता भएका करदाताहरूको अभिलेख, तिनले पेश गर्ने कर विवरण एवम् दाखिला गर्ने कर रकमको अभिलेख यस करको प्रशासन गर्ने निकाय आन्तरिक राजस्व विभागमा रहने गरेको छ । तर, करदाताले जारी गर्ने कर विजकको जानकारी उक्त विभागमा प्राप्त हुने व्यवस्थाको शुरुआत भएको छ । भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टि. को अभिलेख व्यवस्थापनको लागि जि.एस.टि. कार्यजालोको स्थापना गरिएको छ । यो काम केन्द्र सरकार र प्रदेश सरकार मिलेर स्थापना गरेको एक गैर सरकारी गैर नाफामुलक कम्पनीबाट हुने गरेको छ । यो एक यस्तो क्षमतावान कम्पनी हो जसले केन्द्र सरकार, प्रदेश सरकार र करदाता सबैलाई एकै पटक सेवा प्रदान गर्न सक्छ । यही कार्यजालोमा प्रत्येक करदाताले जारी गरेका कर विजकहरू अभिलेख हुन्छन् । खरिद गर्नेले कर विवरणबाट दावी गरेको कर क्रेडिट रकम विक्रेताको कर विवरणको डेबिट तर्फ समावेश छ, छैन रुजु गरेर क्रेडिट दावी गर्नेको करको जाँच गर्न सक्दछ ।

निष्कर्ष

नेपालले कार्यान्वयनमा ल्याएको मू.अ.कर र लामो प्रयास पछि भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टि. नाममा जे भनिए पनि गन्तव्य सिद्धान्तमा आधारित अप्रत्यक्ष कर हो । यो कर वस्तु तथा सेवाको उत्पादनरपैठारीदेखि खुद्रा विक्री तहसम्मका हरेक कारोवारमा हुने मूल्य अभिवृद्धिमा लाग्ने गर्दछ । खरिदमा तिरेको कर विक्रीमा संकलन गरेको करबाट कट्टा गर्न पाइने, करको कारणबाट मूल्य बृद्धि नहुने र कर उपर कर नलाग्ने कर हो । मूल्य अभिवृद्धि करका मान्य सिद्धान्त संग मेल खाने गरी विश्वका कतिपय मुलुकहरूले जि.एस.टि.को नामबाट यो कर लाई कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् । भारतले कार्यान्वयनमा ल्याएको जि.एस.टि. पनि मू.अ.करका अन्तर्राष्ट्रिय मान्य सिद्धान्त अनुरूपकै देखिदा यो पनि मू.अ.कर नै हो भन्न सकिन्छ । तर, कार्यान्वयन तहमा प्रकृयागत केही भिन्नताहरू रहेका छन् ।

विश्वका अधिकांश देशहरूले कार्यान्वयनमा ल्याएको जस्तै नेपालको मू.अ.कर एकल दरको छ तर भारतले शुन्य सहित पाँचबटा करको दर भएको जि.एस.टि. लागू गरेको छ जसको प्रशासन गर्न र करदाताबाट पालन गर्न जटिल देखिन्छ । नेपालमा मू.अ.करको कार्यान्वयनका लागि कुनै निर्णायक मण्डल वा काउन्सिल छैन तर भारतमा जि.एस.टि.का हरेक मुद्दामा छलफल र निर्णय गर्न एक जि.एस.टि काउन्सिलको व्यवस्था रहेको छ । नेपालमा मू.अ.कर नलाग्ने मालवस्तु वा सेवाको जतिसुकै कारोवार गरेपनि दर्ता हुन जरुरी छैन । थ्रेसहोल्ड भन्दा कमको कारोवार गर्नेले स्वेच्छाले दर्ता हुन पाउछन् तर भारतमा जस्तो सुकै मालवस्तु वा सेवाको जतिसुकै रकमको कारोवार गरे पनि दर्ता हुनु जरुरी छ । सरकारी निकाय एवम् विदेशी नियोगहरू समेत दर्ता हुनु जरुरी छ । नेपालमा मू.अ.कर प्रयोजनका लागि वार्षिक विवरण दिनु पर्दैन तर, भारतमा वार्षिक विवरण दिनु पर्ने र दिएको विवरणमा कुनै संशोधन नहुने प्रावधान रहेको र कर क्रेडिट सुविधा लिन कर विजक र विक्रेताको कर विवरण भिडान हुनु पर्ने जस्ता

प्रकृयागत भिन्नताहरु देखिन्छन् । यस्ता प्रकृयागत भिन्नताहरु के के छन् सबै यस आलेखमा चर्चा गर्न सम्भव नभएकोले केही प्रमुख भिन्नताहरु मात्र संक्षेपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।

खडका, डा. रुप, एउटै हुन भ्याट र जि.एस.टि, २०७५ जेठ, <https://www=onlinekhabar=com/>

खडका, डा. रुप, भारतीय जिएसटि एक विश्लेषण , २०७५ जेठ, <https://www=onlinekhabar=com/>

कर बुलेटिन, आन्तरिक राजस्व विभागको मासिक प्रकाशनका विभिन्न अंकहरु, आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट ।

Subedi, Dr. Shanta Raj, Performance of Value Added Tax in Nepal, Jamuna Subba, Sinamanfal Kathmandu, 2017.

The GST Saga, A Story of Extraordinary National Ambition, Ministry of Finance, Government of India.

GST Concept and Status, Central Board of Indirect Taxes and Customs, Department of Revenue, Ministry of Finance, Government of India, July 2018.

Frequently Asked Questions on GST, Central Board of Excise and Customs, Department of Revenue, Ministry of Finance, Government of India, March 2017.

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर परीक्षण: सामान्य जानकारीमूलक सन्देश

✍ पदमकुमार श्रेष्ठ

ठूला करदाता कार्यालयको संगठनात्मक स्वरूप अनुसार कर परीक्षण शाखा अन्तर्गत बैंक तथा फाइनेन्स क्षेत्रको कर परीक्षणको लागि छुट्टै उपशाखा गठन गरी कर परीक्षणको कार्य संचालन भैरहेको छ । राजस्व संकलन एवं कर परीक्षणबाट हुने कर निर्धारणमा उल्लेख्य योगदान रहेको बैंकिङ्ग क्षेत्रको कर परीक्षण कार्य उत्तिकै चुनौतिपूर्ण रहेको छ । कर प्रशासनको संगठनमा बैंकिङ्ग क्षेत्रको कर परीक्षण गर्ने कार्यको अवसर सामान्यतया ठूला करदाता कार्यालय तथा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयमा मात्र हुने भएकोले बैंकको कर परीक्षण कर अधिकृतको लागि नौलो विषय हुन सक्ने अवस्था रहेको छ । अतः बैंकिङ्ग क्षेत्रको कर परीक्षण कार्यमा सहजता ल्याउने उद्देश्यले सामान्य जानकारी दिन मैले बैंकको कर परीक्षण गर्दा देखिएका विषयहरुलाई मध्यनजरमा राखी निम्नअनुसारका बुँदा कर परीक्षणको क्रममा महत्वपूर्ण ठानी यो सन्देशमूलक एवं जानकारीमूलक लेख लेख्ने प्रयास गरेको छु ।

- ❖ सर्वप्रथम करदाताले पेश गरेको आय विवरण Verify भएको छ छैन यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ वित्तीय विवरण र आय विवरणको Reconciliation Sheet भिडान गर्नुपर्ने । वित्तीय विवरणको कुन कुन आय समावेश गरेको र कुन कुन खर्च दावी गरेको छैन यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ वित्तीय विवरणको ह्रास खर्च गणनाको विवरण र आयकर ऐन अनुसारको ह्रास खर्च गणनाको विवरण भिडान गर्नुपर्ने ।
- ❖ नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सुपरिवेक्षण गरी दिइएको निर्देशनको प्रति मांग गर्ने र निर्देशन बमोजिम कुनै समायोजन गरेको छ कि छैन यकिन गर्नुपर्ने । विशेष गरी जोखिम व्यहोर्ने कोष सम्बन्धमा कुनै थप निर्देशन दिइएको छ कि छैन हेर्नुपर्ने ।
- ❖ कर लेखा परीक्षकको Notes to account एवं कर लेखा परीक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने र कर दायित्वमा कुनै असर पर्ने विषय भए हेर्नुपर्ने ।
- ❖ वासलातमा TDS Payable देखाएको रकम कुन वर्षदेखिको बांकी हो, सो रकम दाखिला भए नभएको यकिन गर्नुपर्ने ।

✍ प्रमुख कर अधिकृत ठूला करदाता कार्यालय

❖ कर्जा अपलेखन (Loan write Off) को सूची माग गरी कुन कुन निकायको कर्जा अपलेखन भएको छ र ती निकायले कर्जा अपलेखनलाई कसरी लेखांकन गरेको छ, यकिन गर्नुपर्ने ।

❖ जोखिम व्यहोर्ने कोष (Loan Loss Provision) को गणना

- बैंकहरुले नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन बमोजिम कर्जाको सुरक्षणको लागि जोखिम व्यहोर्ने कोषमा रकम राख्नुपर्ने ।
- आयकर ऐन, २०५८ को दफा ५९(१क) बमोजिम त्यस्तो कोषमा राखेको रकम बापत कुल कर्जाको ५ प्रतिशतसम्म खर्च कट्टी पाउने ।
- कुल कर्जा र कोषमा राखेको रकमको विवरण वित्तीय विवरणको अनुसूची ४.१३ मा हुने व्यवस्था गरेको छ ।
 - कुल कर्जाको ५ प्रतिशत रकम गणना गर्ने ।
 - गत आय वर्षसम्म खर्च लिएको रकम घटाउने ।
 - बढि भए जति यो वर्ष खर्च पाउने ।
 - घटी भए जति रकम आयमा समावेश गर्नुपर्ने ।
- जोखिम व्यहोर्ने कोषबाट फिर्ता रकम अनुसूचि ४.२७ मा हुने । फिर्ता रकम खर्च कट्टी लिएको भए आयमा समावेश गर्नुपर्ने । ५ प्रतिशत सीमाभन्दा बढी खर्चको हकमा खर्च अमान्य (Disallowed) गरेको रकमको हदसम्म फिर्ता बापत आयमा समावेश गर्नु पर्ने ।

Loan Loss Provision Calculation Sheet

सि.नं.	विवरण	रकम
१	गत आ.व.सम्मको खर्चकट्टी लिएको व्यवस्था रकम (अनुसूचि ४.१३)	
२	यस आ.व.मा पुनर्लेखन गरिएको रकम (अनुसूचि ४.१३)	
३	गत आ.व.सम्मको खुद खर्च कट्टी लिएको व्यवस्था रकम (सि.नं. १ - २)	
४	यस आ.व.को अन्त्यमा असूल हुन बाँकी कर्जा (अनुसूचि ४.१३)	
५	आयकर ऐन, २०५८ को दफा ५९(१क) बमोजिम यस आ.व.मा खर्चकट्टी पाउने जम्मा रकम (सि.नं. ४*५%)	
६	नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन अनुसार यस आ.व.मा खर्चकट्टी पाउने जम्मा रकम (अनुसूचि ४.१३)	
७	यस आ.व.मा थप खर्चकट्टी लिएको व्यवस्था रकम (सि.नं. ६ - ३)	
८	यस आ.व.सम्ममा खर्चकट्टी लिएको जम्मा व्यवस्था रकम (सि.नं. ३+७)	

गैह्र वैकिङ्ग सम्पत्तिको जोखिम व्यहोर्ने कोषमा खर्च लेखेको रकम खर्च दावी गर्न नपाउने (आ.व. २०७०।७१ सम्मको हकमा), आ.व. २०७१।७२ देखि खर्च सीमाभित्र रही दावी गर्न पाउने ।

❖ उपदान कोष (Gratuity Fund)

- उपदान कोषमा राख्ने रकमको दायित्व कसरी यकिन गर्ने गरेको छ ?
- उपदान व्यवस्था रकम कहाँ जम्मा गर्ने गरेको छ ? (स्वीकृत अवकाश कोष वा अस्वीकृत अवकाश कोष वा आफैँ) स्पष्ट गर्ने ।
- उपदान व्यवस्था बापत खर्च कट्टी खर्च व्यवस्था गर्दा वा भुक्तानी गर्दा लिने गरेको छ, यकिन गर्नुपर्ने ।
- खर्च व्यवस्था गरेकै अवस्थामा खर्च कट्टी दावी गर्ने गरेकोमा उक्त खर्च व्यवस्था गर्दा उपदान बापत प्रत्येक कर्मचारीको उपदान खर्च दायित्व यकिन गरी स्वीकृत अवकाश कोषमा जम्मा गर्ने गरेको छ भने खर्च कट्टी दिनुपर्ने ।
- विगत आ.व. हरूमा विभिन्न कोषमा व्यवस्था गरेको रकम खर्च कट्टी नलिएको वा नदिएको अवस्थामा उक्त रकम एकमुष्ट स्वीकृत प्राप्त अवकाश कोषमा दाखिला भएको रकम विगत आय वर्षहरुमा आयकर प्रयोजनको लागि खर्च कट्टी नलिएको वा नदिएको भए सो रकम खर्चको रुपमा कट्टी दिनुपर्ने । (प्रशासकिय पुनरावलोकनको निर्णय)
- उपदान भुक्तानीमा १५% TDS गरेको छ छैन यकिन गर्नुपर्ने ।
- स्वीकृत अवकाश कोषमा पठाएको उपदान रकम कर्मचारीको पारिश्रमिक आयमा समावेश गर्नु नपर्ने (Right to receive को यकिनपछि मात्र हुने भएकोले)
- स्वीकृत अवकाश कोषमा राखेको रकममा प्राप्त व्याज आम्दानीमा देखाएको छ कि छैन ? वा रकम दाखिला गर्दा उक्त व्याज रकम कट्टा गरेर पठाएको छ कि छैन ? हेर्नुपर्ने ।

❖ कर्मचारी सहूलियत कर्जा (व्याज गणना आधार) : कर्मचारीलाई सहूलियत दर वा शून्य व्याज दरमा कर्जा सापटी उपलब्ध गराएकोमा फरक व्याज गणना गर्दा देहाय बमोजिम गर्नु उपयुक्त हुने छ ।

- वाणिज्य बैंक तथा विकास बैंकको हकमा कर्जाको औसत व्याज दरलाई आधार लिई फरक व्याज रकम पारिश्रमिक आयमा समावेश गरी कर गणना गर्ने ।
- लघुवित्त तथा सहकारी संस्थाको हकमा नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रकाशित गरेको त्रैमासिक विवरणमा उल्लेख भएको कर्जाको औसत व्याज दरलाई आधार लिई फरक व्याज रकम पारिश्रमिक आयमा समावेश गर्ने ।

❖ बोनस खर्च व्यवस्था

- कुल नाफाको १० प्रतिशत बोनस वापत छुट्टयाइएको रकम खर्च कट्टी पाउने ।
- पछिल्लो आ.व.मा बोनस वापत छुट्टयाइएको रकम कर्मचारीलाई वितरण गरे बराबरको रकम कर्मचारीको पारिश्रमिक आयमा समावेश गरी कर गणना गरे नगरेको यकिन गर्ने ।
- कर्मचारीलाई वितरण गरी बाँकि रकम मध्ये ३० प्रतिशत राष्ट्रियस्तरको कल्याणकारी कोषमा जम्मा गरेको हकमा अघिल्लो वर्षको खर्च कट्टीलाई मान्यता दिने र ७० प्रतिशत रकम प्रतिष्ठानस्तरको कल्याणकारी कोषमा राखेकोमा उक्त अवितरित बोनस रकम आयकर ऐन तथा विभागीय परिपत्र अनुसार भए नभएको यकिन गर्नुपर्ने ।

बोनस व्यवस्था तथा भुक्तानी सम्बन्धी गणना गर्ने विधिको नमूना :

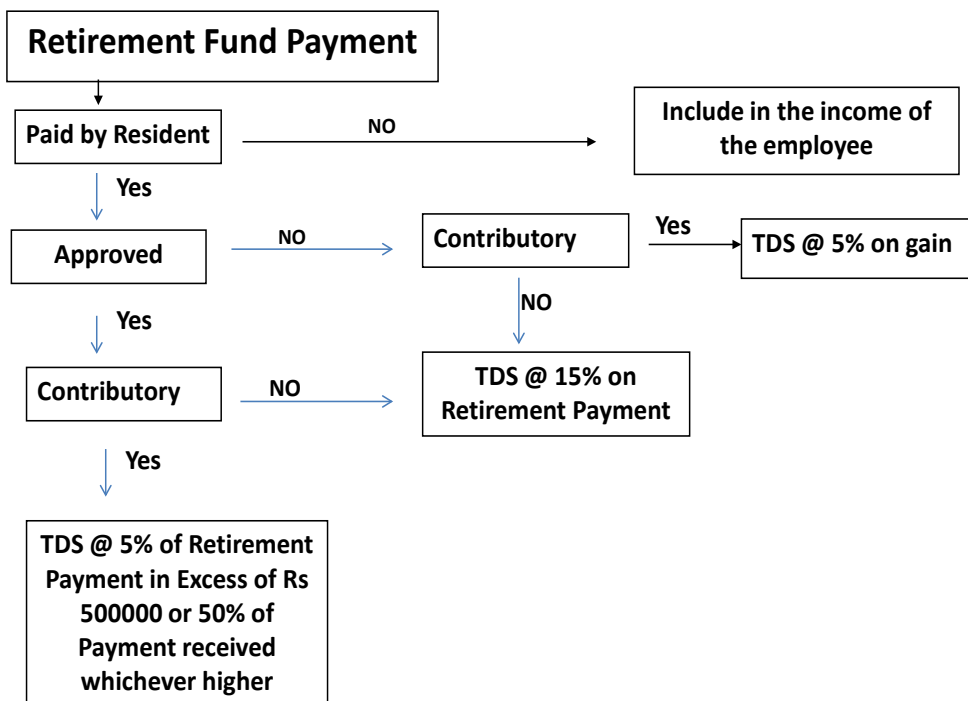
विवरण	रकम रु.
गत आ.व.को वितरण हुन बाँकी बोनस	
यस आ.व.मा व्यवस्था भएको रकम (+)	
यस आ.व.मा वितरण भएको रकम (-)	
यस आ.व.मा राष्ट्रियस्तरको कल्याणकारी कोषमा भुक्तानी गरेको रकम (-)	
यस आ.व.को अन्त्यमा वितरण गर्न बाँकी रकम	

ऋण असूलीका लागि ऋण असूली न्यायाधिकरणमा मुद्दा दायर भएको छ, छैन, मुद्दा फैसलाको विवरण लिई के कति असूल भयो हेर्नुपर्ने ।

❖ अवकाश भुक्तानी

अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने कर

भुक्तानीकर्ता	कर लाग्ने रकम	करको दर
स्वीकृत अवकाश कोष	५० प्रतिशत वा ५ लाख जुन बढी कट्टा गरी बाँकि	५ प्रतिशत
नेपाल सरकार	५० प्रतिशत वा ५ लाख जुन बढी कट्टा गरी बाँकि	५ प्रतिशत
स्वीकृति नलिएका अवकाश कोष (वासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी - योगदान)	५ प्रतिशत
स्वीकृति नलिएका अवकाश कोष (गैर वासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी - योगदान)	आयमा समावेश हुने
रोजगारदाता (नेपाल सरकार बाहेक) Non Contributory Fund	कुल भुक्तानी	१५ प्रतिशत

❖ पोशाक खर्च

- पोशाकले व्यवसायिक उद्देश्य पुरा गरेको र ती पोशाक कार्यालय बाहेक अन्यत्र लगाउन उपयुक्त नभएको अवस्थामा मात्र कर्मचारीको आयमा समावेश गरिनु नपर्ने ।
- नगद बाहेक पोशाक नै खरीद गरी दिएको हकमा कर्मचारीको आयमा समावेश गर्नु नपर्ने ।

❖ लेखा परीक्षण खर्च

- लेखा परीक्षणको क्रममा खाजा, खाना, यातायात वापतको खर्च स्वरूप गरिएको भुक्तानी लेखा परीक्षककै खर्च हुने र सो भुक्तानी लेखा परीक्षकको खर्चको शोधभर्ना मात्र हुने अवस्थामा लेखा परीक्षकको आय मान्नुपर्ने र सो रकममा समेत अग्रिम कर कटौती गर्नुपर्ने ।

❖ Swift सेवा वापत भुक्तानी

- **SWIFT, Reuters** तथा **Software** सेवा विदेशी आपूर्तिकर्ताहरूबाट प्राप्त गरे वापत

रकम भुक्तानीमा मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ८(२) बमोजिम मू.अ.कर असूल गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने ।

- उक्त भुक्तानीमा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ बमोजिम १५ प्रतिशतले कर कटौती गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने ।
- भिसा कार्ड वापत सेवा भुक्तानीको हकमा आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम कर कटौती गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने । उक्त सेवा वित्तीय सेवा भएकोले मू.अ.कर नलाग्ने । (प्रशासकीय पुनरावलोकनको निर्णय)

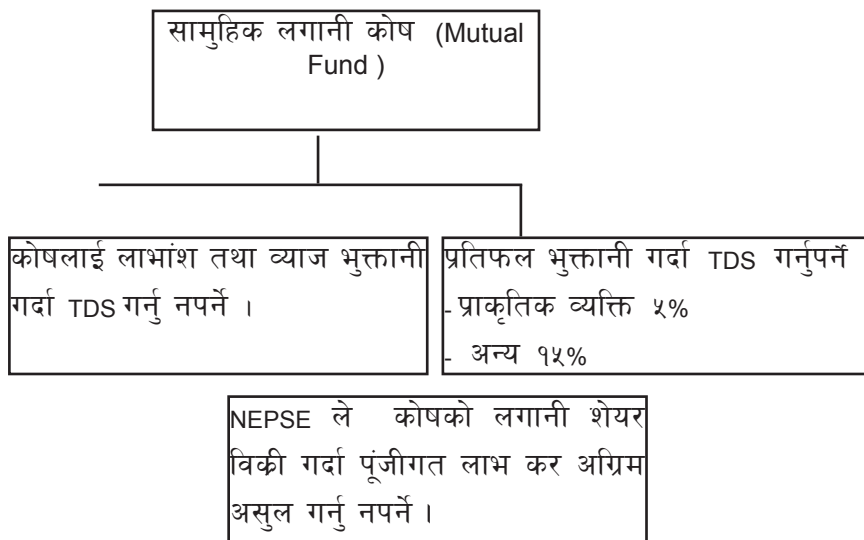
- ❖ **Own Your Vehicle Scheme (OYVS)** अन्तर्गत उपलब्ध गराएको सवारी साधनको खर्चहरू (ह्यास खर्च, मर्मत तथा संभार खर्च, बीमा खर्च) बैकले दावी गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ व्यवसायिक सम्पत्तिको निसर्गमा भएको नोक्सानीलाई खर्चमा दावी गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ व्यवसायिक संरचना निर्माणमा मूल्य अभिवृद्धि कर दाखिला गरे नगरेको यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ विकास ऋणपत्रको आयबाट प्रिमियम वापतको **Amortise** गरेको खर्च घटाई कम व्याज आय देखाएको छ कि यकिन गर्नुपर्ने ।
- ❖ सामुहिक लगानी कोष (म्युच्युअल फन्ड) को कारोबारमा कर सम्बन्धी व्यवस्था (आर्थिक ऐन, २०७० ले थप)

➤ **TDS (Tax Deduction at Source)**

- ✓ कोषबाट प्राकृतिक व्यक्तिलाई वितरण गरिने प्रतिफल रकम भुक्तानीमा ५% का दरले अग्रिम कर कटौती (अन्तिम रुपमा कर कटौती हुने भुक्तानी) गर्नुपर्ने (दफा ८८ (१)(६))
- ✓ कोषबाट प्राकृतिक व्यक्ति वाहेक अन्यलाई प्रतिफल भुक्तानीमा १५% का दरले अन्तिम कर कटौती (अन्तिम रुपमा कर कटौती नहुने) गर्नुपर्ने (दफा ८८(१))
- ✓ कोषलाई भुक्तानी गरिएका लाभांश र व्याजमा अग्रिम कर कटौती गर्नु नपर्ने (दफा ८८(४)(ड))

➤ **TCS (Tax Collection at Source)**

- ✓ कोषद्वारा लगानी गरिएको हितको निःसर्गको हकमा अग्रिम कर असूल गर्न नपर्ने ।

❖ शिक्षा सेवा शुल्क

विदेशी मुद्राको सटही सुविधा उपलब्ध गराउने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले शिक्षण शुल्क वापत विदेशी मुद्राको सटही सुविधा दिँदा त्यस्तो सटही रकममा विगतमा १% र हाल २% शिक्षा सेवा शुल्क असूल उपर गर्नुपर्ने र संकलन गरेको अर्को महिनाको २५ गते भित्रदाखिला गरी सोको विवरण सहितको जानकारी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा पठाउनुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोले कर परीक्षणको क्रममा सोको भिडान गर्नुपर्ने ।

❖ कर परीक्षणका विषयका अतिरिक्त निम्न कागजात तथा प्रतिवेदन माग गरी अध्ययन गर्नुपर्ने ।

- कर लेखा परीक्षकको प्रतिवेदन
- Notes to accounts
- Annual Reports
- AGM Decision
- NRB को निरीक्षण प्रतिवेदन
- अधिल्लो वर्षको कर परीक्षणको प्रतिवेदन र कर निर्धारण भएका विषय
- प्रशासकीय पुनरावलोकनको निर्णय
- राजस्व न्यायाधिकरणको फैसला
- सर्वोच्च अदालतको अनुमतिको अवस्था

निष्कर्ष

आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९ ले बैकिङ्ग व्यवसायलाई भिन्न व्यवसायको रूपमा मानी विशेष कानूनी व्यवस्था गरेको छ । जस अनुसार नगद आधारमा व्याज आय कायम गर्न पाउने, कर्जा नोक्सानी वापत खर्च कट्टी पाउने तथा मर्जर वा एक्जुजिशनमा कर छुट पाउने जस्ता विशेष व्यवस्था रहेको छ । बैंक तथा फाइनान्सको कर परीक्षणको क्रममा यी विशेष व्यवस्थाका सम्बन्धमा कर परिपालना भए नभएको यकिन गर्नुपर्दछ । बैंकहरुको कर परीक्षणबाट माथि उल्लेख भएका विषयहरु जस्तै: OYVS, Development Bond को व्याज आय, कर्जा नोक्सानी व्यवस्था, कर्मचारी सहूलियत कर्जा, अवितरित बोनस, SWIFT, Reuters तथा Software को भुक्तानी, उपदान भुक्तानी, व्यवसायिक संरचना निर्माण, पोशाक खर्च, लेखा परीक्षण खर्च आदि शीर्षकहरुमा कर निर्धारण हुने गरेको छ । कतिपय करदाताहरुले उल्लेखित विषयमा सुधार गरी कर सहभागिता जनाएका छन् भने कतिपय करदाताहरु उक्त कर निर्धारण उपर पुनरावेदनमा गएको अवस्था छ । पुनरावेदनतर्फ पनि करदाताको पक्षमा फैसला भएकोमा कार्यालयले उक्त फैसलामा चित्त नबुझाई सर्वोच्च अदालतमा अनुमति माग गर्ने गरेको, त्यसै गरी कार्यालयको पक्षमा फैसला भएकोमा करदाताले उक्त फैसलामा चित्त नबुझाई सर्वोच्च अदालतमा अनुमति माग गर्ने गरेका छन् । यसरी दुवै तर्फबाट अनुमति माग भएको हुँदा अदालतको फैसला कार्यान्वयनमा समेत ढिलाई भएको पाइएको छ । न्यायिक निकायबाट समय मै मुद्दा फैसला भई फैसला मुताविक कर कानूनमा परिमार्जन गर्न आवश्यक देखिए परिमार्जन गरी कर कानूनको परिपालना गराउन गर्न सके करदाता एवं कार्यालय पुनरावेदन अनुमतिमा जाने एवं कर परीक्षणको अवस्थाबाटै पुनरावेदनमा जाने परिपाटीलाई न्यून गर्न सकिने देखिन्छ । हाल बैंकहरुको लेखा प्रणाली NFRS (Nepal Financial Reporting System) अनुरूप बनाउनु पर्ने हुँदा कर कानून र NFRS बीच पर्न सक्ने प्रभाव सम्बन्धमा दुवै पक्षमा प्रशिक्षणको जरुरी देखिएको छ । ICAN, नेपाल राष्ट्र बैंकसंग समन्वय गरी यस विषयमा छलफल गरी कार्यान्वयन गर्न अपरिहार्य देखिएकोछ ।

सन्दर्भ सामग्री:

आयकर ऐन, २०५८, आयकर नियमावली २०५९

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३

आयकर निर्देशिका, २०६६ (संशोधन समेत)

साल वसाली आर्थिक ऐनहरु ।

विभागीय परिपत्र संग्रहहरु ।

तल्लो तहका सरकारहरुको राजस्व अधिकारहरुको विश्लेषण, विवादका विषय र समाधानका उपायहरु

✍ निर्मल ढकाल

विषय प्रवेश:

एकात्मक राज्य व्यवस्थाको लामो अभ्यास पछि २०७२ असोज ३ गते जारी भएको नेपालको संविधान संगै नेपाल संसदीय गणतन्त्रात्मक मुलुकमा रुपान्तरण भएको छ। नेपालमा बसोवास गर्ने सम्पूर्ण नेपालीका लागि संघीय गणतन्त्रको अभ्यास नौलो र छुट्टै प्रकृतिको रुपमा आएको छ। यसको सफल कार्यान्वयनका लागि गरिने सबै कामहरु सबैका लागि नयाँ र नौला छन्। यस्तो अनुभव विहिनताबाट संघीयता कार्यान्वयन गर्ने काम चुनौती पूर्ण त छुट्टैछ, जोखिमपूर्ण पनि उत्तिकै छ। संघीयता कार्यान्वयन गर्न अवलम्बन गरिएका वित्तीय संघीयताका तत्वहरु मध्ये तल्लो तहका (प्रदेश र स्थानीय) सरकारहरुले करारोपण गरेका करका विवादित विषयहरुले समाजका सबै तह र तप्काको ध्यान खिचेको देखिन्छ। करका सम्बन्धमा देखिएका विवादित विषयवस्तुहरुलाई मुख्य विषय मानी त्यसको विवेचना, समस्या सिर्जनामा उत्प्रेरित गर्ने कारणहरुको खोजी र समाधानका उपायहरु पहिल्याउने हिसावले यो आलेख तयार गरिएको छ।

प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरुको राजस्व अधिकारको विवेचना:

संघीयतालाई कार्यान्वयन गर्न अपनाइने विभिन्न औजारहरु मध्ये वित्तीय संघीयता एक महत्वपूर्ण औजार हो। वित्तीय संघीयतालाई कार्यमा रुपान्तरण गर्न नेपालको संविधानमा तल्लोतहका सरकारहरुलाई राजस्वका अधिकारहरुले सुसज्जित गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा ६० मा “संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउने र ती स्रोतहरुबाट राजस्व उठाउन सक्नेछन्” भन्ने व्यवस्था गरी सबै तहका सरकारहरुले आ(आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्र कर लगाउन र उठाउन सक्ने व्यवस्थाको ग्यारेन्टी गरिएको छ। यसैगरी संविधानको अनुसूची ५, ६ र ८ मा संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको राजस्व अधिकार क्षेत्रका विषयमा किटानी व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालको संविधानको धारा २२०(७) मा जिल्ला सभाको काम कर्तव्य र अधिकारका विषयमा व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारा ७(घ) मा जिल्ला सभाले प्रदेश कानूनबमोजिम तोकिएका अन्य कार्यहरु गर्ने गरी व्यवस्था पनि गरिएको छ। यसरी संविधानले जिल्लासभालाई कार्य तोक्ने गरी कानून बनाउने अधिकार प्रदेश सभालाई दिए तापनि प्रदेश सभाले जिल्ला समन्वय समितिलाई नै कार्यकारिणी

काम गर्ने गरी प्रदेश अन्तर्गतका जिल्लाको निकासी कर उठाउने अधिकार प्रदेश नं. १ को प्रदेश सभाले पारित गरेको आर्थिक ऐन ०७५/७६ ले गरेको देखिन्छ। यो व्यवस्था गरिरहँदा जिल्ला सभा र जिल्ला समन्वय समितिको भेदलाई छुट्याउन सकिएको देखिँदैन।

संघीय राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गरेका प्रायः सबै देशहरूले ती देशको केन्द्रीय आर्थिक नीति तथा राजस्व प्रणालीको आलोकमा मात्र तल्लो तहका सरकारहरूको राजस्व नीति तर्जुमा गर्ने र तल्लो तहका सरकारहरूको राजस्व नीतिले सदैव केन्द्रीय सरकारको आर्थिक नीति तथा राजस्व नीतिलाई परिपूरण गर्ने गरी राजस्व नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने गरिन्छ। यसै सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गर्दै नेपालको संविधानको धारा २२८ (२) ले “स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पूँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश वा स्थानीय तह लाई प्रतिकूल नहुने गरी कानून बनाई कर लगाउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यो संवैधानिक दायित्वलाई चालु आवको आर्थिक ऐन बनाउँदा, सभामा पेश गर्दा र सभाबाट पारित गर्दा प्रायः प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरूले अनदेखा गरेको देखिन्छ। संविधानको यो व्यवस्थालाई अनिवार्य रूपमा पालना नगर्दा ७५३ वटा स्थानीय सरकार र ७ वटै प्रदेश सरकारहरूको राजस्व नीति छुट्टा छुट्टै सरकारको राजस्व नीति जस्तो भएको देखिन्छ।

हाम्रो जस्तो सहकारीमा आधारित संघीय राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गरेका मुलुकहरूले आफ्नो आर्थिक प्रणालीलाई एकीकृत र अभै उन्नत बनाउन मूलतः दुईवटा विषयवस्तुमा ध्यान दिई संवैधानिक व्यवस्था गरिएको हुन्छ। एउटा विभिन्न तहका सरकारहरूको निर्माण र संचालन पश्चात समग्र देशको *economy of scale* ले अभि बढोत्तरी पाउने व्यवस्थालाई ग्यारेन्टी गर्ने र त्यसले समग्र आर्थिक नीतिको कार्यान्वयनमा कुनै सरकारहरूले नकारात्मक असर पर्ने गरी कानूनको निर्माण गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने कामलाई रोक्ने। यसै सिद्धान्तलाई कार्यरूप दिन नेपालको संविधानको धारा २३६ मा “यस संविधानमा आएका जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि एक प्रदेश वा स्थानीय तह बाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तार वा कुनै प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध गर्न वा कुनै कर, मूल्य, शुल्क, दस्तुर वा महसुल लगाउन वा त्यस्तो सेवा वा वस्तुको ढुवानी वा विस्तारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न पाइने छैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको हो। देशभित्र सबै किसिमका वस्तु तथा सेवाको निर्वाध ओसार पसारको ग्यारेन्टी होस् र विभिन्न किसिमका कर तथा गैरकरका प्रावधानले थप लगानी गर्ने वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव नपरोस् भन्ने ध्येयले यो संवैधानिक व्यवस्था गरिएको हो।

प्रदेश सरकारको राजस्व अधिकार (नेपालको संविधानको अनुसूची ६)

घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क र सवारी साधन कर:

यी करहरु सम्पत्ति करका विषयवस्तुहरु हुन् । सम्पत्ति कर सम्पत्ति धारण गरे वापत धारण गर्ने व्यक्ति वा संस्थाबाट उठाउने गरिन्छ । संघीय प्रणाली अवलम्बन हुनु भन्दा अगाडी यी दुवै करहरु केन्द्रीय सरकारले लगाउने र उठाउने गर्दथ्यो भने घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्कको सङ्कलित रकम मध्ये केही प्रतिशत रकम सम्बन्धित जिल्ला विकास समिति तथा नगरपालिकालाई दिने गरिन्थ्यो । तर संघीयताको कार्यान्वयन संगै यी दुवै करहरु केन्द्रीय सरकारको क्षेत्रबाट हस्तान्तरित भइ प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको साझा क्षेत्राधिकारमा गएको छ ।

यी दुवै करले राजस्व संकलनमा ठूलो हिस्सा ओगट्ने भएपनि द्वैध क्षेत्राधिकारमा परेका कारणले करारोपण र प्रशासनमा अन्यौलता सिर्जना हुने हुदा यसलाई विशेष महत्व दिनुपर्ने देखिन्छ । विशेष गरी सरल कार्यान्वयन पद्धतिको विकास गर्ने, कर दायित्व पूर्वानुमान गर्न सकिने गरी कर गणना पद्धति तथा प्रणालीको विकास गर्ने र आउँदा दिनमा कराधार विस्तार गर्न सकिने गरी समग्र प्रशासनलाई व्यवस्थित गरिनु पर्दछ ।

मनोरञ्जन कर र विज्ञापन कर:

यी दुवै किसिमका करहरुले केन्द्रीय कर प्रणालीलाई प्रतिस्थापित गर्ने नभई परिपूरण गर्ने मनसायले मात्र कराधार वितरण गरिएको देखिन्छ । यी दुईको करारोपण र कार्यान्वयनले केन्द्रीय कर प्रणालीलाई लागत (Input) दिई प्रभावकारी कर नीतिको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । चालु वर्षको आर्थिक ऐनले मनोरञ्जन करको दर प्रदेशले लगाउने र गाउँपालिका वा नगरपालिकाले उठाउने गरी कर प्रशासनलाई व्यवस्थित गरेको छ भने विज्ञापनको दरको दर लगाउने र उठाउने दुवै काम गाउँपालिका वा नगरपालिकालाई दिईएको छ । यसरी उठाइएको रकम मध्ये साठी प्रतिशत रकम गाउँपालिका वा नगरपालिकाले आ(आफ्नो संचितकोषमा दाखिला गर्ने र बाँकी चालिस प्रतिशत रकम मासिक रुपमा प्रदेश संचितकोषमा दाखिला गर्ने व्यवस्था समेत चालु संघीय आर्थिक ऐनले मिलाएको छ ।

कृषि आयमा कर:

साविक कर प्रणालीले नसमेटिएको कृषि क्षेत्रलाई संविधानले कृषि आयमा कर लगाउने गरी प्रदेश सरकारलाई तोकिएको छ । यो एक नयाँ विषय पनि भएकाले निश्चित थ्रेसहोल्ड भन्दा माथि कृषि आय गर्नेलाई मात्र कर लगाउने गरी प्रदेश सरकारले कर नीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

सेवा शुल्क दस्तुर र दण्ड जरिवाना:

सेवा शुल्क दस्तुरलाई प्रवाह हुने सेवाको लागत सेवा प्राप्त गर्नेले अनुभूति गर्ने सन्तुष्टिसंग सेवाको मूल्य प्रत्यक्ष रुपमा सम्बन्धित रहनु पर्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित भएर सेवा शुल्क दस्तुरको दर निर्धारण गर्ने गरिन्छ । यसै सिद्धान्तलाई नेपालको संविधान, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

र स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ ले समेत आत्मसाथ गरेको छ। तर सेवा शुल्क दस्तुरको नाममा विभिन्न शीर्षकमा विभिन्न दरहरु किटान गरी राजस्व संकलन कै मुख्य हिस्साको रुपमा कार्यान्वयन गरिदा विभिन्न पालिकाहरुमा करसंग सम्बन्धित विषयहरुमा विवादहरु उत्पन्न थालेको देखिन्छ।

स्थानीय सरकारको राजस्व अधिकार (नेपालको संविधानको अनुसूची (८))

स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर), भूमिकर (मालपोत)

यसमा स्थानीय कर भित्र उल्लेख भएका घरहाल कर बाहेक सबै करहरु सम्पत्ति करसंग सम्बन्धित छन्। सबै किसिमका सम्पत्ति करहरु धारण गर्ने व्यक्ति वा संस्थाबाट कर लगाई उठाउने गरिन्छ। कारोवारमा आधारित नहुने, धारण गरेकै आधारमा मात्र उठाउने यस्ता करहरुको दर निर्धारण गर्दा ध्यान दिनु आवश्यक छ। यसबाट राजस्व संकलन गर्ने हो भने न्यूनतम दर लगाई दायरा विस्तार गर्ने तर्फ यथोचित ध्यान दिनु आवश्यक छ।

यसैगरी घरबहाल करलाई स्थानीय सरकारको एकल काराधिकार रुपमा संविधानमा व्यवस्था गरिएको छाबजार भएको क्षेत्र र बजारोन्मुख क्षेत्रबाट धेरै नै राजस्व संकलन हुने अवसर घर बहाल करको उपयोगबाट प्राप्त हुने देखिन्छ। यसका लागि विगतको घरबहालको दरलाई न्यून गरी दायरा विस्तारमा ध्यान दिन सकियो भने अधिकांश पालिकाको आयस्रोतको भरपर्दो माध्यमको रुपमा घर बहाल कर हुने अवस्था आउने देखिन्छ।

भूमिकर (मालपोत):

सम्पत्ति कर भन्दा भूमिकर (मालपोत) लाई बाहिर राख्नु भनेकै सम्पत्ति करको विषयमा परेका घर जग्गा भन्दा बाहिरको जग्गा जमिनलाई करको दायरामा ल्याउने तर न्यून दरमा साङ्केतिक रुपमा मात्र राजस्व संकलन गर्ने विश्वास लिएको देखिन्छ। चालु वर्षको संघीय आर्थिक ऐनले पनि यसलाई छुट्टै सम्बोधन गरेकाले विगतमा केही नगरपालिकाले सबै घर तथा जग्गालाई सम्पत्ति कर भित्र समावेश गरी विविध दर र मूल्यांकन कायम गरेको अवस्थाबाट बाहिर ल्याउन खोजेको देखिन्छ।

पर्यटन शुल्क:

सम्बन्धित गाउँपालिका वा नगरपालिकाले आफै निर्माण गरेको वा हस्तान्तरण भै आएको पर्यटकीय स्थललाई मर्मत संभार गरी प्रयोग गर्न योग्य बनाइएकोमा पर्यटन शुल्क लगाउन र उठाउन सक्ने गरी संविधानमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। तर चालु आर्थिक वर्षमा विभिन्न गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले विभिन्न स्थान तथा पूर्वाधारहरुमा कर तोकेर पर्यटन शुल्क उठाउन थालेको देखिन्छ।

व्यवसाय कर:

नेपालको संविधानले व्यवसाय कर लगाउन र उठाउन पाउने अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिएको छ। स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ५८ ले गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्र व्यापार, व्यवसाय वा सेवामा पूँजीगत लगानी र आर्थिक कारोवारको आधारमा व्यवसाय कर लगाउने व्यवस्था गरेको छ। सिद्धान्ततः स्थानीय सरकारले लगाउने व्यवसाय कर केन्द्रीय कर नीतिको सहायकको रूपमा काम गर्नु पर्ने भएकाले तीन वटा आधारमा व्यवसाय कर लगाउन कानूनी आधार सिर्जना गर्दा कार्यान्वयनमा समस्या आएको अवस्था छ।

स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ को दफा ११ (घ) मा व्यवस्था भएका स्थानीय कर सेवा शुल्क तथा दस्तुरका बारेमा देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

- संघीय कानून तथा प्रदेश कानूनको अधिनमा रहि अनुसूचीमा उल्लेख भएको करसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन गर्ने
- स्थानीय पूर्वाधार तथा सेवाको शुल्क निर्धारण, संकलन र व्यवस्थापन,
- ट्रेकिङ्ग, क्यानोयिङ्ग, हाइकिङ्ग, बन्जी जम्प, जिप फ्लायर, प्याफिटङ्ग, मोटर बोट, केबुलकार सेवा लगायत अन्य जल तथा स्थल क्षेत्रमा संचालन हुने नविन पर्यटकीय सेवा तथा साहसिक खेलको शुल्क लगाउन उठाउन सक्ने,
- जडिबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर निर्धारण तथा संकलन,
- ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा, माटो, काठ दाउरा, जराजुरी, स्लेट, खरीढुङ्गा आदि प्राकृतिक सबै खानीजन्य वस्तुको विक्रि तथा निकासी शुल्क दस्तुर संकलन,
- सिफारिस, दर्ता, अनुमति, नविकरण आदिको शुल्क दस्तुर निर्धारण र संकलन,
- मालपोत संकलन
- कर तथा सेवा शुल्क सम्बन्धी अन्य कार्य।

यसमा स्थानीय सरकारले आफै निर्माण गरेको वा हस्तान्तरित भएर आएको स्थानीय पूर्वाधार तथा तहले उपलब्ध गराएको सेवाको शुल्क निर्धारण गरी संकलन गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको देखिन्छ। यसरी शुल्क निर्धारण गर्दा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ को दफा ४ मा उल्लेख भए बमोजिम उपलब्ध गराउने वस्तु वा सेवाको लागत संचालन र संभार खर्चलाई आधार मानि निर्धारण गर्नु पर्ने देखिन्छ।

यसैगरी जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर निर्धारण तथा संकलन गर्ने अधिकार यस ऐनले प्राप्त गरे पनि संविधानको अनुसूची ८ मा उल्लेख भएका कराधारमा यी विषय समावेश भएको देखिदैन । तथापि यस ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर निर्धारण र संकलन गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिएको भएपनि जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु करको निकासी कर लिन पाइने देखिदैन । चालु आ.व.को आर्थिक नीतिबाट विभिन्न स्थानीय सरकारले जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु करको निकासी कर पनि लिन सुरु गरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा, माटो, काठ दाउरा, जडीबुटी, स्लेट, खरी ढुङ्गा आदि प्राकृतिक एवं खानीजन्य वस्तुको विक्री तथा निकासी शुल्क दस्तुर संकलन गर्ने अधिकार यस ऐनबाट स्थानीय सरकारले प्राप्त गरेपनि नेपालको विधानको धारा २३६ को व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने देखिन्छ। यसरी संविधानको धारा २३६ संग प्रतिकूल हुने गरी ऐनमा व्यवस्था भएको भएपनि त्यसको कार्यान्वयनमा जाँदा थप कानूनी जटिलता निस्कन्छ, कि भन्ने बारेमा सोच्नु पर्ने देखिन्छ ।

विवादका विषयहरू:

नेपालको संविधानका अनुसूचीहरू, अन्तर(सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, स्थानीय सरकार संचालन ऐन र संघीय आर्थिक ऐन, २०७५ ले गरेका व्यवस्थाहरूलाई मार्गदर्शनका रूपमा लिई प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले कर कानूनको निर्माण गरी करारोपण गर्नु पर्ने बाध्यकारी व्यवस्था छ । यसरी कानून निर्माण गरी कर लगाउनु र उठाउनु पर्नेमा केही प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले कानूनले दिएको आर्थिक अधिकार भित्र प्रवेश नगरी करारोपण गरेको देखिन्छ । प्रदेश नं. १ ले लगाएको निकासी करको व्यवस्था र केही स्थानीय तहहरूले लगाएका विभिन्न नामका सवारी साधन करहरूलाई यस किसिमको विवादको रूपमा लिन सकिन्छ ।

आर्थिक कार्यक्षेत्र भित्र परेका विषयमा अस्वाभाविक दरले कर निर्धारण गर्नु, संघीय ऐनले तोकेको दरलाई अटेर गरी विभिन्न शिर्षकमा थप दरहरू निर्धारण गर्नुजस्ता विषयहरूले प्रायः स्थानीय तहका आर्थिक ऐनमा स्थान पाएको देखिन्छ। फुडलिङ नगरपालिकाले डिटिएच (DTH) सेवा प्रदायक फर्मलाई वार्षिक रु. २०,०००/- का दरले व्यवसाय कर निर्धारण गरेको देखिन्छ। यसरी दर निर्धारण गर्दा त्यसको आधार फराकिलो छ, कि छैन, त्यसबाट परिचालन हुने कर रकमको अनुमान केही पनि गरेको देखिदैन ।

अधिकार पनि छ, करको दर पनि निश्चित गरिएको छ, तर आधारहरू कति फराकिलो छ भन्ने विषयलाई विशेष ध्यान पुऱ्याएको नदेखिँदा त्यस्ता करहरूले विवाद बढाउने तर राजस्व परिचालनमा कुनै उल्लेखिए भूमिका निर्वाह गर्ने कुरा तर्फ ध्यान नदई सम्भाव्यताको विषयलाई ख्यालमा राखिएको देखिएन ।

प्रदेश र स्थानीय तहहरूलाई संविधानले र विषयगत कानूनहरूले कर लगाउने अधिकारले सुसुज्जित गरेको छ । सम्भावित प्रदेश वा गाउँनगरपालिको सभाले कानून बनाएर करारोपण गर्ने पूर्ण अधिकार पाए पनि लगाइएका नयाँ करहरूको औचित्य पुष्टि गर्ने आधारहरूको यथोचित विश्लेषण गरिएको देखिदैन ।

नयाँ क्षेत्रमा करारोपण गर्दा प्राथमिक रुपमा संभावित करदाताको सहमति लिने र निर्णय कार्यान्वयनमा उनीहरूको परिपालनाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ भन्ने विषयले यथोचित स्थान पाएको देखिन्छ। यी प्रक्रियाले वैधता पाउने कानूनी आधार हुदाँ हुदै पनि औचित्य स्थापित गर्ने कुरामा समर्थन पाउन नसकेको देखियो ।

कर लगाउनु मात्र ठूलो कुरा नभई, त्यसले करदातामा पार्ने प्रभाव र कर तिर्न सक्ने क्षमता र राजस्व परिचालनमा त्यसले खेल्ने भूमिकालाई अझ गहन रुपले हेर्नु पर्नेमा त्यसतर्फ ध्यान गएको देखिदैन । सुदुरपश्चिम प्रदेशले लगाएको पूर्वाधार करहरूले लगानीको वातावरण निर्माणमा के भूमिका खेल्छ ? र प्रदेश नं.१ ले लगाएको निकासी करले देश भित्रै प्रवाह हुने वस्तुको व्यापारमा के प्रभाव पार्छ ? भन्ने कुराको कुनै लेखाजोखा गर्न सकेको देखिएन ।

समस्या आउनुका कारण:

एकात्मक रुपमा संचालन भएको मुलुक संघात्मक रुपमा रुपान्तरण हुदाँ सबै किसिमको संरचनामा नयाँपना आउने, पुरानोले प्रतिरोध गर्ने र समयक्रममा स्थिरीकरण भई अलि सन्तुलित र व्यवस्थित देखिने भनेको परिवर्तन व्यवस्थापनको अभिन्न अंग नै हो । देशमा अहिले देखिएको करको विवाद र त्यससंग जोडिएर आएका तमाम सवालहरू समयक्रमसंगै थिगिएर स्थिरीकरणको प्रक्रियामा जान्छन् नै । तथापि आज यो समस्या देखिनुमा परिवर्तनसंग अनिवार्य आउने तत्वहरू भन्दा बाहेक पनि केही कारणहरू अवश्य छन् यी कारणहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- क) पहिलो, विगत १५ वर्षदेखिको जनप्रतिनिधी विहिनको रुपमा स्थानीय निकाय संचालनमा आउँदा कर्मचारीले नेतृत्व गर्नुको विकल्प थिएन । तोकिएको काम गर्न नियुक्त भएको कर्मचारीले स्थानीय निकाय चलाउँदा भएका कुराधारलाई उपयोग गर्ने, थप कुराधारका क्षेत्रहरू खोज्ने र भएका दरहरूलाई परिमार्जन गरेर समय सान्दर्भिक कार्यहरू प्रायः भएनन् । तसर्थ यसले गर्दा आम जनतामा कर तिर्नु पर्छ भन्ने संस्कार पट्टकै विकास भएन । यसरी हिजोको समयमा कर सहभागिता नजनाई बसेको अवस्थामा आज करको दायरामा आउनु पर्दा थोरै छट्पटी भएको देखिन्छ । यसै गरी हिजोको एकात्मक राज्य व्यवस्थाबाट संघीय राज्य व्यवस्थापनमा रुपान्तरण हुदाँ थोरै कर तिर्नुपर्ने अवस्था आउँछ भन्ने आम मानिसमा सचेतना नहुनु ।
- ख) दोस्रो, संविधानले दिएका करका आधारहरूको जानकारी तथा कानूनले दिएको करका अधिकारको विषयमा यथेष्ट प्रचार प्रसार नहुनु र लगाइएका करका विषयमा पूर्ण जानकारी विना पत्रपत्रिका तथा मिडियाका विभिन्न माध्यमहरूका अपुष्ट समाचारहरू प्रकाशन हुदा सानो विषय पनि ठूलो हुनु ।
- ग) तेस्रो, स्थानीय सरकार नै भए पनि त्यहाँ राजनीतिक नेतृत्व र प्रशासनिक नेतृत्वको पूर्ण सहयोग र सहकार्यमा मात्र सरकार संचालनलाई चुस्त, दुरुस्त र कामयावी बनाउन सकिन्छ । तर अहिलेको अवस्था भनेको सबै स्थानीय तहका प्रमुख पदमा प्रशासनिक नेतृत्व पाउन सकिएको छैन भने

जहाँ जहाँ प्रमुखहरु पुगेका छन् तिनीहरु पनि समग्र सरकार संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने आर्थिक नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन गर्ने सीप र कौशल भएका एकदमै न्यून छन् । त्यसै गरी राजनीतिक नेतृत्व पनि लामो समय पछि जनताको अभिमत पाएर आएको, धेरै किसिमका वाचा बन्धन तथा प्रतिवद्बताको डोरीमा त बाँधिएका छन् तर त्यसलाई कार्यमा रुपान्तरण गर्ने प्रक्रियाका बारेमा अनभिज्ञ छन भने सरकार संचालनका सीप र कौशलमा सर्वथा नयाँ नौलो छन् । यी दुवैलाई यथोचित रुपमा दीक्षित गर्ने कार्य समयमा हुन नसक्नु।

- घ) चौथो, एकातिर कानूनमा व्यवस्था भएका विषयमा प्रचार प्रसार गर्न सकिएन भने अर्कातिर एउटा कानूनले अर्को कानूनलाई निषेध गर्ने जस्ता अवस्था सिर्जना हुँदा थप अन्यौलता सिर्जना हुनु । उदाहरणको लागि संविधानले सम्पत्ति कर मात्रै भन्छ तर स्थानीय सरकार संचालन ऐनले एकिकृत सम्पत्ति कर भन्छ ।
- ङ) पाँचौ, गाउँ गाउँमा सिंहदरवार भन्ने नाराले सबै स्थानीय सरकारहरु कुनै बन्धनविना मुक्त, स्वतन्त्र, स्वायत्त सरकार हुन भन्ने भावना सिर्जना गर्न सहयोग गर्यो। यस्तो भावनाका सिर्जनाले गर्दा आफूले बनाउने कानून नीति नियमले संघीय सरकारका कानून र प्रदेशको कानूनको प्रतिकुल हुन्छ हुँदैन भन्ने ध्यान पुग्नै सकेन । विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरुले गाउँ गाउँमा गएर स्थानीय सरकारले जे पनि गर्न सक्छ, कसैले रोक तोक गर्दैन भन्ने शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यले पनि यसमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नु ।
- च) छैटौँ, संघीय सरकारीको पूर्व तयारी पनि पर्याप्त रहेनाभए गरेका कामहरुवाट पनि द्विविधा सिर्जना हुनु । उदाहरणको लागि कर सम्बन्धी विषयमा बनाइएका मोडेल कानून स्वयंले नै द्विविधा उत्पन्न गराएको अवस्था देखियो। मोडेल कर कानूनले स्थानीय कर प्रणालीले केन्द्रीय कर प्रणालीको परिपूरकको रुपमा काम गर्नु पर्नेमा समानान्तर कर प्रणालीको रुपमा स्वीकार गरेको अवस्था देखियो ।
- छ) सातौँ, संघियता अवलम्बन गरेको मुलुकहरुको बारेमा लेखिएका साहित्य अध्ययन गर्दा दुई वटा कुराहरु सर्वमान्य रुपमा देखिन्छन् । पहिलो, खर्चिलो संघीयतामा राजस्वको अधिकार केन्द्रमुखी हुन्छ, खर्चको अधिकार तल्लो तहका सरकारमुखी हुन्छन् र दोस्रो तल्लो तहका सरकारहरुमा वित्तीय स्रोतका लागि केन्द्रको मुख ताक्ने प्रवृत्ति बढि देखिन्छ, किनकि स्थानीय सरकारका नेतृत्वले समय समयमा चुनावमा जानु पर्ने भएकोले आफ्ना जनतालाई कर लगाएर दुःख दिन चाहदैनन्, तर नेपालमा दोस्रो सिद्धान्तले काम नगरेको वा नेपालको लागि त्यो मान्यता ठिक नभएको हो निरर्थकै गर्न गाह्रो भएको छ । अधिकांश स्थानीय सरकारहरुले दायरा नभएको क्षेत्रमा कर लगाएका र दायरा भएको क्षेत्रमा पनि बढी दरमा कर लगाउन र उठाउन शुरु गरेको देखिन्छ ।

ज) आठौं, संघीय सरकारका मन्त्रालयहरुको समन्वयात्मक रुपमा नेतृत्व विकास र सीप हस्तान्तरण सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमहरु संचालन गरी सरकार संचालनको लागि अत्यावश्यक सीप हस्तान्तरण गर्नु पर्नेमा त्यो काम हुन सकेन । यसले गर्दा पनि सामान्य प्रकृतिका गल्ति, कमजोरी भई ठूलो मुद्दाको विषय बनिरहेको देखिनु।

समाधानको उपाय:

अघिल्ला प्रकरणहरुमा उल्लेख भएका विवादका विषयहरु र विवाद सिर्जनामा भूमिका निर्वाह गर्ने कारणहरुलाई विश्लेषण गर्दा चालु आर्थिक वर्षमा मात्र नभई आगामी आर्थिक वर्षहरुमा पनि यस्ता समस्याहरु पुनरावृत्ति हुने अवस्था देखिएकाले देहाय बमोजिमका विवाद समाधानका उपायहरुलाई अविलम्ब अवलम्बन गर्नु मनासिव देखिन्छ ।

क) सम्पत्ति कर:-

- एकीकृत सम्पत्ति कर उठाउन प्रचलित कानून बमोजिम नमिल्ने भएकोले तत्काल स्थगन गर्ने
- चालु आ.व. को आर्थिक ऐन ले व्यवस्था गरे बमोजिम सम्पत्ति कर लगाउन र उठाउन शुरू गर्ने
- आर्थिक वर्ष सुरु देखि अहिले सम्मको समयमा एकीकृत सम्पत्ति कर तिरिसकेका सेवा ग्राहिको कर समायोजन गर्ने व्यवस्था गर्ने
- प्रचलित कानूनले सम्पत्ति कर मात्र उठाउन निषेध गरेकोले सम्पत्ति कर उठाउन नसकिने जग्गामा भूमिकर (मालपोत) उठाउने व्यवस्था तत्काल शुरू गर्ने।
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ (संसोधन सहित) दफा ५५(चालू आर्थिक ऐनले संसोधन गरेको) को ३(ख) “घर र जग्गाको प्रचलित बजार मूल्य तथा घरको हकमा ह्रास मूल्य” (लाई) तत्काल खारेज गरी न्यायोचित मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास गर्ने, (किनकि सम्पत्तिको बजार मूल्य भनेको मनमनै हिसाव गरेको मूल्य हो। यसो गरियो भने साना सेवाग्राहीहरुले जग्गा बेचेर सम्पत्ति कर तिर्ने दिन आउन धेरै कुर्नु पर्दैन)
- दफा ५५ को स्पष्टीकरण “.....” खारेज गर्ने र अन्य उपयुक्त विषय समावेस गर्ने,

ख) भूमिकर (मालपोत):-

- विगत २ (दुई) आर्थिक वर्षको मालपोतको दर भन्दा बढिमा ५० प्रतिशत भन्दा बढी बढाउन नपाउने गरी कानूनी बन्देज सिर्जना गर्ने
- आ.व. ०७६/०७७ को आर्थिक नीति तर्जा तर्जुमा गर्दा जग्गाको यथार्थ मूल्य प्रतिविम्बित हुने गरि मूल्य निर्धारण गरी मालपोत दर निर्धारण गर्न तयारी गर्ने।

ग) घर जग्गा बहाल कर:-

- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ५७ मा “.....वा सस्थाले” भन्ने शब्द हटाई दफालाई संसोधन गर्ने, किनकि संस्थाले बहाल बाट प्राप्त गरेको आम्दानीलाई आयको रुपमा देखाई केन्द्रीय सरकारलाई आयकर तिर्नु पर्ने भएकोले यसलाई यहाँ बाट हटाउनु पर्ने।

घ) व्यवसाय कर:-

- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ५८ लाई संसोधन गरी पूँजीगत लगानि र आर्थिक कारोवार को आधारमा व्यवसाय कर लगाउने व्यवस्था हटाउने । किनकि कुनै कुनै पालिकाहरुले दर्ता, पूँजीगत लगानी र आर्थिक कारोवारको तीन वटै आधारमा विभिन्न दरमा व्यवसाय कर निर्धारण गरि व्यापारिक कारोवार लाई नै निरुत्साहन गरिएको देखिन्छ । त्यसै गरी स्थानीय कर नीतिले केन्द्रीय कर नीतिप्रणालीलाई परिपुरण गर्ने भएकोले, हाल को व्यवस्था राखिरहदा समान्तर कर प्रणाली जस्तो देखिने अवस्था आउने सम्भावना बढी रहन्छ ।
- अस्वाभाविक दरको व्यवसाय कर लाई पनि सीमामा राख्ने गरी व्यवस्था गर्ने । बढीमा एउटा व्यवसाय वाट रु.एक लाख भन्दा बढी लिन नपाइने गरी तोक्न सकिन्छ ।

ङ) बहाल बिटौरी शुल्क:-

- पालिकाहरुले स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ५९ बमोजिमको बहाल बिटौरी कर लगाउदा त्यसको निर्माण गर्दाको लागत, मर्मत संभार खर्च र लाभग्राहीले त्यसको उयभोग गर्दा प्राप्त गरेको सन्तुष्टिको योग भन्दा बढी नहुने गरी दर निर्धारण गर्ने ।

च) पार्किङ्ग शुल्क:-

- पालिकाको आफ्नो स्वाधित्वमा आएको, आफैले निर्माण गरेको वा अन्यको जग्गा भाडामा लिई पार्किङ्ग क्षेत्र निर्माण गरेको क्षेत्रमा बाहेक शुल्क लिनरउठाउन नपाइने व्यवस्था गर्ने,
- राजमार्गको वरपर पार्किङ गरे वापत पार्किङ शुल्क लिने व्यवस्थालाई तत्काल खारेज गर्ने ।

छ) जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर

- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को क दफा ६१ बमोजिमको जडीबुटी कवाडी तथा जीवजन्तु कर लगाउन उठाउदा पाईने करका दरहरु लाई एउटा निश्चित सीमाभित्र राख्ने ।
- यसै दफालाई टेकेर लगाइएका सवै निकासी करहरु तत्काल खारेज गर्ने ।

ज) सेवा शुल्क:-

- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ६२ को उपदफा (१) र (२) संग प्रत्यक्ष सम्बन्धित वाहकका सवै मूल्य तत्काल खारेज गर्ने,

- व्यवसाय करको विषय भित्र पर्ने विषयलाई सेवा शुल्कको रूपमा लिई कर लगाउने व्यवस्था पनि तत्काल खारेज गर्ने ।
- (उदाहरणको लागि विविध सिफारिस तथा प्रमाणित दस्तुर भित्र डि.टि.एच सेवा प्रदायकलाई विषिक कर रु.२०००० तोकिएको, फुडलिङ न.पा. ताप्लेजुड)
- नक्कल प्रमाणित जस्ता अत्यावश्यक तर न्यून लागत लाग्ने सेवाहरूलाई एउटा मापदण्डको निर्माण गरी मूल्य निर्धारणको सीमा तोक्ने ।
- संघीय कानूनमा उल्लेखित भएका दर रेट भन्दा सोही प्रकृतिका काममा बढीमा २५ प्रतिशत थप भन्दा बढी शुल्क लगाउने र उठाउन नपाउने गरी कानूनी बन्देज लगाउने ।

भ) सवारी साधन कर:-

- सवारी साधन कर प्रदेश कानूनले तोके बमोजिम प्रदेशले उठाउने र बाँडफाँट गर्ने भएकाले सवारी साधन करसंग जोडिएका त्यस्ता अन्य कुनै नामबाट लगाइएका सवै करहरू तत्काल खारेज गर्ने (सवारी साधन स्वामित्व शुल्क, स्थानीय सवारी साधन कर, पटके सवारी साधन कर ।)

ज) गिट्टी, ढुङ्गा, बालुवा:-

कुनै पनि स्थानमा जम्मा भएको गिट्टी, ढुङ्गा बालुवा जस्ता वस्तुहरूको विक्री वितरण गर्न देहाय बमोजिम गर्ने

- प्रदेश कानूनले तोके बमोजिमको दर तथा कार्यविधिमा उल्लेख भएको प्रक्रिया पूरा गरी स्थानीय सरकारहरूले विक्री वितरण गर्ने ।
- प्रतियुनिट विक्री मूल्य निर्धारण गर्दा जहाँ उत्पादन वा जम्मा हुन्छ, त्यहाँका स्थायी वासिन्दाको निमित्त छुट्टै एउटा विक्री दर निर्धारण गर्ने ।
- विक्री, वितरण हुने स्थानीय सरकारको क्षेत्रभित्र बाहिर आपूर्ति वा वितरण गर्नु पर्ने भएमा त्यसको लागि छुट्टै दररेट निर्धारण गर्ने ।
- गिट्टी, ढुङ्गा, बालुवा जस्ता वस्तुमा लगाइएको सवै किसिमका निकासी कर तत्काल खारेज गर्ने ।

ट) अन्य:-

- संविधानको अनुसूची, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएका विभिन्न कर तथा सेवा शुल्कका विषयहरू भन्दा बाहेक लगाइएका सवै कर तथा शुल्कहरू तत्काल खारेज गर्ने । (जस्तै वातावरण प्रदूषण शुल्क, पूर्वाधार उपयोग शुल्कहरू)

कसरी गर्ने त ?

माथि उल्लेख गरिएका सुझावहरूलाई कार्यान्वयन गर्न नेपालको संविधान, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ तथा अन्य सम्बन्धित कानूनहरूमा कुनै प्रष्ट कानूनी आधार र बाटो नदेखिँदा ती सुझावहरूलाई कार्यान्वयन गर्न देहाय बमोजिम गर्नु आवश्यक छ ।

दीर्घकालीन उपाय:

नेपालको संविधानको धारा २३५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी संघीय कानून निर्माण गर्ने र सो कानून निर्माण गर्दा उल्लेखित विषय वस्तुहरूलाई समावेश गर्ने।

तत्कालिन उपाय:

उल्लेख भएका विवादित विषयवस्तुहरूलाई नेपाल सरकार (मन्त्रीपरिषद्) ले जानकारीमा लिई तीनै तहका सरकारहरूलाई मार्गदर्शन हुनेगरी आवश्यक निर्णय गर्न मन्त्रिपरिषद्को निर्णय समेत समावेश गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगलाई अनुरोध गर्ने।

सन्दर्भ सामाग्री:

- Kennedy, M. John “Public Finance” PHI learning Pvt. Ltd delhi-110092, 2013
- सुवेदी, सोमलाल, विकेन्द्रीकरण र स्थानीय वित्त व्यवस्था, श्रीमती अञ्जना सुवेदी, काठमाडौँ 2063,
- नेपालको संविधान, २०७२
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४
- संघीय आर्थिक ऐन, २०७५
- सात वटै प्रदेशका आर्थिक ऐन, २०७५
- विभिन्न स्थानीय तहका आर्थिक ऐनहरू, २०७५
- कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकका विभिन्न अङ्कहरू
- नागरिक राष्ट्रिय दैनिकका विभिन्न अङ्कहरू
- नेपाल साप्ताहिकका विभिन्न अङ्कहरू
- हिमाल साप्ताहिकका विभिन्न अङ्कहरू

नया संगठन संरचना: मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय

दिलीपकुमार अधिकारी

१. विषय प्रवेश:

मुलुकमा आएको राजनैतिक परिवर्तनले शासकीय स्वरूपलाई संघीय शासन प्रणालीमा रुपान्तरण गरेको छ । शासकीय स्वरूपमा आएको परिवर्तनले राज्यको आर्थिक सामाजिक विकासमा स्वभाविक रुपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । संघीय शासन प्रणालीमा केन्द्र प्रदेश र स्थानीय तहमा सरकार गठन र संचालन हुने हुँदा यो व्यवस्था हाम्रा लागि व्यवस्थापकीय हिसावले जटिल एवं खर्चिलो हुने भएको हुँदा सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन गर्न राज्यलाई चुनौति पनि थपिएको छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पाटो प्रभावकारी राजस्व संकलन र व्यवस्थापन गर्ने हो । यसका लागि राज्यले समयानुसार आर्थिक नीति अवलम्बन गरी नीतिगत संरचनागत र संस्थागत परिवर्तनका माध्यमबाट सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन गर्ने गर्दछ । वर्तमान सरकारले लिएको “सुखि नेपाली र समृद्ध नेपाल” को नारा साकार बनाउने अभियानलाई अघि बढाउन अधिकतम राजस्व परिचालन गर्ने पर्ने आवश्यकता टड्कारो रुपमा रहेको देखिन्छ । यसका लागि समसामयिक राजस्व नीति अवलम्बन गरी कर संकलनका लागि विद्यमान संगठन संरचनामा फेरबदल गरी सवलिकरण गर्ने, नया संरचना निर्माण गर्ने वा अप्रभावकारी संगठन हरु खारेज गर्ने जस्ता संगठनात्मक सुधारका उपायहरु पनि महत्वपूर्ण कडीका रुपमा लिईन्छ । नेपाल सरकारले चालु आर्थिक वर्षको राजस्व नीति तथा कार्यक्रमको उद्देश्यलाई कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तरगत काठमाण्डौमा कार्यालय रहने गरी नया संगठन संरचनाको रुपमा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरी संचालनमा आई सकेको छ । प्रस्तुत लेखन यस कार्यालयको परिचयात्मक प्रस्तुतिमा केन्द्रीत रहेकोछ ।

२. अवधारणा:

करदाताको आवश्यकता र समस्यालाई समयमै नजिक र प्रभावकारी तवरबाट सम्बोधन गर्ने र विशिष्टिकृत सेवा प्रवाहको माध्यमबाट कर परिपालनको स्तर वृद्धि गर्ने अभिप्रायले विभिन्न स्तरमा करदातालाई वर्गीकरण गरी कर प्रशासन ग गर्ने अन्तराष्ट्रिय प्रचलन रहेको देखिन्छ । यसको सार तत्व भन्नु नै खास प्रकृति वा समूहका करदाताको व्यवस्थापन र कर प्रशासकको क्षमतामा केन्द्रीत रही कार्यमूलक प्रशासन अभिवृद्धि गर्ने रहेको छ । एक वाक्यमा भन्नु पर्दा “Managing and improving Tax Compliance” भनि बुझ्न सकिन्छ । यसलाई कर प्रणालीमा सुधारको अभियान सगै जोडेर हेरिन्छ । यहि मान्यतालाई आत्मसात गरी नेपालमा पनि निश्चित सीमा सम्मको कारोवार र करदाताको प्रकृतिलाई आधार लिई करदातालाई विशिष्टिकृत सेवा प्रवाह गर्ने उद्देश्यले ठूला करदाता कार्यालयको स्थापना भएको थियो भने कर प्रणालीलाई वैज्ञानिक र व्यावसायिक बनाउन समय समयमा नया संगठन संरचना निर्माण गर्न आवश्यक पनि छ ।

३. मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको आवश्यकता:

विगत केही वर्षयता ठूला करदाता कार्यालयमा करदाताको संख्या वृद्धि भै करदाता कारावारमा बढोत्तरी आएको र कार्यबोझ समेत बढ्न गएकोले मध्यमस्तरका करदातालाई प्रभावकारी सेवा प्रवाह गरी कार्य सम्पादन गर्न चुनौतिपूर्ण भै रहेको अवस्था थियो । आर्थिक तथा व्यापारिक कारोवारमा आएको वृद्धि संगै करदाताको संख्या बढोत्तरी हुनु स्वभाविकनै मानिन्छ । कर प्रशासन पनि समयानुकूल चुस्तदुरुस्त हुन संगठन संरचना र जनशक्ति व्यवस्थापनको पाटो पनि सबल हुन आवश्यक हुन्छ । मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय स्थापना गरिनुका पछाडी केहि नीतिगत र कार्यविधिगत कारणहरु रहेको देखिन्छ । चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य बुदा नं २४० मा राजस्व नीति तथा कार्यक्रमको उद्देश्यमा उल्लेख भएका व्यवस्थाहरु कार्यान्वयनका लागि कर प्रशासनका विद्यमान संगठन संरचनामा फेरबदल गरी नयाँ संगठन संरचना निर्माण अपरिहार्य पनि थियो । तत्कालीन अवस्थामा काठमाण्डौ रहेका आन्तरिक राजस्व क्षेत्र नं १ २ र ३ का कार्यालयहरुको कार्य सम्पादनस्तर र सेवा प्रवाह कमजोर रहनु तथा ठूला करदाता कार्यालयमा करदाताको संख्या वृद्धि भै कारोवारमा बढोत्तरी आएको र कार्यालयको कार्यबोझ बढ्दै गएको स्थितिलाई सम्बोधन गर्न नयाँ कार्यालय स्थापना अपरिहार्य भै सकेको थियो ।

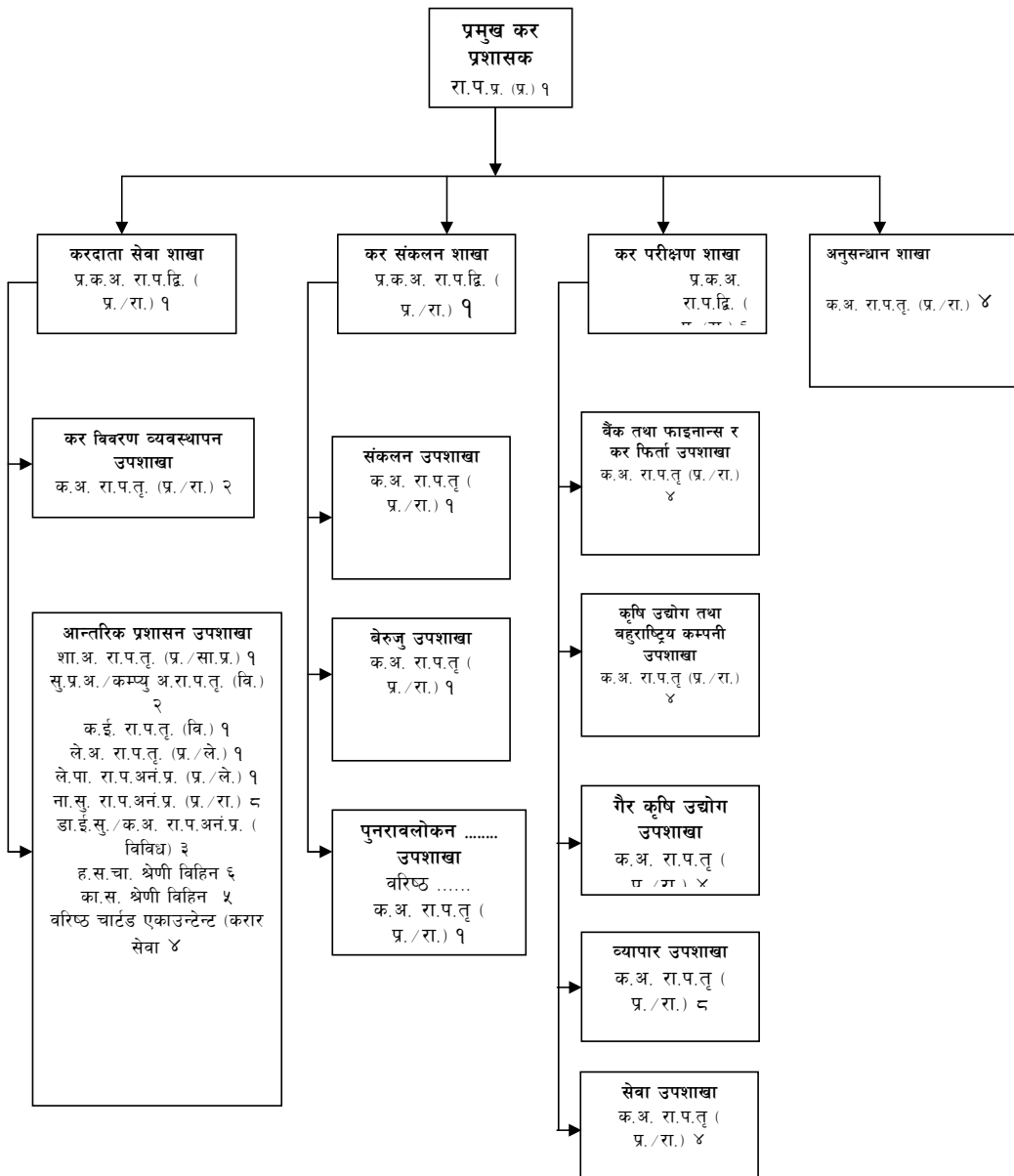
पुरानो संगठन संरचनाबाट वर्तमान चुनौति सम्बोधन गर्न सहज र उपयुक्त नहुने निष्कर्षलाई आत्मसात् गरी नयाँ संगठन संरचना निर्माण गरी कर प्रशासन गर्न नै उत्तम विकल्प देखिएको हुँदा मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय (Medium Level Taxpayer Office (MLTO) स्थापना भएको देखिन्छ । नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद मिति २०७५/०३/२० को निर्णयानुसार आन्तरिक राजस्व विभाग र मातहतका कार्यालयहरुको संगठन संरचना र दरवन्दी स्वीकृत भै नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद मिति २०७५/०३/२० को निर्णयानुसार नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयले तोकेका करदाताहरुको वार्षिक कारोवारका आधारमा नेपाल राज्यभरी यस कार्यालयको कार्यक्षेत्र समेत तोकिएको छ । साविकमा रहेका काठमाण्डौ स्थित आन्तरिक राजस्व कार्यालय क्षेत्र नं १ २ र ३ लाई खारेज गरिएको हुदा अधिकांश त्यही कार्यरत जनशक्ति, पुर्वाधार श्रोतसाधनलाई अधिकतम प्रयोग गरी काठमाण्डौको ववरमहलमा नयाँ स्वरूपमा कार्यालय स्थापना गरी संचालनमा ल्याईएको छ ।

४. संगठनात्मक स्वरूप र जनशक्ति व्यवस्थापन:

मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको स्वीकृत संगठनात्मक ढाँचा हाल संचालनमा रहेको ठूला करदाता कार्यालय हरिहर भवन ललितपुरको जस्तै कार्यमूलक ढाँचामा रहेको छ । कार्यालयको नेतृत्व जिम्मेवारी रा.प.प्रथम श्रेणीका सहसचिव (प्रमुख कर प्रशासक) लाई तोकिएको छ । प्रमुख कर प्रशासक मातहत १० जना (उप सचिव राजस्व) प्रमुख कर अधिकृतको जिम्मेवारीमा रहेका छन् । कार्यालयको मूल कार्य core function सम्पादनका लागि ३३ जना कर अधिकृतहरु (राजस्व समूह) बाट रहने व्यवस्था छ । यसका अतिरिक्त सामान्य प्रशासन समूह, न्याय तथा कृषि सेवाका अधिकृतस्तरका कर्मचारीको दरवन्दी सृजना गरी कार्यालयको कार्य सम्पादनमा विशिष्टता कायम गर्न खोजिएको छ । कार्यालयमा राजस्व र लेखा

विविध समूहका सहायक कर्मचारी समेतको कूल दरबन्दी संख्या ७७ रहेको छ जसको संगठन संरचना र दरबन्दी तेरिज तालिका नं १ र २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं १

तालिका नं २

दरबन्दी तेरिज

पद	श्रेणी	सेवा	समूह	संख्या
प्रमुख कर प्रशासक	रा. प. प्रथम	प्रशासन		१
प्रमुख कर अधिकृत	रा.प. द्वि	प्रशासन	राजस्व	१०
कर अधिकृत	रा.प. तृ.	प्रशासन	राजस्व	३३
लेखा अधिकृत	रा.प. तृ.	प्रशासन	लेखा	१
शाखा अधिकृत	रा.प. तृ.	प्रशासन	सा. प्रशासन	१
सहायक जिल्ला न्यायधिवक्ता	रा.प. तृ.	न्याय		१
कम्प्युटर ईन्जिनियर	रा.प. तृ.	विविध		१
कम्प्युटर र सूचना प्रविधि अधिकृत	रा.प. तृ.	विविध		२
सहायक खाद्यगुण नियन्त्रक	रा.प. तृ.	कृषि	(	१
नायव सुब्बा	रा.प. अन प्र.	प्रशासन	राजस्व	८
लेखापाल	रा.प. अन प्र.	प्रशासन	लेखा	१
डाईसुरक अप्रेटर	रा.प. अन प्र.	विविध	(	३
वरिष्ट चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट विशेषज्ञ सेवा	करार			४
हल्का सवारी चालक	श्रेणी विहीन			६
कार्यालय सहयोगी	श्रेणी विहीन			५
जम्मा				७७

५. शाखा र उपशाखा:

५.१ करदाता सेवा शाखा:

करदाता सेवा शाखा कार्यालयको ऐनाको रूपमा रहेको हुन्छ । शाखाबाट करदाताहरूलाई कर परिपालना सम्बन्धमा जोडिएका विभिन्न विषयहरूमा जानकारी गराउने, विवरणहरू **verify** गर्ने, फायल व्यवस्थापन गर्ने तथा करदाताको गुनासो उजुरी सुन्ने करदाता शिक्षा प्रदान गर्ने लगायतका कार्यहरू सम्पादन गरिन्छ । यस शाखाको जिम्मेवारी १ जना प्रमुख कर अधिकृतलाई तोकिएको छ । निजको मातहतमा कर अधिकृत लेखा तथा प्रशासन सेवाका अधिकृत तथा सहायक कर्मचारीहरू रहने व्यवस्था रहेकोछ । यस शाखामा २ वटा उपशाखा रहेका छन । करदाताको कर विवरण व्यवस्थापनका लागि कर विवरण व्यवस्थापन उप शाखालाई जिम्मेवारी तोकिएको छ भने कार्यालयको दैनिक कार्य संचालनका लागि आन्तरिक प्रशासन उपशाखालाई जिम्मेवारी तोकिएको छ । कार्यालयको कामको प्रकृति र जटीलता अनुसार ४ जना सम्म वरिष्ट चार्टर्ड एकाउन्टेन्टको सेवा करारमा लिन सकिने व्यवस्था पनि रहेकोले सोको जिम्मेवारी पनि यसै शाखालाई रहेको देखिन्छ । यस शाखाबाट कार्यालयको दैनिक तथा आन्तरिक प्रशासन संचालन हुने गर्दछ ।

५.२. संकलन शाखा

कार्यालयको राजस्व असूलीको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने प्रक्षेपित राजस्व संकलनका लागि कार्य योजना बनाउने कर बक्यौता असूली गर्न कानूनी कारवाही गर्ने प्रशासकीय पुनरावलोकन राजस्व न्यायधिकरण वा अदालतमा रहेका मुद्दाहरूको व्यवस्थापन गर्ने वेरुजु फर्छ्यौट गर्ने महत्वपूर्ण कार्यहरू यस शाखा अन्तरगत पर्दछ। तसर्थ संकलन शाखा समग्र कार्यालयको मुटु हो भन्दा फरक पर्दैन। यस शाखाको जिम्मेवारी १ जना प्रमुख कर अधिकृतलाई तोकिएको छ। निजको मातहतमा कर अधिकृत तथा सहायक कर्मचारीहरू रहने व्यवस्था रहेकोछ। यस शाखामा संकलन उपशाखा वेरुजु उपशाखा र पुनरावलोकन उप शाखा सहित ३ वटा उपशाखा रहेका छन्।

५.३ कर परीक्षण शाखा

करदाताको कर परिपालनाको स्तर अभिवृद्धि गर्न निजले कर सम्बन्धी कानूनी र प्रकृयागत जिम्मेवारी पूरा गरे नगरेको विषयमा जाँच परख गर्ने, तिर्नुपर्ने कर छुट वा चुहावट भएको भए परीक्षण गरी असूल गर्न कर निर्धारण गर्ने कार्य जिम्मेवारी यस शाखाको रहेको छ। कार्यालयको कूल दरबन्दीको करिव ५० प्रतिशत कर्मचारीहरू यसै शाखाका लागि तोकिएको छ। कार्यालयमा कायम रहेका मौजुदा करदाताहरूलाई विभिन्न उप समूहमा विभाजन गरी कर परीक्षणमा कार्य विशिष्टता कायम गर्ने ध्येयले गैर कृषि उद्योग, कृषि उद्योग तथा वहुराष्ट्रिय कम्पनी, बैंक फाईनान्स तथा कर फिर्ता, सेवा र व्यापार सहित ५ वटा उप शाखाहरू रहेका छन्। व्यापार समूहमा करिव ४० प्रतिशत भन्दा बढी करदाता रहेको हुदा यसलाई २ उप समूह कायम गरिएको छ। यसरी ६ वटा उपशाखा कायम गरी प्रत्येक उप शाखाको नेतृत्व प्रमुख कर अधिकृतले गर्ने र निज मातहत ४ जना कर अधिकृत तथा सहायक कर्मचारी रहि कार्य सम्पादन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। कर परीक्षण शाखाको प्रभावकारिताले समग्र राजस्व असूलीमा ठूलो योगदान पुगेको हुन्छ।

५.४ अनुसन्धान शाखा

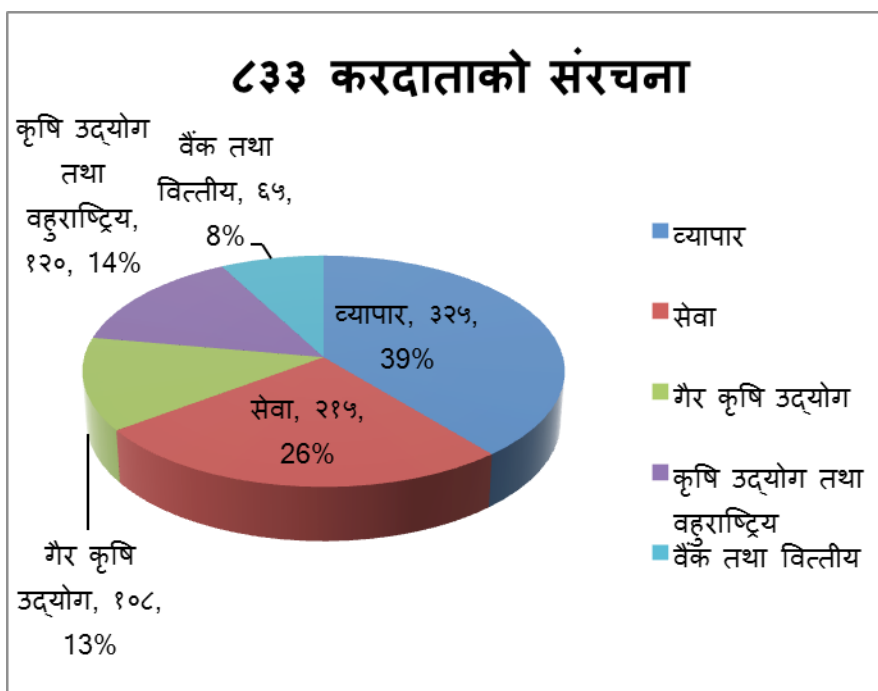
स्वयं कर प्रणालीमा आफ्नो कर आफै निर्धारण गरी घोषणा गर्ने कार्य करदाताबाट नै हुने गर्दछ। तर कतिपय करदाताहरू जानाजानी कानूनी व्यवस्था उलंघन गर्ने राजस्व चुहावट र करछलीका विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरी न्यून कर परिपालना गर्ने र करको दायरा भन्दा बाहिर रहने परिपाटी रहेको देखिन्छ। यस्ता कार्यलाई निरुत्साहन गरी करदाताहरूलाई करको दायरा भित्र ल्याई अधिकतम कर परिपालना गराउने जिम्मेवारी यस शाखाको रहेको छ। यस शाखा अन्तरगत २ जना प्रमुख कर अधिकृतको नेतृत्वमा ४ जना कर अधिकृत तथा सहायक कर्मचारी रहने व्यवस्था गरिएको छ।

६. करदाता: प्रकृति र वर्गीकरण

यस कार्यालयको कार्यक्षेत्र निश्चित भूगोलको सट्टा करदाताको कारोवारलाई आधार लिईएको छ। भौगोलिक हिसावले कार्यालयको कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्य भरि नै रहेको छ। ४१ जिल्लामा छरिएर रहेका यस पूर्व सेवा कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू र ठूला करदाता कार्यालय सहित विभिन्न

४३ वटा कार्यालयबाट बाट सरी आएका करदाताहरु छन । हाललाई करदाताको कारोवारको सीमा ४० करोड देखि ८० करोड सम्म तोकिएको छ भने खास प्रकृतिका कारोवार गर्ने जस्तो: निर्माण व्यवसायी ट्राभल एजन्सीहरु जस्ता व्यवसायको हकमा रु २५ करोड देखि ८० करोड सम्मको कारोवार सीमा तोकिएकोछ । मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयमा हाल ८३३ वटा करदाताहरु कायम रहेका छन जसमा ठूला करदाता कार्यालयमा रहने करदाताको कारोवारमा कमी आएको कारणबाट सरी आएका करदाताहरु ४७० वटा रहेको छ भने बाँकी ३६३ हालको सेवा कार्यालय र आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट सरिआएको करदाताहरु देखिन्छन । करदाताहरुलाई विभिन्न समुहमा वर्गिकरण गरी तयार गरेको संरचना तलको तालिका नं १ बाट स्पष्ट रुपमा बुझ्न सकिन्छ

तालिका नं ३

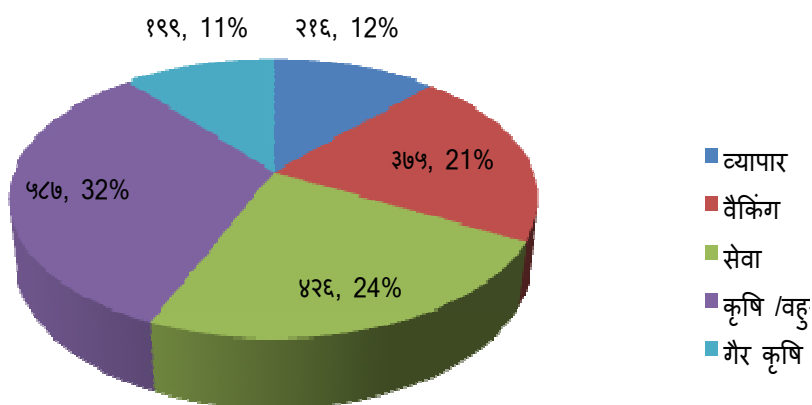
माथि उल्लेखित विभिन्न कार्यालयबाट सरी आएका करदाताहरुलाई व्यावसायिक प्रकृतिको आधारमा ५ वटा वर्गमा विभाजन गरी करदाताको संरचना हेर्दा करदाताको बोनोटमा व्यापार तर्फ ३९ प्रतिशत, सेवा २६ प्रतिशत, कृषि तथा वहुराष्ट्रिय १४ प्रतिशत, गैर कृषि १३ प्रतिशत र बैंका तथा फाईनान्सको ८ प्रतिशत हिस्सा रहेको देखिन्छ । संख्यात्मक हिसावले हेर्दा व्यापार तर्फका करदाताहरु अधिक रहेको देखिन्छ भने बैंक तथा फाईनान्सको हिस्सा सबै भन्दा कम रहेका देखिन्छ ।

राजस्वको क्षेत्रगत योगदान र संरचना:

यस कार्यालयमा रहेका ८३३ करदाताहरूको आव २०७४२७५ को क्षेत्रगत राजस्व असूलीको योगदानलाई विश्लेषण गर्दा सबै भन्दा बढी कृषि उद्योग तथा वहुराष्ट्रिय कम्पनीको ३२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने सबै भन्दा कम योगदान व्यापार क्षेत्रको १२ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ ।

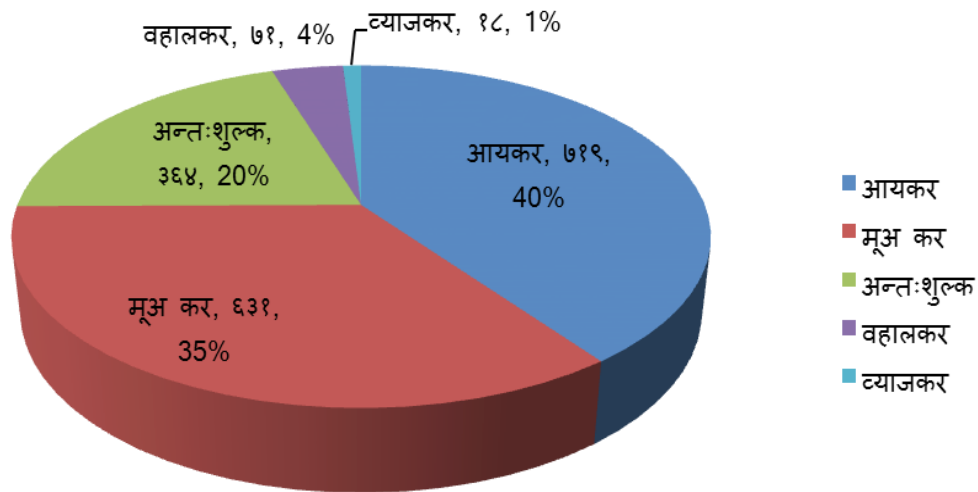
तालिका नं ४

गत आवको क्षेत्रगत राजस्व (करोडमा)

मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयमा रहेका करदाताले गत वर्ष बुझाएको विभिन्न करको संरचना केलाउदा आयकर, मु.अ. कर र अन्तःशुल्क लगायत अन्य करको संरचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

गत आव को राजस्व असूली संरचना (करोडमा)

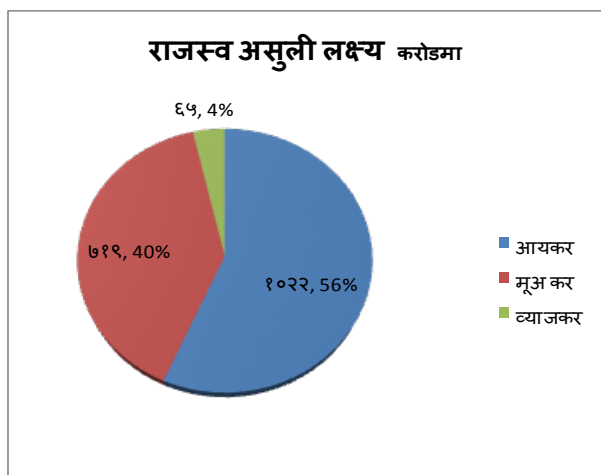

यस कार्यालयमा सरी आएका करदाताहरु गत वर्ष विभिन्न कार्यालयमा छरिएर रहेका अवस्था थियो । करदाताले गत वर्ष बुझाएको राजस्वलाई विश्लेषण गर्दा सबै भन्दा बढी ७१९ करोड अर्थात ४० प्रतिशत आयकरको योगदान रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी मुल्य अभिवृद्धि कर ६३१ करोड, अन्तःशुल्क ३६४ करोड, वहालकर ७१ करोड र व्याजकर १८ करोड असुल भै क्रमशः ३५, २०, ४ र १ प्रतिशत हिस्सा रहेका देखिन्छ । यस वर्ष वहाल करको ठुलो हिस्सा तथा अन्तःशुल्क स्थानीयस्तर मै असुल हुने हुदा उक्त शीर्षकहरु राजस्व असुली लक्ष्यमा समावेश भएको छैन ।

द. चालु आर्थिक वर्षको राजस्व लक्ष्य:

यस वर्ष मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको लागि रु १८ अर्व राजस्व असुलीको लक्ष्य तोकिएको छ । प्रस्तुत लक्ष्य गत आ.व.को आयकर, मु.अ. कर तथा व्याजकर असुलीको तुलनामा करिव २७ प्रतिशतले बढी रहेको देखिन्छ । राजस्व असुलीको लक्ष्यलाई तालिका नं ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं ६

कुल राजस्वको लक्ष्यमा आयकरको हिस्सा सबै भन्दा बढी रु १०२२ करोड अर्थात ५६ प्रतिशत रहेको छ। त्यसै गरी मु.अ. कर रु. ७९९ करोड अर्थात ४० प्रतिशत र व्याजकर रु. ६९ करोड अर्थात ४ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। यस वर्ष ठुला करदाता कार्यालयको लागि २०३ अर्बको लक्ष्य तोकिएको छ। यस वर्ष आन्तरिक राजस्व विभागको रु. ४०४ अर्ब राजस्व असुलीको लक्ष्यको आधारमा विश्लेषण गर्दा ठुला करदाता कार्यालयको लागि कुल राजस्वको ५२ प्रतिशत हिस्सा देखिन्छ भने मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको हिस्सा ४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

९. सम्भावना एवं चुनौतिहरु:

९.१ सम्भावना:

नयाँ संगठन संरचनाको माध्यमबाट निश्चित सीमा सम्मको कारोवार गर्ने करदाताको व्यवस्थापन र प्रशासन गर्ने जिम्मेवारी यस कार्यालयलाई प्राप्त भएकोछ। नया दरबन्दी व्यवस्था र जनशक्तिको आपूर्ति का साथै श्रोत साधनको समेत उचित प्रवन्ध भएर कार्यालय संचालनमा आउनुले यस कार्यालयको लागि नया सम्भावनाको ढोका खोलि दिएको छ। यस कार्यालयमा विभिन्न करदाता सेवा कार्यालय तथा आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट कारोवार वृद्धि भै सरी आएका करदाताहरुलाई विशेष ध्यान दिई कर परिपालनाको स्तर वृद्धि गर्न सकिने छ। करिव ५० प्रतिशत करदाताहरु हालको ठुला करदाताबाट कारोवारमा कमी आएको कारण यस कार्यालयमा सरी आएको अवस्था छ। यस्ता करदाताहरुलाई उपयुक्त स्तरको Response and take care गर्न आवश्यक देखिन्छ। यसरी कुन करदाता कांहाबाट सरि आएको हो भन्ने विगत समेत पहिचान गरी करदाताको Profile तयार गरी तदनुसरूपको सेवा प्रवाह र करदाता प्रति सम्मानजनक व्यवहार गर्न सकिएमा कार्यालयको गरिमा उचो हुन जाने र अन्ततः राजस्व संकलनमा यसले सकारात्मक प्रभाव पार्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

९.२ चुनौतिहरु:

मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय नयाँ संगठन संरचनाको रूपमा यस वर्ष देखि संचालनमा आएकोले केहि चुनौतिहरु पनि रहेको देखिन्छ । नयाँ संगठन संरचनामा कर्मचारीलाई संगठनको उद्देश्य अनुरूप कार्य वातावरण तयार गरी करदातालाई कर परिपालनाको स्तर बढाउन संगठनका सबैको कडा मेहनत र प्रतिवद्धता अपरिहार्य देखिन्छ । विशिष्टीकृत सेवा प्रवाहको अवधारणा अनुसार कार्य सम्पादन गर्न दक्ष जनशक्ति आवश्यक हुन्छ । विशेषतः सुचना प्रविधि (मैत्री, कर सम्बन्धी अनुभवी र तालिम प्राप्त जनशक्ति अहिलेको आवश्यकता हो । कार्य सम्पादनमा आधारित उत्प्रेरणाका प्याकेजहरुको व्यवस्था हुन नसकेको हुदा मौजुदा जनशक्तिको अधिकतम परिचालन गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण नै देखिन्छ । राजस्वको वार्षिक तथा कार्यमुलक लक्ष्यलाई नियाल्दा चालु आ.व.को प्रथम ३ महिना कार्यालय स्थापना, जनशक्तिको व्यवस्थापनका साथै संचालन पुर्वाधारहरु निर्माणमा व्यतित भएकोले राजस्वको वार्षिक लक्ष्य प्राप्त गर्न वैकल्पिक उपाय र रणनीतिहरु तय गर्न पर्ने हुन सक्तछ ।

१०. उपसंहार

मुलुकको कर नीतिले अपेक्षा गरेका लक्ष्यहरु हासिल गर्ने, कर प्रणालीका आधारभुत मान्यतालाई आत्मसात गर्ने, कर प्रशासनलाई दक्ष प्रभावकारी, सूचना प्रविधि मैत्री बनाई गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्ने र अधिकतम राजस्व परिचालन गर्ने आन्तरिक राजस्व विभागको उद्देश्य रहेको छ । यसका लागि कार्य विशिष्टीकरणमा आधारित संस्थागत सुधार गर्दै कर सहभागिता लागत र समय न्युन गर्ने, विद्युतीय सुशासन कायम गर्ने र नतीजामा आधारित व्यावसायिक संगठन निर्माण गर्ने सोच सहित विभागले कार्य गरी रहेको देखिन्छ । मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयको स्थापना पनि यहि सोच र मान्यताको सेरोफेरोमा भएको स्पष्ट छ । आन्तरिक राजस्व विभागको उद्देश्य अनुरूप यस कार्यालयले नविनतम सोच र उर्जा सहित उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गरी छुट्टै पहिचान बनाउने अपेक्षा सबै सरोकारवालाको रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार

विभिन्न वार्षिक प्रतिवेदनहरु, आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाण्डौ

website: Forum on tax administration,Oecd.org

website: Managing small and mediumtaxpayer,worldbank.org

website:mofgov.np

website: Officerportal.ird.gov.np

राजस्व प्रणालीमा विद्युतीय भुक्तानी एक परिचय

✍ नारायणप्रसाद भण्डारी

✍ रमेश सुबेदी

पृष्ठभूमि

दैनिक रुपमा आवश्यक पर्ने खाद्य पदार्थ, शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, मनोरन्जन लगायतका वस्तु तथा सेवाको उपयोग गर्दा वस्तु तथा सेवा प्रदायकलाई सो उपभोगको मुल्य तिर्नुपर्ने हुन्छ । प्राचिन समयमा यस्ता वस्तु तथा सेवाको खरिद बिक्री प्रकृया साटासाटको माध्यमबाट हुने गर्दथ्यो । समय परिवर्तन एवं व्यापार व्यवसायमा भएको विकास सँगसँगै मुद्राको प्रचलन शुरुवात भयो । समय सँगै कारोबारहरुको भौगोलिक सीमा रहेन जसले गर्दाको अवधारणा एवं विद्युतीय कारोबारको शुरुवात भयो । विकसित मुलुकमा यसरी हुने कारोबारहरुको भुक्तानीलाई विद्युतीय माध्यमबाट गर्न थालिएको पनि धेरैसमय भै सकेको छ । सूचना प्रविधिको विकास मानिसको ज्ञानमा भएको बढोत्तरी तथा मानिसको विकास तथा सुधार प्रतिको अपनत्व आवश्यकता चाहना तथा निरन्तर खोज समेतको कारणबाट विकास सम्भव भएको हो । वस्तु विनिमयको माध्यमबाट धानिएको अर्थतन्त्र आजको दिनसम्म आइपुग्दा अनुपम छलाड मार्दै विद्युतीय कारोबारसम्म आइपुगेको छ । मानिसले आफ्ना आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने शिलशिलामा वस्तु तथा सेवा उपभोग गर्ने होस् वा व्यापार व्यावसाय तथा सेवा लेनदेन गर्ने प्रयोजनको लागि गर्ने कारोबार होस् त्यसको लागि प्रापकले प्रदायकलाई मुल्य तिर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता वस्तु तथा सेवा उपभोगकर्ताले मुल्य तिर्नको लागि व्यक्तिले बैकसम्म पुग्नुपर्ने नगद कारोबार गर्नुपर्ने लगायत अन्य सम्पूर्ण लागत तथा समस्याबाट मुक्ति दिलाइ घरमै बसीबसी कारोबार सञ्चालनलाई चुस्तता प्रदान गर्न बरदानसिद्ध प्रणाली हो विद्युतीय भुक्तानी । यसले क्रेता र विक्रेता वा सेवा प्रदायक र प्रापकको कारोबार सञ्चालनको सन्दर्भमा अनिवार्य भौतिक उपस्थिति जुनसुकै अवस्थामा बैकको उपस्थिति नगदमा आधारित कारोबारको विकल्प खोज्दै अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई निश्तेज पार्ने आर्थिक पारदर्शीतालाई बढोतरी गर्दछ । विकसित राष्ट्रको लागि यसको प्रयोग नौलो विषय नरहेतापनि हाम्रो जस्तो विकासशील राष्ट्रमा यसको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, सूचना प्रविधि तथा मानवीय विकासको दृष्टिकोणले केही जटिल नै देखिन्छ । तथापि यस प्रणालीको प्रयोगमा हामीले पनि आफुलाई अभ्यस्त गराउन यसको प्रयोगको

✍ प्रमुख कर अधिकृत ठूला करदाता कार्यालय / सूचना प्रविधि अधिकृत आन्तरिक राजस्व विभाग

थालनी गरिसकिएको छ। देशको बदलिदो शासकीय स्वरूप सँगै ७ वटै प्रदेश तथा ७५३ स्थानीय तहका हरेक जनतासामु यस सेवाको प्रयोग अनिवार्य तथा अपरिहार्य बनिसकेको छ ।

- कुनै वस्तु वा सेवाको उपयोग गरेवापत तिर्नु पर्ने रकम उपयोगकर्ता भएको स्थानबाट नै वस्तुतथा सेवा प्रदायकलाई विद्युतीय माध्यमबाट गरिने भुक्तानीलाई विद्युतीय भुक्तानी भनिन्छ । यसरी गरिने भुक्तानी व्यापारी समूह विक्रेता र क्रेता बीच सरकारी कार्यालयमा तिर्नुपर्ने शुल्क दस्तुर कर आदिमा समेत प्रयोग हुन थालेको छ । वस्तु तथा सेवाको कारोबार एवं दायित्वको भुक्तानी व्यक्ति र व्यक्तिबीच व्यावसाय र उपभोक्ता बीच उपभोक्ता र सरकारबीच सरकार र सरकारका निकायबीच एवं अन्य समूहबीच पनि हुने गर्दछ । यसरी कारोबार गर्दा तिर्नु पर्नेरकम सानो भएमा नगद ठुलो भएमा चेकको प्रयोग हुने गरेको छ । भुक्तानी एक देशबाट अर्को देशमा गर्ने पर्ने भएमा को प्रयोग गरिन्छ । विद्युतीय व्यापार को प्रयोगमा बृद्धि हुदै जाँदा भुक्तानीको माध्यम पनि विद्युतीय रुपमा प्रयोग हुन थालेको छ । हालको अवस्थामा लगायतका उपकरणहरुबाट समेत विद्युतीय भुक्तानी हुँदै आएका छन् । नेपालमा विगत केहि समय अघिबाट विद्युतीय व्यापारको पनि शुरुवात भएको छ । हाल नेपालमा लगायतका कम्पनीहरुले विद्युतीय माध्यमबाट व्यापार गरिरहेको भए पनि साधारणतया सोको भुक्तानी नगदमा को माध्यमबाट नै भैरहेको छ । मुद्रा सम्बन्धी कामको सम्पूर्ण जिम्मेवारी जुनसुकै देशमा पनि केन्द्रीय बैंकले गरेको हुन्छ । २०७५ असार मसान्तसम्म नेपालमा ७५३ वटा स्थानीय तह मध्ये ६३१ वटामा बैंकिङ्ग शाखा पुगेको छ । इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुमा २८ वटा वाणिज्य बैंक ३३ वटा विकास बैंक २५ वित्त कम्पनी र ६५ लघु वित्त संस्था गरी १५१ संस्थाका ६६५१ वटा शाखाबाट बैंकिङ्ग सुविधा नागरिक समक्ष पुगेको छ । यसै गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भुक्तानी सेवा संचालक को रुपमा ३ वटा निकायले अनुमती प्राप्त गरेका छन् भने भुक्तानी सेवा प्रदायकका रुपमा २ वटा निकायले अनुमति प्राप्त गरेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट २०७४।०३।०५ मा को रुपमा अनुमति प्राप्त गरेकोको माध्यमबाट हवाई टिकट चलचित्र टिकट मोबाइल रिचार्ज विद्यालयको शुल्क इ-सेवा पसल लगायतका अन्य कारोबारमा विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्न सकिने भएको छ । यसका साथै प्रयोगकर्ताले आफ्नो बैंक खाताबाट इसेवा खातामा रकम ट्रान्सफर गरी सेवा लिन गरेका छन् । ले पनि को सेवा प्रदान गरिरहेको छ । यस प्रकार बैंकिङ्ग सेवा नपुगेको स्थानमा राजस्व दाखिला गराउन विद्युतीय माध्यम एउटा विकल्पको रुपमा प्रयोग हुन सक्दछ ।
- विद्युतीय भुक्तानीका फाइदाहरु भुक्तानी कर्ताले आफ्नो कार्यस्थलबाट नै विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने हुँदा समय र लागतको बचत हुने । नगद रहित कारोबार हुने भएकोले आर्थिक पारदर्शिताको प्रवर्द्धन हुने । सरकारको सेवा प्रवाहमा सहजता र सरलता हुने हुँदा सुशासनमा टेवा पुग्ने । सेवाग्राही आफैले बाट भौचर बनाउन सक्ने हुँदा त्रुटि कम हुने र कार्यालयबाट तत्काल सेवा लिन सक्ने । विद्युतीय भुक्तानीका चुनौतीहरु सबै स्थानमा विद्युतीय भुक्तानी सेवाको पहुँच

नभएमाको अवस्था आउन सक्ने । विद्युतीय साक्षरताको पहुँचमा कठिनाइ । व्यक्तिका संस्थाको कारोबारसंग सम्बन्धित सूचनामा गोपनीयता भङ्ग हुन सक्ने । सबै सेवाग्राही गुणस्तरीयको पहुँचमा नभएको । सरोकारवाला निकायहरुका बीचमा समन्वय गर्न कठिनाइ हुन सक्ने । विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व भुक्तानी र आन्तरिक राजस्व विभाग आयकर ऐन २०५८ संशोधनसहितको दफा ८५ ले तिर्नुपर्ने कर विद्युतीय माध्यमबाट समेत तिर्न मिल्ने गरी विभागले तोक्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । अन्त शुल्क ऐन २०५८ को दफा १० ग ३ र मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा १६ क २ ले समेत विद्युतीय माध्यमबाट कर तिर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । सालबसाली आर्थिक ऐनले समेत विद्युतीय भुक्तानीलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । मिति २०७४।११।१४ मा माननीय अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाको पदबहालीको क्रममा सरकारबाट हुने भुक्तानी र सरकारलाई प्राप्त हुने राजस्वलाई विद्युतीय प्रणालीद्वारा व्यवस्थित गरी सरल सुरक्षित र लागत प्रभावी बनाउन २०७५ बैसाख १ गते देखि विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली लागु गर्ने सम्बन्धि पहिलो नीतिगत निर्णय भएको थियो ।

- नेपाल सरकारले विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी प्रणालीको आवश्यकता महसुस गरी विभिन्न नीतिगत सुधार गर्दै यसको शुरुवात गरेको पाइन्छ । विद्युतीय भुक्तानीलाई महत्वपूर्ण विषयको रूपमा लिएको छ साथै आन्तरिक राजस्व विभागको रहस्यमा समेत यो विषय समावेश भएको छ । यसका साथै नेपाल सरकारलेसन् २०१६ मा सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न गरी सन् २०१७ मा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई विद्युतीय भुक्तानी संचालन गर्ने निकायको रूपमा पहिचान गरेको छ । सन् २०१८ मा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले विद्युतीय भुक्तानी मैत्रीको विकास गरी मिति २०७५ बैसाख १२ गते करदाता सेवा कार्यालय ठमेलमा परीक्षणको रूपमा विद्युतीय भुक्तानीको माध्यमबाट राजस्वको संकलन गर्ने कार्य शुरुवात गरेको थियो । यसैगरी २०७५ श्रावण १ गते देखि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयकोबाट जुनसुकै सरकारी कार्यालयमा राजस्व दाखिला गर्न सकिने प्रणालीको प्रारम्भ भएको छ । आन्तरिक राजस्व विभागको बाट नेपाल राष्ट्र बैंक बाट २०७४।०४।१५ मा को रूपमा अनुमति प्राप्त संस्थाको र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेपाल सरकारको संचित खाता संचालक निकायको संग मार्फतको विकास गरी २०७५।०६।०१ बाट संचालनमा ल्याइएको छ । यस प्रणालीबाट करदाताले आफ्नो बैंक खाताकोमा लिंक गरी घरमै बसेर आन्तरिक राजस्व विभागमा दाखिला गर्नुपर्ने हाललाई एक लाखसम्मको राजस्व दाखिला गर्न सकिन्छ भने सोभन्दा बढीको राजस्व दाखिला गर्न भौचर तयार गरी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयको राजस्व संकलन गर्ने अनुमति प्राप्त बैंकको जुनसुकै शाखाबाट पनि राजस्व जम्मा गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । यसरी संचालनमा ल्याइएको को प्रणालीबाट विद्युतीय भौचर सृजना गरी एक लाख भन्दा बढी राजस्व दाखिला बैंक मार्फत गर्ने कारदाताको कारोबार संख्या १२८९ छ भने उनीहरुबाट गत वर्ष रु ११९७३८१८३४।०० रुपैया राजस्व संकलन भएको थियो । त्यसैगरी

प्रयोग गरी २०७५ असोज महिनामा ५१९ वटा कारोबारबाट ४४ लाख २९ हजार ६ सय ४२ रुपैया ८९ पैसा राजस्व संकलन भएको छ । अहिले नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडसंग आबद्ध भएका ३४ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको खाताबाट करदाताले आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरुमा दाखिला गर्न पर्ने राजस्व दाखिला गर्न सक्दछन् । यसका साथै सुविधा लिएका प्रयोगकर्ताबाट समेत बैंक मार्फत सोभै राजस्व दाखिला गर्न सकिने प्रणाली ले विकास गरी परीक्षणको रुपमा लागू भइरहेको छ । विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व भुक्तानी गर्ने तरिका विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व दाखिला गर्नु पूर्व निम्नानुसारको सेवा प्राप्तभएको हुनु पर्दछ, आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरुबाट विवरणहरु स्वयं रुजु गर्ने र प्राप्त गरेका करदाताहरुले मात्र यो सेवा प्रयोग गर्न सक्दछन् । नेपाल सरकारलेको रुपमा तोकेको कोबाट गरी र प्राप्त गरी बैंक खातालाई आबद्ध गरेपछि मात्र विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व दाखिला गर्न सकिनेछ । राजस्व दाखिला गर्न निम्नानुसारको प्रकृया अवलम्बन गर्न सकिनेछ, आन्तरिक राजस्व विभागको वेबसाइटमा क्लिक गर्नेमा क्लिक गरी भित्रकोमा डबल क्लिक गर्नेभित्र रहेको मेनुमा क्लिक गर्ने आफ्नो प्रयोग गरी गर्ने त्यस पछि भन्ने लिङ्कमा क्लिक गर्ने भौचरका विवरणहरु प्रविष्ट गरी भौचर संकेत नम्बरको सृजना गर्न देहायका प्रकृया अवलम्बन गर्ने आफूले दाखिला गर्न चाहेको राजस्वका प्रकार जस्तै आयकर मूल्य अभिवृद्धि कर अन्तःशुल्क अन्य शिक्षासेवा शुल्क स्वास्थ्य जोखिम करछनौट गरी सोसँग सम्बन्धित राजस्व शीर्षकहरु जस्तै १११११३३११३ आय वर्षजस्तै २०७५/०७६ के बापतको राजस्व दाखिला गर्न लागेको जस्तै कर विवरण कर निर्धारण शुल्क आदि समेत छनौट गरी दाखिला गर्न चाहेको रकम उल्लेख गर्ने आयकर छनौट गरेको भए हो वा होइन भन्ने विकल्पमा गई हो भने “हो” र होइन भने “होइन” भन्ने विकल्प छनौट गर्ने बटनमा क्लिक गरी एउटा राजस्व शीर्षकमा दाखिला गर्ने भौचर विवरण तयार गर्ने एकै पटकमा विभिन्न शीर्षकमा राजस्व दाखिला गर्न चाहेमा अन्य शीर्षकको पनि भौचर विवरण यसै गरी तयार गर्ने स्थायीलेखा नम्बर भएको कार्यालयको ठूला करदाता कार्यालय मध्यम स्तरीय करदाता कार्यालय आन्तरिक राजस्व कार्यालय करदाता सेवा कार्यालय राजस्व संकलन गर्ने बैंक सुचीबाट आफुलाई राजस्व दाखिला गर्न उपयुक्त हुने बैंक छनौट गर्ने बटनमा क्लिक गरी भौचर संकेत नं. सहितको तयार गर्ने र मा भएको राजस्व शीर्षक रकम र आर्थिक वर्षको विवरणहरु हेरीमा क्लिक गर्ने यसरी तयार भएको भौचर संकेत नम्बर सहितको प्रिन्ट गरी राजस्व दाखिला हुने बैंकको जुनसुकै शाखामा गई राजस्व दाखिला गर्न सकिनेछ । विद्युतीय माध्यमबाट सोभै राजस्व भुक्तानी गर्न निम्नानुसारको प्रकृया अपनाउनु पर्दछ, मा क्लिक गरी छनौटमा क्लिक गर्ने र मा गर्ने यदिको छैन भने निम्नानुसार गर्नेमा क्लिक गरी मा क्लिक गर्ने लगायतका विवरणहरु भरी बनाउने गर्दा राखेको मोबाइल नं र इमेल ठेगानामा प्राप्त हुने राखी विवरण गर्ने बैंक खाता लिंक गर्नमा गई बैंक खाताको विवरणहरु भरी उक्त विवरण सहितको फाराम डाउनलोड गर्ने अब बैंकको सम्बन्धित शाखामा गई बैंक खाता लिंकको गराउने राजस्व दाखिला गर्ने बैंक खाता छनौट

गरीमा क्लिक गर्ने नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड ले का लागि तपाईंको रजिष्टर्डरमा पठाउँछ । उक्त टाइप गरीमा क्लिक गरिसकेपछि तपाईंको खाताबाट रकम भएको खण्डमा पेज देखा पर्दछ, र मा देहाय अनुसारको देखा पर्दछ । तपाईंको डेबिट कारोबार सफलतापूर्वक सम्पन्न भएको छ । राजस्व खातामा रकम जम्मा भइसकेपछि उक्त विवरणकेही मिनेटमा अद्यावधिक भएको देखिनेछ । भौचर प्रिन्ट गरी सेवा लिन कार्यालय जानसक्नु हुनेछ भएको कारोबारको राजस्व दाखिला महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा भएको बैंकको खातामा जम्मा भएपछि करिव ५ मिनेट पछि राजस्व दाखिलाको देखा पर्दछ । पुरानो को को निम्नानुसार प्राप्त हुनेछ । यसरी विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व दाखिला गर्न सकिन्छ । कर विवरण र सोको विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व दाखिला गर्न निम्नानुसारको प्रकृया अवलम्बन गर्न सकिने छ, आफुले दाखिला गर्न चाहेको कर विवरणहरु मुख्य अभिवृद्धि करको मासिक कर विवरणआयकर तर्फको जस्तै अनुमानित आय विवरण डे १, डे २, डे ३, डे ४ विवरणहरु अन्तःशुल्क तर्फको इजाजत थप तथा नवीकरण आदि विवरणका फारमहरु भरी दाखिला गर्दा मा क्लिक गरी माथि बुँदा नं.३ र ४ मा उपलब्ध भए अनुसारको विधिहरु प्रयोग गरी विद्युतीय माध्यमबाट राजस्व दाखिला गर्न सकिन्छ । अन्तमा कारोबारको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाटगर्दा अपरिहार्य हुन्छ । नेपालमा हालसम्म संचालनमा आई नसकेको अवस्थामा सबै बैंकहरुको गर्दै आएको नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडलाई कारुपमा मान्यता दिई आन्तरिक रुपमा हुने विद्युतीय भुक्तानीलाई मान्यता दिएको छ । सेवाग्राहीले देश तथा विदेशबाट पनि आफुले उपयोग गर्ने वस्तु तथा सेवा खरिद गरी विद्युतीय रुपमा भुक्तानी गर्न सक्ने ब्यवस्था चाडै नै संचालनमा आउने आशा राखी हाल उपलब्ध भएको को सेवाको प्रयोग गरी विद्युतीय माध्यम बाट राजस्व भुक्तानी तथा राजस्व संकलन गरेर यस सेवालाई अझ ब्यवस्थित गराउने कार्यमा सबै सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिताको अवश्यकता पर्छ ।

करदाताको सहेली: विद्युतीय प्रणाली

चुडामणि हुङ्गना

पृष्ठभूमि

‘कर: समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको भर’ भन्ने मूल नाराका साथ सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस २०७५ सप्ताहव्यापी कार्यक्रमहरु सहित सम्पन्न हुँदैछ। यस परिप्रेक्षमा उक्त नारालाई यथार्थमा प्रतिबिम्बित गर्नको लागि हरेक करदातालाई सरल र सहज रुपमा नियमानुसारको कर दायित्व निर्वाह गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नु अपरिहार्य छ। सो उद्देश्य प्राप्तिका लागि कर प्रशासन, करदाता, कर सहयोगी तथा लेखापरीक्षकका साथै उपभोक्ता लगायत सम्बद्ध सबै पक्षहरु आधुनिक प्रविधिमैत्री हुनु पर्दछ। सूचना प्रविधिको द्रुततर विकास एवं विस्तारको अवस्थामा समाजका अन्य अवयव जस्तै करसँग सम्बन्धित सेवाग्राही तथा सेवाप्रदायक पनि उपलब्ध प्रविधिको अधिकाधिक उपयोग गर्न उत्तिकै अग्रसर हुनु जरुरी छ।

कर प्रशासन राजस्व प्रशासनको प्रमुख क्षेत्र हो जसको समग्र कार्य सम्पादनमार्फत् राजस्वको ठूलो अंश व्यक्ति तथा निकायहरुको तर्फबाट राज्यकोषमा जम्मा हुने गर्दछ। देशभित्र हुने कारोबारवापत बुझाउनु पर्ने कर राजस्व संकलनको नेतृत्व तथा व्यवस्थापन गर्ने दायित्व आन्तरिक राजस्व विभागको हो। करदाता तथा व्यवसायीहरुको राज्यप्रतिको उत्तरदायित्वलाई महसुस गराउँदै स्वयम् कर निर्धारणको माध्यमबाट कर संकलन गर्ने कानूनी व्यवस्था गरी सोही व्यवस्थाअनुसार नेपालको आन्तरिक राजस्व प्रशासन परिचालित रहेको छ। करदातामैत्री प्रविधि उपयोगको लागि प्रयत्नरत विभाकर सहभागिता लागत कम गर्दै गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्ने उद्देश्यका लागि क्रियाशील छ। यस विभाग अन्तर्गतका ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालय तथा करदाता सेवा कार्यालयहरु केन्द्रीय प्रणालीमा प्रत्यक्ष रुपमा आवद्ध रही सेवा प्रवाहमा समाहित छन् “करदाता मैत्री कर प्रशासन: सम्मृद्धि र सुशासन हाम्रो अभियान” भन्ने मूल भावनाका साथ अधि बढिरहेको नेपालको वर्तमान कर प्रशासन करदातालाई सम्भव भएसम्मका सुविधाहरु उपलब्ध गराउने दिशामा इन्टरनेटको माध्यमबाट संसारभरबाट प्रयोग गर्न मिल्ने गरी तयार गरिएको वेबमा आधारित प्रणालीका साथ करदाता सेवामा समर्पितरहेको छ।

सूचना प्रविधि निर्देशक आन्तरिक राजस्व विभाग

विषय प्रवेश

सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोगसँगै नेपालका सरकारी कामकाजमा समेत कम्प्युटर प्रणालीहरु प्रयोगमा आएको पनि दुई दशक नाघिसकेको छ । यसै क्रममा प्रयोगकर्ताको सहजताको लागि डिजाइन गरिएका प्रणालीहरुमा समयानुकूल सुधार गर्दै धेरैभन्दा धेरै प्रयोगकर्तासमक्ष उपलब्ध प्रणालीहरुको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने कार्य हुँदै आएको छ । कार्यालयका कामसँग सम्बन्धित सूचनाहरुलाई संकलन, भण्डारण तथा उपयोग गर्ने कार्यबाट शुरुभएको कम्प्युटर प्रयोग हालका दिनहरुमा कार्यालयका समग्र कार्यहरुलाई संचालन तथा व्यवस्थापन गर्ने छरितो तथा भरपर्दो विद्युतीय संयन्त्रको रुपमा विकसित भइसकेको छ ।

आन्तरिक राजस्व विभागका कार्यहरुलाई व्यवस्थित र प्रविधिमैत्री बनाउने क्रममा २०५२ सालदेखि नै सूचना प्रणालीहरु निर्माण गरी समयसापेक्ष परिमार्जन गर्दै उपयोगमा ल्याउने कार्य निरन्तर चलिरहेको छ । E-Taxation Master Plan ले परिकल्पना गरे अनुसार विभागको पाँच वर्षे रणनीतिक योजनातथा दुईवटा तीन वर्षे सुधार योजनाले पनि कम्प्युटर प्रणालीको माध्यमबाट करदाताहरुको Compliance Cost / Doing Business Cost घटाउन विशेष जोड दिएका छन् । आधुनिक प्रविधिको अधिकाधिक प्रयोगको माध्यमबाट अन्तरनिकाय समन्वय तथा विशेषज्ञ नेटवर्क निर्माणको समेत ती योजनाहरुले परिकल्पना गरेका छन् ।

सेवा प्रवाहमा विद्युतीय प्रणालीको विस्तार

नेपालको इतिहासका विभिन्न कालखण्डहरुमा कर प्रशासनको विभिन्न हिस्सालाई समेटेर आयकर विभाग, बिक्रीकर विभाग, अन्तःशुल्क विभाग, मूल्य अभिवृद्धि कर विभाग हुँदै २०५८ सालमा आन्तरिक राजस्व विभागको गठन तथा विस्तार गरिएको हो । सीमा राजस्व बाहेकका राजस्व संकलन र व्यवस्थापनको लागि समयक्रममा गठन भएका विभिन्न विभागको काम हाल एकीकृत रुपमा आन्तरिक राजस्व विभागले गर्दै आएको छ । प्रत्यक्षतः यस विभागले आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तः शुल्क, र बहाल करको प्रशासन गर्दछ । यसका अतिरिक्त सवारी कर तथा विभिन्न निकायमार्फत संकलन हुने गरेको पुँजीगत लाभ करको समेत प्रशासन तथा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी यसै विभागको पर्दछ ।

कर प्रशासन गर्ने विभाग तथा कार्यालयको सहयोगीको रुपमा २०५२ सालदेखि शुरु गरिएको विद्युतीय प्रणालीले विकसित र विस्तारित हुने क्रममा विभिन्न उतार चढाव व्यहोर्दै हाल करदाताको प्रत्यक्ष सहयोगीको स्वरुप ग्रहण गरिसकेको छ । कर प्रशासनका कर्मचारीका साथै करदाताहरु र अन्य सरोकारवाला निकायहरुको समेत पृष्ठपोषणको आधारमा निरन्तर सुविधाहरु थप हुने क्रम चलिरहेको छ । करदाताको सूचनाहरुलाई भरपर्दो तथा सुरक्षित राख्नको लागि विभागले आधुनिक सुविधायुक्त आफ्नो डाटा सेन्टर तथा डिजास्टर रिभरी सेन्टर समेत प्रयोगमा ल्याइसकेको छ ।

विद्युतीय माध्यमबाटै आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तः शुल्कका विभिन्न आयामहरूको प्रशासन तथा अनुगमन गर्नेगरी आन्तरिक राजस्व विभागले विभिन्न समयमा विकास गरी लागु गरेका सफ्टवेयर प्रणालीहरूको व्यवस्थापन र प्रयोगमा रहेका जटिलतालाई घटाएर सरल र एकीकृत व्यवस्थापनको लागि तयार गरिएको एकीकृत कर प्रणाली (Integrated Tax System) हाल प्रयोगमा रहेको छ । वेबमा आधारित उक्त प्रणालीको Officer Portal ले विभाग तथा कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूले गर्नुपर्ने कार्यहरूको व्यवस्थापन गर्छ भने Taxpayer Portal ले करदाता तथा कर सहयोगीहरूले पेश गर्नुपर्ने विवरण विद्युतीय माध्यमबाट पेश गर्ने तथा आवश्यक परेको अवस्थामा सोही प्रणालीबाट प्राप्त गरी हेर्न सकिने गरी व्यवस्थापन गर्दछ । हालसम्म स्थायी लेखा नम्बर आवेदन दर्ताका साथै आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तः शुल्क का नियमित कर विवरण विद्युतीय माध्यमबाटै इच्छुक करदाताहरूले पेश तथा रुजु समेत गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । आफूले तिर्नुपर्ने कर विद्युतीय माध्यमको प्रयोग गरी घरैबाट तिर्न मिल्नेगरी यसै वर्षदेखि प्रणालीमा विस्तार गरिसकिएको छ । २०७५ असोज १ गतेदेखि एकीकृत कर प्रणालीमै आवद्ध गरी लागु भएको उक्त प्रणाली अझ विस्तारित एवं व्यवस्थित हुने क्रममा रहेको छ । हालको लागि अधिकतम एक लाख रुपैयाँसम्म विद्युतीय भुक्तानीमार्फत् दाखिला गर्न सकिने र जतिसुकै राजस्व रकमको पनि बैंक भौचर ट्याक्सपेयर पोर्टल (Taxpayer Portal) बाट भर्न सकिने व्यवस्था लागु भएका छन् ।

नयाँ स्वरूपमा विकास गरिएको आन्तरिक राजस्व विभागको वेबसाइट ird.gov.np कर प्रशासनको बारेमा जान्न र बुझ्न चाहने हरेक व्यक्तिको लागि उपयोगी गन्तव्य हो जहाँ विभिन्न सामग्री नेपाली र English दुवै भाषामा प्रकाशित गर्ने कार्य शुरु भइसकेको छ । करदाता मैत्री कर प्रशासनको अवधारणालाई सार्थकता प्रदान गर्ने सिलसिलामा हरेक करदाताले उपयोग गर्न सक्नेगरी निर्माण तथा विकास गरी कर दायित्व निर्वाहका विभिन्न प्रावधानहरूलाई विद्युतीय माध्यमबाट प्रयोग गर्नसक्ने व्यवस्था निरन्तर थप गर्दै लगिएको छ ।

विभागले Android भर्सनमा IRD Nepal नामक मोबाइल एप सञ्चालनमा ल्याएको छ । यसमा विभागका सूचना तथा सम्बन्धित ऐन कानूनको लिंक उपलब्ध गराउनुका साथै करदाता तथा कर प्रशासकहरूले आफ्नो युजरबाट लगइन गरी विभिन्न सूचना प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । निकट भविष्यमै यसको iOS भर्सन समेत उपलब्ध गराउने विभागको योजना रहेको छ । SMS System को प्रयोग गरी करदाताहरूले विभागमा उपलब्ध गराएका आधिकारिक मोबाइल नम्बरमा निजसँग सम्बन्धित सूचनाहरू सम्प्रेषण हुने समेत व्यवस्था मिलाइएको छ ।

Taxpayer Portal बाट गर्न सकिने प्रमुख कार्यहरू

करदाताहरूको सहजताको लागि एकीकृत कर प्रणाली (Integrated Tax System) भित्र Taxpayer Portal मार्फत इन्टरनेटको माध्यमबाट संसारको जुनसुकै कुनाबाट प्रयोग गर्नसक्ने सफ्टवेयर उपयोगमा ल्याइएको छ । यो अनलाईन प्रणाली आन्तरिक राजस्व विभागको वेबसाइट ird.gov.np को

Taxpayer Portal लिङ्कमा क्लिक गरेर उपयोग गर्न सकिन्छ । यस प्रणालीको प्रयोग गरेर करदाताले निम्नानुसारका कार्यहरु सहजरूपमा सम्पादन गर्न पाउँछन् ।

आयकर तथा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भइ स्थायी लेखा नम्बर प्रमाणपत्र (PAN Card/Certificate) लिन तथा अन्तःशुल्कको इजाजतपत्र प्राप्त गर्न निवेदन पेश गर्न,

मू.अ. कर विवरण (VAT Return) तथा व्यवसाय बन्द (Close of Business) को विवरण भर्न र पेश (Submit) गर्न,

कुनै पनि करदाताले अनुमानित कर विवरण (Estimated Return), आय विवरण (Income Tax Return), मू.अ. करविवरण (VAT Return), अन्तःशुल्क विवरण (Excise Return), स्रोतमा कर कट्टी विवरण (TDS Return), जस्ता आवधिक कर विवरण इन्ट्री गर्न र पेश गर्न,

आफूले पेश गरेका आवधिक कर विवरणहरु आफ्नो विवरण पेश नम्बर, प्रयोगकर्ता नाम र पासवर्ड (Submission Number, Username and Password) प्रयोग गरी हेर्न, सोको अवस्था (Status) पहिचान गर्न र छपाई गर्न,

आधिकारिक प्रयोगकर्ता (Authorized User) लिएका व्यक्ति तथा फर्मको आधिकारिक प्रयोगकर्ताले आफ्नो लगइन मार्फत निम्न कार्यहरु गर्न,

- ◆ पेश गरेका विवरण आफैँले रुजु (Verify) गर्न र आवश्यक समयमा प्राप्त गर्न,
- ◆ भुक्तानी गरेका रकम तथा कारोवारसँग सम्बन्धित कर बक्यौता तथा ATR लगायत अन्य सूचना तथा सुविधामा पहुँच प्राप्त गर्न,
- ◆ आय विवरण पेश गर्ने प्रयोजनको निम्ति म्याद थपको लागि निवेदन दिन,
- ◆ विद्युतीय भुक्तानी (e-Payment) प्रणालीको प्रयोग गरी घरैबाट भौचर तयार गर्न तथा कर भुक्तानी गर्न,
- कूटनीतिज्ञ तथा कूटनैतिक निकायहरुले मूल्य अभिवृद्धि करफिर्ता दावी गर्न,
- वस्तुगत सघंसंस्थाले नयाँ व्यवसायीहरुलाई स्थायी लेखा नम्बर उपलब्ध गराउन आदी ।

ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

- Mozilla Firefox का साथै Google Chrome को प्रयोग गरी अनलाईन सेवा मार्फत उपलब्ध गराइएका सुविधाहरु उपभोग गर्न सहज हुन्छ ।
- कार्यालयबाट युजर नलिएका करदाताले हरेक विवरण बुझाउँदा सोको लागि छुट्टाछुट्टै विवरण पेश

नम्बर (Submission Number) लिनको लागि आफैँले युजरनेम तथा पासवर्ड तोक्न सकिन्छ । यसरी लिइएको सब्मिशन नम्बर, युजरनेम तथा पासवर्ड (Submission Number, Username and Password) को सेट नै उक्त विवरणको चिनारी (Identifier) हुने भएकाले पछि आवश्यक परेको बेला यसैको प्रयोग गरी उक्त विवरण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

- आंशिक रुपमा भरीएका विवरण बचाएर (Save) राख्न र पछि सच्याएर पेश (Submit) गर्न सकिन्छ । तर एकपटक सब्मिट भएको विवरण सच्याउन सकिदैन । गलत विवरण प्रविष्ट भएको भए उक्त विवरण कर अधिकृत वा आधिकारिक व्यक्तिबाट Reject गराउन र अर्को सही विवरण भरेर पुनः पेश गर्न सकिन्छ ।
- रुजु (Verify) नभएको विवरण बुझाएको मानिदैन । त्यसैले हरेक विवरण पेश (Submit) गरेपछि अनिवार्य रुपमा रुजु गर्नु र गराउनुपर्छ ।
- आधिकारिक प्रयोगकर्ता (Authorized Username) को प्रयोग
- आधिकारिक प्रयोगकर्ता प्राप्त गर्न सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा आधिकारिक व्यक्ति स्वयम् उपस्थित हुनुपर्छ ।
- उक्त प्रयोगकर्ता (User) बाट भएका सम्पूर्ण कार्यहरुको जिम्मेवार करदाता नै हुने भएकोले युजर तथा पासवर्ड अन्य व्यक्तिबाट सुरक्षित राख्नुपर्छ ।
 - ◆ यसको प्रयोग गरेर प्रणालीमा लगइन गरिसकेपछि सम्बन्धित करदाताले आफूसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कारोबार हेर्न सक्ने भएकोले आवश्यक गोप्यता करदाता स्वयंले कायम गर्नुपर्छ ।
 - ◆ स्वयम् कर निर्धारण (Self Assessment) को अवधारणा अनुसार आफूले पेश गरेको विवरण आफैँले रुजु (Verify) गर्न सकिने हुँदा कर परीक्षण (Tax Audit) नहुँदासम्म सोही विवरण नै अन्तिम हुन्छ ।
 - ◆ आफ्नो युजरको पासवर्ड जुनसुकै समयमा आफैँले परिवर्तन गर्न सकिन्छ । कार्यालयबाट प्राप्त पासवर्ड परिवर्तन नगरी विवरण रुजु गर्न मिल्दैन । पासवर्ड बिर्सिएमा युजर प्राप्त गरेको कार्यालयबाट Reset गराउन वा आफैँले Reset गराई प्रणालीमा पहिले नै उपलब्ध गराइएको आधिकारिक इमेलमा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
 - ◆ करदातालाई कर प्रशासनले पठाउने विभिन्न सूचना यसैबाट प्राप्त गर्न सकिने भएकोले व्यवसायको प्रमुख व्यक्तिले नै यसको नियमित प्रयोग गर्नु बुद्धिमानी ठहर्छ ।
- रुजु मइसकेको विवरण सच्याउनु परेमा सम्बन्धित कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्छ । सबै विवरण सच्याउन मिल्दैन तर कार्यालयबाट कर परीक्षण गरी ठहरेबमोजिम शुल्क तथा जरिवाना लाग्ने भए सो समेत लगाई नियमानुसार कार्यालयबाट सच्याउन सकिन्छ ।

Taxpayer Portal का मेनुहरु

मोबाइल र ईन्टरनेट प्रयोगमा बानी परिसकेका करदाताको ठूलो जमातलाई अनलाईन एप्लीकेशन सञ्चालन खासै गाह्रो विषय होइन । तर पनि Taxpayer Portal मा उपलब्ध मेनुहरुको उपयोगिताको सन्दर्भमा सामान्य जानकारी उपलब्ध गराउँदा ती सुविधाको बुझाई र प्रयोग दुबैमा सहजता थपिने विश्वासका साथ संक्षिप्त जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ ।

General: यो मेनु सम्बन्धित कार्यालयबाट आधिकारिक प्रयोगकर्ता प्राप्त गरेको व्यक्तिले प्रणालीमा पहुँच स्थापित गर्ने (Taxpayer Login), अन्तःशुल्कजन्य उद्योगले अन्तःशुल्क टीकट (Excise Sticker) माग गर्नको लागि Manufacturer Login र पासवर्ड परिवर्तन गर्ने (Change Password) सुविधा उपलब्ध छ । हालै, थप गरिएको Payment Voucher Search मेनुको प्रयोग गरेर कर रकम भुक्तानी गरेको कुनै पनि भौचर प्रणालीमा उपलब्ध भएरनभएको र भएमा सो को विवरण समेत हेरी यकिन गर्न सकिन्छ । Taxpayer Login बाट आफ्नो व्यक्तिगत वा व्यवसायको बक्यौता भुक्तानी तथा आवधिक विवरण लगायतका जानकारीहरु प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसबाट आय विवरण पेश गर्ने म्याद थपका लागि निवेदन पेश गर्नुका साथै पेश गरेका आवधिक विवरण स्वयम् रुजु गर्न समेत सकिन्छ । यसरी लगाईन गरिसकेपछि Proceed to Payment बटन प्रयोग गरी भुक्तानी गर्न बाँकी राजस्व तिर्नको लागि बैंक भौचर तयार गर्नुका साथै घरैमा बसेर विद्युतीय भुक्तानी (e-Payment) समेत गर्न सकिन्छ ।

Registration (PAN, VAT, Excise): कुनै पनि व्यक्ति वा निकाय कर प्रयोजनको लागि दर्ता भई स्थायी लेखा नम्बर प्राप्त गर्न तथा मू. अ. कर लाग्ने वस्तु वा सेवाको कारोबारका लागि दर्ता हुन निवेदन दिने प्रयोजनको लागि यो मेनु प्रयोग गरिन्छ । साथै, पहिलो पटक अन्तःशुल्क इजाजत लिनको लागि समेत यसै मेनुमार्फत निवेदन पेश गर्नु पर्दछ । सोही आधारमा सम्बन्धित कार्यालयका अधिकृतले स्थायी लेखा नम्बर प्रमाणपत्र (PAN Certificate) तथा अन्तःशुल्क इजाजतपत्र (Excise Permit) जारी गर्दछन् ।

VAT: आवधिक मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण (Periodic VAT Return) प्रविष्ट गरी पेश गर्न तथा मू.अ. कर लाग्ने व्यवसाय बन्दको निवेदन (VAT Close of Business) दियो मेनुको प्रयोग गरिन्छ ।

Estimated Return: चालु आर्थिक वर्षभित्र आफ्नो कारोबारको आधारमा (Turnover Tax D-02 विवरण बुझाउने (वार्षिक रु. बीस लाखदेखि पचास लाखसम्मको कारोबार गर्ने व्यक्तिगत फर्मले) तथा D-03 आय विवरण बुझाउने करदाताले आफ्नो अनुमानित आय विवरण बुझाउन यसको प्रयोग हुन्छ ।

Income Tax: यो मेनु मार्फत करदाताले आर्थिक वर्ष समाप्त भएपछि उक्त वर्षभरि गरेको आमदानी तथा कारोबारको आधारमा D-01 (वार्षिक रु. बीस लाखभन्दा कम कारोबार हुने व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर भएका करदाताले), D-02 कारोबारमा आधारित आय विवरण बुझाउने (वार्षिक रु. बीस लाखदेखि पचास लाखसम्मको कारोबार गर्ने व्यक्तिगत फर्मले कारोबारका आधारमा कर तिर्ने भए) तथा D-03 (आय व्ययको पूर्ण लेखा राखी लेखा परीक्षण गराउने व्यक्ति तथा निकायले) आय विवरण अनलाईन बाटै

बुझाउन सक्छन् ।Tax Return Login प्रयोग गरेर उक्त विवरण जुनसुकै समयमा खोलेर हेर्न तथा छपाई गर्न सकिन्छ । यसका साथै D-04 आय विवरण (वार्षिक चालीस लाख रुपैयाँभन्दा बढी कर टुछको आय आर्जन गरेका व्यक्तिले अनिवार्य बुझाउनु पर्ने) पनि यसैबाट पेश गर्न सकिन्छ ।

Excise: अन्तःशुल्क ईजाजत नवीकरण गर्ने, नयाँ ईजाजत थप गर्ने तथा मासिक अन्तःशुल्क विवरण भरेर पेश गर्ने प्रयोजनको लागि यस मेनुको प्रयोग हुन्छ । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादन गर्ने उद्योगले आफ्ना क्रियाकलापको रेकर्डिङ (Activity Recording) को लागि समेत आवश्यक सुविधा यसै मेनुमा थपिने क्रममा छ ।

E-TDS: भुक्तानी दिने संस्था (Withholder) ले भुक्तानीका बखत भुक्तानी पाउने व्यक्ति वा निकाय (Withholdee) को आयबाट स्रोतमाकर कट्टी (Tax Deduction at Source) गरी सम्बन्धित राजस्व खातामा दाखिला गरेको आधारमा मासिक रुपमा स्रोतमा करकट्टी गरेको विवरण (TDS Return) पेश गर्न यो मेनुको प्रयोग हुन्छ । Withholder ले आफूले पेश गरेको विवरण चाहेको समयमा हेर्न सक्छन् । यसका साथै Withholdeen] आफ्नो कर कट्टी भएको विवरण राजस्व दाखिला गरिएको विवरणसँग मेल खाए नखाएको (Reconciled/Not-reconciled) समेत आफ्नो आधिकारिक युजरबाट हेर्न सक्ने सुविधा यही मेनुमा छ । Withholdee ले आफ्नो व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर (Personal PAN) को प्रयोगकर्ता तथा पासवर्ड तय गर्न समेत सक्छन् ।

Diplomatic Refund: विभाग तथा सम्बन्धित कार्यालयबाट आधिकारिक प्रयोगकर्ता प्राप्त गरेका कूटनैतिक नियोग र कूटनीतिज्ञहरुले नियमानुसार मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ताको दावी गर्न यसको प्रयोग गरिन्छ । नियोगका प्रयोगकर्ताले खरिद गर्दाका हरेक बिजकको विवरणसहित माग गरेको कर फिर्ता दावीलाई सम्बन्धित पदाधिकारीले अध्ययन गरेर Approve/Disapprove गरी कर फिर्ताको निर्णय गर्दछन् ।

Electronic Billing: सफ्टवेयर कम्पनी वा निजबाट अनुमति प्राप्त निकायले निर्माता कम्पनीको तर्फबाट विद्युतीय विजक सम्बन्धी कार्यविधिमा तोकिएका मापदण्ड पूरा गरेको सफ्टवेयर विभागको प्रणालीमा सूचीकरण गर्नको लागि Electronic Billing Software Listing मेनुको प्रयोग हुन्छ । Electronic Billing User Permission मेनुबाट करदाताले सूचीकृत सफ्टवेयर मध्ये आफूलाई उपयुक्त सफ्टवेयर छानेर प्रयोगको अनुमतिका लागि निवेदन पेश गर्न सक्छन् ।

Other Agencies: करदातालाई सहज रुपमा स्थायी लेखा नम्बर प्रदान गर्न वस्तुगत सघंसंस्थामार्फत केही समयको लागि अस्थायी PANCard उपलब्ध गराउन स्वीकृति लिएका FNCCI/Chamber of Commerce जस्ता सघंसंस्थाले प्रयोग गर्नका लागि यो मेनु उपलब्ध गराइएको हो ।

उल्लिखित मेनुका अतिरिक्त भविष्यमा करदातालाई उपलब्ध गराउने सुविधाहरुलाई सकभर यही पोर्टलमार्फत उपलब्ध गराउने उद्देश्य आन्तरिक राजस्व विभागले राखेको छ ।

उपयोगी नवीन व्यवस्थाहरू

सरलता र सहजता स्वभावतः मानिसको प्राथमिकतामा पर्दछ । सुधार निरन्तर प्रकृत्या हो । यसको कुनै अन्त्य नभएकोले नीतिगत, प्रकृत्यागत, प्रविधिगत वा व्यवस्थापकीय रुपमा एक पछि अर्को सुधार कार्यक्रम गरी संचालन हुँदै जान्छन् । प्रविधिका साथै विश्वव्यापी रुपमा हुने लगातारको परिवर्तनले विविध कार्यगत क्षेत्रलाई नयाँ प्रविधि र थप सुविधाको लागि प्रेरित गर्दै जान्छ । आन्तरिक राजस्व विभागको सेवा प्रवाहको लागि प्रयोगमा ल्याइएको विद्युतीय प्रणाली पनि पटक पटक थप, परिवर्तित तथा परिमार्जित हुँदै आएका छन् । यसरी थप भएका केही उपयोगी प्रावधानहरू यहाँ उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

- **SMS प्रणाली:** धेरै संख्यामा रहेका करदातासम्म एउटै सूचना सम्प्रेषण गर्ने कार्यमा SMS प्रणालीको उपयोग हुँदैआएको छ । छुट्टै SMS प्रणालीको प्रयोग गरी जुनसुकै स्थायी लेखा नंबर (PAN) सही हो वा होइन भनी जाँचन REG <PAN> लेखेर विभागको Short Code ३२०२४ मा मेसेज पठाएर जानकारी प्राप्त गर्ने प्रणाली परिमार्जित रुपमा लागु हुने क्रममा छ । उक्त प्रणालीबाट सम्बन्धित व्यक्तिले आफ्नो फर्मले पेश गरेका आवधिक विवरण, भुक्तानी तथा बक्यौताको जानकारी विभागमा पेश गरेको आधिकारिक मोबाइल नम्बर मार्फत SMS गरी सहजै प्राप्त गर्न सकिन्छ । HELP लेखेर सोही नम्बरमा पठाई SMS प्रणालीमा उपलब्ध सेवाको जानकारी लिन पनि सकिन्छ ।
- **IRD Nepal:** यो नामको एन्ड्रोइड भर्सनको मोबाइल एप लाई गुगल प्ले स्टोरबाट डाउनलोड गरी प्रयोग गरेमा विभागको वेबसाईटमा राखिएका ऐन नियम, प्रकाशन लगायत अधिकांश सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । एकपटक डाउनलोड गरिएका सूचना अफलाईन हुँदा समेत हेर्न सकिन्छ । आवधिक विवरण भर्ने समयको पूर्व जानकारी गराउने कार्य समेत यसले गर्दछ । आधिकारिक प्रयोगकर्ता प्राप्त गरेका करदाताले स्रोतमा करकट्टी विवरण लगायत आफ्ना विभिन्न आवधिक विवरणका अवस्थासमेत यो एपको माध्यमबाट हातैमा प्राप्त गर्न सक्छन् ।
- **E-Payment:** कर भुक्तानीको लागि तोकिएको बैंकमा पुग्नैपर्ने बाध्यता अब हटिसकेको छ । करदाताले Taxpayer Portal को प्रयोग गरी घरैबाट भौचर तयार गर्ने र e-Payment को प्रयोग गरी कर भुक्तानी गर्न पाउने व्यवस्था लागु भइसकेको छ । यसबाट भुलवश अन्य करदाता वा राजस्व शीर्षकमा रकम जम्मा हुने सम्भावना न्यूनीकरण हुने भएको छ ।
- **ABBS:** करदाताको सहजताको लागि चालु आर्थिक वर्ष २०७५।०७६ देखि सम्बन्धित बैंकको राजस्व बुझ्ने जुनसुकै शाखाबाट राजस्व बुझाउन सकिने व्यवस्था (Any Bank Branch System-ABBS) लागु गरिसकेको छ । हाल महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले लागु गरेको नयाँ Revenue Management Information System-RMIS) बाट विद्युतीय प्रणालीको प्रयोग गरी राजस्व भुक्तानीको विवरण हरेक दिन विभागको प्रणालीमा Transfer हुने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

- **CBMS:** विभागले तोकेका निश्चित करदाताले विद्युतीय विजक जारी गर्दाकै बखत सो विजकको एक प्रति विभागको केन्द्रीय सर्भरमा उपलब्ध हुने प्रणाली Central Billing Monitoring System- (CBMS) को प्रयोग २०७४ मंसिर १ गतेबाट नमूनाको रुपमा शुरु गरिएको छ । यसको विस्तारबाट करदाताको सामान्य कारोबारको जानकारीको लागि करदाता र कर अधिकृतको भौतिक निकटता तथा सम्वाद हुनु नपर्ने हुँदा विना भ्रन्कट आआफ्नो कार्य गर्न सहज हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
- **TDS Withholdee User:** छुट्टै व्यवसाय नभएका व्यक्तिले समेत आफ्नो व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर (Personal PAN) मा रोजगारदाता तथा भुक्तानीकर्ताले स्रोतमा करकट्टी वापत कति रकम जम्मा गरिदिए भनेर हेर्न सकिन्छ । सो कार्यको लागि आफ्नो युजर आफैले बनाउन र सो को Password Confirmation आफूले स्थायी लेखा नंबर प्राप्त गर्दा उपलब्ध गराएको आधिकारिक इमेल ठेगानामा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- **Digital Signature:** पूर्वाधारको तयारीको लामो समयपछि शुरु भएको विद्युतीय हस्ताक्षर (Digital Signature) लाई आन्तरिक राजस्व विभागको प्रणालीमा समेत आवद्ध गराउन विभाग अग्रसर भइरहेको छ । यसै आर्थिक वर्षदेखि नमूनाको रुपमा कार्यालयबाट उपलब्ध गराउने कर चुक्ता प्रमाणपत्र तथा करदाताले पेश गर्ने मूल्य अभिवृद्धि कर विवरणमा यसको प्रयोग गर्ने तयारी भइरहेको छ । यस अवस्थामा विद्युतीय रुपमा आदानप्रदान हुने सूचना तथा विवरणहरुको विश्वसनीयता तथा सुरक्षामा थप सुधार आउने देखिन्छ । विद्युतीय प्रणालीको गुणस्तर बढाउन विद्युतीय हस्ताक्षरलाई समावेश गर्न सबै सरोकारवालाहरु अग्रसर हुन अत्यावश्यक भइसकेको छ ।
- भरपर्दो विद्युतीय प्रणालीमा करदाताहरुको सहज तथा सुरक्षित पहुँचले एकातिर Doing Business Cost मा कमी ल्याउँछ भने अर्कोतिर यसले कर दायित्व निर्वाहको समय, परिश्रम र जनशक्तिका साथै Cost of Compliance मा पनि उल्लेख्य रुपमा कमी ल्याउँछ । सरोकारवालाको सुझाव तथा सेवा प्रदायकको अग्रसरताबाट सेवा प्रवाहमा रहेका जटीलतालाई व्यवस्थापन गर्दै जाने हो भने सरल तथा सहज प्रणालीहरुको विकास एवं विस्तार अवश्यम्भावी छ ।

निचोड

आन्तरिक राजस्व विभाग आधुनिक प्रविधिको अधिकतम उपयोग गर्ने कार्यमा निरन्तर क्रियशील छ । करदातालाई उत्साहित बनाउदै आफ्ना कारोबारको यथार्थ विवरण प्रविष्टि, भण्डारण एवं उपयोग गर्ने कार्यमा विभागले उपलब्ध गराएका सफ्टवेयर प्रयोग गर्ने बानी बसाउनु कर प्रशासनका साथै सरोकारवाला वस्तुगत सघंसंस्था समेतको महत्वपूर्ण कार्यभार हो । सूचना प्रविधिको विकासले काम गर्ने तरिका र कामको गुणस्तरमा ल्याएको परिवर्तन तथा करदाता मैत्री अवधारणा प्रगाढ हुँदै गएको परिप्रेक्षमा कर प्रशासनका कर्मचारी र करदाताबीचको भौतिक निकटताले निम्त्याउन सक्ने जटीलताको न्यूनीकरण तथा करदाता सहजीकरणको अपरिहार्य माध्यम पनि विद्युतीय प्रणालीनै हो । सरोकारवाला सबै पक्षले

प्रविधिगत नवीनताले उपलब्ध गराएको अनुकूलतालाई आत्मसात गरी उपलब्ध सेवाहरूलाई उपयोग गर्दै यसलाई थप गुणस्तरीय बनाउँदै लैजान आआफ्नो ठाउँबाट पहल गर्नु नै आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को बजेट वक्तव्य, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।

आर्थिक ऐन २०७५, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।

चुडामणि दुङ्गाना, २०७२, सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट करदाता सहजीकरण, आन्तरिक राजस्व स्मारिका, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं ।

चुडामणि दुङ्गाना, २०७३, विद्युतीय प्रणालीको उपयोग: कर दायित्व निर्वाहमा सहयोग, अङ्क १, राजस्व, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, ललितपुर ।

eTaxation Master Plan, २००९, Inland Revenue Department, Kathmandu.

Reform Plan १५/२०१४-१३/२०१२, Inland Revenue Department, Kathmandu.

Reform Plan १८/२०१७-१६/२०१५, Inland Revenue Department, Kathmandu.

Strategic Plan ११४/२०१६-१३/२०१२, Inland Revenue Department, Kathmandu.

Websites: mof.gov.np; ird.gov.np; fcgo.gov.np; doit.gov.np; cca.gov.np

कसूरमा सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन

अच्युतमणि नेउपाने

विषय प्रवेश

न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र सुरक्षित समाज सिर्जना गरी सर्वसाधारणको हित र सदाचार कायम गर्नको लागि फौजदारी कसूर गर्ने कसूरदारलाई उचित सजाय निर्धारण गर्ने तथा त्यस्तो सजाय कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले नेपालमा पहिलो पटक छुट्टै कानून फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ लागू भएको छ। यो लेख यसै ऐनमा आधारित भई तयार गरिएको छ। ऐनका यी व्यवस्था नेपालको लागि नयाँ प्रयोग हुन्।

सजाय निर्धारण गर्दा तथा त्यसको कार्यान्वयन गर्दा लागू हुने यो ऐन कुनै व्यक्ति कसूरदार (कुनै कसूरमा दोषी ठहर भएको) ठहर भएपछि मात्र अदालतले त्यो व्यक्तिलाई उसको कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्दछ। कुनै कसूरको सम्बन्धमा मुद्दामा सजाय निर्धारण गर्नु अघि कसूर ठहर भएको हुनुपर्छ। कसूर ठहर हुने वा नहुने सम्बन्धमा अदालतमा छुट्टै पेशी र बहस हुन्छ। यसमा छुट्टै सुनुवाई गरी कुन सजाय र कति सजाय हुनुपर्छ भन्ने वारेमा बहस हुनेछ। कसूरदार ठहरिएको तीस दिन भित्र सो सजाय निर्धारण गरिसक्नुपर्छ। सजाय निर्धारण गर्दा अदालतले प्रत्येक कसूर बापत छुट्टाछुट्टै सजाय तोक्नु पर्ने र एकै समयमा एकभन्दा बढी कसूर गरेमा सजाय कार्यान्वयन गर्दा जुन कसूरमा सबैभन्दा बढी सजाय हुन्छ सोही कसूरको सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्छ, एकभन्दा बढी सजाय कार्यान्वयन गर्न मिल्दैन।

यसरी कानूनी व्यवस्था अनुसार शुरुमा अपराधमा मुद्दाको दोषी हो, होइन पत्ता लगाउन सुनुवाई हुने र अदालतले ठहर गर्ने, त्यसपछिको दोस्रो सुनुवाई अब कसूरदारले कति सजाय पाउने भन्ने विषयमा हुन्छ।

खुला इजलासमा सुनुवाई

कानून बमोजिम बन्द इजलासमा सुनुवाई हुने बाहेकका मुद्दामा कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा खुला इजलासमा निश्चित अवस्थामा बाहेक कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायी समेतको उपस्थितिमा निर्धारण गर्नु पर्छ। अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने कसूरदारलाई भिडियो कन्फरेन्स मार्फत उपस्थित गराउन सकिने व्यवस्था समेत गरेको यो ऐनले त्यसरी इजलासमा सजाय निर्धारण गर्दा पीडितको उपस्थितिको भने अनिवार्यता तथा आवश्यकता महसुस गरेको देखिदैन।

सजाय निर्धारणका उद्देश्य, आधार र विचार गर्नु पर्ने कुरा

अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा केही उद्देश्य विचार गरी निर्धारण गर्नुपर्छ । विचार गर्नुपर्ने उद्देश्यहरूमा कसूर गर्न कसूरदार वा अन्य व्यक्तिलाई हतोत्साहित गर्ने वा समाज वा समुदायलाई सुरक्षा गर्ने वा पीडितलाई क्षतिपूर्तिसहित न्याय प्रदान गर्ने वा कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने वा सुधार गर्ने वा समाजबाट अलग राख्ने वा कसूरदारलाई आफ्नो कार्यप्रति पश्चाताप बोध गराई पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई हानी नोक्सानी भएको छ भन्ने कुराको अनुभूति गराउने वा कानूनद्वारा निषेधित आचरणको निन्दा गर्ने उद्देश्य विचार गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्छ ।

सजाय निर्धारण गर्दा अदालतले विचार गर्नु पर्ने कुराहरूमा सजायको उद्देश्य प्राप्त गर्न आवश्यक हुने भन्दा चर्को सजाय हुनु नहुने, कसूरको अनुपातमा अरु सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय नगर्ने, कसूरको गम्भीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा अनुसार सजाय समानुपातिक भन्दा बढि हुनु नहुने, उस्तै परिस्थितिमा घटेको कसूरको अर्को कसूरदारलाई पहिले दिइएको सजायसँग अमिल्दो वा असमान सजाय हुनु नहुने लगायतका कुराहरू विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । अदालतले विचार गर्नुपर्ने यी कुराहरू हेर्दा अब अदालत पनि आफ्नो कर्तव्यमा बाँधिएको र एउटै प्रकृतिका मुद्दामा पनि फरक फरक फैसला हुन्छन् भनी सुन्ने गरिएका गुनासा हट्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । फरक फरक फैसला गर्दा पनि सो गर्नुको आधार अब भने खुल्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

यो ऐनले सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरूको समेत व्यवस्था गरेको छ । सजाय निर्धारण गर्दा माथि उल्लिखित सजायको उद्देश्य, कसूरको गम्भीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूरको गम्भीरता बढाउने वा घटाउने अवस्थाहरू, कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियाकलाप समेतलाई आधार लिई गर्नुपर्छ । त्यसो गर्दा जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिका कसूर गर्ने कसूरदारलाई कैद सजाय हुने गरी, बालबालिकालाई सजाय गर्दा सुधार र पुनर्स्थापना, पटकेलाई सजायको दोब्बर थप सजाय, समाज वा समुदायलाई खतरा हुने कसूरदारलाई कैद सजाय हुने गरी र सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक वा संगठित संस्थाको पद वा ओहदामा बहाल रही पद वा ओहदाको दुरुपयोग गरी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सो कसूरमा हुने सजायको डेढी सजाय हुने गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्छ ।

बालबालिकालाई सजाय गर्दा

बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा निजको सर्वोत्तम हित, कसूरको गम्भीरता र दोषको मात्रा, निजको व्यक्तिगत परिस्थिति जस्तै: उमेर, शिक्षा, पारिवारिक स्थिति, सामाजिक अवस्था, कसूरको किसिम, कसूरबाट पुग्न गएका हानी नोक्सानी र कसूर गर्नुको उद्देश्य समेतका कुरा, पीडितलाई दिन प्रस्ताव गरिएको क्षतिपूर्ति, अपराधप्रतिको पश्चाताप र असल र उपयोगी जीवन जिउने चाहना समेतका कुरा विचार गरी सजाय गर्नुपर्छ । यो ऐनले बालबालिकालाई सजाय गर्नुपर्दा ज्यादै संवेदनशील हुनु पर्नेतर्फ

सङ्केत गरेको देखिन्छ। जघन्य कसूर, गम्भीर कसूर वा पटके रुपमा कसूर गरेकोमा बाहेक सोह्रवर्ष उमेर पूरा नभएका बालबालिकालाई सजाय गर्दा कैदको सजाय गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

जरिवानाको सजाय

कुनै कसूरमा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा बिगो खुलेकोमा बिगोको आधारमा कसूर र जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद विचार गरी जरिवाना निर्धारण गर्नुपर्छ। त्यसो गर्दा कसूरदारको आर्थिक हैसियत र आय आर्जन क्षमता, कसूरको कारणबाट अरु व्यक्तिलाई हुन गएको आर्थिक हानी नोक्सानी, कसूरको कारणबाट कसूरदारले वा निजको परिवारले प्राप्त गरेको लाभ, जरिवानाबाट कसूरदारले पालन पोषण गर्नुपर्ने परिवारलाई पर्ने असर, पीडितलाई तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्तिको रकम लगायतका कुराहरु समेत विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने गरी जरिवाना गरिने भए त्यस्तो क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी कसूरदारलाई जरिवाना गर्नु हुँदैन। निर्धारण गरिएको जरिवाना कसूरदारले तत्कालै बुझाउनु पर्ने र तत्काल बुझाउन नसकी त्यस बापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्षभित्र त्यस्तो रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा जरिवाना बुझाउने गरी आदेश दिन सक्छ। कुनै कसूरमा एकभन्दा बढी कसूरदारलाई जरिवाना निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूरदारले कसूरको मात्रा अनुसार जरिवाना तिर्नु पर्ने गरी निर्धारण गर्नुपर्ने छ।

सामुदायिक सेवा र कैद

पछिल्लो समयमा कारागार र दण्डलाई मानव अधिकारसँग जोडेर हेर्न थालिएको छ। सजायमा कारागारको विकल्प सामुदायिक सेवा र खुला कारागार समेत स्वीकारिएका छन्। यो ऐनमा कैद सजाय पाएका कसूरदारलाई कारागारमा राखेर सजाय दिनुको साटो विभिन्न वैकल्पिक उपाय जस्तै: सामुदायिक सेवा गर्ने, सुधार गृहमा पठाउन सकिने, पुर्नस्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने, रात्रिकालिन समयको कारागार, खुला कारागारमा राख्न सकिने, प्यारोलमा राख्न सकिने, सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने, कैद बापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने जस्ता उपायहरु अपनाई सामाजिकीकरण गर्ने सुधारात्मक व्यवस्था समेत गरिएको छ। तर यी वैकल्पिक व्यवस्थाहरु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि मात्र लागू हुने व्यवस्था ऐनले गरेकोले यी व्यवस्थाहरु भने लागू भएका छैनन् र तत्कालै लागू हुने संभावना समेत देखिदैन।

कसूरदारलाई सजाय गर्दा जरिवाना र सामुदायिक सेवा पर्याप्त नहुने भएमा कैदको सजाय गर्नुपर्ने, एक वर्षभन्दा कम कैद निर्धारण भएको कसूरदारले पहिलो पल्ट कसूर गरेको र अन्य परिस्थिति वा आचरण विचार गर्दा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा अदालतले कैद तत्काल कार्यान्वयन नगरी निलम्बन गर्न सक्ने, गम्भीर र जघन्य कसूरहरुमा कसूरदार ठहरिएका बालबालिका बाहेकका कसूरदारलाई भएको कैद निलम्बन गर्न नसकिने, कैदको सजाय पाई कारागारभित्र कैद भुक्तान गरिरहेको कैदीलाई नातेदार

बिरामी भए बिरामी भेटेर त्यही दिन फर्केर आउने गरी, नातेदारको मृत्यु भएमा काजक्रिया गर्न पाउने गरी कारागार बाहिर जान दिन सकिने, होस ठेगानामा नरहेमा अस्पताल वा चिकित्सा केन्द्रमा राख्ने र सो राखिएको अवधिभरलाई कैद भुक्तान गरेको अवधि मानिने, कैदमा रहँदा चालचलनमा सुधार आएमा र तीन चौथाई कैद भुक्तान गरेमा तोकिएका कसूरदार बाहेक कैद कट्टा हुन सक्ने लगायतको व्यवस्था गरिएको छ ।

पीडितलाई क्षतिपूर्ति

क्षतिपूर्ति लिनेदिने सम्बन्धमा पीडित र कसूरदारले आपसमा सहमति गर्न सक्ने र त्यो सहमति मनासिब देखिए अदालतले सहमति बमोजिमको क्षतिपूर्तिको आदेश गर्न सक्छ ।

सहमति नभएमा कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति इज्जतमा कुनै क्षति पुगेमा सो क्षति बापत अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई मनासिब क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने र त्यसका लागि पीडितलाई पुगेको भौतिक, शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति, पीडितको मृत्यु भएको भए हकवालालाई पर्न गएको क्षति, कसूरदारको आर्थिक स्रोत र अवस्था, पीडित र आश्रित व्यक्तिको अवस्था समेतका कुरा विचार गरी क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्नुपर्छ । पीडितलाई चोटपटक लागेको वा अंगभंग भए उपचार खर्च र पीडितको मृत्यु भएमा सदगत खर्च एवं काजक्रिया खर्च समेत भराउनु पर्छ । पीडितको सम्पत्ति क्षति गरेको रहेछ भने त्यसबापत क्षतिपूर्ति भराउदा त्यस्तो वस्तु यथास्थितिमा नै फिर्ता गराई दिनुपर्ने र यथास्थितिमै फिर्ता गर्न नसक्ने भएमा त्यस्तो वस्तुको मूल्य खुल्नेमा मूल्य र नखुल्नेमा क्षति हुँदा वा सजाय तोक्दा सो वस्तुको कायम हुन सक्ने मूल्यको आधारमा क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने छ । क्षतिपूर्ति भराउदा नगद वा जिन्सी वा दुवै भराउन सकिनेछ ।

पीडित वा आश्रित व्यक्ति वा हकवालालाई कसूरदारले क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउनुपर्ने र तत्काल बुझाउन नसकी त्यसबापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा एक वर्षभित्र सो रकम चुक्ता हुने गरी बढिमा तीन किस्तामा क्षतिपूर्ति बुझाउन सक्ने तर यी दुवै अवस्थामा पनि क्षतिपूर्ति नबुझाएमा कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै कसूरमा एकभन्दा बढि कसूरदार भए क्षतिपूर्ति भराउनलाई प्रत्येक कसूरदारले कसूरको मात्रा अनुसार क्षतिपूर्ति व्यहोर्ने गरी भराउन आदेश दिनुपर्ने छ ।

क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने कसूरदारले तिर्नुपर्ने अवधिभित्र रकम नबुझाएमा कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्छ । जायजात गर्दा क्षतिपूर्ति रकम असुल नभएमा वा कसूरदारले क्षतिपूर्ति नतिरेमा निजलाई एक दिनको तीन सय रुपैयाको दरले क्षतिपूर्ति रकमलाई कैदमा परिणत गरी कैद गर्नुपर्छ । त्यस्तो कैद गर्नुपर्दा चार वर्ष भन्दा बढी कैद गर्नु हुँदैन ।

समग्रमा

यो ऐनले कसूरदारलाई दिने दण्ड सजायको सम्बन्धमा विश्वमा प्रचलित मुख्य मुख्य सुधारात्मक उपायहरूको अवलम्बन गर्ने गरी व्यवस्थाहरू समावेश गरिएको छ । कसूरदारलाई सजाय तोक्ने र तोकिएको सजायको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा सामान्य कार्यविधि कानूनको रूपमा रहने गरी यो ऐन आएको देखिन्छ । यो ऐनले दण्ड निर्धारणका आधुनिक सिद्धान्त तथा पद्धतिलाई समावेश गरेको र मुलुकी अपराध संहिताका प्रावधान तथा मुलुकी कार्यविधि संहिताका व्यवस्थाको अधिनमा रही सजाय निर्धारण सम्बन्धमा व्यवस्था गरी कसूरदार ठहर गर्ने कुरा र ठहर गरे पछि सजाय कति गर्ने भन्ने कुरा फरक रहेको स्पष्ट गरेको छ । यस अघि एकै पटक वा एउटै निर्णयबाट कसूर र सजायको निर्णय गरिँदै आएको र सजाय निर्धारण गर्दा पनि कानूनको अभावमा विना कुनै स्पष्ट र निश्चित आधार, उद्देश्य र मापदण्ड गरिँदै आएको थियो ।

आयकर संकलन र श्रोतमा कर कट्टी (TDS)

राजु प्याकुरेल

१. पृष्ठभूमि

कुनै व्यक्तिले कुनै आय वर्षमा व्यवसाय वा लगानीबाट प्राप्त गरेको मुनाफा र लाभ एवं रोजगारीबाट प्राप्त हुने रकम सो व्यक्तिको आय हो । आयका कुनै श्रोतबाट आय आर्जन गर्ने एवं कुनै लाभ प्राप्त गर्ने व्यक्तिले आफ्नो आयका आधारमा राज्यलाई आयकर तिर्नु/बुझाउनु पर्दछ । त्यस्तो आय गणना गर्दा सोसँग सम्बन्धित सो वर्षको खर्चहरू कट्टी गरी कायम रहने करयोग्य आयमा तोकिएका दरअनुसार कर लाग्दछ । यसै गरी कुनै प्राकृतिक व्यक्तिले रोजगारी बापत रोजगारदाताबाट प्राप्त गरेको तलव लगायत सबै भत्ता तथा सुविधाहरू बापतको भुक्तानी तथा योगदान सो आय वर्षको पारिश्रमिक आयमा समावेश गर्नु पर्दछ । कानूनमा तोकिए बमोजिमका योगदान/लगानी रकम एवं वैदेशिक भत्ता र दुर्गम भत्ता बापतको रकमहरू घटाई बाँकी रहने करयोग्य आयमा करको गणना हुने व्यवस्था छ । यसरी गणना भएको कर रकम सरकारको सर्वसञ्चित कोषमा दाखिला गर्नु पर्दछ । कर दाखिला गर्ने माध्यम मध्येको एक तरिका श्रोतमा कर कट्टीसम्बन्धी व्यवस्था हो । यसलाई आयकर ऐन, २०५८ को परिच्छेद १७ मा “भुक्तानीमा कर कट्टी” अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ जसअनुसार वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको पारिश्रमिक, अवकाश भुक्तानी, सेवा शुल्क, ठेक्का, भाडा, लाभांश, व्याज लगायतका विभिन्न भुक्तानीमा भुक्तानी गर्दाको अवस्थामा अर्थात् स्रोतमा नै कर कट्टी गर्नु पर्दछ । यसलाई नै स्रोतमा करकट्टी (TDS: Tax Deduction At Source) को नाममा चिनिन्छ । भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिले पाउने रकमबाट भुक्तानीकै बखत कर कट्टी गरिने हुँदा यसलाई Withholding Tax पनि भनिन्छ । यसमा भुक्तानीकर्ता अर्थात् कर कट्टा गरी दिने व्यक्तिलाई Withholding Agent र जसको अग्रिम कर कट्टी हुने हो उसलाई Withholdee भनिन्छ । श्रोतमा कर कट्टीको व्यवस्था Pay As You Earn (PAYE) सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । यस प्रणालीमा प्रत्येक भुक्तानीमा तोकिएबमोजिमको दरमा निश्चित रकम अग्रिम कर बापत कट्टी भई आफ्नो नाममा जम्मा भइरहने हुँदा Withholdee लाई एकै पटक करको भारले थिचिएको वा धेरै कर तिरेको महसूस हुँदैन । कर संकलनको दृष्टिबाट राजस्व प्रशासनको लागि भने छरिएर रहेका धेरै करदाताहरूबाट कर दाखिला हुँदा कम लागतमा कर संकलन हुने, आय आर्जन गरेको वर्षमा नै कर रकम प्राप्त हुने, यसको माध्यमबाट उपलब्ध हुने सूचनाले कर छली/चुहावट न्यूनीकरणमा सघाउ पुग्ने लगायतका कारणले श्रोतमा कर कट्टीको महत्व रहेको पाइन्छ ।

२. अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने भुक्तानीहरु र कर कट्टीको दर

(क) आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८७ मा रोजगारीबाट हुने आयको गणना गर्ने सम्बन्धमा उल्लेख भएको छ। बासिन्दा रोजगारदाताले कर्मचारी वा कामदारलाई नेपालमा श्रोत भएको रकम भुक्तानी गर्दा आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची- १ बमोजिमको दरले हुने कर कट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

(ख) ऐनको दफा ८८ मा उल्लिखित व्यवस्थाअनुसार देहायबमोजिमको भुक्तानीमा तोकिएका दरमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ -

भुक्तानीका शीर्षकहरु	करको दर
वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको व्याज, प्राकृतिक स्रोत, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क, कमिशन वा बिक्री वोनस भुक्तानी गर्दा	१५%
वासिन्दा बैंक, वित्तीय संस्था लगायत तोकिए बमोजिमका निकायले नेपालमा श्रोत भएको र व्यवसाय सञ्चालनसंग सम्बन्धित नभएको व्याज वापतको रकम प्राकृतिक व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्दा	५%
नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको हकमा ऐनको दफा ६५(१)(ख)) बमोजिम गणना गरिएको लाभमा	५%
स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषबाट लाभ भुक्तानी गर्दा लाभ रकमको	५%
अवकाश भुक्तानी र अन्य कुनै प्रतिफल तथा अवकाश भुक्तानीको रकम भुक्तानी गर्दा कुल भुक्तानी रकमको	१५%
वासिन्दा रोजगार कम्पनीले गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई भुक्तानी गरेको कमिशनमा	५%
वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको लाभांश भुक्तानी गरेकोमा	५%
वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको लगानी बीमाको लाभ भुक्तानीमा	५%
वायुयानको लिज वापतको रकम भुक्तानीमा	१०%
मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएको सेवा प्रदायक बासिन्दा व्यक्ति वा मूल्य अभिवृद्धि कर छुटको कारोबार गर्ने बासिन्दा निकायलाई भुक्तानी गरेको सेवा शुल्कमा	१.५%
वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा श्रोत भएको भाडा भुक्तानीमा (तर प्राकृतिक व्यक्तिले घर बहाल वापत प्राप्त गरेको रकममा कट्टी गर्नु नपर्ने)	१०%
मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भई सवारी साधन भाडामा दिने व्यवसाय गरेका व्यक्तिलाई भाडा वापतको रकम भुक्तानी गर्दा	१.५%
ढुवानी सेवा वापतको भाडा भुक्तानी रकममा	२.५%
सामुहिक लगानी कोष (म्यूच्युअल फण्ड)बाट अन्य व्यक्तिलाई वितरण गरिने प्रतिफल	१५%

वासिन्दा व्यक्तिले भू-उपग्रह, व्याण्डविथ, अप्टिकल फाइबर, दूरसञ्चार सम्बन्धी उपकरण वा विद्युत प्रसारण लाइन प्रयोग गरे वापतको भुक्तानीमा	१०%
--	-----

(ग) ऐनको दफा ८८क. ले राखेको प्रावधानअनुसार कसैले आकस्मिक रुपमा कुनै लाभ हासिल गरेमा त्यस्तो भुक्तानीमा २५ प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्नु पर्दछ। तर साहित्य, कला, संस्कृति, खेलकुद, पत्रकारिता, विज्ञान, प्रविधि तथा सार्वजनिक प्रशासन क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याए वापत् प्राप्त हुने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरका पाँच लाख रुपैयासम्मको पुरस्कारमा आकस्मिक लाभकर लाग्ने छैन भनी कर नलाग्ने सुविधा प्रदान गरेको पाइन्छ। साथै यस्ता पुरस्कारमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आकस्मिक लाभ कर नलाग्ने गरी छुट दिन सक्ने प्रावधान समेत राखेको छ।

(घ) ठेक्का वा करारको भुक्तानी गर्दा देहायबमोजिमका दरमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ८९ मा रहेको छ -

वासिन्दा व्यक्तिले ठेक्का वा करार वापत रु. ५०,००० भन्दा बढी रकमको भुक्तानी गर्दा	१.५%
वासिन्दा व्यक्तिले गैर वासिन्दा व्यक्तिलाई वायुयान मर्मत तथा अन्य ठेक्का वा करारमा	५%
गैर वासिन्दा बीमा कम्पनीलाई प्रिमियम भुक्तानी गर्दा वा कमिशन भुक्तानीमा	५%
उपभोक्ता समितिमार्फत काम गराएको रु.५० लाखभन्दा बढीको भुक्तानी रकममा	१.५%

(ङ) भुक्तानी प्राप्त भएका रकम प्रापकले सो आय वर्षको आयमा समावेश गर्नु पर्दछ। यसमा कर कट्टी भएको कर कट्टी हुने व्यक्तिले सो भुक्तानी गरेको आय वर्षमा दाखिला गर्नुपर्ने कर रकममा मात्र मिलान गर्न मिल्दछ।

३. अन्तिम रुपमा कर कट्टी हुने भुक्तानीहरु

आयकर ऐन, २०५८ को परिच्छेद १७ मा उल्लिखित व्यवस्थाबमोजिम भुक्तानीका बखत गरिएको निम्न लिखित शीर्षकका कर कट्टी नै अन्तिम हुन्छ। यस्तो अन्तिम कर कट्टी हुने भुक्तानीमा कुनै व्यक्तिले सो आय वर्षको तिर्नुपर्ने कर निर्धारण गर्दा उक्त आय रकमलाई करयोग्य आयमा समावेश गर्नु पर्दैन र त्यस्तो आय वापत कुनै खर्च कट्टी दावी गर्न समेत पाईदैन। साथै, अग्रिम रुपमा कर कट्टी भएको रकम अन्य कर दायित्वसंग मिलान गर्न वा फिर्ता दावी गर्न पनि पाईदैन।

- (क) वासिन्दा कम्पनी वा सोभदारी फर्मले भुक्तानी गरेको लाभांस,
- (ख) व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेको बाहेक प्राकृतिक व्यक्तिलाई जग्गा वा घर एवं सोसंग जडित वापतको भाडा,
- (ग) वासिन्दा व्यक्तिले लगानी बीमा वापत भुक्तानी गरेको लाभ,
- (घ) वासिन्दा व्यक्तिले तिरेको स्वीकृति नलिएको अवकाश कोषको हित वापत भुक्तानी गरेको लाभ,
- (ङ) वासिन्दा बैंक, वित्तीय संस्था, सहकारी लगायत तोकिबमोजिमका निकायले नेपालमा श्रोत भएको

र व्यवसाय सञ्चालनसंग सम्बन्धित नभएको व्याज वापतको रकम एवं कर छुट पाउने संस्थालाई भुक्तानी गरेको व्याज,

(च) गैरबासिन्दा व्यक्तिलाई दिएको कर कट्टी हुनुपर्ने भुक्तानी

(छ) नियमित रुपमा भुक्तानी हुने निवृत्तिभरण बाहेकका अवकाश भुक्तानीहरु,

(ज) बैठक भत्ता(प्रति बैठक रु.वीस हजारसम्म मात्र), पटके रुपमा गरिएको अध्यापन गराए वापत, प्रश्नपत्र तयार गरे वा उत्तर पुस्तिका जाँच गरे वापतको भुक्तानी,

(झ) आकस्मिक लाभ वापतको भुक्तानी,

(ञ) सामुहिक लगानी कोष (म्यूच्युअल फण्ड)बाट प्राकृतिक व्यक्तिलाई वितरण गरिने प्रतिफल,

(ट) एकलौटी फर्म बाहेकका प्राकृतिक व्यक्तिको सवारी साधन वा ढुवानी सेवाको भाडा वापतको भुक्तानी ।

५. स्रोतमा कर कट्टी गर्नु नपर्ने भुक्तानी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ मा रहेको व्यवस्थाबमोजिम निम्नानुसारको भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्दैन-

- प्राकृतिक व्यक्तिले गरेको व्यवसाय सञ्चालनसँग सम्बन्धित बाहेकका अन्य कुनै भुक्तानी,
- पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना वापतको भुक्तानी
- वासिन्दा बैंक वा अरु बासिन्दा वित्तीय संस्थालाई तिरेको व्याज,
- कर छुट पाएको भुक्तानी वा ऐनको दफा ८७ बमोजिम कर कट्टी हुनुपर्ने भुक्तानी
- क्रेडिट कार्ड जारी गर्ने बैंकलाई तिरेको इण्टररिजनल इण्टरचेन्ज शुल्क,
- सामुहिक लगानी कोष (मुच्युअल फण्ड) लाई भुक्तानी गरिएको लाभांस र व्याज ।

उल्लिखित व्यवस्थाअनुसार पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना वापतको भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्ने देखिदैन । तर यस्तो रकम भुक्तानी पाउने व्यक्तिको लागि भने कर लाग्ने आय हो । अतः अग्रिम कर कट्टी नभई भुक्तानी भएता पनि उक्त भुक्तानी भएको पूरै रकमलाई सो वर्षको आयमा समावेश गरी कर तिर्नु पर्दछ ।

६. भुक्तानीमा कट्टी गरिएको विवरण र कर दाखिला

अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने शीर्षकमा भुक्तानी गर्दा माथि बुँदा नं. २ मा उल्लेख भएको दर प्रतिशतले हुने रकम कर वापत कट्टी गरेर बाँकी रकम मात्र Withholdee लाई भुक्तानी गर्नु पर्दछ । Withholder Agent ले महिना भरी यसरी कट्टी भएको रकम अर्को महिनाको २५ गतेभित्र सम्बन्धित राजस्व शीर्षकमा नेपाल सरकारको सर्वसञ्चित कोषमा जम्मा गरिदिनु पर्दछ । राजस्व रकम जम्मा गरेपछि तोकिएको ढाँचाबमोजिम Withholdee को PAN, नाम, भुक्तानी रकम, TDS को प्रतिशत र TDS रकम समेत खुलेको

विवरण आन्तरिक राजस्व विभागको कम्प्यूटर प्रणालीमा Online सेवा मार्फत अपलोड गर्नुपर्दछ (TDS को विवरण अपलोड गर्ने चरणगत प्रक्रिया परिशिष्टमा उल्लेख गरिएकोछ) । उक्त विवरणको सम्बन्धन नम्बर सम्बन्धित कार्यालय अर्थात ठूला करदाता कार्यालय/ मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय/आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा सम्पर्क गरी अनिवार्य रूपमा भेरिफाई गराउनु पर्दछ । कानुनबमोजिम अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्ने भुक्तानीमा कर कट्टी नगरेमा वा गरेता पनि तोकिएको समयमा कर तथा विवरण दाखिला नगरेमा शुल्क तथा व्याज रकम सहित असूल उपर हुने व्यवस्था कानूनमा रहेको छ ।

Withholder Agent तथा Withholdee ले शुरुमा आफ्नो USER तथा PASSWORD लिनुपर्दछ । USER लिएपछि Withholder Agent ले TDS को सम्पूर्ण विवरणहरु इण्टरनेटको माध्यमबाट Online प्रविष्टि गर्न सकिन्छ । साथै PAN लिएका Withholdee ले आफ्नो नाममा TDS भई जम्मा भएको कर रकम चाहेको समय र स्थानमा बसेर हेर्न सकिने सुविधा (Easy Excess) www.ird.gov.np मा उपलब्ध छ । यसको लागि पहिलो एक पटक सम्बन्धित ठूला करदाता कार्यालय/ मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय/ आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा गई user create गर्नु पर्दछ ।

७. अग्रिम कर असुल गर्ने थप व्यवस्था

माथि उल्लेख गरिएको भुक्तानीमा कर कट्टीको अलावा आयकर ऐन, २०५८ मा भएको संशोधित प्रावधानअनुसार अग्रिम कर असुल गर्ने सम्बन्धमा देहायका लाभ एवं व्यापारिक प्रयोजनको लागि विदेशबाट पैठारी हुने मालवस्तुको भन्सार मूल्यमा अग्रिम आयकर संकलन हुने व्यवस्था रहेको छ -

- (क) कमोडिटी फ्युचर मार्केट अन्तर्गत व्यापार गर्ने व्यक्तिलाई सो व्यवसायबाट प्राप्त मुनाफा र लाभमा १०% का दरले हुने अग्रिम कर असुल गर्नुपर्ने,
- (ख) प्रचलित कानुनबमोजिम दर्ता भई धितोपत्रको खरिद बिक्रीको कारोवार गर्ने बासिन्दा निकाय बाहेक अन्य कुनै व्यक्तिलाई कुनै बासिन्दा निकायमा रहेको हितको निःसर्गबाट लाभ हुन गएको आयकर ऐन बमोजिम गणना गरिएको लाभमा देहाय बमोजिमका दरले अग्रिम कर असुल गर्नुपर्ने

नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सूचीकरण भएको निकायको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभको हकमा		नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सूचीकरण नभएको निकायको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभको हकमा	
प्राकृतिक व्यक्तिको लागि लाभ रकमको	७.५%	प्राकृतिक व्यक्तिको लागि लाभ रकमको	१० %
बासिन्दा निकायको लागि लाभ रकमको	१० %	बासिन्दा निकायको लागि लाभ रकमको	१५ %
अन्यको लागि लाभ रकमको	२५%	अन्यको लागि लाभ रकमको	२५%

- (ग) प्राकृतिक व्यक्तिको जग्गा वा निजी भवन (गैर व्यवसायिक करयोग्य सम्पत्ति) निःसर्ग बापत भएको पुँजीगत लाभमा रजिष्ट्रेसनका बखत देहायअनुसारको दरमा अग्रिम कर असुल गर्नुपर्ने

- पाँच वर्ष वा सोभन्दा बढी स्वामित्वमा रहेको जग्गा तथा भवनको हकमा २.५%
 - पाँच वर्षभन्दा कम अवधिको स्वामित्वमा रहेको जग्गा तथा भवनको हकमा ५%
 - माथिका बाहेक अन्य कुनै व्यक्तिको स्वामित्वको जग्गा वा भवनको हकमा १० %
- (घ) व्यापारिक प्रयोजनको लागि पैठारी हुने निम्नानुसारको जीवित जन्तु तथा मालवस्तुमा भन्सार प्रयोजनको लागि कायम भएको मूल्यमा ५ का दरले अग्रिम आयकर भन्सार विन्दुमा नै असुल गर्नुपर्ने
- राँगा, भैँसी, खसी, बोका, भेडा, च्याङ्ग्रा (भन्सार दरवन्दीको भाग १ मा पर्ने)
 - जीवित, ताजा तथा हिमिकृत गरिएको माछा (भन्सार दरवन्दीको भाग ३ मा पर्ने)
 - ताजा फूलहरु (भन्सार दरवन्दीको भाग ६ मा पर्ने)
 - ताजा तरकारी, आलु प्याज (भन्सार दरवन्दीको भाग ७ मा पर्ने)
 - ताजा फलफूलहरु (भन्सार दरवन्दीको भाग ८ मा पर्ने)

८. र, अन्त्यमा

अग्रिम कर कट्टीको व्यवस्थालाई खासमा अन्तिम रुपमा कर कट्टी हुने गरी स्रोतमा कट्टी भएको कर नै अन्तिम हुने र Withholdee ले कर विवरण बुझाई रहनु नपर्ने हुँदा राजस्व संकलनको सहज प्रणालीको रुपमा हेरिन्छ। साथै अन्तिम रुपमा कर कट्टी नहुने भुक्तानीको हकमा आय वर्षमा किस्ताबन्दीमा कर दाखिला गर्नुपर्ने रकममा समावेश गरी मिलान गर्न सकिने व्यवस्था हुन्छ। तथापि, यसको प्रयोग र परिपालनामा केही द्विविधा तथा कमजोरीहरु नरहेका होइनन्। साविकमा रहेको करदाताले साल बसाली तिर्नुपर्ने सम्पूर्ण आयकर कर प्रशासनले नै निर्धारण गरिदिने परिपाटीबाट हाल करदाताले स्वयंकर निर्धारण प्रणालीमा Online Service को माध्यमबाट विवरण तथा कर बुझाउने पद्धतिमा विगत केही वर्ष अघिदेखि नै फड्को मारिसकेको अवस्था छ। त्यस माथि TDS प्रणाली त स्वयं कर निर्धारण भन्दा पनि अगाडि Agent प्रणालीबाट तेश्रो व्यक्तिको कर निर्धारण गरी राज्यकोषको लागि कर संकलनको माध्यम बन्नु, कट्टा गरेको कर रकम केही समय होल्ड गरेर अर्को महिना दाखिला गर्न पाउनु आफैँमा गहन जिम्मेवारी हो। तसर्थ यस प्रणालीको कमी कमजोरीमा सम्बन्धित व्यक्ति (Withholder, Withholdee लगायत सरोकारवाला एवं विज्ञ) बाट प्राप्त हुने रचनात्मक सुझावका आधारमा सुधार हुँदै जाँदा TDS आयकर संकलनको भरपर्दो साधनको रुपमा रहने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची :

आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं।

आयकर निर्देशिका, २०६६ (परिमार्जित संस्करण, २०७३), आन्तरिक राजस्व विभाग लाजिम्पाट, काठमाडौं।
आर्थिक ऐन, २०७५, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं।

उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदन, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाण्डौं।

Please attache the Process of etds word document previous to bibliography

E-TDS गर्ने तरिका

1. Web Browser (Mozilla Firefox) को Address bar मा **www.ird.gov.np** type गर्ने ।
2. Taxpayer Portal मा Click गर्ने ।
3. E-TDS मा Click गर्ने ।

४. माथिको जस्तै Form देखिन्छ । त्यसमा User Name, Password आफुलाई सजिलोको लागि मा -space / \. *%#@) वाहेक जे राखेपनि हुन्छ । यदि कार्यालयको पान नं. छ भने withholder pan मा इन्ट्री गर्ने, नभए खाली छोडेर Withholder Name मा कार्यालयको नाम राख्ने । बाकी फर्मले मागेको विवरण भर्ने । र Register बटन मा Click गर्ने ।

यसमा कर्मचारी वा फर्मको पान नं. राख्ने कार्यालयको पान नं. होइन ।

५. माथिको जस्तो फर्म देखिन्छ । त्यसमा पान नं. छ भने पान नं. राख्ने नभए नाम मात्र राख्ने । Payment Date मा भुक्तानी मिति, Payment Amount मा भुक्तानी रकम र TDS Amount मा कटौती रकम इन्ट्री गर्ने, TDS type मा भौचरमा रहेको राजस्व शिर्षक छान्ने, अनि ADD बटनमा क्लिक गर्ने । एवम क्रमसः सबैको डाटा इन्ट्री गरि सकेपछि, **भौचर भर्ने फारम** मा Click गर्ने ।

देखिएको फर्ममा भौचरको विवरण इन्ट्री गर्ने Add मा क्लिक गर्ने । Print Preview मा क्लिक गरि एक प्रति प्रिन्ट गरेर सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा Verify गराउने । (नोट: TDS रकम र भौचरको रकम बराबर हुनु पर्छ । अन्यथा verify हुदैन ।

समस्या परेमा सम्पर्क फोन ०८२५२२६६५, ५२२९५८, ५२२९०९

वित्त नीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा र नेपालमा राजस्व परिचालनको अवस्था

रमेश अर्याल

१. अवधारणा

शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरू अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षेप हुनुहुँदैन भन्ने मान्यता राख्दथे । सरकारले थोरै काम गर्ने, थोरै कर लगाउने, ऋण नलिने जस्ता नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने धारणा उनीहरूको थियो । त्यतिबेला आर्थिक वृद्धि र स्थिरताको महत्वपूर्ण उपाय मौद्रिक नीतिलाई मात्र मानिन्थ्यो । वित्त नीतिलाई महत्व दिईएको थिएन । सन् १९३० को आर्थिक मन्दीमा उत्पादन, रोजगारी, आयस्तर, माग एवं मूल्यमा आएको ठूलो गिरावटले बजार अर्थव्यवस्थामा आर्थिक निराशाको सिर्जना भयो । यसबाट मुक्ति पाउन मौद्रिक नीति असफल रहेकोले स्वस्फूर्त लगानीमा वृद्धि ल्याउनुपर्ने र सार्वजनिक वस्तुको निर्माणमा अधिक खर्च गरी मागमा वृद्धि ल्याउनुपर्ने स्थितिको सिर्जना भयो । मन्दीको समयमा निजी क्षेत्रले लगानी बढाउन नसक्ने हुदाँ सरकारले नै खर्चमा वृद्धि गरी लगानी प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने र यसका लागि उपयुक्त वित्त नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने कुरा अर्थशास्त्री जे.एम. किन्सले उल्लेख गरेका थिए । यस पश्चात वित्त नीतिले चर्चा एवं महत्व पाउन थालेको पाईन्छ । वित्त नीतिले सरकारद्वारा उठाउने कर तथा प्राप्त गर्ने ऋण र गरिने खर्चबाट उपभोग, उत्पादन तथा रोजगारी वृद्धि गर्नमा वाञ्छित प्रभाव पारी अर्थव्यवस्थालाई सुदृढ गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

२. वित्त नीतिको अर्थ

सामान्यतया कर, सार्वजनिक खर्च र सार्वजनिक ऋणको माध्यमद्वारा अर्थव्यवस्थामा वाञ्छित परिणाम प्राप्त गर्न खोज्ने र अवाञ्छित प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न खोज्ने नीतिलाई वित्त नीति (Fiscal Policy) भनिन्छ । अर्थात् निर्दिष्ट आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्नका लागि सरकारबाट आय तथा व्ययतर्फ अगाडिने कदम तथा उपायहरूलाई समष्टिगत रूपमा वित्त नीतिको संज्ञा दिन सकिन्छ । वित्त नीति सरकारको वार्षिक बजेट वक्तव्य मार्फत घोषणा र कार्यान्वयन गरिन्छ ।

वित्त नीतिका सम्बन्धमा अर्थशास्त्रीहरूले विभिन्न धारणाहरू व्यक्त गरेको पाईन्छ । जसमध्ये केही परिभाषा देहाय वमोजिम छन्:

उपसचिव, अर्थ मन्त्रालय

Arthur Smithies का अनुसार “Fiscal Policy is a policy under which the government uses its expenditure and revenue program to provide desirable effects and avoid undesirable effect on the national income, production and employment.”

United Nation's Report का अनुसार “Fiscal Policy is assigned the central task of wresting from the pitfully low output of underdeveloped countries, sufficient saving to finance economic development program and to set the stage for more higerous public investment policy.”

यसरी वित्त नीतिका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानका विचार तथा प्रतिवेदनहरुको सारलाई हेर्दा कर, सार्वजनिक खर्च, ऋण, अनुदान जस्ता माध्यमबाट सरकारले अर्थव्यवस्थामा समयसमयमा उत्पन्न हुने उतारचढावलाई नियन्त्रण गरी स्थिरता ल्याउन, पूर्ण रोजगार तथा विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न एवं प्राप्त लक्ष्यलाई निरन्तरता दिन प्रयोगमा ल्याउने प्रयास, नीति र कार्यक्रमलाई नै वित्त नीति (Fiscal Policy) भनिन्छ ।

३. वित्त नीतिको उद्देश्य :

वित्त नीतिको उद्देश्य देश अनुसारको परिस्थितिमा भर पर्दछ । विकसित देश र विकासोन्मुख देशले अगाल्ने वित्त नीतिको उद्देश्यमा भिन्नता रहन्छ, तापनि समष्टिगत रुपमा वित्त नीतिका उद्देश्य देहाय वमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

(क) आर्थिक वृद्धि :

साधनको उच्चतम प्रयोग गरी उत्पादनशील गतिविधिमा वृद्धि ल्याएर आर्थिक अभिवृद्धि गर्नु नै वित्त नीतिको महत्वपूर्ण उद्देश्य हो । वित्त नीतिद्वारा सरकारले पूँजी निर्माणको दरमा वृद्धि ल्याउन सक्दछ । अनावश्यक र विलासिताका वस्तुहरुमा करको दर बृद्धि गरेर त्यस्ता वस्तुहरुको उपभोगमा कटौती गर्दछ । पुँजीगत र निर्यातयोग्य वस्तुको उत्पादनमा कर कटौती गरेर औद्योगिक उत्पादन र निर्यात व्यापारलाई प्रोत्साहित गरेमा आर्थिक विकासको दर उच्च हुन सक्दछ । वित्त नीतिको उपायद्वारा बचत, लगानी, उत्पादन, रोजगारी, आयस्तर र जीवनस्तरमा वृद्धि ल्याउन सकिन्छ । आर्थिक क्रियाकलापको अभिवृद्धिले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वृद्धि ल्याउँदछ ।

(ख) आर्थिक स्थायित्व :

वस्तुको माग, लगानीको परिमाण, रोजगारीको अवस्था, फेशन आदि जस्ता विभिन्न तत्वले अस्थिरताको वातावरण सिर्जना गरी अर्थतन्त्रमा अनावश्यक उतारचढाव आउने हुनाले यसलाई समयमा नै नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि विकसित देशमा करारोपण तथा सरकारी खर्चमा परिवर्तन गरी प्रभावकारी मागलाई प्रभावित बनाउदै पूर्ण रोजगारी र मूल्यमा स्थिरता कायम गर्ने कोशिस गरिन्छ । व्यापार चक्र अन्तर्गत मन्दीको समयमा सरकारी खर्चलाई क्रमिक रुपमा बढाईन्छ, भने आर्थिक क्रियाकलापमा वृद्धि भएपछि सरकारी खर्चलाई क्रमिक रुपमा घटाईन्छ । आर्थिक स्थायित्व हासिल गर्नका लागि वित्त

नीति परिवर्तनशील हुनुपर्दछ । देशमा मुद्रास्फिति भएको वखत सरकारी खर्चमा कम गरेर बचत बजेट अपनाउनुपर्दछ र बेरोजगारी तथा आर्थिक मन्दीको अवस्थामा सरकारी खर्चमा बृद्धि गरेर घाटा बजेट प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यसरी लचिलो बजेट नीतिको माध्यमद्वारा अर्थव्यवस्थालाई नियमित गरिन्छ ।

(ग) सामाजिक न्याय :

सरकारले राजस्व नीतिको उपायद्वारा अधिकतम सामाजिक कल्याणको उद्देश्य पुरा गर्दछ । उच्च आय र उच्च सम्पत्ति हुने वर्गका मानिसहरुबाट करको माध्यमद्वारा आम्दानी प्राप्त गरेमा तथा न्यून आय र न्यून सम्पत्ति भएका मानिसहरुको हितको निम्ति खर्च गरिएमा समाजमा आय र सम्पत्तिको असमान वितरण घट्न गई अधिकतम सामाजिक कल्याणको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्दछ । उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गरिएमा रोजगारी, आयस्तर र जीवनस्तरमा पनि बृद्धि आउछ । अनुदान, छात्रवृत्ति, बेरोजगार भत्ता, सामाजिक सुरक्षा भत्ता मार्फत पनि सामाजिक न्याय कायम गर्न सकिन्छ ।

४. वित्त नीतिको उपकरण

सरकारले वित्त नीतिको उद्देश्य प्राप्त गर्न देहायका उपकरणको उपयोग गर्दछ :

क) कर:-

कर वित्त नीतिको उद्देश्य प्राप्तमा सहयोग पुर्याउने महत्वपूर्ण उपकरण हो । यसले राजस्व संकलनमा सहयोग गर्दछ । यसलाई राजस्वका श्रोतको अतिरिक्त आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, साधनको वितरणमा सहयोग पु-याउने, आर्थिक समानता कायम गर्ने सन्दर्भमा लिने तथा उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । देशको अर्थतन्त्रको अवस्था अनुसार करका दरहरु घटाउने र बढाउने गरिन्छ । सरकारले असुली गरेको करबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा लगानी हुन्छ । देशमा विकास निर्माणका काम हुन्छ । आर्थिक समानता कायम हुनुका साथै सामाजिक न्याय कायम हुन्छ । सरकारले वैदेशिक ऋण लिनुपर्दैन ।

(ख) सार्वजनिक व्यय

सार्वजनिक व्ययले अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्रमा प्रभाव पार्दछ । अर्थतन्त्रमा मन्दीको समयमा सार्वजनिक व्यय बढाउनुपर्ने हुन्छ । मन्दीको समयमा निजी क्षेत्रबाट हुने लगानी घट्दछ भने आम्दानी, उत्पादन, रोजगारी आदिमा संकुचन आँउछ । यस्तो बेला सरकारले विकास निर्माणमा खर्च गर्नुपर्दछ भने निजी क्षेत्रले लगानी गर्न नचाहेका क्षेत्रमा लगानीको परिमाण बढाउनुपर्दछ । सार्वजनिक व्ययको माध्यमबाट आर्थिक असमानता घटाउन सकिन्छ । यसका लागि विपन्न वर्गलाई लक्षित गरी उनीहरुलाई सघाउ पुर्याउने कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी उनीहरुको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । सार्वजनिक व्ययले अर्थतन्त्रमा उत्पादन, आय, रोजगारी आदिलाई बढाउँछ । यसले गर्दा मुद्रास्फितिको समयमा सार्वजनिक व्यय घटाउनु आवश्यक हुन्छ । सार्वजनिक व्यय घटाउँदा मानिसको आम्दानी कम भई वस्तु तथा सेवाको माग घट्दछ । पहिलेको तुलनामा माग घटेपछि वस्तुको मूल्य क्रमशः घट्दछ र पहिलेकै स्तरमा मूल्य कायम हुन्छ ।

(ग) सार्वजनिक ऋण :

सार्वजनिक ऋण सरकारको न्यून वित्त परिपूर्ति गर्ने प्रमुख औजार हो । सरकारको बढ्दो खर्च र सीमित आम्दानीको बीचमा तादम्यता मिलाउन सार्वजनिक ऋण परिचालनको महत्वपूर्ण स्थान रहँदै आएको छ । अर्थतन्त्रको तेजी समयमा सरकारले सुरक्षण बेचेर नगद आफ्नो हातमा ल्याउन सक्छ । यसबाट मानिसहरु अनावश्यक माग बढाउन सक्दैनन । मन्दीको समयमा घाटा बजेट तयार गरी सरकारले आन्तरिक तथा वाह्य ऋण उठाउन सक्दछ । यसको माध्यमबाट अर्थतन्त्रमा खर्च बढाउन सम्भव हुन्छ ।

५. वित्त नीतिको प्रकार

वित्त नीतिलाई देहाय बमोजिम २ प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

(क) विस्तारकारी वित्त नीति : गत आर्थिक वर्षको तुलनामा नयाँ आर्थिक वर्षमा बढी खर्च गर्ने गरी बजेट तर्जुमा गरिएमा त्यसलाई विस्तारकारी वित्त नीति भनिन्छ । यस्तो नीति अपनाउदा बजेट घाटा बढ्दछ । सरकारले करका दर घटाएर, उच्च बजेट घाटा सहने गरी खर्च बढाएर, बैंकबाट कर्जा उपभोग गरेर विस्तारकारी वित्त नीति मार्फत अर्थतन्त्रमा माग बढाउने गर्दछ । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा विस्तारकारी वित्त नीति अपनाउने गरिन्छ । यस्तो नीतिको उपयोग गर्दा बढी खर्च गरेर विकास कार्यक्रममा लगानी बढाउन सरकारी संयन्त्र सक्षम हुनुपर्दछ ।

(ख) संकुचनकारी वित्त नीति : नयाँ आर्थिक वर्षमा गत आर्थिक वर्षको भन्दा खर्चलाई घटाएर सरकारले बजेट तर्जुमा गरेमा त्यसलाई संकुचनकारी वित्त नीति भनिन्छ । यस्तो नीति अपनाउदा बजेट घाटा कम हुन्छ ।

६. सरकारी वित्तमा राजस्व परिचालनको अवस्था

६.१ राजस्व परिचालनको अवस्था

नेपालमा कर राजस्व र गैर राजस्वबाट हुने राजस्व संकलनको विगत पाँच वर्षको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छ :

तालिका १ : विगत ५ वर्षको राजस्व संकलन स्थिति (संगतर्फ)

आर्थिक वर्ष	कर राजस्व		गैरकर राजस्व		कुल राजस्व (रु. करोडमा)	जिडिपिमा कर राजस्वको अनुपात	जिडिपिमा गैरकर राजस्वको अनुपात	जिडिपिमा कुल राजस्वको अनुपात
	रु. करोडमा	कुल राजस्वमा प्रतिशत	रु. करोडमा	कुल राजस्वमा प्रतिशत				
२०७०।७१	३११८०	८७.४	४५०४	१२.६	३५६८४	१६.२	२.३	१८.५
२०७१।७२	३५५९४	८७.७	४९९०	१२.३	४०५८४	१७.०	२.३	१९.३
२०७२।७३	४२१४४	८७.३	६१३१	१२.७	४८२७५	१८.७	२.७	२१.५
२०७३।७४	५४७४९	८९.९	६१६९	१०.१	६०९१८	२१.०	२.४	२३.४
२०७४।७५	६५९४८	९०.१	७२७४	९.९	७३२२२	२१.९	२.४	२४.३

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय

यस तालिका अनुसार कुल राजस्वमा कर राजस्वको हिस्सा बढ्दै गएर हाल करिव ९० प्रतिशत पुगेको पाइन्छ भने गैरकर राजस्वको हिस्सा घट्दै गएर करिव १० प्रतिशतमा झरेको पाइन्छ। त्यस्तै कुल गार्हस्थ उत्पादनमा राजस्वको अनुपात बढ्दै गएर २४.३ प्रतिशत पुगेको छ। कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कर राजस्वको अनुपात २१.९ प्रतिशत र गैरकर राजस्वको अनुपात २.४ प्रतिशत रहेको छ।

६.२ आ.व. २०७४।७५ मा कर राजस्वको संरचना

राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको कर राजस्वको संरचनामा मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, भन्सार, अन्तःशुल्क लगायतका करको हिस्सा संघमा आ.व. २०७४।७५ मा निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका २ : आ.व. २०७४।७५ मा कर राजस्वको संरचना (संघतर्फ)

शिर्षक	असुली रु. करोडमा	कर राजस्वमा अनुपात (प्रतिशत)	कुल राजस्वमा अनुपात (प्रतिशत)	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा अनुपात
मूल्य अभिवृद्धि कर	२०६८०	३१.४	२८.२	६.८७
आयकर	१५९८८	२४.२	२१.८	५.३२
भन्सार महसुल	१३७७९	२०.९	१८.८	४.५८
अन्तःशुल्क	१०२५८	१५.६	१४.०	३.४१
स्वास्थ्य सेवाकर	११५	०.२	०.२	०.०४
शिक्षा सेवा शुल्क	९१	०.१	०.१	०.०३
रजिष्ट्रेशन दस्तुर	१९३२	२.९	२.६	०.६४
सवारी साधन कर	१०६७	१.६	१.५	०.३५
अन्य कर	२०३८	३.१	२.८	०.६८
जम्मा	६५९४८	१००	९०.१	२१.९२

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय

यस तालिका अनुसार कर राजस्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा बढी छ। यसपछि आयकरको छ। विगतमा राजस्वको ठूलो हिस्साको रूपमा रहेको विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता पश्चात भन्सारको योगदान घट्दै गएर हाल तेस्रो स्थानमा रहेको छ। अन्तःशुल्क चौथो स्थानमा रहेको छ।

७. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा राजस्व अधिकार र राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ६० मा राजस्व स्रोतको बाँडफाँट सम्बन्धी व्यवस्था छ, जस अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने तर साभा सूची भित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुने प्रावधान छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साभा सूचीमा रहेका विषयहरू सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क रहेका छन्।

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को परिच्छेद २ मा नेपाल सरकार, प्रदेश र

स्थानीय तहलाई राजस्वको अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार नेपाल सरकारले संघीय कानून, प्रदेशले प्रदेश कानून र स्थानीय तहले स्थानीय कानून बमोजिम देहाय अनुसार कर तथा गैर कर उठाउन पाउँछन् । साथै, प्रचलित कानून बमोजिम लागेको आफ्नो अधिकार भित्रको दण्ड जरिवाना उठाउन सक्छन् ।

तालिका ३ : संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व अधिकार

	संघ	प्रदेश	स्थानीय तह
कर	● भन्सार, ● अन्तःशुल्क, ● मूल्य अभिवृद्धि कर, ● संस्थागत आयकर, ● व्यक्तिगत आयकर, ● पारिश्रमिक कर	● घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, ● सवारी साधन कर, ● मनोरञ्जन कर, ● विज्ञापन कर, ● कृषि आयमा कर,	● सम्पत्ति कर, ● घर वहाल कर, ● घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, ● सवारी साधन कर, ● विज्ञापन कर, ● व्यवसाय कर, ● भूमिकर (मालपोत), ● मनोरञ्जन कर,
गैरकर	● राहदानी शुल्क, ● भिसा शुल्क, ● पर्यटन दस्तुर, ● सेवा शुल्क ● जुवा चिठ्ठा, क्यासिनो ● दण्ड जरिवाना	● सेवा शुल्क ● पर्यटन दस्तुर, ● दण्ड जरिवाना	● सेवा शुल्क दस्तुर, ● पर्यटन शुल्क, ● दण्ड जरिवाना,

सो ऐन अनुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पूँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी लगाउनुपर्दछ । नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार मानी गैर करका दर निर्धारण गर्नुपर्दछ । नेपाल सरकार, प्रदेश वा स्थानीय तह मध्ये कुनै दुई तहले उठाउने कर तथा गैर कर देहाय बमोजिम एकल कर प्रशासन सम्बन्धी व्यवस्था बमोजिम उठाईनुपर्छ :

- प्रदेशले सवारी साधन कर उठाउँदा स्थानीय तहले सवारी साधनमा लगाएको कर समेत उठाउने,
- स्थानीय तहले घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क उठाउँदा प्रदेशले लगाएको घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क समेत उठाउने,
- स्थानीय तहले विज्ञापन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको विज्ञापन कर समेत उठाउने,
- स्थानीय तहले मनोरञ्जन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको मनोरञ्जन कर समेत उठाउने ।

अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तह बीच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम बाडँफाँट गर्न नेपाल सरकारले एक सङ्घीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो कोषमा जम्मा गर्दछ। सङ्घीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकम मध्ये सत्तरी प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, पन्ध्र प्रतिशत प्रदेशलाई र पन्ध्र प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गर्ने उल्लेख छ। नेपाल सरकारले सङ्घीय कानून बमोजिम प्राकृतिक स्रोतमा रोयल्टी लगाउन र उठाउन सक्ने तथा सो को बाँडफाँट निम्नानुसार हुने उल्लेख छ :

तालिका ४ : रोयल्टीको बाँडफाँट

क्र.सं.	रोयल्टीको शीर्षक	नेपाल सरकार	सम्बन्धित प्रदेश	सम्बन्धित स्थानीय तह
१	पर्वतारोहण	५०	२५	२५
२	विद्युत	५०	२५	२५
३	वन	५०	२५	२५
४	खानी तथा खनिज	५०	२५	२५
५	पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत	५०	२५	२५

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ अनुसार प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले नेपाल सरकार र प्रदेश तथा स्थानीय तह बीच राजस्वको बाँडफाँट गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिश गर्नुपर्ने उल्लेख छ। ती आधारहरू हुन् : जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकांक, खर्चको आवश्यकता, राजस्व संकलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास र विशेष अवस्था।

८. नेपालमा राजस्व परिचालनका चुनौती

नेपालमा राजस्व परिचालनका चुनौति निम्नानुसार छन् :

- विभिन्न तहका सरकारले लगाउने कर, गैरकर सम्बन्धमा ती सरकारहरू बीच समन्वय गरी जनतालाई दोहोरो करको भार नपर्ने गरी संविधान र ऐन नियममा उल्लेखित राजस्व अधिकारलाई मितव्ययी र प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरेर राजस्व संकलन गर्नु चुनौतिपूर्ण छ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा पर्याप्त कर्मचारीको व्यवस्था गरी जनप्रतिनिधि र कर्मचारीको क्षमता विकास गरेर राजस्व परिचालन गर्नु चुनौति छ।
- प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार सूची अनुसार काम गर्नको लागि पर्याप्त मात्रामा स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। यसको लागि अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा साझा अधिकार सूचीमा रहेका कर तथा गैरकर एकल प्रशासनबाट उठाउने भनिएको छ। यसको लागि ती निकाय बीच उचित समन्वय भई राजस्व परिचालन गर्नु चुनौति छ।

- उद्योगी र व्यापारी मात्र करदाता हुन भन्ने विद्यमान आम बुझाइलाई परिवर्तन गरी आय आर्जन गर्ने सबै नागरिक करदाता हुन भन्ने धारणालाई आम नागरिक र करदातामा सचेतना जागृत गराउन विभिन्न करदाता शिक्षा, सूचना तथा सञ्चारको कार्यक्रम गर्नु चुनौतिपूर्ण छ ।
- विश्व बैंकको अध्ययन अनुसार नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र करिव ४० प्रतिशत भएको पाईएकोले अनौपचारिक अर्थतन्त्रको मात्रालाई घटाउदै लगेर करको दायरामा ल्याउनु चुनौतिपूर्ण छ ।
- विना दर्ता कारोवार गर्ने, दर्ता भएर पनि बिलविजक जारी नगर्ने, बिलविजक जारी गरे पनि कारोवार मूल्यमा जारी नगर्ने, नक्कली बिलविजक जारी गर्ने, समयमा विवरण नबुझाउने, शुन्य विवरण बुझाउने, क्रेडिट विवरण बुझाउने, विवरण पेश गर्ने तर कर नतिर्ने, कर बक्यौता राख्ने लगायतका कर कानूनको अवज्ञा गर्नेहरुलाई स्थलगत अनुगमन तथा सूचना प्रविधिको माध्यमबाट अनुगमन गरी करपरिपालना बढाउनु चुनौति छ ।
- करको दर घटाउने र दायरा बढाउने कार्यमा जोड दिनु, राजस्वका दृष्टिकोणले जोखिमपूर्ण मानिएका करदाताको पहिचान र विश्लेषण गरी करपरीक्षण, अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनु, राजस्व चुहावटलाई कुशलतापूर्वक नियन्त्रण गर्नु चुनौतिपूर्ण छ ।
- न्यून विजकीकरणको समस्यालाई निराकरण गरी भन्सार मूल्यांकनलाई यथार्थपरक बनाउनु र सीमा नाकामा हुने चोरी पैठारी तथा चोरी निकासी नियन्त्रण गर्नु चुनौति छ ।
- राजस्व सम्बन्धी ऐन नियम र निर्देशिकालाई सरलीकृत बनाउनु, कार्यालयको कार्यसंरचना र कार्यप्रणालीलाई कार्यमैत्री र करदातामैत्री बनाउन थप सुधार र लगानी गर्नु, कर्मचारीहरुले सदाचारितामा जोड दिदै करदातामैत्री भई सेवाप्रवाह गर्नु चुनौति छ ।

९. निष्कर्ष :

वित्त नीति समष्टिगत आर्थिक नीतिको एक महत्वपूर्ण खम्बा हो । सरकारको ढुकुटीमा रकम कुन कुन श्रोतबाट कुन कुन विधि र तरिका प्रयोग गरेर प्राप्त गर्ने तथा प्राप्त भएको रकम कुन कुन क्षेत्र, विषय एवं प्रयोजनमा खर्च गर्ने भन्ने कुराको निक्कैल वित्त नीतिले गर्दछ । वित्त नीतिका माध्यमबाट अर्थतन्त्रमा समयसमयमा उत्पन्न हुने उतारचढावलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भने आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न, आर्थिक स्थिरता कायम राख्न र आय तथा सम्पत्तिको वितरणमा रहेको असमानता पनि घटाउन सकिन्छ । सरकारी वित्त नीतिको महत्वपूर्ण उपकरणको रुपमा राजस्व रहेको छ । राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने प्रशासनिक खर्च र देशको विकासको लागि आवश्यक पर्ने विकास खर्च जुटाउन, सङ्घीय वित्तीय प्रणालीलाई सवलीकरण गर्न, सार्वजनिक खर्चको बढ्दो आवश्यकतालाई पूरा गर्न र वैदेशिक सहायता माथिको निर्भरता कम गर्न राजस्व परिचालनको आवश्यकता पर्दछ । कुल गार्हस्थ उत्पादनमा

राजस्वको अनुपात २४ दशमलव ३ प्रतिशत भएको हालको सन्दर्भमा संघीयताको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने लगानी जुटाउन राजस्वमा भर पर्नु पर्ने अवस्था छ। अतः संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले आपसी समन्वयमा राजस्वको अधिकतम परिचालन मार्फत देशको अर्थतन्त्रलाई स्वाधीन बनाउन अग्रसर हुनु आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामाग्री

- लुइटेल्, चक्रपाणि (२०६७), सार्वजनिक वित्त, वित्त प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, काठमाण्डौ : प्रधान बुक हाउस।
- थापा, गोविन्द बहादुर (२०६४), नेपालको अर्थतन्त्र र आर्थिक पुनःसंरचना, काठमाडौं : इन्दिरा थापा।
- विष्ट, बालगोविन्द (२०६४), सार्वजनिक वित्त: सिद्धान्त तथा व्यवहार, काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन।
- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं।
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४।
- आर्थिक वर्ष २०७५।७६ को बजेट वक्तव्य, २०७५, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७४।७५, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।
- आर्थिक ऐन, २०७५, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।
- उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदन।
- राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन, २०७५, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं।

करका सिद्धान्त (Canon of Taxation) को कसीमा नेपालको कर प्रशासन:

✍ प्रकाश शर्मा ढकाल

एउटा असल कर प्रणालीको लागि आवश्यक नियम तथा सिद्धान्तहरु नै करका सिद्धान्त अर्थात Canons of Taxation हुन् । अर्थशास्त्रका पिता आदम स्मिथले उनको लोकप्रिय पुस्तक Wealth of Nation मा आदर्श कर प्रणालीमा हुनु पर्ने प्रमुख ४ सिद्धान्तहरुको बारेमा वर्णन गरेका छन् । यी ४ वटा सिद्धान्तलाई कर पण्डितहरुले Original or Main Canons of Taxation भन्ने गर्दछन् । सन् १७७६ मा व्याख्या गरिएका उक्त सिद्धान्तहरु अहिलेको आधुनिक कर प्रणालीमा पनि उत्तिकै महत्व राख्दछन् । एउटा असल कर प्रणालीले करदाताको इच्छा आकांक्षा र कर प्रशासनका बीच सन्तुलन कायम राख्न सक्नु पर्दछ । यस लेखमा आदम स्मिथका ४ सिद्धान्तको संक्षिप्त व्याख्या गर्दै अन्य अर्थशास्त्रीहरुले उल्लेख गरेको केही करका सिद्धान्तहरुको मूल मर्म र हाम्रो कर प्रणालीको अवस्थाका बारेमा सामान्य चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

आदम स्मिथका Canon of Taxation निम्नानुसार रहेका छन् :

क. समानताको सिद्धान्त (Canon of equity)

यो सिद्धान्तको मूल भाव आर्थिक तथा सामाजिक न्याय नै हो । देय क्षमताको आधारमा कर लगाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तको रहेको छ । राज्यबाट जति बढी संरक्षण प्राप्त गर्छ, उति बढी कर तिर्नु पर्दछ । संरक्षण यस अर्थमा कि उसको आय आर्जनमा राज्य संयन्त्र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा खटिरहेको हुन्छ । आदम स्मिथकै भनाईमा “The subjects of every state ought to contribute towards the support of the Government, as nearly as possible, in proportion to their respective abilities, that is, in proportion to their revenue which they respectively enjoy under the protection of the State” कम आय हुनेले कम कर तथा बढी आय हुनेले बढी कर तिर्नुपर्ने भएकोले यसको कार्यान्वयन करको दर मार्फत् हुने गर्दछ ।

नेपालमा: नेपालको संविधानको धारा २५ को सम्पत्तिको हक अन्तर्गत व्यक्तिको आयमा प्रगतिशिल करको मान्यता अनुरूप कर लगाउन सक्ने व्यवस्था गरी करदेय क्षमताको आधारमा कर लगाइने कुराको संवैधानिक प्रत्याभूति गरिएको छ । नेपालको आयकर संरचनामा आयको आधारमा कर छुट तथा करको दर फरक फरक गरिएको छ । कम आय हुनेहरुको लागि आधारभूत छुट गरिएको छ । व्यक्ति तथा

✍ उपसचिव, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्यन मन्त्रालय

दम्पतिको लागि कर नलाग्ने आयको सीमा पनि फरक फरक गरिएको छ भने आय बढ्दै जाँदा करको दरमा पनि बढोत्तरी हुँदै गएको छ । करको दर कमशः १०, २०, ३० प्रतिशत कायम गरिएको छ । निश्चित आय भन्दा बढी आय भएमा थप अतिरिक्त कर लाग्ने व्यवस्था आयकर ऐन, २०५८ मा गरिएको छ । यसका साथै अपांग, महिला लगायतलाई करमा केही छुटको व्यवस्था पनि रहेको छ । यस हिसावले नेपालको कर संरचना स्मिथको सिद्धान्तसँग मेल खाने नै देखिन्छ ।

ख. निश्चितताको सिद्धान्त Canon of Certainty

एउटा असल कर प्रणालीले करदाता तथा कर प्रशासन दुवैलाई करको विविध पक्षबारे पूर्व निश्चितता दिन सक्नु पर्दछ चाहे त्यो करको रकममा होस् वा अन्य विधि र प्रकृतिसँग सम्बन्धित किन नहोस् । कर अवधि, कर तथा विवरणहरू दाखिला गर्ने समय, दाखिला गर्ने कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको साथै रकम तथा विवरण दाखिला गर्ने विधि र माध्यम समेत निर्दिष्ट गरिएको हुनु पर्दछ । साथै, कर कानूनहरू भूत प्रभावी (Retrospective Taxation) ले कर व्यवस्था प्रति विश्वसनीयता गुमाउने भएकोले अग्रगामी (Prospective) हुनु पर्दछ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता समेत रहेको छ ।

नेपालमा: करको दरको सम्बन्धमा समानताको सिद्धान्तमा पनि केही उल्लेख गरिसकिएको छ । व्यवसायको प्रकृतिका आधारमा करको दर फरक फरक गरिएको छ भने केही प्रोत्साहित गर्नुपर्ने क्षेत्रमा छुट सुविधा पनि दिइएको छ । भौगोलिक अवस्थिति तथा कारोवार अंकका आधारमा समेत कार्यालयको कार्यक्षेत्र स्पष्ट रहेको छ । यसको लागि ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू, करदाता सेवा कार्यालयहरू तथा ती कार्यालयको उपस्थिति नरहेको जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट कर प्रशासन सञ्चालित छ । करका विवरणहरू दाखिला गर्ने e- System प्रयोग गरिएको छ ।

ग. सुविधाको सिद्धान्त (Canon of Convenience or Ease)

करदातालाई कर भुक्तान गर्नुको लागि सबैभन्दा सरल विधि प्रयोग गरी कर तिर्ने समय पनि उनीहरूको हितमा हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्दछ । उदाहरणको लागि मालपोत कर खेतीपाती भित्राउने वेलामा, पारिश्रमिक कर तलव प्राप्त गर्ने समयमा कर लिइनु पर्दछ ।

नेपालमा: करदाताको सुविधा कै हिसावले कार्यालयहरूको कार्यक्षेत्र स्पष्ट छ, तोकिएका बैंकका आफ्नो अनुकूल पर्ने शाखामा रकम दाखिला गर्न पाउने गरी Any Branch Banking System (ABBS) को शुरुवात गरिएको छ । विवरणहरू कारोवार स्थल मै वसेर पेश गर्न पाउने गरी सूचना प्रविधिमैत्री बनाइएको छ । कतिपय विवरणहरू करदाता स्वयंले प्रमाणित गर्न समेत पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यसले करदाताको कर सहभागिता लागत घटाउँदै गएको छ । अग्रिम कर भुक्तानी समयमै लिने गरिएको छ । कारखानाबाट विक्री गर्दा अन्तः शुल्क रकम दाखिला गर्ने गरी व्यवस्था मिलाइएको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर विक्रीमा संकलन गरे पश्चात् मात्र समायोजन गरी तिर्नुपर्ने अवस्था भएमा तिर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

घ. मितव्ययिताको सिद्धान्त (Canon of Economy)

कर संकलन प्रणाली मितव्ययी हुनु पर्दछ । अर्थात्, कर संकलन लागत सकेसम्म न्यून हुनु पर्दछ । आदम स्मिथका अनुसार “Every tax ought to be contrived as both to take out and keep out of pockets of the people as little as possible over and above what it brings, into the public treasury of the State ”

नेपाल: माथि नै उल्लेख गरि सिकियो कि करदाता तथा कर प्रशासनको लागत न्यूनीकरणको लागि सूचना प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ । कार्यालयहरु आवश्यकता अनुसार विस्तार गरिएको छ । सूचना प्रविधिको प्रयोगमार्फत् करदाता र कर प्रशासन बीचको भौतिक सम्पर्कको दूरी बढाउँदै लगिएको छ । आन्तरिक राजस्व विभागको तथ्यांक हेर्ने हो भने पछिल्लो समय प्रति हजार कर संकलन लागत क्रमशः घटिरहेको छ ।

अन्य Canon of Taxation हरु :

यसका अलावा आधुनिक अर्थशास्त्रीहरुले आदम स्मिथका सिद्धान्तले मात्र आधुनिक कर प्रणालीका मूल्य र मान्यता आत्म साथ गर्न नसक्ने भन्दै थप सिद्धान्तहरुको व्याख्या गरेका छन् । यसरी व्याख्या गर्ने प्रमुख अर्थशास्त्रीहरुमा Prof. Bastable, Findley Shirras रहेका छन् । उनीहरुले निम्न सिद्धान्त व्याख्या गरेका छन् :

क. उत्पादकत्वको सिद्धान्त Canon of Productivity

ख. लचकताको सिद्धान्त Canon of Elasticity

ग. विविधताको सिद्धान्त Canon of Diversity

घ. सरलताको सिद्धान्त Canon of Simplicity

ङ समन्वयको सिद्धान्त Canon of Coordination

च. उपभोक्ताको वचत सिद्धान्त Canon of Consumers Surplus

छ. उपयुक्त सिद्धान्त Canon of Expediency

कर प्रणालीका सिद्धान्तको नाम जे भए पनि वा संख्यात्मक रुपमा जति भए पनि तीनको मुख्य ध्येय भनेको नै कर संकलन तथा कर सहभागिता लागत कम गर्ने, कर प्रशासनको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा आन्तरिक स्रोतको हिस्सा महत्वपूर्ण बनाउने नै हो । जुनसुकै सिद्धान्त त्यतिवेला प्रभावकारी देखिन्छन् जतिवेला कर प्रणालीका प्रमुख पक्ष कर नीति कानून, कर प्रशासन र करदाता अनुकूल हुन सक्दछन् ।

“करले कर बढाउनु पर्दछ” भन्ने मान्यता आधुनिक कर प्रणालीको रहेको हुन्छ अर्थात् कर प्रणाली त्यस्तो हुनु पर्दछ जसले लगानी आकर्षित गरोस्, कर नतिर्न होइन कर तिर्न आम करदातालाई अभिप्रेरित गर्न

सकोस् । यसको तात्पर्य भनेको करले करकै सृजना गरोस् भन्ने हो । करको दर बढाउँदैमा राजस्व बढ्दछ, भन्ने परम्परागत मान्यता औचित्यहीन भइ सकेको छ । त्यसैले त प्रोफेसर ल्याफर भन्नुहुन्छ, "Higher the Tax Lesser the Revenue" व्यवसायमैत्री वातावरण निर्माण कुनै पनि राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो । व्यवसायिक वातावरण निर्माणको लागि भौतिक पूर्वाधारहरु, अनुकूल श्रम सम्बन्ध, उर्जा आपूर्तिमा नियमितता, नीतिगत स्थिरता, शान्ती सुरक्षा, भ्रष्टाचरहित प्रशासनिक संयन्त्र, राजनीतिक स्थिरता, सक्षम वित्तीय क्षेत्र जस्ता समग्र पक्षहरु अनुकूल हुन नितान्त अत्यावश्यक छ । कर प्रणालीको प्रभावकारिताले नै लगानी मैत्री/व्यवसाय मैत्री वातावरण निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाहा गरेको हुन्छ ।

माथि नै उल्लेख गरिसकियो कि नेपालको कर प्रणालीमा आधुनिक करका सिद्धान्तहरु आत्मसाथ गरिएको छ । नीति, कानून करदातामैत्री बनाउँदै लगिएको छ । संरचनाहरु कर सहभागिता एवं संकलन लागत घटाउन सहायक सिद्ध हुने गरी तयार गरिएको छ । कर प्रशासनको क्षमता, दक्षता अभिवृद्धि गर्न मानव संसाधनको विकासका लागि आवश्यक ठानिएका उपायहरु निरन्तर प्रयोग गरी राखिएकोछ । करदातामा व्यवसायिक नैतिकता अभिवृद्धि गर्न गराउन प्रोत्साहित एवं दण्डात्मक दुवै प्रकारका नीति अवलम्बन गरिएको छ ।

अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको अग्रणी भूमिकालाई आत्मसाथ गर्दै नीतिगत, संस्थागत, संरचनागत, प्रकृयागत एवं व्यवहारगत सुधारहरु हुँदै आएको भए पनि सुधारका क्षेत्रहरु धेरै रहेका छन् । करको संरचना, कर नीति, कर कानून, कर प्रशासनमा सुधार एउटा पाटो मात्र हो समग्र कर प्रणालीको प्रभावकारिताको लागि निजी क्षेत्रमा व्यापारिक नैतिकताको अवस्थामा समेत सुधार हुनु जति जरुरी छ, त्यति नै नागरिक समाजको दवावमूलक भूमिकाको आवश्यकता ।

सन्दर्भ सूची:

१. नेपालको संविधान, कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
२. सार्वजनिक वित्त, वित्तीय प्रणाली, निलमकुमार शर्मा, पैरवी प्रकाशन ।
३. विभिन्न वेबसाइटमा उपलब्ध सामाग्रीहरु ।

स्थायी संस्थापनको आय एकीकरण

(Force of Attraction Rule)

भवनाथ दाहाल

स्थायी संस्थापनको परिभाषा

कुनै गैरवासिन्दा निकायले आफ्नो सबै वा केही भागको व्यवसाय नेपालमा स्थायी स्वरूपको कुनै संरचनामार्फत सञ्चालन गरेमा आयकर प्रयोजनको लागि त्यसलाई स्थायी संस्थापन भनिन्छ । यस्तो स्थायी स्वरूपमा व्यवस्थापकीय स्थान, शाखा कार्यालय, कारखाना, व्यवसायिक गोदाम, कृषि उत्पादन फर्म, पशुपालन स्थान, खानी वा यस्तै स्वरूप पर्न सक्दछन् । कम्पनी कानून अनुसार कुनै विदेशी कम्पनीको सम्पर्क कार्यालयले नेपालमा कुनै व्यवसाय गर्न नपाउने हुनाले सम्पर्क कार्यालय चाँही स्थायी संस्थापन हुँदैन ।

स्थायी संस्थापनमा स्थायी स्वरूपका संरचना हुन आवश्यक पनि छैन, केही अवधिको मात्र व्यवसाय भए पनि पुग्दछ । यसका लागि कानूनमा न्यूनतम अवधि (time-threshold) तोकिएको हुन्छ । आयकर कानून अनुसार बाह्र महिनाको अवधिमा एकै पटक वा पटक पटक गरी नब्बे दिनभन्दा बढी व्यवसायिक उपस्थिति भएमा स्थायी संस्थापन हुन्छ । यस्तो आवधिक उपस्थिति निर्माण, जडान वा सेवा प्रवाहका कार्यमा मात्र गणना गरिन्छ । स्थायी स्वरूप हुने शाखा कार्यालय वा कारखाना जस्ता उपस्थितिमा चाहिँ नब्बे दिनको न्यूनतम अवधि गणना गरिन्छ, पहिलो दिनदेखि नै संस्थापन मानिन्छ ।

अर्कातिर कुनै विदेशी निकायले नेपालमा कुनै एजेन्ट नियुक्त गरी सोही एजेन्टमार्फत व्यवसाय सञ्चालन गरेमा उसको उपस्थितिबेगर नै व्यवसाय चालु रहने अवस्था आँउदछ । त्यसरी एजेन्ट मार्फत गर्ने व्यवसाय पनि स्थायी संस्थापनको दायरामा पर्दछ ।

आयकर कानून अनुसार स्थायी संस्थापन नेपालको 'वासिन्दा निकाय' मानिन्छ । कर व्यक्तिलाई लगाइने हुनाले प्राकृतिक व्यक्ति वा निकायको परिभाषा भित्र नपरी कर लाग्दैन । त्यसकारणले विदेशी गैर वासिन्दा निकायको नेपालमा रहेको व्यवसायमा कर लगाउनका लागि स्थायी संस्थापनको अवधारणा ल्याइएको हो । विदेशी गैरवासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको नेपालमा कुनै व्यवसाय भएमा स्थायी संस्थापन मानिदैन, बरु प्राकृतिक व्यक्तिकै रूपमा कर लाग्दछ । स्थायी संस्थापन हुनका लागि मुख्य मालिक विदेशी 'निकाय' हुनु पर्दछ । विदेशी निकायकै पनि नेपालमा व्यवसायिक कृयाकलाप नभएर लगानीमात्र भएको अवस्थामा स्थायी संस्थापन बन्दैन, तर लगानीको आयमा भने नेपालमा कर लाग्दछ । स्थायी संस्थापन नबन्ने हुनाले लगानीको आयमा कर लगाउन र तिर्न सजिलो होस् भनी यस्ता आयमा अन्तिम विधिदेखि भुक्तानीमा करकट्टा गर्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

वरिष्ठ चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट

स्थायी संस्थापनको आय

गैरवासिन्दा विदेशी निकायको स्थायी संस्थापनको आयमा भने वासिन्दा निकाय सरह कर लाग्दछ । आय, व्यय, सम्पति, दायित्व, कर निर्धारणका हरेक कार्य सो संस्थापनलाई नेपालको वासिन्दा निकाय मानेर नै गणना हुन्छ । संस्थापनले वासिन्दा कम्पनी सरह नै स्वयं कर निर्धारण गरी कर तिर्न पर्दछ । यसरी आय निर्धारण गर्दा सो संस्थापनलाई उसको मुख्य कार्यालयसंग स्वतन्त्र रहेको परिकल्पना गरिन्छ, सहायक कम्पनी जस्तै खालको । संस्थापनले आफ्नो कारोबारको एक स्वतन्त्र कम्पनी सरह कर लेखाङ्कन गर्नु पर्दछ । संस्थापन र मुख्य कार्यालय वा अन्य सम्बद्ध व्यक्तिहरुबिचको कारोबार पनि बजार मूल्यमा नै कर लेखाङ्कन भएको हुनु पर्दछ । यस्तो कारोबार सामान्य बजार मूल्यभन्दा फरक मूल्यमा लेखाङ्कित गरेको पाइए कानून बमोजिम ट्रान्सफर प्राइसिङ्गको व्यवस्था अनुसार पुनःचारित्रिकरण गरी सामान्य बजार मूल्यमा ल्याइन्छ ।

नेपालमा रहेको स्थायी संस्थापनले नेपालबाट गरेका हरेक व्यवसायिक कृयापकलापबाट भएको आय सो संस्थापनको आय गणना गर्दा समावेश गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा त्यो संस्थापनले उसको मुख्य कार्यालयमा कुनै सामान पठाएको रहेछ भने निर्यात मानेर तथा आफ्नो मुख्य कार्यालयबाट कुनै सामान वा सेवा ल्याएको रहेछ भने आयात मानेर कर गणना हुन्छ । निर्यात गरेको अवस्थामा निर्यातको कर सुविधा पनि पाउँदछ ।

आय एकीकरणको अवधारणा (Concept of Force of Attraction)

स्थायी संस्थापनको आय गणना गर्दा सो संस्थापनले गरेका हरेक व्यवसायिक कृयापलापको आय समावेश गर्ने कुरा त सामान्य नै हो । कतिपय अवस्थामा विदेशी कम्पनीहरु नेपालमा आफ्नै स्थायी संस्थापन हुँदाहुँदै नयाँ ग्राहक वा ठूला ग्राहक वा संस्थापनकै ग्राहकसँग सोभै कारोबार गर्दछन् ।

उदाहरणका लागि मरिससको कुनै कम्पनीको नेपालमा शाखा कार्यालयको रुपमा पसल चलिरहेको छ । पसलले नेपालभित्र गरेको बिक्री वा नेपाल बाहिर गरेको निर्यातको आय त पसल अर्थात स्थायी संस्थापनको आय हुन्छ । पसलले नेपाली ग्राहकलाई सामान बेचिरहेकै अवस्थामा उसको मुख्य कार्यालयले नेपालमा एक ठूलो ग्राहक भेट्याएछ वा कुनै बोलपत्रबाट ठेक्का प्राप्त गरेछ । मुख्य कार्यालयले सो ग्राहकलाई पनि नेपाली पसलकै ग्राहकको रुपमा पठाइदिएमा त्यो ग्राहक र अरु ग्राहकको अवस्था समान हुन्छ, अर्थात संस्थापनको आय बढ्छ । तर त्यो नयाँ ग्राहकलाई मुख्य कार्यालयले सोभै सामान पठाएमा के हुन्छ, मुख्य कार्यालयले त्यो बिक्री संस्थापनमा सार्नु पर्दछ कि पर्दैन भन्ने नयाँ प्रश्न जन्म हुन्छ ।

नेपालमा स्थायी संस्थापन हुँदाहुँदै मुख्य कार्यालयबाट सोभै नेपालभित्र गरिएका कारोबारहरु संस्थापनको जानकारीमा हुन पनि सक्दछन् वा नहुन पनि सक्दछन् । यस्ता कारोबारहरु संस्थापनको आयमा एकीकरण गर्नु पर्ने वा नपर्ने भन्नेमा दुई बेग्लाबेग्लै अवधारणा प्रचलन छन् ।

एकथरी प्रचलनमा स्थायी संस्थापनको कारोबार र मुख्य कार्यालयको सोही मुलुकमा भएका कारोबारहरु परस्पर स्वतन्त्र मानिन्छन् र संस्थापनलाई मुख्य कार्यालयका अन्य व्यवसायिक कृयापलापतिर वास्ता गरिरहनु पर्दैन । स्थायी संस्थापनलाई स्वतन्त्र व्यक्ति मानिएकाले उसको मुख्य कार्यालयलाई तेश्रो पक्ष सरह सम्झी उसका कारोबारलाई वास्ता नगरिएको हो ।

अर्को थरी प्रचलनमा सम्बन्धित मुलुकमा स्थायी संस्थापन भएमा त्यो संस्थापन वा मुख्य कार्यालय जोसुकैले गरेको समान खालका कारोबारलाई त्यो संस्थापनले आफ्नो आमदानी मानी सो मुलुकको कर लाग्ने आयमा देखाउनुपर्दछ । मुख्य कार्यालयले गरेका कारोबारहरु त्यो संस्थापनले ध्यानपूर्वक नियमन गरी आफ्नै कारोबार सरह व्यवहार गर्नु पर्दछ । यसरी मुख्य कार्यालयले स्वतन्त्र रुपमा गरेका कारोबारहरु पनि संस्थापनको आयमा एकीकरण गर्ने अवधारणालाई Force of Attraction Rule (FoA) भनिन्छ ।

आय एकीकरण अवधारणा (FoA) खासमा तीन थरिको हुन्छ । पहिलो खालमा, सैद्धान्तिक रुपमा पूर्ण एकीकरण (Full FoA) भन्ने गरिएको छ । यसमा स्थायी संस्थापन भएपछि, मुख्य कार्यालयले सोझै गरेको समान खालको वा असमान खालको जस्तो सुकै कारोबार भए पनि संस्थापनमा समावेश गरिन्छ । अन्तराष्ट्रिय रुपमा यस्तो व्यवस्था कुनै करसन्धिमा हुदैन ।

दोश्रो खालको सीमित एकीकरण अवधारणा (Limited FoA) भने OECD-Model मा आधारित करसन्धि बाहेक प्रायः प्रचलनमा हुन्छ । यसमा 'समान खालका कारोबार' वा 'उस्तै खालका कारोबार' हरु मुख्य कार्यालयबाट सोझै सम्झौता गरी कार्यान्वयन गरिएता पनि संस्थापनको आयमा एकीकरण गर्न पर्दछ ।

तेश्रो खालमा भने एकीकरण नगरिने अवधारणा (No-FoA) हो । खासमा OECD-Model मा आधारित करसन्धिमा यस्तो एकीकरण गर्ने अवधारणा रहेको छैन । मुख्य कार्यालयले सम्बन्धित मुलुकमा रहेको संस्थापनले गरेको काम सोझै सम्पन्न गर्न सक्दछ र त्यस्तो सोझै गरेको कारोबारमा श्रोत मुलुकमा कर लाग्दैन ।

कसरी चल्दछ Force of Attraction Rule ?

आय एकीकरण व्यवस्था (FoA) अनुसार स्थायी संस्थापन भएको मुलुकमा सो संस्थापनले गरेका कामको समान खालका अरु काम मुख्य कार्यालयले सोझै गरेता पनि त्यस्तो सोझै गरिएको काम पनि संस्थापनको आय निर्धारण गर्दा समावेश गर्नु पर्दछ । यसका लागि संस्थापनको धनीले आवश्यक कानूनी व्यवस्थाको पालना गर्नु पर्दछ । यस्तोमा संस्थापनले गर्ने काममा सो नयाँ कामको सम्बन्ध (effectively connected) भइरहनु पर्दैन, मुख्य कार्यालयको सम्बन्ध भए पुग्दछ ।

आय एकीकरण व्यवस्था भएको कर सन्धि भएका मुलुकका बासिन्दा निकायले श्रोत मुलुकमा स्थायी संस्थापन सिर्जन हुने कुनै काम गरेमा सो संस्थापनका कामसँग तादम्यता राख्ने उस्तै कामहरु मुख्य

कार्यालयबाट सोभै सम्पन्न गरेमा त्यस्तो कारोवारको जानकारी र अभिलेख संस्थापनलाई दिनु पर्दछ । कर निर्धारण गर्दा संस्थापनले पनि आफ्नो कृयाकलापमा मुख्य कार्यालयबाट सोभै भएका कृयाकलापको खोजीनीति गरी कारोवार एकीकरण गर्नु पर्दछ ।

कर प्रशासनले त्यस्तो स्थायी संस्थापनको कर परीक्षण गर्दा उसको मुख्य कार्यालयले उस्तै काम संस्थापनकै ग्राहक वा अरु नयाँ ग्राहकसमक्ष गरे नगरेको यकिन गर्न पर्दछ ।

नेपाली कर कानून र दोहोरो कर उन्मुक्ति सन्धि

आयकर कानूनमा स्थायी संस्थापनको आय एकीकरण अवधारणा (FoA) अनुसार एकीकरण गर्ने अवधारणा रहेको छैन । स्थायी संस्थापनको परिभाषामा सेवा संस्थापन (Service-PE) को परिभाषा गर्दा 'एक वा एकभन्दा बढी स्थान' शब्द प्रयोग गरेता पनि त्यसले एउटै सेवाको 'एक वा एकभन्दा बढी स्थान' लाई जनाउने गरी लेखिएको छ, समान खालका कामको बेग्लावेग्लै स्थान वा ग्राहकको कार्य जोड्ने व्यवस्था गरेको छैन ।

अर्कातिर आयकर कानूनमा स्थायी संस्थापनको आय निर्धारण गर्ने कुनै विषेश व्यवस्था छैन । स्थायी संस्थापनले गरेका कारोवारहरूलाई एक स्वतन्त्र बासिन्दा निकायको रूपमा मात्र कर लगाउने गरी कानूनको व्यवस्था गरिएको छ । यस हिसावले आयकर कानूनमा Force of Attraction Rule अवलम्बन गरिएको छैन ।

दोहोरो कर उन्मुक्तिको UN Model को धारा ७ को दफा १ को उपदफा (द) र (अ) मा FoA अवधारणा अवलम्बन गरिएको छ । नेपालले गरेका दशवटै कर सन्धिहरूमा स्थायी संस्थापनको परिभाषाको मुख्य आधार UN Model कै आधारमा लिएको भएता पनि मरिसस, पाकिस्तान, कतार, श्रीलङ्का र थाइल्यान्ड गरी पाँच वटा सन्धिहरूमा मात्र FoA व्यवस्था छ । अस्ट्रिया, भारत, चीन, कोरिया र नर्वेसङ्गको करसन्धिमा FoA व्यवस्था छैन । आय एकीकरण अवधारणा समावेश गरिएका यी पाँच वटै करसन्धिमा भएको भाषा UN Model को भाषासँग समान नै छ । यो व्यवस्था अनुसार संस्थापनको आयमा सो संस्थापनकै कारोबार (attributable to that permanent establishment), संस्थापनले गर्ने बिक्रीका जस्तै समान वा उस्तै सामानको बिक्री (sales in that other State of goods or merchandise of the same or similar kind as those sold through that permanent establishment) र संस्थापनले गर्ने अन्य व्यवसायिक कारोबार जस्तै समान वा उस्तै कारोबारहरू (other business activities carried on in that other State of the same or similar kind as those effected through that permanent establishment) सो संस्थापनको आयमा एकीकरण गर्न पर्दछ ।

यो व्यवस्थाअनुसार मरिसस, पाकिस्तान, कतार, श्रीलङ्का र थाइल्यान्डका बासिन्दा निकायको नेपालमा रहेको स्थायी संस्थापनले कुनै खास वस्तुको बिक्री गर्ने रहेछ भने त्यस्तै सामान मुख्य कम्पनीले नेपालका अन्य कुनै ग्राहक वा कुनै बोलपत्रमा आपूर्ति गरेको अवस्थामा त्यो ग्राहकसंगको कारोबार वा

बोलपत्रको कारोबार पनि स्थायी संस्थापनमा एकीकरण गर्नु पर्दछ । सो नयाँ ग्राहक खोजी वा सम्झौता गर्न वा बोलपत्रको प्रकृत्यामा सो संस्थापनको कुनै भूमिका भए वा नभए पनि आय एकीकरण हुन्छ । तर स्थायी संस्थापन चाहिँ सामान बिक्री गर्ने रहेछ र मुख्य कार्यालयले अर्कै ग्राहकलाई सेवा उपलब्ध गराएको भए त्यस्तोमा FoA लाग्दैन, आय एकीकरण गर्न पर्दैन ।

अर्को उदाहरणमा यी मुलुकका बासिन्दाको नेपालमा रहेको स्थायी संस्थापनले निर्माण कार्य (Site-PE) गरिरहेको अवस्थामा मुख्य कार्यालयले नेपालको अर्कै ग्राहकलाई सामान बिक्री गरेमा पनि समान वा उस्तै कारोबार नभएकाले आय एकीकरण गरिरहनु पर्दैन । तर अर्को ग्राहक वा नयाँ बोलपत्रमा अर्कै ठाउँको निर्माण ठेक्का पाएको भए FoA लागू हुन्छ र दुवै साइटको आय एकीकरण गरी संस्थापनले कर तिर्नु पर्दछ ।

समान वा उस्तै (same or similar)

स्थायी संस्थापनले गरेको कारोबार सरहको 'समान कारोबार'को व्याख्या गरिरहनु पर्दैन, जुन सामान संस्थापनले बेच्ने गरेको थियो मुख्य कार्यालयले उही सामान बेचेमा समान कारोबार भइ हाल्दछ । तर 'उस्तै सामान' वा 'उस्तै व्यवसाय' वा 'उस्तै व्यवसायिक कृयाकलाप' भन्ने शब्दले भने बेलाबेलामा असहजता सिर्जना गर्दछ । कर कानूनमा FoA भएका मुलुक वा कर सन्धिमा यस्तो व्यवस्था भएका मुलुकले यी व्यवस्थाहरुको सम्बोधन हुने गरी व्याख्यात्मक टिप्पणी वा मार्गदर्शन वा निर्देशिकामा गरेको हुनुपर्दछ ।

उदाहरणका लागि स्थायी संस्थापनले कम्प्युटर बिक्री गर्ने गरेको रहेछ, तर मुख्य कार्यालयले नेपालको कुनै ग्राहकलाई सोभै प्रिन्टर बिक्री गर्‍यो भने उस्तै सामान भन्ने वा नभन्ने समस्या आइ पर्दछ । जबकी कम्प्युटर, प्रिन्टर, मोबाइल, ट्याब्लेट बिक्री गर्ने स्थायी संस्थापनको मुख्य कार्यालयले सोभै स्क्यानर आपूर्ति गरेको रहेछ भने 'उस्तै सामान' भन्न सजिलै सकिन्छ ।

अर्को उदाहरणमा सफ्टवेयर बिक्रीलाई लिन सकिन्छ । संस्थापनले सफ्टवेयर बिक्री गरिरहेकोमा मुख्य कार्यालयले सोभै गरेको सफ्टवेयर बिक्रीमा FoA अवधारणा लाग्दछ । तर कुनै ग्राहकलाई विशेष रूपले परिमार्जन गरेको सफ्टवेयर बिक्री गरेको अवस्थामा त्यो बिक्री संस्थापनको बिक्री सरहको होइन र FoA Rule लागू हुदैन ।

यसरी 'उस्तै कारोबार' को व्याख्यामा सो संस्थापनको कारोबार र मुख्य कार्यालयबाट सोभै भएको कारोबारको प्रकृति (substance) मा ध्यान दिनु पर्दछ, सामानको नाममा होइन ।

एजेन्टबाट भएका बिक्री

आय एकीकरणमा सबैभन्दा असहजता एजेन्टबाट भएका बिक्रीको समान वा उस्तै कारोबार उसको मुख्य कार्यालयबाट हुने अवस्था हो । यस्तोमा नेपाली एजेन्टलाई आफ्नै मुख्य कार्यालयले सोभै

गरेका कारोबारको जानकारी नहुन पनि सक्दछ वा जानकारी भएता पनि आय निर्धारण गर्न आवश्यक पर्ने पर्याप्त जानकारी र कागजात उपलब्ध नहुन सक्दछ । नेपालको कर कानून अनुसार विदेशीको एजेन्टको रुपमा काम गर्ने व्यक्तिले सो विदेशीको कर बुझाउने जिम्मेवारी पनि तोकिएको छ । त्यसकारण कुनै विदेशी निकायको एजेन्टको रुपमा काम गर्ने व्यक्तिले सबैभन्दा पहिला आफूले गरेको कारोबारले नेपालमा आफ्नो साहुको स्थायी संस्थापन सिर्जना हुन्छ हुदैन यकिन गर्नु पर्दछ । संस्थापनको सिर्जना भएको पक्का भएपछि मुख्य कार्यालयले नेपालभित्र सो आय वर्षमा सोभै कारोबार गरे नगरेको स्पष्ट हुनु अनिवार्य हुन्छ ।

यस्तै अनिवार्यता निर्माण कार्यमा आएका वा सेवा प्रदान गर्न आएका सो कम्पनीका कर्मचारीहरुको पनि हुन्छ । कुनै निर्माण ठेक्का समयका कारण स्थायी संस्थापन भएमा उही ठेकेदारले सोभै गरेका अरु ठेक्का वा निर्माणहरु पनि सो संस्थापनमा एकीकरण गरेरमात्र आय विवरण दाखिला गर्नु पर्दछ ।

संरचनात्मक तयारी

आयकर कानूनमा स्थायी संस्थापनको आय निर्धारण गर्दा आय एकीकरण अवधारणा (FoA Rule) लाग्ने स्पष्ट व्यवस्था पनि नभएको र संस्थापनको आय गणना गर्ने कुनै विशेष फाराम, निर्देशिका, सार्वजनिक परिपत्र वा त्यस्तै कानूनी उपकरणको व्यवस्था भएको छैन । श्रोत मुलुकको कानूनमा नभएका व्यवस्था कर सन्धिबाट मात्रै लाग्न पनि कठिन हुन्छ । आधा संख्याका करसन्धिमा भने यो अवधारणा भएकाले सो अनुसारको संरचनागत तयारी आवश्यक छ ।

कर सन्धिमा आय एकीकरण अवधारणाको व्यवस्था भएका मुलुकका करदाताहरुलाई यसबारे कर शिक्षा दिनुपनि आवश्यक पर्दछ । यस्तै, कर शिक्षा त्यस्ता करदाता वा सम्भाव्य करदाताको कर निर्धारणमा सम्लग्न हुने अधिकृतहरुलाई पनि आवश्यक पर्दछ । स्थिरता उन्मुख अर्थतन्त्रको अवस्थामा विदेशी लगानीकर्ताहरुलाई आकर्षित गर्न तथा उनीहरुमा हुने सम्भाव्य अन्यौलता बेलैमा समाधान गर्न कर सन्धिमा भनिएका शब्द अनुसार एक समानका सामान वा व्यवसाय पनि अवस्थाअनुसार असमान हुन सक्दछन् । कर प्रशासनले यस्ता विषयमा समस्या पर्नु अगावै निर्देशिका तयार गर्नु उत्तम हुन्छ ।

कर सम्बद्ध विवाद र न्यायिक उपचार

शरदप्रसाद कोइराला

१. विषय प्रवेश :

कर सम्बद्ध विषयमा कर प्रशासनबाट भएका कार्य (कारवाही) मा करदाता (सम्बद्ध व्यक्ति) लाई चित्त नबुझेको अवस्थामा कानूनी उपचार प्राप्त गर्ने अधिकार कानूनमा रहेको छ । कर प्रशासकबाट भएका सबै कार्य (कारवाही) हरु कर सम्बन्धी कारवाही हुन सक्दैनन् । कर प्रशासनले मानविय संशाधन उपर गर्ने कारवाही, सेवा वा वस्तु खरिद, लिज भाडा सम्बन्धमा भएका कार्यहरु कर सम्बन्धी विवाद हुनसक्दैनन् । यसप्रकारको कार्य उपर सम्बन्धित कानून जस्तै निजामती सेवा, सार्वजनिक खरिद, देवानी तथा करारीय दायित्व सम्बन्धी कानून बमोजिम उपचार प्राप्त हुनसक्दछ । कर प्रशासकबाट करदाता उपर कर कानून बमोजिम कर सम्बन्धमा भएको कारवाही सम्बद्ध विषयमा तथा कर विवाद निरोपण गर्ने निकायबाट भएको निर्णयमा उत्पन्न फरक मतलाई कर सम्बद्ध विवाद बुझिन्छ ।

कर सम्बद्ध विवाद कर प्रशासनबाट भएको कार्य वा अकार्य (Commission or Omission) बाट उठान हुनसक्दछ । कर प्रशासकबाट कर निर्धारण, कर छुट, कर फिर्ता, करदाताको निवेदन वा माग अनुसार सुविधा दिने वा आंशिक दिने वा नदिने वा माग सम्बन्धमा कर प्रशासकबाट भएको निष्कृतता (Passiveness) बाट समेत कर सम्बन्धी विवाद उत्पन्न हुनसक्दछ । सार्वजनिक जवाफदेहिता भएको कर प्रशासकले कर सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कार्य नगरेको वा नगर्नुपर्ने कार्य गरेको वा कानून प्रतिकुल कार्य गरेको करदाताले महशुस गरी सो उपर कानूनी उपचार खोज्ने क्रियाबाट कर सम्बद्ध विवाद उत्पन्न हुने गर्दछ ।

संवैधानिक सर्वोच्चता एवं कानूनको शासन अंगिकार गरेको मुलुकमा सार्वजनिक निकायबाट भएका कार्यहरु उपन्यायिक पुनरावलोकन गर्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक निकायले कानून बमोजिम कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । कर सम्बद्ध कारवाहीमा कर प्रशासनले न्यायीक विवेक समेत प्रयोग गरिएको हुनुपर्दछ ।^१ कर सम्बन्धमा गरिने हरेक कार्यको एकमात्र आधार कानून हो । कानून बमोजिम वाहेक कर नलाग्ने संवैधानिक प्रावधान छ ।^२ यसप्रकार कानूनी प्रावधान र न्यायीक विवेकको समन्वयमा

१ ने.का.प. २०६३ नि.नं.७७३० पृ.८७१ ।

२ नेपालको संविधान धारा ११५, २०३ र २२८ ।

गर्नुपर्ने कर सम्बन्धी कार्य कानूनी प्रावधान र न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम भएको छ वा छैन सोको परिक्षण न्यायीक पुनरावलोकनबाट हुने गर्दछ । यस तथ्यले नै कर सम्बन्धी विवादमा न्यायीक पुनरावलोकनको महत्व र अपरिहार्यतालाई सम्पुष्टी गर्दछ ।

कर सम्बन्धी विवाद कर सम्बन्धी विशिष्ट कानून (Special law) को परिवेशमा उत्पन्न हुने गर्दछ । तसर्थ कर कानूनको विशिष्ट परिधि भित्रबाट यस सम्बन्धी विवाद निरोपणको उपचारको प्रकृति सोही दृष्टिकोणबाट नियाल्नुपर्ने हुन्छ । यस अवस्थामा सामान्य न्यायीक उपचारमा विशेष उपचार मानीने कर सम्बन्धी उपचार कर न्यायको परिवेशमा सामान्य उपचार मानिन्छ । कर न्यायको परिधि भित्र रही कर सम्बन्धी न्यायीक उपचारको अध्ययन एवं चर्चा गरिँदा सामान्य न्यायीक उपचारमा गरिने वर्गीकरण भन्दा भिन्न अवस्थाको हुन्छ । कर न्यायको सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी प्रवधानको आधारमा निम्नानुसारको उपचार प्राप्त हुन्छ ।

(क) सामान्य उपचार र

(ख) विशेष उपचार ।

माथी उल्लेख गरिए बमोजिम कर कानूनको धरातलमा रही कर सम्बन्धी उपचारलाई वर्गीकृत गरिँदा कर कानूनले व्यवस्था गरेको उपचार सामान्य उपचार मानिन्छ । कर सम्बन्धी कानून बाहेक अन्य न्यायीक उपचारको प्रावधान अन्तर्गत प्राप्त उपचार कर कानून एवं कर न्यायको रोहमा विशेष उपचार मानिन्छ । कर सम्बन्धी सामान्य कानूनले व्यवस्थित गरेको उपचार कर न्यायको लागि सामान्य उपचार हुन्छ भने सो बाहेक अन्य उपचार आफैमा विशिष्ट उपचार हुन्छ ।

२. सामान्य उपचार :

कर सम्बन्धी सामान्य कानूनले कर सम्बन्धी विवाद निरोपण गर्ने सम्बन्धमा गरिएको उपचारलाई सामान्य उपचारको रूपमा लिइन्छ । कर सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्दा (बनाउँदा) विधायिकाले उपरोक्त कानून अन्तर्गत भएको कुनै कार्य उपर चित नबुझ्ने व्यक्तिले उपचार खोज्न पाउने व्यवस्था गरेको हुन्छ । कर निर्धारण एवं असुल उपर गर्न बनाई लागू गरिएको कानूनमा विधायिकाले उपरोक्त कार्य (कर निर्धारण एवं असुली) गर्दा विवाद उत्पन्न हुन सक्दछ भन्ने दूरदृष्टि (Farsight) राखी विवाद निरोपणको विधि र संयन्त्र (Procedure and Mechanism) को व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कर लगाउने, कर सम्बन्धी कानूनको यथोचित परिपालना नभएकोले ब्याज, शुल्क एवं जरिवाना समेतको व्यवस्था गर्ने कानूनले उपरोक्त कार्य सम्पादन गरिँदा कानून र न्याय प्रतिकुल कार्य हुनसक्ने भएकोले त्यसलाई सच्याउने दृष्टिगोचर गरी उपचारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । कर कानूनद्वारा नै कर सम्बन्धी कारवाही उपलब्ध गराइएको उपचारलाई सामान्य उपचारको रूपमा ग्रहण गरिन्छ । कर कानूनमा सामान्य उपचारको प्रावधानहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

(क) प्रशासकीय पुनरावलोकन (Administrative Review) :

कर प्रशासनबाट भएको कार्यको सम्बन्धमा भएको त्रुटी, कानून एवं न्यायिक सिद्धान्त प्रतिकूल कुनै कार्य भएमा कर प्रशासन भित्रैबाट पुनरावलोकन होस भनी प्रशासकीय पुनरावलोकनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यसप्रकारको प्रावधानले कर सम्बन्धी कानून, करको मान्य अवधारणाको रोहमा कर सम्बन्धी विवादको युक्तिसंगत ढंगमा र शिघ्र निरोपण हुने अपेक्षा गरिएको हुन्छ। यसलाई कर न्यायको सन्दर्भमा पहिलो तथा जग तह (Foundation level) को उपचार मानिन्छ। यस प्रकारको प्रावधान भएमा कर सम्बन्धी विवादको सामान्य उपचारको प्रवेश प्रशासकीय पुनरावलोकनको प्रवेशद्वारबाट गरिनुपर्ने हुन्छ। विद्यमान कानूनमा निम्नानुसार प्रशासकीय पुनरावलोकनको व्यवस्था गरेको छ।

(क) आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११५

(ख) मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ३१क

(ग) भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ६१ (ऐ.को दफा १३ मालवस्तुको मूल्य निर्धारण)

(घ) भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ६१क (ऐ.को दफा २२ वमोजिम मालवस्तुको वर्गीकरण)^३

(ङ) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९

(ख) पुनरावेदन (Appeal)

कर सम्बन्धी विवादमा सामान्य उपचार अन्तर्गत उपलब्ध हुने अर्को उपचार पुनरावेदन हो। पुनरावेदन अधिकारको विषय (Matter of right) मानिन्छ। कानूनमा पुनरावेदन गर्ने व्यवस्था भएमा मर्का पर्ने पक्षले पुनरावेदन गर्न पाउने निष्कण्टक अधिकार राख्दछ। विद्यमान कानूनी प्रावधानको आधारमा पुनरावेदन पहिलो एवं प्रशासकीय पुनरावलोकन पछिको दोश्रो तहको (Second stage) उपचारको रूपमा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ। पुनरावेदनको उपचार राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ वमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा लाग्दछ। पुनरावेदन लाग्ने प्रकृतिको आधारमा कर प्रशासनबाट कारवाही भएपछि सिधै पुनरावेदन लाग्ने वा प्रशासकीय पुनरावलोकनको उपचार अवलम्बन पश्चात पुनरावेदन लाग्ने गरी दुईटा विधि रहेका छन्।

(अ) पहिलो चरणमा पुनरावेदन लाग्ने : कर प्रशासनबाट कारवाही (निर्णय) भएपछि राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न पाइने प्रावधान छ। यसरी पुनरावेदन लाग्ने प्रकृतिको विवादमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको उपचारमा प्रवेश गर्नुपर्ने हुदैन। निम्न लिखित अवस्थामा राजस्व न्यायाधिकरणमा कर प्रशासनको निर्णय उपर सिधै पुनरावेदन गर्न सकिन्छ।

^३ भन्सार ऐन, २०६४ मा प्रशासकिय पुनरावलोकन भन्ने शब्दावली नभएतापनि यसको प्रकृतिको आधारमा प्रशासकिय पुनरावलोकनसंग सामिप्यता राख्ने भएकोले सोही अनुसार प्रस्तुत गरिएको।

- (अ) आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११६ (प्रशासकीय पुनरावलोकन हुनसक्ने निर्णय महानिर्देशकबाट भएमा)
- (आ) पुर्वादेश (आयकर ऐन, २०५८ को दफा ७६, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ३२क, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा २३क)
- (इ) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९(१) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश वमोजिम ऐनको दफा १६(१)(२)(३) र (४) वमोजिम कैद गर्ने गरी भएको निर्णय ।
- (ई) भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ६२
- (आ) दोश्रो चरणमा पुनरावेदन लाग्ने : कानूनमा राजस्व प्रशासन गर्ने सम्बन्धित विभाग (आन्तरिक राजस्व विभाग वा भन्सार विभाग) को प्रमुख वा पुनरावलोकन समिति समक्ष पुनरावलोकन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएकोमा उपरोक्त उपचारको मार्ग अवलम्बन गरेपछि मात्रै राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ । यसप्रकारको पुनरावेदन उपरोक्त उपचारमा प्रवेश गरेपछि सम्बन्धित पदाधिकारी वा समितिबाट निर्णय भएपछि वा अवस्थानुसार निर्णय नहुदै गर्न सकिन्छ । जसलाई निम्नानुसार ३ प्रकारको अवस्थामा पुनरावेदन गर्न सकिने देखिन्छ ।
- (१) निर्णय पश्चात : मालवस्तुको मूल्याङ्कन सम्बन्धमा भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ६१ र भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ४१ वमोजिम मूल्याङ्कन पुनरावलोकन समितिमा निवेदन गरिएकोमा उक्त निवेदनमा निर्णय भएपछि मात्रै पुनरावेदन गर्नसकिन्छ ।^४
- (२) इन्कारीको सूचना : प्रशासकीय पुनरावलोकन लाग्ने कारवाहीमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन गरिएकोमा उक्त निर्णयमा सम्बन्धित अधिकारी (विभागको प्रमुख) ले ६० दिनभित्र निर्णयको सूचना नदिएमा करदाताले विभागमा निजको निवेदन अस्वीकार गरेको मानिएको सूचना विभागलाई दिनसक्नेछ । यसरी सूचना दिएपछि राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ ।^५
- (३) निर्णय गर्नुपर्ने म्याद नाघेपछि निर्णय भएमा : प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदनमा कानूनमा तोकिएको म्याद व्यतित भएपछि करदाताले निजको निवेदन अस्वीकृत गरेको मानिने निवेदन नदिएमा सम्बन्धित विभागीय प्रमुखले निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । म्याद व्यतित भएपछि निर्णय भएमा सोको जानकारी प्राप्त गरेपछि पुनरावेदन गर्न सकिन्छ ।

^४ भन्सार ऐन, २०६४ दफा ६२

^५ आयकर ऐन, २०५८ दफा ११५(८), मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ दफा ३१क(५) र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ दफा १९(६)

(ग) अनुमतिको निवेदन (Special leave)

कर सम्बन्धी विवादमा राजस्व न्यायाधिकरणबाट भएको निर्णय अन्तिम हुन्छ।^६ राजस्व न्यायाधिकरणबाट भएको निर्णय कानूनतः अन्तिम हुने भएकोले उपरोक्त निर्णय (फैसला) उपर पुनरावेदन लाग्ने हुँदैन। राजस्व न्यायाधिकरणको फैसला सर्वोच्च अदालतबाट पुनरावेदन गर्न अनुमति दिएमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्न सक्दछ। तसर्थ राजस्व न्यायाधिकरणबाट भएको फैसला उपर करदाता एवं कर प्रशासनले पुनरावेदन गर्ने अनुमतिको लागि सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गर्न सक्दछन्। सर्वोच्च अदालतले निम्नलिखित कुनै प्रश्नमा कानूनी त्रुटी भई सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्ने अनुमति दिएमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्दछ।^७

(क) अधिकार क्षेत्रको प्रश्न,

(ख) वुभ्नुपर्ने प्रमाण नबुझेको वा वुभ्नु नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न,

(ग) वाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको प्रश्न र

(घ) गंभीर कानूनी त्रुटी सम्बन्धी प्रश्न।

३. विशेष उपचार :

न्यायको सम्बन्धमा कर सम्बन्धी कानूनमा भएको सामान्य उपचारको अतिरिक्त अन्य कानूनको आधारमा समेत उपचार प्राप्त हुन सक्दछ। विधायिकाले विभिन्न कानूनहरु बनाई निश्चित प्रणाली स्थापित र सञ्चालित गरेको हुन्छ। न्याय समाज, कानून एवं समग्र प्रणालीको अभिष्ट भएकोले कानून प्रतिकूल एवं अन्यायीक रूपमा भएको कार्य उपर अन्य कानून अन्तर्गत प्रबन्ध गरिएको न्यायीक उपचार उपलब्ध हुनसक्दछ। न्याय सम्पादन गर्नको लागि राज्यले सामान्य अदालत (General Court) स्थापना गरेको हुँदा उक्त निकायमा दायर, सुनुवाई र निरोपण हुनसक्ने रिट क्षेत्राधिकारबाट समेत कर सम्बद्ध विवाद निरोपण हुनसक्दछ। सामान्य अदालतमा रिट क्षेत्राधिकार सम्बन्धमा निम्नानुसारको प्रावधान रहेको छ।

(क) जिल्ला अदालत: जिल्ला अदालतलाई वन्दी प्रत्यक्षीकरण एवं निषेधाज्ञा लगायतको निवेदन हेर्ने अधिकारक्षेत्र रहेको छ।^८ जिल्ला अदालतलाई गैरकानूनी थुना सम्बन्धमा वन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन र जिल्लाभित्र कुनै व्यक्ति वा निकायले कुनै व्यक्तिको कानून प्रदत्त हकमा आघात पुऱ्याएमा वा आघात पुऱ्याउने आशंका भएमा त्यस्तो हकको प्रचलनको लागि निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने अधिकार हुन्छ।^९

६ राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ दफा ६(२)(क)

७ राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ दफा ८

८ नेपालको संविधान धारा १५१

९ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ दफा ७(२)(३)

(ख) उच्च अदालत: उच्च अदालतलाई संविधान प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि एवं अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हक प्रचलनका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार हुन्छ।^{१०} उपरोक्त बमोजिम नागरिक (व्यक्ति) को हक प्रचलनको लागि उच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्दछ।^{११}

(ग) सर्वोच्च अदालत : राज्यको ३ अंग मध्येको न्यायपालिकाको माथिल्लो निकाय सर्वोच्च अदालत हो । सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हो । संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई रहेको छ।^{१२} संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत र न्यायिक निकायबाट न्याय सम्बन्धी अधिकार प्रयोग हुने संवैधानिक प्रावधान छ।^{१३} मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त सबैले पालना गर्नुपर्दछ।^{१४} सर्वोच्च अदालतबाट कानून व्याख्या गर्ने र सो क्रममा सिद्धान्त समेत प्रतिपादन हुन सक्दछ । उक्त व्याख्या एवं सिद्धान्त अभिलेख रुपमा रहने र कानून सरह लागू हुने अभिलेख अदालतको मान्य सिद्धान्त रहेको छ । यसबाट सर्वोच्च अदालतबाट विवाद निरूपणको क्रममा गरिने कानूनको महत्त्व, प्रभाव र संवैधानिक मान्यता स्पष्ट हुन्छ ।

सर्वोच्च अदालतलाई संघीय संसद, प्रदेश सभा र स्थानीय तह (नगर वा गाउँ सभा) बाट बनाएको कानून संविधान एवं संघीय संसद एवं प्रदेश सभाले बनाएको कानूनसँग बाझिएको अवस्थामा अमान्य घोषित गर्ने अधिकार राख्दछ।^{१५} यसैगरी नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचार अपर्याप्त, प्रभावहीन देखिएको कानूनी हक प्रचलनको लागि आवश्यक उपयुक्त आदेश जारी गर्ने उचित उपचार प्रदान गर्ने, हक प्रचलन गराउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुन्छ।^{१६} यस प्रयोजनको लागि सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायतका आदेश जारी गर्न सक्दछ।^{१७} संविधान एवं न्याय प्रशासन सम्बन्धी कानून (Law of Administration of Justice) बमोजिम कर सम्बन्धी विवादमा कर प्रशासनबाट भएको कार्य कानून र न्यायसम्मत भए नभएको र गर्नुपर्ने कर्तव्य पालना नगरेको वा इन्कारी गरेको अवस्थामा न्यायिक निकायबाट सुनुवाई र निरोपण हुनसक्दछ ।

१० नेपालको संविधान धारा १४४(१) र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ दफा ८(१)

११ ऐ.ऐ. धारा १४४(२)

१२ नेपालको संविधान धारा १२८(२)

१३ ऐ. धारा १२६(१)

१४ ऐ. धारा १२८(४)

१५ ऐ. धारा १३३(१)

१६ ऐ. धारा १३३(२)

१७ ऐ. धारा १३३(३)

४. रिट तथा असाधारण अधिकार क्षेत्रबाट सुनुवाई हुनसक्ने :

न्यायालय न्यायको गुठीयार (Trustee of Justice) हो । न्यायालयले न्याय प्रदान गर्दछ । सोहि प्रयोजनको लागि उक्त निकाय गठन गरिएको हुन्छ । न्यायालयले न्याय प्रदान इन्कारी गर्न वा ढिलो गर्न समेत पाउँदैन । कानूनको व्याख्या र न्याय प्रदान गर्ने न्यायालय कुनै पनि निकायबाट भएको कार्य कानूनसम्मत भए नभएको परख एवं छिनोफानो गर्ने विशिष्टिकृत निकाय हो । न्याय प्रदान गर्न असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गर्नपाउने संवैधानिक अख्तियारी प्राप्त न्यायालयबाट कर सम्बन्धी विवादमा सामान्य र रिट क्षेत्राधिकारबाट विवाद निरुपण गर्न सक्दछ । न्यायालयले निम्न लिखित अवस्थामा रिट क्षेत्राधिकारबाट कर सम्बन्धी विवादमा सुनुवाई एवं न्यायसम्पादन गर्न सक्दछ । यस प्रकार गरेको निर्णय वा आदेशका नजिररूपी दृष्टान्तहरुलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

(क) विधायिकाले बनाएको कानूनको अभावमा कर लगाइएमा : कर सम्बन्धमा विश्वव्यापी मान्य सिद्धान्त रहेको छ - प्रतिनिधित्व विना कर लगाउन पाइदैन (No Taxation Without Representation) जनताले चयन वा निर्वाचित गरेको निकायलाई मात्रै कर लगाउने अधिकार रहेको हुन्छ । कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय अर्थ विधेयकको दायरामा पर्ने हुन्छ ।^{१८} कर सम्बन्धी जनप्रतिनिधित्वको सिद्धान्तलाई हाम्रो न्यायिक निकायले समेत मान्यता दिएको छ ।^{१९}

नागरिक वा व्यक्तिसँग कर उठाउने विषय कानूनद्वारा निर्धारित हुन्छ ।^{२०} विधायिकाले बनाएको स्पष्ट कानूनको अभावमा अनुमानको आधारमा कर लगाउन नमिल्ने हुँदा त्यस्तो प्रष्ट कानूनी व्यवस्था छैन भनि जानी-जानी सर्टेजमा कर लगाउने र असुल उपर गर्ने कार्य संविधान र कानून विपरीत देखिन्छ ।^{२१} कानून बमोजिम बाहेक कर उठाउन पाइदैन भन्ने कानूनको मान्य सिद्धान्त हो ।^{२२}

कानून प्रतिकूल कर लगाउने कार्यलाई निषेधाज्ञाको रोहबाट समेत सुनुवाई गर्न सकिन्छ । कानूनतः कर नलाग्ने विषयमा कर लगाइएको वा लगाउने कार्य हुन लागेमा निषेधाज्ञाबाट त्यस्तो कार्य रोक्न सकिने न्यायिक अभ्यास रहेको छ । विधायिका निर्मित कानून बाहेक अन्य प्रावधानद्वारा कर लगाउन सकिँदैन । विधायिका निर्मित कानूनको अभावमा कर लगाउने कार्य कानून प्रतिकूल हुनेभएकोले त्यस्तो कार्य रोक्न निषेधाज्ञाको आदेश जारी हुनसक्दछ । मूल ऐनमा नै लिन पाउने

१८ ऐ. को धारा ११०(३), ११८(३)

१९ स.अ.बुलेटीन वर्ष २०६८ पृ.४६८ पृ.१

२० स.अ.बुलेटीन वर्ष २०६७ पृ.४२० पृ.२३

२१ स.अ.बुलेटीन वर्ष २०६६ पृ.४११ पृ.४१ (महेश कुमार अग्रवाल वि. आन्तरिक राजस्व विभाग)

२२ स.अ.बुलेटीन वर्ष २०६७ पृ.४४६ पृ.२३-२४ (जिल्ला वन कार्यालय वि. साई भेनियर उद्योग)
ने.का.प. २०६० नि.नं.७९८४ पृ.१६०

भनी उल्लेख नभएको कर अनुसूचिमा उल्लेख हुँदा सो अनुसार सिफारिश दस्तुर असुल उपर गर्न पाउने भन्ने कानूनतः मिल्दैन । सरकारले ऐन कार्यान्वयन गर्न बनाएको उपविधायनको अधिकार अन्तर्गत कर लगाउन पाउने हुँदैन । यसप्रकार ऐनले अख्तियारी नदिएको करको दर अनुसूचिमा उल्लेख गरेकै कारणबाट कर, दस्तुर आदि उठाउने अख्तियारी प्राप्त भएको मान्न नमिल्ने ^{२३} भनी निषेधाज्ञाको आदेश जारी भएको पाइन्छ ।

रकम उठाउन संविधान र प्रचलित कानूनले अधिकार प्रदान नगरेको हुँदा वन विकास कोष वापत भनी थप कर रकम असुल गर्ने कार्य उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर भएको अवस्थामा वन विकास कोषको रकम नउठाउनु भनी निषेधाज्ञाको आदेश जारी हुन्छ । ^{२४} प्रारम्भिक रुपमा नै कानूनको गलत प्रयोग गरेको अवस्था देखिएमा यस अदालतबाट कर छुटको सम्बन्धमा रिट क्षेत्राधिकारबाट अदालतले आदेश दिनसक्ने भनी सिद्धान्त स्थापित भैरहेको हुँदा निषेधाज्ञाको निवेदनबाट उपचार प्रदान हुनसक्दछ । No Taxation Without Representation को सिद्धान्त अनुसार तत्काल बहाल रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८९ र हाल कायम रहेको नेपालको संविधानको धारा ११५ मा कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाउने र उठाउने छैन भनी संवैधानिक अधिकार प्रदान गरिएको छ । करको सिद्धान्त अनुसार जनप्रतिनिधिले संसदबाट कानून बनाएर मात्र जनता वा करदाताबाट कर उठाउन र लिन पाउने व्यवस्था रहेको छ । तसर्थ निवेदकसँग कर वापतको रकम पुनः माग नगर्नु नगराउनु भनि निषेधाज्ञाको आदेश जारी हुने पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर हुन्छ । ^{२५}

(ख) प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त: कर निर्धारण गर्ने न्यायिक कार्य भएको हुँदा कर निर्धारण गर्दा न्यायिक प्रकृया (Judicial Procedure) पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो भनाई राख्ने मौका नदिई निज उपर आर्थिक दायित्व सृजना हुने स्वतन्त्रतामा असर पर्ने कुनै कानूनी कारवाही हुन सक्दैन । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त कुनै कानूनमा उल्लेख हुनुपर्दैन, कानूनले सूचना दिनु नपर्ने भनेको अवस्थामा बाहेक प्रतिवाद गर्ने मौका दिनुपर्ने हुन्छ । ^{२६}

प्राकृतिक न्यायको सम्बन्धमा पक्षपात र सुनुवाईको सिद्धान्तहरु रहेका छन् । निर्णय गर्ने अधिकारीमा कसैप्रति अनुगृहित नभई वा कुनै पूर्वाग्रह नराखी (Without biaseness) पूर्ण निष्पक्षताकासाथ

२३ ने.का.प. २०६९ नि.नं.८९१७ पृ.१६७८

२४ ने.का.प. २०६९ नि.नं.८९१७ पृ.१६७८

२५ आन्तरिक राजस्व कार्यालय भक्तपुर वि. हिमालयन स्ल्याक्स एण्ड नुडल्स प्रा.लि. (०६९-CI-०१०१ र ०६९-CI-०१०१) फैसला मिति २०७३।१।१५ (यस फैसलामा २०५६ सालको रिट नं. ३५३५ मिति २०६२।१।१९, २०५९ सालको दे.पु.नं.९०७६ फैसला मिति २०६६।१।१० र २०६३ सालको दे.पु.नं. ०६९-CI-०७०९ फैसला मिति २०६६।७।२४ मा निषेधाज्ञा जारी भएको फैसला उद्धृत गरिएको छ । स.अ.बु. २०७३ पृ.५९२ पृ.१९

२६ स.अ.बु. वर्ष २०६८ पृ.४७४ पृ.२५ (सुरेश प्रसाद यादव वि. म.प.स. समेत)

स्वतन्त्र न्यायिक विवेक प्रयोग गरी निर्णय गर्नुपर्दछ । कुनै कारवाही गर्दा करदातालाई आफ्नो कुरा भन्ने पर्याप्त समयावधि दिनुपर्दछ । सूचना मात्रै दिनु पर्याप्त हुँदैन प्रतिबाद गर्न विषयवस्तुको पूर्ण जानकारी समेत दिनुपर्दछ ।^{२७} कर अधिकृतको कार्य न्यायिक कार्य भएकोले करदाताले पेश गरेको प्रमाणको वस्तुगत मूल्याङ्कन निर्णयमा पुगेको वस्तुगत आधार कारण समेत दिनुपर्ने हुन्छ ।^{२८}

कानूनको रित नपुऱ्याई जग्गाको धनीलाई आफ्नो कुरा भन्ने मौका प्रदान नगरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित बक्यौता कर बुझाउने प्रत्यक्ष दायित्व बोकेको व्यक्ति बाहेकको अन्यको जग्गा लिलाम गरी असुल गर्न प्रकाशित सूचना र लिलाम सम्बन्धी कारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ।^{२९} प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित निवेदकहरुलाई बुझ्दै नबुझी र सुनुवाईको मौका समेत नदिई हठात रुपमा लाभकर छुट हुन गएको भनी रकम माग गरी जग्गा रोक्का राखेको देखियो । कानून बमोजिम तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम असुली गरेको भन्ने आधारमा मात्रै प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त प्रतिकूलको कुनै पनि कार्यले मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन ।^{३०}

प्राकृतिक न्याय स्वच्छ सुनुवाईसँग सम्बन्धित रहेको छ । कार्यविधिको त्रुटीलाई समेत प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त प्रतिकूल मानिन्छ ।^{३१} पत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरिएकोलाई रितपूर्वकको सूचना दिएको मान्न सकिदैन ।^{३२}

(ग) कानून विपरित कर लगाइएको : कानूनको अभावमा कर लगाइनु र कानून प्रतिकूल कर लगाइनु दुवै गैरकानुनी कार्य हुन् । कानूनमा भएको व्यवस्थाको गलत अर्थ लगाई कर लगाइने कार्य कानून प्रतिकूल हुन्छ । कर सम्बन्धमा विवन्धनको सिद्धान्त लागु हुँदैन । कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी कर लगाइएमा वा त्यस्तो कर रकम करदाताले स्वयं कर निर्धारण (Self Assessment) भुक्तानी गरेको कारणले कर लाग्ने हुँदैन । करदाताले भुक्तानी गरेको कर समेत नलाग्ने हुँदा फिर्ता पाउन सक्दछ ।^{३३}

ढुंगामा कर लगाउने प्रावधानले चून ढुंगामा कर लगाउन मिल्दैन ।^{३४} कर छुट पाउने उद्योगले बाँड्ने लाभांसमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा कर लगाउन मिल्दैन ।^{३५} कानून बमोजिम आयकर छुट पाएको

२७	स.अ. बाट प्रतिपादीत वाणिज्य कानून सम्बन्धी महत्वपूर्ण नजिर भाग ४ पृ.१०९ र पृ.११५
२८	ने.का.प. २०६३ नि.नं. ७७३० पृ. ८७
२९	स.अ.ब. वर्ष २०६७ पृ. ४३४ पृ. २३ (मुज्जफर अहमद वि. आ. रा. का.)
३०	स.अ.ब. वर्ष २०७४ पृ. ६१३ पृ. २ (मुकुन्दप्रसाद पाण्डे वि. मा.पो.का. सिन्धुपाल्चोक र मिठुमाया डल्लाकोटी वि. अर्थ मन्त्रालय ०७१-६३-०२०७)
३१	ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८७२७ पृ. १९७४
३२	ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८६६३ पृ. १२७६
३३	ने.का.प. २०५६ नि.नं. ६७०५ पृ. २९०
३४	स.अ.ब. २०६८ पृ. ४६५ पृ. २२
३५	ने.का.प. २०६२ नि.नं. ७५६२ पृ. ८०४, ने.का.प. २०६६ नि.नं. ८१४३ पृ. ७५४

उद्योगले आयबाट वितरण गरेको मुनाफाको हिस्सामा कानूनतः कर लगाउन मिल्दैन।^{३६} कानून विपरित चिनीमा कर लगाउने तथा संकलन गर्ने कार्य गरिएको देखिदा कर लगाउने सम्बन्धमा गरिएको सिफारिश, निर्णय र पत्र समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुन्छ।^{३७} नागरिकबाट कर उठाउने विषय कानूनद्वारा निर्देशित हुने विषय हो कानून बमोजिम बाहेक कर असुल गर्न पाइदैन। यो न्यायको मान्यता हो।^{३८} कानूनले तोकेको भन्दा अन्यमा कर लगाइएको कार्य कानून प्रतिकूल हुन्छ।^{३९}

(घ) औद्योगिक व्यवसाय ऐनको सुविधा : औद्योगिक उद्यमशीलतालाई प्रवर्द्धन गरि उद्योगलाई संरक्षण गर्न औद्योगिक व्यवसाय सम्बन्धी कानून बनाई लागु गरिएको हुन्छ। राज्यले औद्योगिक व्यवसाय सम्बद्ध कानून बमोजिम उद्योगलाई सुविधा दिन गरिएको प्रतिबद्धतालाई अन्य कानूनी व्यवस्थाले अपहरण गर्न सक्दैन। राज्यले सुविधा दिनेगरी प्रतिबद्धता जनाएपछि राज्य प्रतिज्ञात्मक विबन्धन (Promissory Estoppel) बाट बाधिन्छ।^{४०} उद्योग स्थापना हुदा बहाल रहेको कानूनले दिएको सुविधालाई पछि लागु गरिएको कानूनले असर पार्न सक्दैन। तसर्थ साविकको सुविधा उद्योगले उपभोग गर्न पाउँछ।^{४१} निवेदक उद्योगको उद्योग दर्ता प्रमाणपत्रमा औद्योगिक व्यवसाय ऐनको सुविधा र सहूलियत उपलब्ध हुने व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। उत्पादनमूलक उद्योगले ५ वर्षको लागि आयकर छुट पाउने छ भनी उल्लेख भएकोले निवेदक उद्योगले स्थापना भइसकेपछि ऊनी धागोको व्यापारिक उत्पादन गर्ने उद्देश्यले उद्योगले कच्चा ऊनको आयात गरेकोमा ऊन आयात गर्ने व्यापारिको आयसँग तुलना गरि सोही सरह कच्चा ऊनको आयातमा आयकर लिन मिल्ने कुनै वस्तुनिष्ठ आधार खुलाउन सकेको देखिदैन। तसर्थ आयकर छुट दिन नमिल्ने निर्णय कानून अनुरूप मान्न मिल्ने देखिदैन।^{४२} औद्योगिक व्यवसाय ऐनले दिएको सुविधा आर्थिक ऐनले कुण्ठित गर्न सक्दैन।^{४३} औद्योगिक व्यवसाय ऐनको प्रावधानलाई आर्थिक ऐनले खारेज गर्न सक्दछ।^{४४} औद्योगिक व्यवसाय ऐनको सुविधा एकद्वार समितिको निर्णयबाट प्रभावित हुन सक्दैन। एकद्वार समितिबाट निर्णय नभएको भन्ने आधार कर असुल गर्ने निर्णय त्रुटिपूर्ण ठहर्छ।^{४५}

(ङ) काल्पनिक आय कायम : कर प्रशासन गर्ने क्रममा करदाताको आय निर्धारण गर्न उत्पादन कायम गर्ने, आय कायम गर्ने, समान प्रकृतिको कारोवारसँग तुलना गर्ने लगायतका विधि अवलम्बन

- ३६ स.अ.ब. २०६६ पृ.४०९ पृ.६ (विश्वनाथ केडीया वि. आ.रा.का. पर्स)
- ३७ स.अ.ब. २०६७ पृ.४४४ पृ.२१ (राजेनप्रसाद वि. जि.वि.स. रौतहट)
- ३८ स.अ.ब. २०६७ पृ.४४६ पृ.२३ (डा. मनोजलाल वि.जि.वि.स. सन्धिखर्क)
- ३९ सि.जि. फुड्स प्रा.लि. वि. संघीय मामीला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालय समेत ०७३-२०-११५६)
- ४० स.अ.बाट प्रतिपादित वाणिज्य कानून सम्बन्धी केहि महत्वपूर्ण नजिर भाग ४ पृ.२२१, ने.का.प. २०६१ नि.नं.७४०१ पृ.९०८
- ४१ ने.का.प. २०६८ नि.नं.८५४२ पृ.१२३
- ४२ स.अ.ब. २०५८ पृ.२३४ पृ.१ (कमल प्रसाद दाहाल वि.अर्थ मन्त्रालय)
- ४३ ने.का.प. २०४६ नि.नं.३८६६ पृ.६०५
- ४४ स.अ.ब. २०६० पृ.२७९ पृ.१ (राजेशवीर सिंह वि. अर्थ मन्त्रालय)
- ४५ स.अ.ब. २०६७ पृ.४३३ पृ.३१ (लल्लन जसगढ वि. आ.रा.का. बांके)

गरिएको पाइन्छ । कुनै करदाताको कच्चा पदार्थको अनुपातमा उत्पादन हुनुपर्ने परिमाण (प्रतिलब्धी दर) कानूनमा तोकिएको हुनुपर्दछ । कानूनमा प्रतिलब्धी दर नतोकेकोमा कर प्रशासनले यति उत्पादन हुने भनी कर निर्धारण गरिएको सर्वथा काल्पनिक र मनोगत हुन्छ ।^{४६} उद्योगले लेखा सिद्धान्त अनुरूप राखेको कच्चा पदार्थ खपत र उत्पादनमा देखाइएको परिमाणलाई अन्यथा भन्न नसकेको र उद्योगको उत्पादन निर्धारित नर्स अनुसार भएको भन्न र लेखन नसकी प्रत्यर्थी उद्योगको जस्तै उत्पादन गर्ने अर्को उद्योगले देखाएको उत्पादनको परिमाणलाई आधार मानी घटी उत्पादन भएको मानी घटि उत्पादनलाई करयोग्य आयमा समावेश गरेको, मू.अ.क. लगाइएको कानूनसम्मत हुदैन ।^{४७} एउटा करदाताको कारोवारलाई निरपेक्ष रुपमा अर्को करदाताको कारोवारसँग तुलना गरि कर लगाउन मिल्दैन ।^{४८} अनुमानित उत्पादन कायम गरि कर लगाइएको कानून प्रतिकूल भई बदर हुन्छ ।^{४९}

सम्पत्ति विक्री सम्बन्धमा कानूनद्वारा अख्तियार प्राप्त समितिद्वारा तोकिएको न्यूनतम मूल्यमा नघटाई विक्री गरेको अवस्थामा विक्री गरेको वस्तुको मूल्य कम रहेको भन्ने अधिकार हुन सक्दैन ।^{५०}

(च) अन्यायिक समृद्धि : कर सम्बन्धी कारवाहीमा राज्यले करदातालाई कानून बमोजिम लाग्ने भन्दा बढी कर भार बहन गराउने गरी कर लगाउन सक्दैन । कतिपय अवस्थामा कर निर्धारणको मुखाकृतिमा करदाताको सम्पत्ति अपहरण हुने प्रकृतिको कार्य (By face tax assessment by consequences confissciation of property) हुन जान्छ । करदातालाई कानूनी प्रावधानको कपटपूर्ण प्रयोग गरि अत्यधिक कर लगाउँदा राज्यले अत्याधिक समृद्धि लिने अवस्था हुन्छ । प्राकृतिक ब्यक्तिले नगद प्राप्त गरेको आधारमा आय कायम हुन्छ ।^{५१} सेवाबाट हटाइएको ब्यक्ति लामो समयपछि पुनर्बहाली भई एकमुष्ट रकम प्राप्त गरेको अवस्थामा एकमुष्ट पछिल्लो वर्षको आय कायम गरि बढी करभार पार्ने कार्य गर्न मिल्दैन ।^{५२}

(छ) अन्यको सम्पत्ति उपर दावी : कर असुली गर्नको लागि कर प्रशासनले करदाताको सम्पत्ति उपर दावि गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।^{५३} यस कानूनी प्रावधान अनुसार करको वास्तविक दायित्व भएको बाहेक अन्य ब्यक्तिको सम्पत्ति उपर दावि गर्न र असुल गर्न पाउने हुदैन ।^{५४}

४६	ने.का.प. २०६६ नि.नं.८२१४ पृ.१४०९
४७	स.अ.ब. २०७२ पृ.५६६ पृ.१० (टेक ब. खत्री वि.राजकुमारी तोदी)
४८	ने.का.प. २०६६ नि.नं.८२३३ पृ.१५६८
४९	स.अ.ब. २०६७ पृ.४३८ पृ.१
५०	ने.का.प. २०६८ नि.नं.८५८० पृ.४७४
५१	आयकर ऐन, २०५८ दफा २२
५२	स.अ.ब. २०६६ पृ.४१५ पृ.१७ (लिलाप्रसाद वि. नेपाल बैंक लि.)
५३	आयकर ऐन, २०५८ दफा १०४
५४	स.अ.ब. २०६७ पृ.४३४ पृ.२३

(ज) कर फिर्ता दिन इन्कारी : करदाताले भुलबस कर प्रशासनमा बुझाएको रकम वा कर कानूनको प्रावधान अनुसार फिर्ता पाउने रकम कर प्रशासनले फिर्ता दिन इन्कार गरेमा असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट उपचार प्राप्त हुनसक्दछ। कानूनतः फिर्ता पाउने कर फिर्ता पाउने करदाताको न्यायोचित अपेक्षाले मान्यता प्राप्त गर्दछ।^{५५} बढी कर दावीवाला भएकोमा ब्याज सहित कर फिर्ता गर्नपर्ने अवस्थालाई इन्कारी गर्न मिल्दैन। कानूनले दिएको अधिकार दावी नगरे पनि प्रचलन हुन्छ।^{५६}

(झ) कानूनले तोकेको अवधि नघाई कर निर्धारण : करदातालाई कर प्रशासनबाट अनन्तकालसम्म कर निर्धारण हुने त्रास (Threat) मा राख्नुहुँदैन। यसले एकातर्फ कर प्रशासनको कार्यमा ढिलासुस्ति गर्ने प्रवृत्ति हावी हुन्छ भने अर्कोतर्फ कर प्रशासकहरुले करदाताहरूसँग कर निर्धारणको धम्की दिई अनूचित लाभ लिने अवस्था हुन्छ। तसर्थ विधायिकाले कर निर्धारण सम्बन्धमा निश्चित अवधि तोकेको पाइन्छ। यो शान्ति र विश्रान्तिको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ। कानूनमा कुनै कार्य गर्ने निश्चित अवधि तोकिएकोमा उक्त समय ब्यतित भएपछि विवादको उठान हुन रोक्नुपर्ने विधायिकी मनसाय रहेको हुन्छ। विद्यमान कानूनको आधारमा निम्नानुसार कर निर्धारण हुनसक्ने गरि अवधि तोकिएको छ।

१. आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०१(३) - आय विवरण पेश गर्नुपर्ने मितिबाट ४ वर्ष।

२. मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा २०(४) - कर विवरण पेश गरेको मितिले ४ वर्ष।

३. भन्सार ऐन, २०५८ को दफा ३४(११) - जाँचपास भएको मितिले ४ वर्षभित्र।

कर निर्धारण सम्बन्धमा कानूनमा अवधि तोकिएकोमा उक्त अवधि तोकिएपछि कर निर्धारण गर्ने कानूनको सर्वथा अभाव (Complete vacuum of law) हुन्छ। विधायिकाले समयसीमायुक्त कानून (Time barred law) लागु गरेको अवस्थामा उक्त अवधिपछि कर प्रशासनले कर निर्धारण गरेमा कानून प्रतिकूल हुन्छ।^{५७} कानूनले तोकेको अवधि पछि कर निर्धारण भएकोमा वैकल्पिक उपचार आकर्षित हुँदैन।^{५८} किनभने यस अवस्थामा कर निर्धारण गर्ने कानूनको सर्वथा अभाव भएको हुन्छ। कानूनले तोकेको अवधिपछि जाँचपास पछिको मूल्य निर्धारण हुन सक्दैन।^{५९}

यसप्रकार कर सम्बद्ध विवादमा सामान्य अदालतमार्फत रिट क्षेत्राधिकारबाट समेत उपचार प्राप्त हुनसक्दछ। विशेषतः कानून र न्यायको आधारभूत सिद्धान्त उल्लंघन भएको र विद्यमान अन्य उपचारको व्यवस्था प्रभावकारी वा पर्याप्त नभएको अवस्थामा यस प्रकारको उपचार विधिबाट कर सम्बन्धमा भएको त्रुटीहरु सच्याई कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम कर सम्बन्धी कारवाही गर्न वा गराउन सकिन्छ।

^{५५} ने.का.प. २०६५ नि.नं. ७९४३ पृ. ३२०

^{५६} ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८६२१ पृ. ८५५

^{५७} स.अ.बाट प्रतिपादित वाणिज्य कानून सम्बन्धी महत्वपूर्ण नजिर भाग ४ पृ. १७८

^{५८} राजकृष्ण श्रेष्ठ वि. आन्तरिक राजस्व विभाग (०७०-६३-०६२१) फैसला मिति २०७३/१२/१३

^{५९} स.अ.बु. २०६९ पृ. ४९६ पृ. २८, स.अ.बु. पृ. ५२७ पृ. १३, स.अ.बु. पृ. ४९६ पृ. २८, स.अ.बु. पृ. ५९३ पृ. ३२-३५

उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि बलियो आन्तरिक स्रोत परिचालन

गजेन्द्र बुढाथोकी

नेपाली अर्थतन्त्रको आकार क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ। २०४६ सालमा जम्मा १ खर्ब ३ अर्ब रुपैयाँ बराबरीको आकारमा रहेको नेपालको अर्थतन्त्र आर्थिक वर्ष ०७४/७५ मा आइपुग्दा ३० खर्ब रुपैयाँ बराबरको पुगिसकेको छ, अझ नेपालको राष्ट्रिय लेखा तथ्यांक नै न्यून मूल्यांकित भइरहेको हो कि भन्ने आशंका एकथरि अर्थशास्त्रीहरूको छ। अर्थतन्त्रको आकारमा भइरहेको वृद्धिसँगै देशभित्रका आर्थिक क्रियाकलापहरू पनि विस्तार भइरहेका छन्। अर्थतन्त्रको विस्तारमा सरकारी र निजी दुवै लगानी विस्तार अपरिहार्य रहन्छ। नेपालका हकमा सरकारले प्रति एक रुपैयाँ खर्च गर्दा निजी क्षेत्रले ८ रुपैयाँ खर्च गर्छ भन्ने मान्यता छ।

अर्थतन्त्रको आकारमा भइरहेको वृद्धिसँगै सरकारद्वारा प्रस्तुत गरिने बजेटको आकारमा पनि लगातार वृद्धि हुँदै गइरहेको छ भने बजेट कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत परिचालनमा समेत प्रभावकारिता आउँदै गइरहेको देखिन्छ। २०४६ सालअघि कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)मा औसतमा ८ प्रतिशतमात्र रहेकोमा यो ०४७ देखि ०५२ का बीचमा औसतमा ९.५ प्रतिशतमात्र पुग्यो। ०५२ देखि ०६२ को दशकमा यस्तो अनुपात औसतमा ११ प्रतिशतमा स्थिर रहन पुग्यो भने ०६२/६३ देखि २०७२/७३ को एक दशक अवधिमा क्रमिक विस्तार हुँदै औसतमा जीडीपीको १५ प्रतिशत पुग्यो। यद्यपि, यसलाई वर्षगत रूपमा हेर्ने हो भने आर्थिक वर्ष ०७०/७१ पछि राजस्वको उत्साहजनक उपस्थिति देखिन्छ। आर्थिक वर्ष ०७०/७१ मा जीडीपीमा राजस्वका अनुपात १८.५ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष ०७१/७२ मा यो बढेर १९.२ प्रतिशत पुग्यो भने आर्थिक वर्ष ०७२/७३ मा २१.४ प्रतिशत हुँदै आर्थिक वर्ष ०७३/७४ मा २३ प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष ०७४/७५ मा २४.१ प्रतिशत पुग्यो।

यसले आन्तरिक स्रोत परिचालन निकै सबल बन्दै गएको देखाउँछ। २०४६ सालपछिका विभिन्न वर्षहरूमा राजस्वका वृद्धिदरमा भने उतारचढाव देखिन्छ। आर्थिक वर्ष ०४७/४८ मा १९.४ प्रतिशतको राजस्व वृद्धिदर रहेकोमा त्यो आर्थिक वर्ष ०४८/४९ सालमा करिब २६ प्रतिशत पुग्यो, तर ०४९/५० मा फेरि १२ प्रतिशतमा झर्‍यो भने ०५०/५१ मा पुनः २९ प्रतिशतको वृद्धिदर हासिल भएको देखिन्छ।

(समाचार सम्पादक, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक)

आर्थिक वर्ष ०५३/५४ र आर्थिक वर्ष ०५४/५५ मा त साढे ८ देखि ९ प्रतिशतभन्दा तलै रहे । विगत तीन दशकको राजस्व वृद्धिदर हेर्दा आर्थिक वर्ष ०६२/६३ मा सबैभन्दा कम ३ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष ०६५/६६ मा सबैभन्दा बढी ३३.३ प्रतिशत रह्यो । हाल औसतमा राजस्व वृद्धिदर १९ देखि २० प्रतिशतकै हाराहारीमा रहेको देखिन्छ ।

२०७२ सालमा ठूलो भूकम्प गएको र त्यसको असरले समग्र अर्थतन्त्र नै धरासाही हुने अवस्थामा पुगे पनि उक्त वर्ष सरकारले राखेको राजस्वको लक्ष्य भने पूरा भएकै देखियो । आर्थिक वर्ष ०७१/७२ मा अघिल्लो वर्षको २२ प्रतिशतको राजस्व वृद्धिदरबाट घटे पनि १२.२ प्रतिशतले राजस्व बढेर ४ खर्ब ७ अर्ब ९४ करोड रुपैयाँ पुगेको अर्थमन्त्रालयको विवरणबाट देखिन्छ । भूकम्पले पारेको असरबाट नेपाली अर्थतन्त्र बाहिरिन नपाउँदै सोही वर्ष भारतले लगाएको आर्थिक नाकाबन्दीले समेत अर्थतन्त्र गम्भीर रुपमा प्रभावित हुनपुग्यो । नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको प्रारम्भिक विवरणले उक्त वर्ष आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक भएको देखाए पनि पछि केन्द्रीय तथ्यांक विभागले भने ०.६ प्रतिशत वृद्धिदर हासिल भएको जनयो । यद्यपि यो पनि विगत तीन दशकयताकै न्यून आर्थिक वृद्धिदर थियो । यस्ता कठिनाइका बावजुद उक्त आर्थिक वर्ष ०७२/७३ मा ४ खर्ब ८१ अर्ब ९७ करोड रुपैयाँ राजस्व संकलन भयो, जुन बजेट खर्चको ८२.८५ प्रतिशत बराबर हो । उक्त वर्ष राजस्व वृद्धिदर १५.१ प्रतिशत थियो भने जीडीपीको १९.२ प्रतिशत राजस्व परिचालन भएको थियो । यसले हाम्रो राजस्व प्रशासनमा सबल पक्ष देखाउँछ ।

राजस्वको अनुपात बढ्दै जानुले मुख्यतः दुई कुराका संकेत गर्छन्: पहिलो अर्थतन्त्रको आकार वा आर्थिक गतिविधि बढ्नु र दोस्रो आमनागरिकको कर तिर्नसक्ने क्षमता बढ्नु । जे भए पनि राजस्व संकलन बढ्दै जाँदा सरकारलाई खर्चको स्रोत जोहो गर्नमा योगदान पुऱ्याउँछ नै । आर्थिक वर्ष २०५६/५७ मा कुल खर्चमा राजस्वले ६५ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७५ मा आइपुग्दा ८३.४६ प्रतिशत ओगटेको छ, जसबाट सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनमा आन्तरिक स्रोतको योगदान बढिरहेको देखाउँछ । यथार्थ बजेट खर्चका तुलनामा आन्तरिक राजस्व परिचालन पनि विगतका दशकहरूको औसतमा ४५-५० प्रतिशतबाट बढेर अहिले ७० देखि ८० प्रतिशतसम्म पुग्दै जानुले देशको बजेटरी खर्च धान्नका लागि ऋण लिनुपर्ने अवस्थाबाट विस्तारै बाहिरिँदै गएको अनुभूति हुन थालेको छ । यो देशका लागि निकै सकारात्मक पक्ष हो ।

मध्यकालीन खर्च संरचना (२०७५/७६-२०७७/७८) ले आउँदो तीन वर्षमा हुने कुल खर्च रु. ४७ खर्ब ५७ अर्ब ४६ करोड १७ लाखमध्ये राजस्वबाट ६४.६ प्रतिशत अर्थात् रु. ३० खर्ब ७३ अर्ब २१ करोड ८० लाख परिचालन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसमा संघीय विभाज्य कोषबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँट हुने राजस्व तथा प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार क्षेत्रभित्र परिचालन हुने राजस्व रकम भने समावेश छैन । त्यो अनुपातसमेत जोड्ने हो भने आन्तरिक राजस्वको योगदान अझ बढी हुन आउँछ ।

देशले हाल अबलम्बन गरेको संघीय प्रणालीका कारण आउँदा वर्षहरूमा सरकारको बजेट खर्च ह्वात्तै बढ्दै जानेछ भने सरकारको वर्तमान राजस्वका स्रोतहरूले खर्च धान्न अपर्याप्त नै हुनेछ । आर्थिक वर्ष ०७४/७५ सम्म सरकारले एकल राजस्व संकलन विधिबाट स्रोत परिचालन गर्ने गरेकोमा आव ०७५/७६ पछि नेपालको संविधानले दिएको अधिकार प्रयोग गरी स्थानीय तथा प्रदेश सरकारहरूले समेत विभिन्न करहरू उठाउन थालेपछि अब स्रोत परिचालनमा केही कठिनाइहरू भने उत्पन्न हुने प्रारम्भिक संकेतहरू देखिन थालेका छन् । केन्द्रीय तह (अर्थात् संघीय सरकार)का तर्फबाट उठाइएका केही कर, महसुल र रोयल्टीहरूसमेत संवैधानिक प्रावधानअनुसार प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई अलग-अलग रूपमा बाँडफाँट गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोतसाधन तथा वित्त आयोगको व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । उक्त आयोगले समन्यायिक ढंगले सातै प्रदेशहरू तथा स्थानीय सरकारहरूमा सशर्त र निशर्त अनुदान बाँडफाँटका व्यवस्था मिलाउने छ ।

अब देशले संघीय शासन प्रणाली अबलम्बन गरिसकेको अवस्थामा करदातामाथि पर्ने दोहोरो बोझको व्यवस्थापन गर्नका लागि उचित राष्ट्रिय राजस्व नीति बनाउनु पर्ने बेला भइसकेको छ, जसलाई सम्बोधन गर्नका लागि संघीय सरकारकै तर्फबाट कर व्यवस्थापनका लागि ठोस नीतिगत व्यवस्थापन गरिनु पर्छ । हालका आन्तरिक राजस्व विभाग, भन्सार विभाग र राजस्व अनुसन्धान विभागलाई पनि अब संघीय संरचनामा लगेर सोही अनुसारको कर प्रशासन पुनर्संरचना गरिनु अपरिहार्य छ । सरकारको आन्तरिक स्रोत परिचालन प्रक्रियालाई सबलीकरण गर्ने हो भने विद्यमान कराधार निर्धारण तथा असुली व्यवस्थापन प्रक्रियालाई अभि बढी प्रभावकारी तुल्याउनु पर्छ ।

विद्यमान परिस्थितिमा करको दर होइन, दायरा बढाउनु नै सबैभन्दा उपयुक्त कदम हुनजान्छ । बढी राजस्व असुल गर्ने नाममा करको दर बढाउँदै जाँदा आमकरदाताहरूमा कर तिर्नेभन्दा कर छुल्ने प्रवृत्ति हावी हुन जान्छ । समान आय भएका वा बढी आए भएको अर्को समूह करको दायरामै नआउँदा कर प्रणालीले समेटिसकेकाहरूमाथि दोहोरो कर पनि लाग्नसक्ने जोखिम पनि हुन्छ । नेपालमा अबै पनि करको दायरामा आएका र कर तिर्ने जनसंख्या यथार्थभन्दा निकै कम छ । यसो हुनुको मुख्य कारण भनेको करदाताहरूमा सरकारको राजस्व प्रणालीप्रतिको अविश्वासमात्र होइन, कर प्रशासन अबै पनि भ्रष्टाचल र अव्यवहारिक रहँदै आएकोले नै करदाताहरू प्रणालीमा समेटिन हिचकिचाउने गरेका हुन् ।

नेपालमा कर निर्धारण र फरफारको विधि र प्रक्रियामा ठूलो सुधार हुँदै आएको छ । विगतका ऐन-कानूनहरूमा कर अधिकारीले कर निर्धारण गर्थे भने अहिले करदाता स्वयंले आफ्नो करयोग्य आयको घोषणा गरी सोहीअनुसार कर तिर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसका साथै कर अधिकारीहरूको स्वविवेकीय अधिकारमा पनि व्यापक रूपमा कटौती हुँदै गएको छ । आयकर ऐन, २०५८; मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२; अन्तःशुल्क ऐन, २०५८; मदिरा ऐन, २०३९; भन्सार ऐन, २०६४ लगायतका करसम्बद्ध ऐनका कतिपय व्यवस्थाहरू राजस्व प्रणाली सुधार कार्यक्रमअन्तर्गत बजेट र आर्थिक ऐनमार्फत संशोधन हुँदै

गएका छन् । राजस्व प्रशासन सुधार तथा कर प्रणाली सुधारका लागि हालसम्म विभिन्न समयकालमा सञ्चालन गरिएका कार्यक्रमहरूले एकखालको नतिजा दिए, जसको परिणतिस्वरूप हाम्रो आन्तरिक स्रोत परिचालन बलियो भएको हो । अब नयाँ ढाँचाको सुधार कार्यक्रममा जोड दिनु आवश्यक छ । राजस्व प्रशासनलाई पूर्णरूपमा आधुनिकीकरण गर्दै लैजान अब नयाँ चरणको सुधार कार्यक्रम चलाउनु पर्नेछ, जसका लागि संघीय सरकारको मात्र होइन, प्रदेश सरकारहरूको पनि उत्तिकै समान सहभागिता आवश्यक पर्नेछ । समय आवद्धित कार्ययोजना र दायित्व बाँडफाँटले मात्र तोकिएका सूचकहरू हासिल गर्न सकिने भएकाले कर प्रशासन सुधारको नयाँ कार्यक्रमहरू त्यतातिर लक्षित हुन जरुरी छ । राजस्व प्रशासन सुधारका लागि केन्द्रीय राजस्व बोर्ड गठनको प्रक्रिया अघि बढाइएको छ । अब यसलाई प्रभावकारी बनाउन सोहीअनुकूल राजस्वको संगठन संरचना निर्माण, नेपाल राजस्व सेवा गठनलगायतका प्रक्रिया अघि बढाउनु पर्नेछ ।

धितोपत्र कारोबारमा पुँजीगत लाभकर कार्यान्वयन: एक यात्रा

✍ प्रविन पन्दाक लिम्बु

विषय प्रवेश

नेपालको पुँजीबजारमा २०७५ जेष्ठ २२ गते मंगलबारका दिन सार्वजनिक विदा नएतापनि नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड (नेप्से) मा सधैं करोडौंमा हुने कारोबार त्यो साताको तेस्रो दिन मंगलबार भने शुन्य नै रहेको थियो । कारण थियो: आन्तरिक राजश्व विभाग (नीति विप्लेशन शाखा) ले २०७५ जेष्ठ १८ गते “हकप्रद तथा बोनस शेयरबाट पुँजीगत लाभकर गणना गर्न अंकित मूल्यलाई लागत मूल्य लिई गणना गर्ने र उक्त व्यवस्था मिति २०७५।०२।२० बाट नै तुरुन्त लागू गर्नु गराउनु” भनी जारी गरेको परिपत्र । त्यस दिन यसरी कारोबार शुन्य हुनको कारण विप्लेशन गर्दा सदस्य दलाल (ब्रोकर)को कार्यालयमा लगानीकर्ताका संघहरुबाट सामुहिक तथा संगठित रुपमा विरोध र असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै आन्दोलनकै रुपमा विभिन्न निकाय घेराउ गर्ने कार्य लगायत विरोध स्वरुप लगानीकर्ताबाट कुनै पनि धितोपत्रको खरिद तथा बिक्री आदेश कारोबारका लागि प्राप्त नभएको तथ्य बाहिर आयो । त्यसपछि पुँजीबजारको सवेदनशीलतालाई विचार गरी नेपाल सरकारले लगानीकर्ताको आवाजको सुनुवाई गर्दै तत्कालका लागि उक्त परिपत्रको व्यवस्था लागू नगर्ने भनी निर्णय गरे पश्चात् मात्र चौथो दिन धितोपत्रको कारोबार नेप्सेमा सुचारु भएको थियो । यसरी सरकारले परिपत्र गर्नुको कारण महालेखा परीक्षकको पचपन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४ मा शेयर कारोबारमा पुँजीगत लाभकरका सम्बन्धमा औल्याइएको कानूनी विषय रहेको थियो । महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको विषय यसप्रकार थियो - आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९५क (२) मा नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सूचीकृत भएको निकायको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभमा ५ प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्था छ । लाभ गणना गर्ने प्रयोजनका लागि बुक क्लोज गर्दाको अन्तिम मूल्यलाई बोनस तथा हकप्रद शेयरको अनुपातले समायोजन गरी औसत गणना गरेर आउने अङ्कमा पुनः ३ पटकको बजार मूल्यको औसत लिई कायम भएको आधार मूल्यको अङ्कमा खर्च छुट दिने अर्थमन्त्रीस्तरबाट २०६५।८।२२ मा निर्णय भएको छ । यो व्यवस्था पुँजीगत लाभ कर निर्धारण गर्ने अर्को व्यवस्था नभएसम्मका लागि लागू भएको थियो । आयकर ऐन, २०५८ को दफा १३ बमोजिम वास्तविक लागत खर्च मात्र कटौती गर्न मिल्ने व्यवस्था अनुकूल देखिदैन । शेयरको वास्तविक तिरेको लागतलाई

✍ का.मु. उप-प्रबन्धक, नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लि. ।

आधार नलिई बजार मूल्यको आधारमा समायोजन गर्दा बढी लागत खर्च दाबी हुने गरेको छ । सूचीकृत कम्पनीहरुको बोनस तथा हकप्रद शेयर बिक्रीको मात्र हिसाब गर्दा २०७२।७३ मा बढी दाबी गरेको लागत खर्च रु.५ अर्ब ३२ करोड ३० लाख र २०७३।७४ को रु.१० अर्ब २६ करोड ६७ लाख समेत रु.१५ अर्ब ५८ करोड ९ ७ लाखमा आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची- १ (४)ख३ बमोजिम ५ प्रतिशतले हुने कर रु.७७ करोड ९५ लाख छुट भएको देखिन्छ । यसमा संस्थापक शेयर सदस्यको आय वर्ष २०७२।७३ र २०७३।७४ को बोनस तथा हकप्रद शेयर बिक्री मात्र हिसाब गर्दा बढी दाबी गरेको लागत खर्च रु.५ अर्ब ७४ करोड २ लाखमा ५ प्रतिशतले हुने पुँजीगत लाभ कर रु.२८ करोड ७० लाख छुट भएको छ । साधारण शेयर तथा संस्थापक शेयरको २ वर्षको बोनस र हकप्रद शेयरको कारोबारमा वास्तविक लागत खर्च कट्टी गर्नुपर्नेमा माथि उल्लेख भए अनुसार आधार मूल्य छुट दिएको कारणले कुल राजस्व रु.१ अर्ब ६ करोड ६५ लाख घटी असुल भएको छ । यस्तो कारोबार विगत वर्षमा समेत रहेकोले थप छानबिन गरी कर निर्धारण गर्नुपर्दछ । तसर्थ, ऐनको दफा १३ बमोजिम वास्तविक लागत खर्च मात्र कट्टी गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

लगानीकर्ताले उठाएका मुद्दा

लगानीकर्ताहरुले आन्तरिक राजस्व विभागको २०७५ जेष्ठ १८ को परिपत्रको व्यवस्थाले आम लगानीकर्तामा विश्वव्यापी रुपमा स्थापित गरेको मान्यता विरुद्ध कर लागू हुने जुन प्रावधान छ, उक्त प्रावधान कुनै पनि हालतमा लागू हुनुहुँदैन भनी परिपत्रको व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन अवरोध तथा विरोध गरी तथ्यको न्यायोचित निरूपणका लागि माग राखेका थिए । लगानीकर्ताका समूह “समग्र बजार नै प्रभावित हुने गरी अपारदर्शी तरिकाले ल्याइएको परिपत्र, अपरिपक्व निर्णय जुन लागू गर्दा आन्दोलन हुने र कारोबार ठप्प हुने, लगानीकर्तालाई हतोत्साही बनाइएको अवस्था, कर शिक्षा सही र समय सापेक्ष हुनुपर्ने, मूल्य अभिवृद्धिकर, पुँजीगत लाभकर, अन्य शुल्कको नीति स्पष्ट नभएर अन्यौलमा लगानीकर्ता, नेप्से र शेयर दलालले कानूनमै नभएको कर कटाएर कानून मिचे, राज्यले कर आएकोले आँखा चिम्लियो, घाटामा पनि कर लिन मिल्दैन” आदि जस्ता अभिव्यक्ति दिदै विरोधका विभिन्न चरणहरुमा उक्लदै गए । यसरी विरोध चुलिदै गएपछि नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयले घाटामा पनि कर लिने व्यवस्था हुन गएको तथ्यलाई बडो सम्बेदनशिलताका साथ लिएर उक्त परिपत्रको व्यवस्था उपर पुनर्विचार गर्ने निर्णय गरेको थियो ।

धितोपत्रमा पुँजीगत लाभकरको अवधारणा

सम्पत्ति माथिको हक संविधान प्रदत्त नेपाली नागरिकको मौलिक हक हो जसअनुसार कानूनबमोजिम सम्पत्तिको उपभोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, दानवाकस गर्ने लगायत व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्न समेत सक्ने कानूनी हैसियत कुनै पनि नागरिकले राख्दछ । व्यक्ति र सम्पत्तिको सम्बन्धको बिचमा व्यक्तिको सम्पत्ति

उपर कानूनबमोजिम कर लिने व्यवस्था राज्यले गरेको हुन्छ ।¹ कुनै पनि राज्यमा प्रचलित कानूनको अधिनमा रही व्यक्तिले गर्ने अनिवार्य योगदान कर हो । यसबाट योगदान गर्ने व्यक्तिले प्रत्यक्ष फाइदा वा सेवा प्राप्त गर्दैन । राज्यले व्यक्ति तथा नागरिकको मूलतः जिउ, धन तथा स्वतन्त्रताको सामाजिक करार (सोसियल कन्ट्राचाक थ्योरी) गरी प्रत्याभूति गरेको हुन्छ ।² जसको लागि राज्यले व्यक्ति तथा समाज उपर केही अधिकारका साथै दायित्व र कर्तव्य निर्वाह गर्दछ । तसर्थ, राज्यले स्रोत साधन जुटाउने क्रममा व्यक्तिको सम्पत्तिको एक निश्चित हिस्सा करको रुपमा लिने गर्दछ ।

राज्यले कर लिने निश्चित सिद्धान्त, पद्धति अवलम्बन गरेको हुन्छ । त्यस्तै, राज्यद्वारा निर्मित ऐन, कानूनले कर लिन आयका विभिन्न क्षेत्रहरु पनि स्पष्ट गरेको हुन्छ । यस्तै करका विविध क्षेत्र मध्ये पुँजीगत लाभकर पनि एक हो जुन पुँजीगत सम्पत्तिको निःसर्गबाट प्राप्त लाभमा लिने गरिन्छ । पुँजीगतसम्पत्ति भन्नाले त्यस्तो सम्पत्ति हो जसले निश्चित समय अवधि व्यतित भएसंगै निश्चित मूल्य आर्जन गर्नसक्ने क्षमता राख्नुका साथै उक्त सम्पत्ति एक वर्ष भन्दा बढी आयु भएको तथा नगदमा कुनै पनि माध्यमद्वारा परिवर्तन गर्न सकिने विशेषता राखेको हुन्छ ।³ उदाहरणको लागि घरजग्गा, धितोपत्र, सवारी साधन, मेसिनरी, प्रविधि आदि पुँजीगत सम्पत्ति हुन् । पुँजीगत सम्पत्ति अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । धितोपत्रको सार्वजनिक निष्काशन गर्न सक्ने गरी प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापना भएको प्राइभेट लिमिटेड वा सहकारी संस्था बाहेकका संगठित संस्थाले जारी गरेको शेयर, स्टक, बण्ड, डिबेञ्चर, डिबेञ्चर स्टक वा सामूहिक लगानी योजनासम्बन्धी प्रमाणपत्र वा नेपाल सरकारले जारी गरेको वा नेपाल सरकारको जमानतमा संगठित संस्थाले जारी गरेको ऋणपत्र, बचतपत्र वा बण्ड लगायत धितोपत्र बजारमार्फत कारोबार हुन सक्ने वा हस्तान्तरण हुनसक्ने भनी नेपाल धितोपत्र बोर्डले तोकिदिएको अन्य धितोपत्र वा अधिकारपत्रलाई धितोपत्र भनिन्छ ।⁴ पुँजीगत लाभ भन्नाले पुँजीगत सम्पत्तिमा लगानी गरेर आर्जन गरेको लाभ जुन उक्त सम्पत्ति निःसर्ग गर्दा सो सम्पत्ति प्राप्त गर्दाको मूल्य भन्दा बढी प्राप्त भएकोले आर्जन गरिएको लाभलाई जनाउँदछ ।⁵ पुँजीगत लाभकर पुँजीगत सम्पत्तिको निःसर्गमा लाभको अवस्थामा लाग्ने कर हो जुन समय परिस्थिति तथा सन्दर्भअनुसार सरकारले उपयुक्त ठानेमा लगाउन सक्ने वा पूर्ण तथा आंशिक रुपमा छुट दिन सक्ने विषय हो ।⁶ अतः धितोपत्रमा लगानी गरी उक्त धितोपत्रको निःसर्ग गर्दा प्राप्त लाभमा लाग्ने करलाई धितोपत्रको कारोबारमा लाग्ने पुँजीगत लाभकर भनिन्छ ।

1 THE CONSTITUTION OF NEPAL, ARTICLE 25(1).

2 M.D.A, Freeman, (2008), *LLoyd's Introduction to Jurisprudence*, Sweet & Maxwell, London, Pp147-150.

3 Retrieved from: *Capital Assets*, <https://www.accountingtools.com/articles/2017/5/4/capital-asset>, on 8th June 2018.

4 *Securities Act, 2007, Sec. 2(f) & (u)*.

5 Retrieved from: *Capital Gain Definition Investopedia* <https://www.investopedia.com/terms/c/capitalgain.asp#ixzz5HosYU0FT>, on 8th June 2018.

6 *Financial Act, 2075, Sec. 18*.

धितोपत्रको कारोबारमा लाग्ने पुँजीगत लाभकर सरकारद्वारा आन्तरिक राजस्वको श्रोत जुटाउन उपयोग गरिने एक व्यवस्था हो । यो कर सम्बन्धित पक्षले धितोपत्रबाट मुनाफा आर्जन गरेको अवस्थामा सरकारबाट अनिवार्य रुपमा लिइने अग्रिम कर हो । यस्तो पुँजीगत लाभकर सरकारले सम्बन्धित पक्षबाट प्रचलित नियम कानूनको अधिनमा रही कर योग्य वा कर नलाग्ने विषयको रुपमा ग्रहण गर्ने भन्ने अवधारणा पूर्णतः राज्यको आर्थिक स्थिति, कराधारको अवस्था तथा सरकारको नीति तथा सिद्धान्तमा निर्भर गर्दछ ।

करसम्बन्धी सिद्धान्त तथा आदर्श करमा हुनुपर्ने गुणहरू

“कानून जारी भएपछि अक्षरशः पालना गर्नुपर्ने विषय हो वा कानून पनि कुनै नीति, सिद्धान्त, मूल्य तथा मान्यतामा आधारित हुन्छ” भन्ने विवाद सयौं वर्षदेखि अहिलेसम्म पनि त्यतिकै बहसको विषय हो । यसै सन्दर्भमा ब्रिटिस कानूनी फिलोसफर तथा अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीका प्राध्यापक एच एल ए हार्टले “कानून कानून हो, यसलाई मान्नुपर्छ, यो पालना गर्नेको स्वेच्छाको विषय होइन ।”⁷ (यद्यपि उनले कानूनमा हुनुपर्ने न्यूनतम पाँच अवधारणा अधि सारेका छन् ।) भन्ने धारणा र अमेरिकाका अर्का कानूनी फिलोसफर तथा हारभार्ड युनिभर्सिटीका प्राध्यापक फुल्लरले “कानूनमा भित्री नैतिकता (इनर मोरालिटी) को सिद्धान्तमा रही मूल्य मान्यताको इमान्दारी पूर्वक निश्चित मापदण्ड पूरा गरेपछि मात्र कानूनले वैधता प्राप्त गरेको हुन्छ, न कि प्रशासकहरूको भित्री दृष्टिकोण समाहित गरिएको व्यवस्था ।”⁸ भनी राखेको विचार तथा अर्का अमेरिकी संविधानविद् न्यूयोर्क युनिभर्सिटी, युनिभर्सिटी कलेज लण्डन, एल युनिभर्सिटी तथा अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीका प्राध्यापक रोनाल्ड डरकिनले “प्रत्येक अधिकार सिद्धान्तहरूको संगालो हो जसमा न्याय, स्वच्छता वा अन्य कुनै नैतिकताको पाटाहरू समाहित भएको हुनुपर्छ । कानूनको धरातल निरन्तर बुनिएको जालो जस्तो हुन्छ जुन एकपछि अर्को मूल्य, मान्यता, नीति तथा सिद्धान्तमा अडेको हुन्छ । कानूनमा जहिले पनि सही उत्तर पाइन्छ (राइट आनसर थेसिस्) ।”⁹ भनी अधि सारेको अवधारणा एवं विचारले सिद्धान्तलाई कानून जारी गर्दा नकार्न नसकिने भन्ने तथ्यलाई उजगार गरेको देखिन्छ । तसर्थ, यस्तै पृष्ठभूमिलाई आधार मानी कर लगाउने विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका पाइन्छन् । तर ती विविध सिद्धान्तहरू मध्ये धितोपत्रमा पुँजीगत लाभकर लगाउँदा मूलतः देहायका करका सिद्धान्तलाई विप्लेषण गर्न सकिन्छ :

(१) सेवाको मूल्य सिद्धान्त

यो सिद्धान्त प्राचीन सिद्धान्त हो जसअनुसार कर सरकारले जनतालाई सेवा र फाइदाका लागि प्रदान गरेको सेवाको मूल्य हो ।

7 RWM Dias, (1985), *Dias Jurisprudence*, University of Cambridge, United Kingdom, P-353.

8 Fuller, (1969), *The Morality of Law*, New Haven: Yale University Press, United States of America.

9 RWM Dias, (1985), *Dias Jurisprudence*, University of Cambridge, United Kingdom, P-502.

(२) लाभको सिद्धान्त

यो सिद्धान्तले व्यक्तिले राज्यबाट लाभ प्राप्त गरेको अनुपातमा कर तिर्ने गर्दछ ।

(३) तिर्न सक्ने क्षमताको सिद्धान्त

यो क्षमता हुनेले मात्र कर तिर्ने बहुप्रचलित, बहुस्वीकार्य र समयानुकूल ठीक तथा उचित मानिएको न्यायोचित सिद्धान्त हो । यसमा आयको वृद्धिसँगै धनको उपयोगिता कम हुने (घट्दो सीमान्त उपयोगिता – डिमिनिशिंग मार्जिनल युटिलिटी) सिद्धान्त आकर्षित हुने भएकोले जति बढी आय हुन्छ, त्यति बढी कर तिर्न सक्ने क्षमता भई करदातामा करको अनुचित भर पर्दैन ।

अतः आदर्श करमा समन्याय, निश्चितता, सुविधा, मितव्ययिता, उत्पादकत्व, विविधता तथा बहुआयमिक कर, सरलता, समन्वय आदि जस्ता गुणहरु हुनु पर्दछ ।

नेपालमा धितोपत्र निःसर्गमा पुँजीगत लाभकर : एक सिंहावलोकन

नेपालमा धितोपत्रको निःसर्गमा पुँजीगत लाभकरसम्बन्धी विगतदेखि वर्तमानसम्म विभिन्न नीतिगत, कानूनी तथा व्यवहारत व्यवस्थाहरु ल्याइएको पाइन्छ । नेपालमा आयकर ऐन, २०५८ लागू भएको दिन भन्दा अगाडिको अवधिमा प्राकृतिक व्यक्तिको पुँजीगत लाभमा कर नलाग्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । आयकर ऐन, २०५८ लागू भएको दिनमा कायम रहेको सम्पत्तिको हकमा सो समयमा बजार मूल्यांकनबाट पुरानो सम्पत्तिको मूल्यांकन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै, आयकर ऐन, २०५८ को प्रस्तावनाको भावना तथा आयकरका प्रकृया र व्यवस्थानुसार पुँजीगत लाभमा लाग्ने करको निर्धारण अन्य कर सरह करदाताले स्वयं कर निर्धारण गरी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा दाखिला गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । नेपालको पुँजी बजारमा पुँजीगत लाभकरको विधिवत सुरुवात विक्रम सम्बत् २०५८ सालबाट कानूनी रुपमा भएतापनि यसको कार्यान्वयनमा भने केही समय अन्यौलको स्थिति रहेको पाइन्छ । पुँजीगत लाभकर गणनासम्बन्धी नेपाल सरकार, तालुक मन्त्रालय तथा सम्बन्धित पक्षहरु बिच विभिन्न समयमा छलफल गरी व्यवस्थित गर्ने गरिएको थियो । कर प्रशासनमा हाल स्वयंकर प्रणाली (करदाताबाट स्वयं कर निर्धारण गर्ने सिद्धान्त) अंगीकार गरिएको छ, जसको सफलता करदाता स्वयंको स्वेच्छिक सहभागिता र अनुमोदन गर्ने कार्यमा आधारित हुन्छ । करदाताको स्वेच्छिक सहभागिता र अनुमोदन कार्यमा वृद्धि गर्न करसम्बन्धी नीति तथा कानून बोधगम्य, विस्तृत तथा स्पष्ट हुनुपर्ने ।¹⁰ मान्यता राखिन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा २५(१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्य अनुसार धितोपत्र सम्पत्ति भएकोले यसमा राज्यले कानूनबमोजिम कर लगाउने सक्छ । त्यसै अनुसार आयकर ऐन, २०५८ (संशोधनसहित) परिच्छेद ८ अन्तर्गका विभिन्न दफाहरु (मूलतः दफा ३६, ३७, ३८ र ३९) अनुसार धितोपत्र कारोबारमा

10 The Government of Nepal, **REFORM PLAN 2015/16 – 2017/18**, Nepal Ministry of Finance Inland Revenue Department Lazimpat, Kathmandu Nepal, P-14.

पुँजीगत लाभकर लिने व्यवस्था छ । आर्थिक ऐन, २०७५ को दफा ४७ क. व्यवसाय गाभिएको कारणले हुने निःसर्ग सम्बन्धी विशेष व्यवस्था तथा ९५क. मा अग्रिम कर असुल गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाहरु लगायत पुँजीगत लाभकरसम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था गरिएका छन् । मिति २०६४।०९।०९ मा नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लि र सदस्य दलालहरुको छलफलबाट आधार मूल्य समायोजन सम्बन्धमा गरेको निर्णय, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय (आ.का.वि.) प.सं. ०६४/६५ च.नं. मु.वै. १९(१५)/५४४ मिति २०६४।१२।०६ मा संस्थापन शेयरको पुँजीगत लाभकरको गणना सम्बन्धमा जारी गरिएको पत्र, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय र नेप्सेका प्रतिनिधिको संयुक्त छलफलबाट मिति २०६५।०८।१६ मा भएको निर्णय, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय (राजस्व महाशाखा) को प.सं. रा. टि. फा. ३० ख।०६५/६६ च नं. ५२९ मिति २०६५।०८।२२ को पत्र तथा आ.रा.वि.बाट मिति २०७५।०२।१८ मा गरिएको परिपत्र (जुन पछि नेपाल सरकारले फिर्ता लिएको) जस्ता विभिन्न पत्र/परिपत्र तथा निर्णयहरु नै धितोपत्रमा पुँजीगत लाभकर व्यवस्थापन एवं कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म भए गरिएका व्यवस्था हुन् ।

वर्तमान प्रावधान तथा पुँजीगत लाभकरलाई प्रभावित पार्ने तत्व

पुँजीगत लाभकरसम्बन्धी प्रचलित कार्यगत व्यवस्था तथा पुँजीगत लाभकरलाई नेप्सेले प्रयोग गरेको वर्तमान प्रावधान, सि डि एस एण्ड क्लियरिङ्ग लिमिटेडको सि एन एस प्रणाली, नेप्सेले तोक्ने मूल्यको सिमा (प्राइस रेञ्ज ओपन) तोक्ने, करको दर आदि जस्ता तत्वहरुले धितोपत्र काराबोरमा पुँजीगत लाभकरमा प्रत्यक्ष प्रभावित पर्ने गर्दछ ।

सरकारद्वारा गरिएको परिपत्रको विप्लेषण

मिति २०७५।०२।१८ को परिपत्रमा “आयकार ऐन, २०५८ को परिच्छेद ८ मा उल्लेखित व्यवस्थाअनुसार बोनस शेयर र हकप्रद शेयरको लागत मूल्य गणना गर्दा शेयरको अंकित चुक्ता मूल्यलाई लागत लिई सो आधारमा लाभको गणना गरी मिति २०७५।०२।२० गते आइतवारदेखिको कारोबारमा आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम अग्रिम कर असुल गर्नु गराउनु हुन् ।” भनी लेखी आएकोले मूलतः हकप्रद तथा बोनस शेयरको पुँजीगत लाभकर गणना गर्दा नेप्सेद्वारा यकिन गरिएको आधार मूल्यको सट्टामा अंकित मूल्य (प्रायः सबै कम्पनीहरुको धितोपत्रको रु. १००) प्रविष्टी गरी गणना गर्ने व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्ने पत्रको प्रवधान देखियो ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा उक्त परिपत्रको व्यवस्थालाई शुक्ष्म रूपले अध्ययन गर्दा यसरी कर लगाउने व्यवस्था गरेको सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित छ वा छैन ? लागत मूल्य के हो ? र उक्त अंकित मूल्य लाभको गणना गर्दा निःसर्गबाट प्राप्त मूल्यमा घटाउन मिल्ने वा नमिल्ने? यसरी जारी गरिएको परिपत्र कार्यान्वयन गर्न सकिने हो वा होइन ? जस्ता विविध पक्षलाई हेर्दा करका सर्वमान्य सिद्धान्तलाई उक्त परिपत्रका व्यवस्थाले पूर्ण रूपमा अंगिकार गरेको मान्न सकिने देखिदैन किनकि यसमा लाभ हुदाँको

स्थितिमा मात्र कर लाग्ने होइन, नोक्सान हुने अवस्थामा समेत कर लाग्ने देखिन्छ । अंकित मूल्य भन्नाले “धितोपत्रको शुरुमा लगानी गर्दा जारी गर्ने संगठित संस्थाको वडापत्रमा उल्लेख गरिएको मूल्य जुन सामान्यतया संगठित संस्थाले सापटीको रुपमा निश्चित अवधिको समाप्तिमा फिर्ता गर्ने गरी लिएको हुन्छ ।”¹¹ लाई बुझिन्छ । विशेष गरी यस मूल्यले संगठित संस्थामा कसले कति अनुपातमा लगानी गर्ने भन्ने इकाइलाई जनाउँदछ, जसको सम्बन्ध प्रत्यक्ष र प्रभावकारी रुपमा धितोपत्रको दोस्रो बजारको मूल्य उतारचढावसंग नभई शुरुवातको अवस्थामा (सूचीकरण गर्दा, बजारमा मूल्य सीमा खोल्दा आदि) र पछि विशेष प्रयोजनक (बोनस शेयर, नगद लाभांश आदिको घोषण गर्दा, कम्पनीको गुडविल आदि) को लागि रहन्छ । तर्सथ, उक्त अंकित मूल्यलाई धितोपत्रको दोस्रो बजारमा लगानी गर्ने सम्पूर्ण लगानीकर्ताको लागत मूल्य भन्नु सर्वस्वीकार्य विषय हुन सक्दैन । त्यसकारणले लागत मूल्य र अंकित मूल्य वित्तीयशास्त्रको सिद्धान्तबमोजिम फरक विषय हुन् । अंकित मूल्यलाई लागत मूल्यको रुपमा लिन पनि सकिन्छ, तर अवस्थाअनुसार लागत मूल्य फरक तथा सामान्यतया नेपालको पुँजीबजारमा केही बढी नै रहेको पाइन्छ । अतः लाभको गणना गर्दा निःसर्गबाट प्राप्त मूल्यमा अंकित मूल्य भन्दा लागत मूल्य घटाउने व्यवस्था बढी वैज्ञानिक देखिन्छ । धितोपत्रको दोस्रो बजार प्रविधिमा आधारित बजार हो जसअनुसार परिपत्रको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न प्रचलित प्रविधिमा पूर्णरुपमा सामाञ्जस्यता मिलाउन आवश्यक छ । उक्त परिपत्रको व्यवस्था मानवीय श्रोत साधन प्रयोग गरी हाल पनि गर्न सकिन्छ तर सम्पूर्ण अवस्थामा यसको न्यायोचित प्रयोग हुने अवस्था छैन ।

निष्कर्ष

सरकारले गरेको परिपत्रको कार्यान्वयन नर्गन दवाव दिन नेपालका करिब पन्ध्रलाख भन्दा बढी लगानीकर्ताबाट कुनै पनि धितोपत्र खरीद/विक्री आदेश प्राप्त नहुनु आफैमा आश्चर्य त थियो नै, साथै यस तथ्यले नेपालको पुँजीबजार कति संवेदनशिल र साँघुरो छ भनी अनुमान गर्ने आधार समेत प्रशस्त दिएको छ । तथापि, साँघुरो तथा संवेदनशिल पुँजीबजारमा भने नयाँ व्यवस्था लागु गर्दा तथ्य, आधार, सिद्धान्त र कानूनसँग समानजस्यता हुनुपर्ने विषयलाई नकार्न सकिन्न किनकि कानून समाजको लागि समाजका मानिसद्वारा बनाइन्छ । कानूनको सफल कार्यान्वयन तब मात्र हुन्छ, जब जसका लागि बनाइन्छ, उनीहरूद्वारा स्वीकार गरिन्छ । यसै सन्दर्भमा “कानूनी प्रणालीको प्रकृतिमा उक्त प्रणाली अस्तित्वमा ल्याउने जनताको मर्म झल्केको हुन्छ । ...कानून वृद्धिसँग परिपक्व हुन्छ, जनताको शक्तिमा बल प्राप्त गर्दछ र राष्ट्रले आफ्नो राष्ट्रियता गुमाउँदा अन्त्यमा मृत हुन्छ ।”¹² भन्ने भनाइले पनि कानून सरोकार पक्षले कुनै दवाव तथा त्रास विना स्वीकार गरेको हुनुपर्ने तथ्यलाई अंगिकार गरेको देखिन्छ ।

नेपालको पुँजीबजारमा पुँजीगत लाभकरको अभ्यास करिब डेढ दशक मात्र भएकोले यसको

11 Michael C Ehrhar & Eugene F Brigham, (2009) *Financial Management: Theory and Practice*, South Western Cengage Learning, United States of America, P-210.

12 RWM Dias, (1985), *Dias Jurisprudence*, University of Cambridge, United Kingdom, P-378.

कार्यान्वयन, नीतिगत र कानूनी व्यवस्था सुधारोन्मुख रहेको देखिन्छ । पुँजीगत लाभकर तिर्न सक्ने क्षमता तथा फाइदा हुदाँ लिइने गरेको सिद्धान्तको आधारमा नेपाल सरकारद्वारा लागू गरिएको कर हो । तिर्न सक्ने क्षमता जहिले पनि तिर्ने व्यक्तिले के कति लाभ प्राप्त गरेको छ, त्यसमा निर्भर गर्दछ । लाभ गणना गर्दा जहिले पनि सम्पत्ति निःसर्ग गर्दा प्राप्त गरेको मूल्य र उक्त सम्पत्ति प्राप्त गर्दा लागेको लागतलाई लिइन्छ, न कि अंकित मूल्य । यद्यपि, यस विषयमा वर्तमान कानूनी व्यवस्था/प्रावधानअनुसार सरकारले हकप्रद तथा बोनसको सन्दर्भमा सम्बोधन गर्न खोजेको मुद्दा सही भएतापनि केही प्राविधिक रूपमा कमी कमजोरी रहेकोले उक्त कमी कमजोरीको सुधार गरी यथाशीघ्र परिमार्जित व्यवस्था लागू गर्नुको विकल्प देखिदैन । परिमार्जित व्यवस्था लागू गर्दा वर्तमान करसम्बन्धी कानून तथा पुँजीगत लाभकर निर्धारणको वैज्ञानिक पद्धति, स्वचालित रूपमा पुँजीगत लाभकर संकलन हुने नेप्से र सिडिसको प्रणालीको आधुनिकीकरण र करसम्बन्धी आमजनतामा सचेतना वृद्धि गर्ने जस्ता कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै कानून तथा व्यवस्था लागू गर्दा सरोकार पक्षसँग छलफल गरी भौतिक लगायत मानवीय श्रोतसाधन तथा पूर्वाधारको उचित व्यवस्था भए नभएको निक्कैल गरेपछि मात्र नयाँ व्यवस्था अवलम्बन गरेमा सो सफल हुने तथ्यलाई नकार्न सकिन्न । त्यसैगरी, करमात्र नभएर समग्र धितोपत्र बजारको स्वच्छता, न्यायोचित व्यवस्था, पारदर्शीता तथा विश्वासनीय आधारको प्रत्याभूत गर्न सकेमा मात्र समग्र पुँजीबजार चलयमान बनाउन सकिन्छ र यसले अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउन मद्दद गर्छ ।

Large Taxpayers in Nepal: Current Status and Compliance Level

 Dhani Ram Sharma

Abstract

The large taxpayers have a prevalent role for the government not only in terms of the size of revenue, but also with reference to the suitable tax policy feedback that the government retrieves from them. Mainly, in order to deal with widening business complexities and revenue risks, large taxpayers have been governing separately in most of the countries including Nepal. Precisely, the prevailing compliance status of large taxpayers in Nepal is fairly bearable along with some reporting gap. Nevertheless, the large taxpayers need to furnish constructive policy suggestions to the government to foster investment and be always cautious to properly obey the tax formalities and to maintain transparency to generate the credible tax environment. Additionally, Tax administration should emphasize on capacity development of tax officers, web based efficient and quality services and quick trustworthy and persuasive responsive mechanism.

1. Introduction

The government levies tax and non tax revenue all over the world to finance its development projects and to execute social and economic activities. The public in fact are taxpayers in any form as they pay various sorts of revenue to the government. In particular, all the consumers are indirect taxpayers as different indirect taxes are included with the price during the consumption. However, direct taxpayers are them who earn income or asset, not necessarily all the citizens gain regularly.

The government while handling tax system pertinently classifies taxpayers into a variety of categories based on a number of indicators. Indeed, those indicators vary across the countries primarily as per the nature of the business and revenue risk, etc. Apparently, the revenue risk as the tax administration is intimately looking for can be varied among the taxpayers as per the nature of economic activities. Moreover, the taxpayers are not homogeneous in their risk and revenue characteristics. In other words, it is impracticable to say that all the taxpayers have identical revenue potential and compliance risk. Therefore, the segmentation

 Chief Tax Administrator Large Taxpayer Office

of taxpayers based on the various criteria is reasonably indispensable.

The universal trait in the tax system in the world is a tiny number of taxpayers contribute the largest portion of the tax revenue. Therefore, it is likely practiced in many countries that large taxpayers should be administered solely to closely monitor the tax risk and compliance status.

2. Definition of Large Taxpayers

Defining large taxpayers is not a uniform exercise across the country as size can be measured in different ways: turnover, size of the staffs employed, net assets, issued capital, etc.

Watts (1978) identifies six characteristics by which large businesses can be distinguished from small and medium business.

1. Separation of ownership and control
2. Formal organizational structure
3. Special influence on the national economy
4. Multinational exposure
5. Varied output
6. Control from overseas

According to the OECD, the most frequently used criteria are gross business turnover or sales, value of assets, the amount of tax paid, the volume of international trade and the number of employees. The criteria applied for identifying large businesses are mainly determined by the local factors and the condition of the revenue body, internal revenue body management decisions and so on. Nevertheless, the definition and criteria of large taxpayers in the different revenue bodies are clear and specific.

In Nepal, yearly turnover or sales is the main criterion to identify the large taxpayers. Administratively, the examination of large taxpayers was conducted by a separate team from the headquarter in lieu of local tax offices during the absence of separate large taxpayers office. However, separate Large Taxpayer Office (LTO) had been established 15 years before to look after large taxpayers. The current threshold to be a large taxpayer in Nepal is annual turnover 800 million or more in Nepalese currency.

3. Common Characteristics of Large Taxpayers

The large taxpayers have some universal features, but extremely diverse feature from other

categories of taxpayers. Therefore, tax administration needs to have distinctive approaches to deal with those taxpayers in reference to taxpayer service and risk management. Consequently, classifying large taxpayers is not merely the solution but developing suitable strategies for handling large taxpayers is crucial. According to the OECD, the large taxpayers have the following key characteristics;

- **Contribution in the revenue:** The number of large taxpayers is moderately fewer in the most of the country. However, their share in terms of the size of revenue is significant as they pay not only corporate income tax and consumption tax but also withholding tax. Therefore, the attention of the tax administration and taxpayers is always in the centered as huge amount of tax contribution large taxpayers is responsible for.
- **Complexity of business and tax dealings:** As the technology is varying so speedily and the companies are ample spreading across the world, it is not straightforward to oversee tax matters for large companies. For instance, the multinationals have multiple entities and diverse business interest, high volume of transactions in day to day business activities, large number of employees, many have international dealings, often involving cross- border transactions with related parties, operate in an industry that presents unique tax issues (e.g. banking and insurance), many are widely spread in geographical terms, deal with complicated issues involving complex tax law and accounting principles, the use of complex financial and tax planning arrangements etc.
- **Risk of compliance:** With regard to revenue administration, tax officer has always confront to protect the tax base and obtain the appropriate tax from the large taxpayers. The large taxpayer might have significant offshore activities, sophisticated tax planning activities to reduce the tax liability, huge difference between financial accounting profit and profits computed for tax purpose etc and therefore tax officer is always in pressure to accurately tailor the tax liability.
- **Use of professional and dedicated tax advice:** many large businesses retain professional advisors or experts to handle their tax planning and compliance affairs while others maintain their own in-house tax organization.
- **Status:** Most of the large business are publicly-listed corporate companies, and also include multinational companies and some private groups. However, in case of Nepal, large numbers of large taxpayer are private companies.

4. Large Taxpayer Unit

Based on the aforementioned consideration, many revenue bodies have established a separate tax unit to deal with large taxpayers supported by highly skilled and expert staff to manage

all aspects of the tax affairs of large taxpayers. However, these units are recognized with different names across the country and the scope and nature of their activities may vary, but most have been established to improve the revenue body's capability to manage and improve the compliance of this important segment of taxpayers.

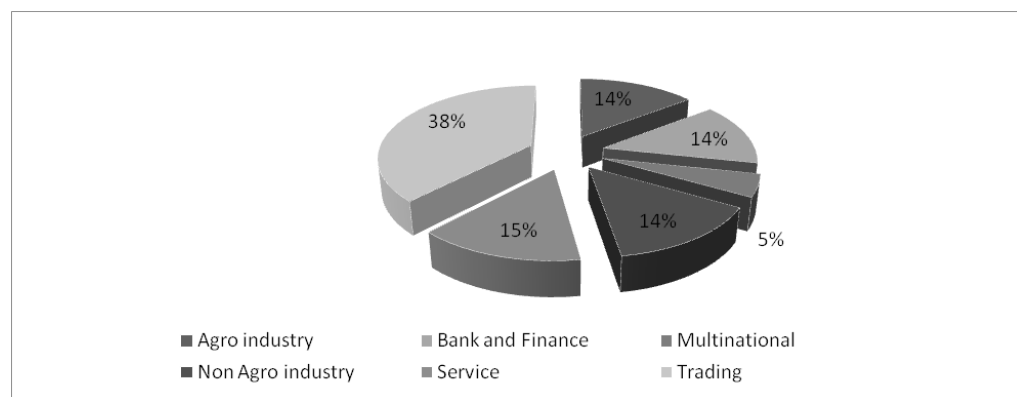
The responsibilities of large taxpayer unit may vary across the country. However, most of the revenue bodies granted following responsibilities;

- The large taxpayer units are responsible for both direct and indirect taxes, enabling a whole of taxpayer focus to be given to administering these taxpayer's tax affairs.
- Those units typically provide both service and enforcement functions.
- Those units are designated to conduct interaction with large taxpayer with regard to tax related affairs.
- Those units have experts to optimize the performance according to the nature of business. Such as international tax experts, industry expert, IT expert, banking experts.

5. Large Taxpayers in Nepal

As the threshold of Rs 800 million and more annual turnover to be the large taxpayers in Nepal, There are 690 taxpayers currently disjointly dealt peculiar tax matters by Large Taxpayer Office (LTO). The large taxpayers are segregated into 6 categories. Among the total large taxpayers, 38% is trading businesses as the economy of the country has domination of trading sector. Within the trading sector, automobile and hardware businesses which have large volume of transaction are under the jurisdiction of LTO. Similarly, agro and non agro manufacturing industries have almost similar number that is 14% in LTO. Service sector, mainly comprise to construction business, hotel, airlines, IT business has roughly 15% share in terms of number of the large taxpayers whereas bank and finance mainly commercial banks, development banks, non life and life insurance companies covers 14% number of taxpayers. There are few multinational companies in Nepal and most of the multinationals are in LTO which is approximately 5% of the total number of LTO.

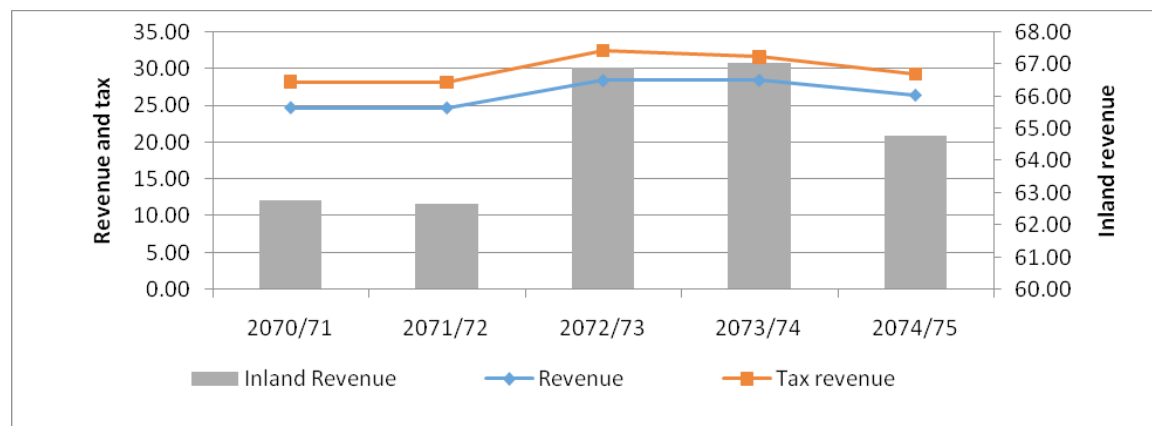
Figure 1: The composition of large taxpayers

Source: Unpublished data, Large taxpayer office

While talking about the contribution of large taxpayers in the revenue collection, as it is a global phenomenon, large taxpayers have a noteworthy contribution in Nepal. Figure 2 depicts that the large taxpayers contribute approximately 25% of total revenue and 28% of tax revenue in terms of inland revenue excluding custom duty, VAT and excise levied in the custom point. However, the two third share of inland revenue (Income tax, VAT and Excise) is compensated by large taxpayers signifying the key role of large taxpayer in the revenue collection. Based on those statistics, it can be concluded that nearly two third of revenue in Nepal is coming from the 690 large taxpayers barely. The figure 2 also illustrates that the contribution of the large taxpayers in the inland revenue is surging except slightly dropped last in 2074/75.

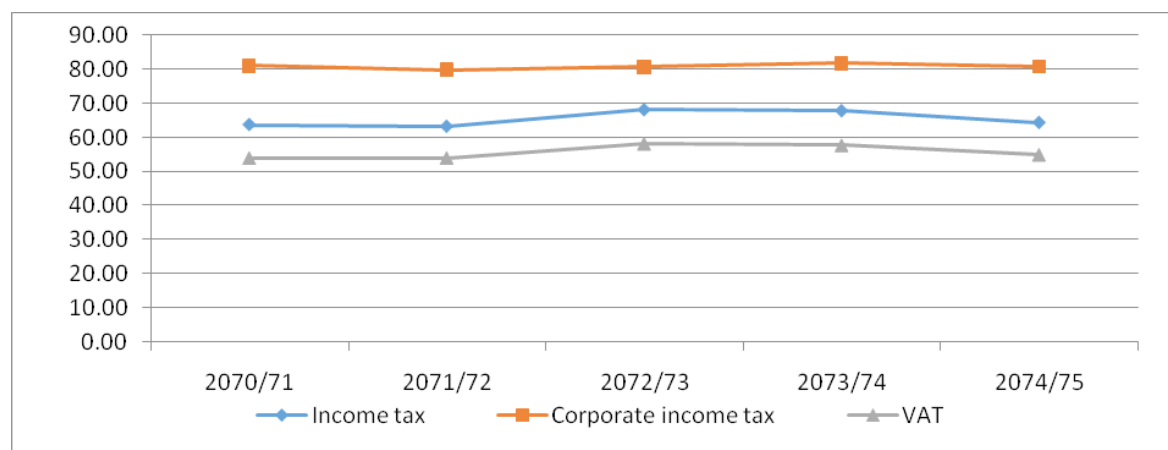
Figure 2: Contribution of large taxpayers in revenue collection

Source: Annual report of IRD and unpublished data from LTO

The figure 3 further demonstrates the contribution of large taxpayers in the different tax heads in the inland revenue. As per the figure, almost two third share of income tax is paid by the large taxpayers whereas almost 80% corporate income tax is contributed by them. As most of the big companies are in the jurisdiction of LTO and therefore corporate income tax contribution by the large taxpayers is so towering. On the other hand, withholding tax and individual income tax are collected by other tax offices. Besides, almost 55% of internal VAT is collected by large taxpayers. The main reason behind this difference between income tax and VAT contribution of large taxpayers is banks have a significant share in the income tax, which are under the jurisdiction of LTO but they are not registered in VAT as the banking transaction is out of VAT net.

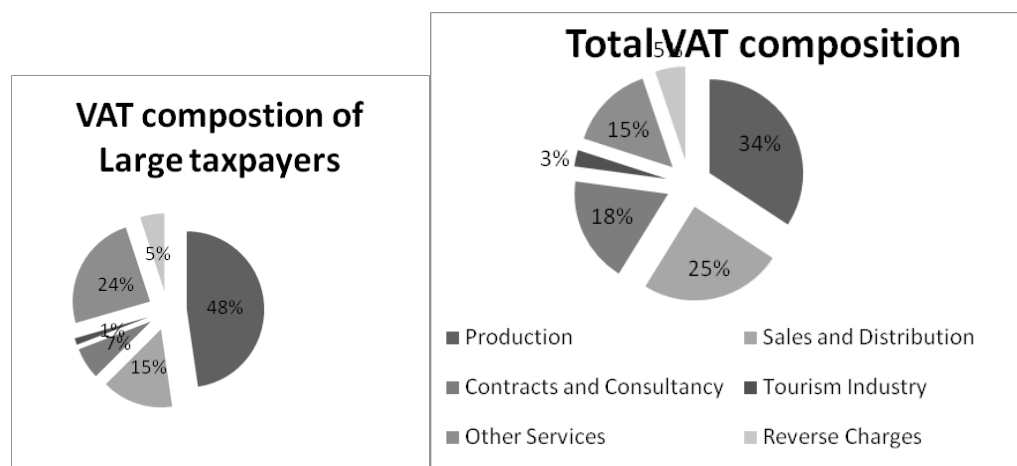
Figure 3: Contribution of large taxpayers in Income Tax and VAT

Source: Annual report of IRD and unpublished data from LTO

The figure 4 represents the composition of VAT payment by the large taxpayers and compares with national level. It shows that because of the large manufacturing companies are large taxpayers, the VAT from production sector is almost half in LTO whereas it has only one third share in the national level. However, the small trading business which is out of LTO jurisdiction have almost one quarter share of VAT contribution, whereas share of sales and distribution is only 15% in LTO. The telecom sector's VAT mainly goes to other service VAT and large telecom companies are obviously counted as large taxpayer and therefore almost one quarter of VAT contributed by the service sector.

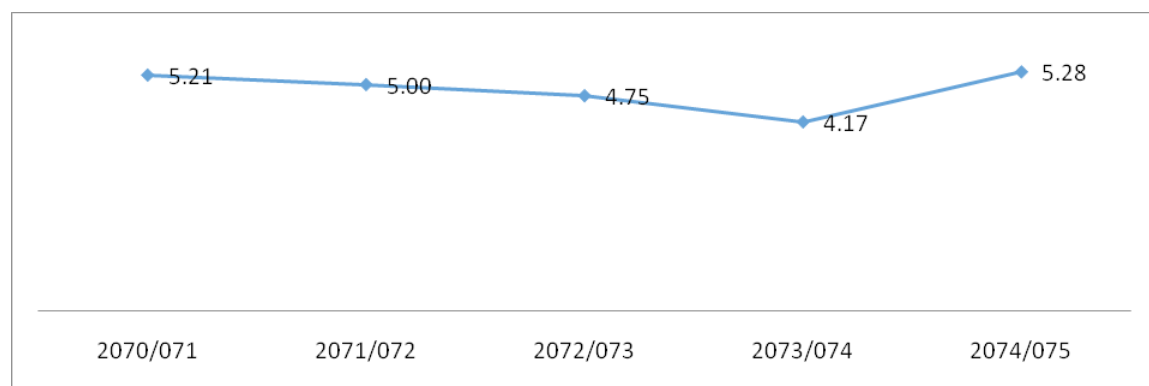
Figure 4: Composition of VAT in Large Taxpayers

Source: Annual report of IRD and unpublished data from LTO

Although the statutory rate of VAT in Nepal is 13%, VAT burden is eventually goes to the final consumption level. From the manufacturing level to retail level, VAT is imposed, but only VAT in value addition is subject to pay to the government. Therefore, the figure 5 shows that average 5.28% of total sales is collected as VAT to the government treasury. The figure also indicates that the moment is not remarkably fluctuated during the last five years. The effective rate is higher if the value addition is higher which is only possible in the production and service sector. In contrast, trading sector does not have much value addition. The another reason of low effective rate in the production sector in Nepal is mainly the manufacturing sector relies on the imported raw materials and capital goods and the production process is not so robust and therefore the value addition in manufacturing is also not momentous.

Figure 5: Effective VAT rate of Large Taxpayers

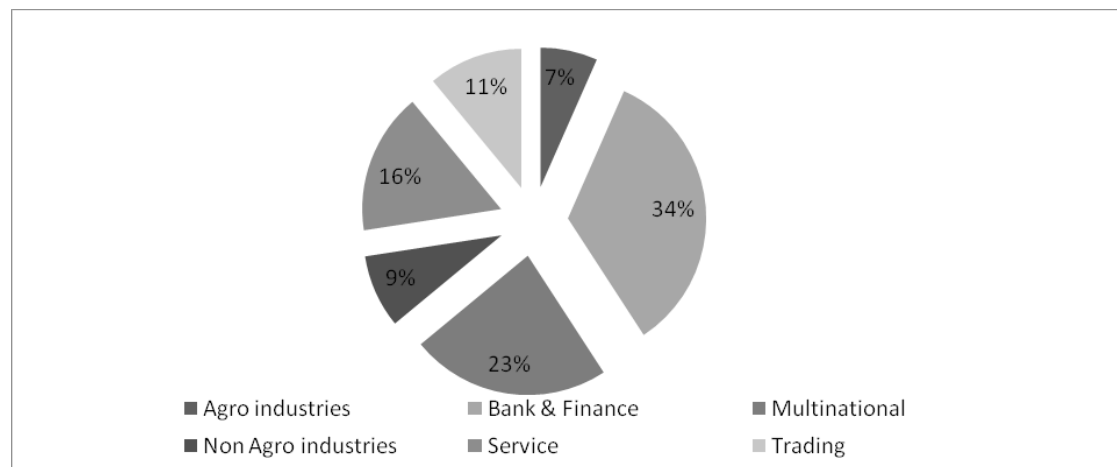

Source: unpublished data from LTO

The figure 6 shows the composition of income tax, including withholding tax collected from

the large taxpayers. It is clearly seen that almost one third share of income tax collected from the bank and finance sector. All the commercial banks, most of the development banks and insurance companies are large taxpayers and therefore their contribution to the income tax is notable. Similarly, multinational companies cover one fourth of income tax collection. Now days, non agro industries, particularly cement and iron are increasing their contribution.

Figure 6: Composition of Income tax of large taxpayers

Source: Annual report of IRD and unpublished data from LTO

6. Compliance Status of Large Taxpayers

Tax compliance signifies how the taxpayers obey the tax laws and formalities. It can be tailored from different measures such as registration, filing, reporting and payment status. In case of large taxpayers, registration is not the issue of compliance because only registered taxpayer is under the jurisdiction of LTO based on its annual turnover. In case of filing the following table 1 shows the compliance status;

Table 1: Filing compliance of large taxpayers

	Number	Percentage
Total registered in VAT	520	75.36
VAT return Filer	505	97.69
Debit return	177	37.94
Credit return	313	61.85
Zero return	15	2.97

Source: Unpublished data from LTO

The table 1 depicts that there are 520 taxpayers registered in VAT. Among them, only 2.31% taxpayers are non filer. Moreover, non filer taxpayers are all active taxpayers as they have maximum four monthly returns are yet to be submitted. Therefore, non filing is not a trivial

matter for large taxpayers. Similarly, only 10 taxpayers have not submitted their income tax return in fiscal year 2073/74 relative to the fiscal year 2072/73 and some of them are government owned companies due to not completing their financial audit and some insurance companies which financial audit have not been rectified by insurance committee. Within the VAT returns, 37.94% average returns are debit return 61.85% returns are credit and 2.97% returns are zero. The number of credit return is quite high mainly because of the most of trading taxpayers are in the credit due to the low value addition. There is also some problem of undervaluation in the customs and underbilling in the market, which is also fuelling to be the credit return filer.

Another indicator of non compliance is reporting gap in which tax officer checks the submitted return to verify whether the tax liabilities is accurately assessed or not. Tax authority selects the taxpayer for different sorts of audit such as full audit, current year audit, TDS audit, investigation and so on. The following table 2 shows the performance of that kind of audits of fiscal year 2074.75. The yield indicates the official assessment of the extra tax liability over the self assessment by the taxpayers. Nevertheless, almost 50% of large taxpayers do not agree with tax officer's assessment and go to the litigation process. Surprisingly, The incredible numbers of tax disputes are pending in the court for a long time. Due to time taking process in the court, the taxpayer and tax administration are always in the problem to settle the cases on time.

Table 2: Official Assessment of large taxpayers

Types of Audit	2074/75
Full Audit average yield per case (Rs in 10 million)	2.33
Investigation average yield per case (Rs in 10 million)	0.4
Current Year Audit average yield per case (Rs in 10 million)	0.12
TDS Audit average yield per case (Rs in 10 million)	1.28

Source: Unpublished data from LTO

The forth indicator of tax compliance is payment gap where we can see whether the taxpayer pay its self assessed or official assessed liability on time or not. There are some tax delinquencies in large taxpayers. However, the active taxpayer cannot pay the tax to run its business and therefore the amount of both sides agreed tax delinquency is not significant. Some delinquencies are there because of the IT system lapses and some dues remain due to dispute between tax officer and tax administration. In some cases, the taxpayer already paid the tax, but due to some errors it has not been reflected in its tax account. Besides that, tax officer executes legal action against delinquent taxpayer mainly through the suspension of bank account and property. In 2074/75, due amount of tax around Rs. 3 billion had been collected through collection visit and legal action against the delinquent large taxpayers.

Overall, the compliance status of large taxpayers is satisfactory. Even though, there is always room to rightly comply the tax liabilities, particularly to narrow down the so called reporting gap.

7. Key Issues and Challenges of Large Taxpayers

The large taxpayers are constantly in centered on the government. They can have rather easy access to the higher level authority of the government and can influence in the policies. The tax administration is always intimately watching the compliance status of large taxpayers because any noncompliance by the large taxpayers does matter for the national revenue. The business complexity is mounting due to the globalization and fast growing information technology. Therefore, hiding the transaction and underreport in the tax office is not easy as the tax office has various sources of information. The private sector consistently wants to have more ease business environment through tax and tax administration invariably want to perceive the right compliance. The both sides of the coin are equally imperative for the economy. The following key issues and challenges should be taken into account for the future business environment and tax compliance.

- **Supporting for investment friendly policies** - The large taxpayers are key drivers of the national economy and therefore, always focus on the right investment decision. As Nepal is still a low income country, there is a gigantic room of investment to cultivate the national income. Conversely, the current flow of investment is not pleasing to boost up the economy and manufacturing sector is still in the dire situation. The large taxpayer should not raise the issue of piecemeal policies rather talk to the government for mega investment decision, including and request for tax incentives for those investments. The authority also ready to have proper discussion and make a proper decision in this regard.
- **Complying the national tax law**- Some multinational companies are reluctant to comply with the tax law in some cases even though the issue is globally accepted and come into practice. The tax administration should regularly be ready to make the system in line with international tax practice. At the same time, taxpayers should constantly treat their tax behavior equally with other advanced countries. The issues of international taxation, such as transfer pricing, ownership transfer and so on are the equally significant for any countries to protect their tax base. The administration should keep the capacity expansion in mind to promptly respond the taxpayers if any. It is clearly seen that tax administration does not replay correctly in some matters in time and it goes to the court in the future. Therefore, both sides should be cautious in this matter.
- **Right tracking the middle and small taxpayers**- The large taxpayers always play a key role to right track the middle and small taxpayers. For instance, if the manufacturer doesn't issue the invoice correctly, the wholesaler goes to the problem. If the large taxpayers derail from the right compliance, all the transactions are out of

track. Therefore, the tax administration always seeking for proper compliance from the large taxpayers.

- **Maintaining transparency-** Some large taxpayers in Nepal are still doing their behavior like small taxpayers. Particularly, they do not have proper use of technology and banking facilities, tax consultant and expert and therefore they unnecessarily face the tough tax disputes. Therefore, the large taxpayers should always be wary about tax matters and develop their capacity for right tax compliance. The tax administration always wants to honor the large taxpayers as their remarkable contribution to the economy including tax collection and employment generation.
- **Challenges of LTO-** The principle challenges of large taxpayer office are to make the investment for the capacity development of tax officers and retain them to efficiently deal with the complex business transactions of the large taxpayers. Apart from that, it is necessary to further focused more on web based reliable service to the large taxpayers to reduce the compliance cost and make friendlier tax system. The quick response of the taxpayer's concern helps to reduce the litigation tendencies resulting realize revenue in a timely manner.

8. Conclusion

In conclusion, as large taxpayers have a substantial role in the national revenue and policies in the most of the countries, Nepal has the same phenomenon. The rationale of large taxpayer office is to protect the tax base appropriately and to deal with the growing business complexities of the large companies. The existing compliance status of large taxpayers in Nepal is satisfactory apart from some reporting gap which has been indicated from the official assessment statistics and a remarkable number of pending cases in the court. The large taxpayers in Nepal can play an influential role to make the business environment more investment friendly in the days to come. At the same time, large taxpayers should always cautious to be more honest in complying tax law through capacity development. The tax administration should obviously simplify the cumbersome tax formalities as much as possible and afford a clear response in time to the large taxpayers in the tax matters.

References

Annual Reports, Inland Revenue Department, Ministry of Finance, Nepal

Center for tax policy and administration, 2011, *Tax administration in OECD and selected non OECD countries*. The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).

Improving compliance risk management of large taxpayers, 2016, International Monetary Fund.

Watts, H.D., 1978, *The Large Industrial Enterprises: some spatial prospectives*, Croom Helm, London

Taxation: Theories and Practices in Nepalese Context

 Maharaj Koirala

1. Conceptual and Theoretical Underpinnings

Tax is involuntary, compulsory, and unrequited payments to the government by individuals, and/or businesses in order to finance public goods and services. Taxes are not necessarily reciprocally determined with the benefits or services rendered by the government to the people. The political theorists like, Hobbes, Locke, Rousseau, Hume advocated the concept of the contract theory of the State in which they advocated that the State ought to be able to protect the members of the organized society. Taxation is an instrument of fiscal policy designed to achieve political, economic and social objectives. It helps government shifts purchasing power from private to the public sector to manage macroeconomic fundamentals; distribute tax burden; redistribute income and wealth; and promote and regulate people's behavior.

Adam Smith, the founding father of modern economics, expounded four principles of taxation. First, the principle of equality that implies every individual and businesses ought to pay taxes in proportion to their abilities and benefits. Based on this principle, ability to pay principle and benefit principles are advocated. "The ability to pay principle is based on the broad assumption that those who possess income or wealth should contribute to the support of public functioning according to their relative abilities" (Sudharam and Andley, 1998, pp 82). The ability to pay principle focuses on equity or fairness. The principle of equity deals with both vertical, higher taxes for higher income, and horizontal equity, equal taxes for equal income. The primary role of the income tax is to provide horizontal and vertical equity to the tax system (Thuronyi, 1998) The benefit principle assumes quid pro quo condition and advises to pay taxes according to the benefits taxpayers gain from government services. Secondly, the principle of certainty that means taxes ought to be certain in terms of time of payment, the manner of payment, amount to be paid. Thirdly, the principle of convenience that entails taxes should be levied at the time, or in the manner in which it is most likely to be convenient for the taxpayers. Fourth, the principle of efficiency that focuses on the cost of collection in that the tax administration and taxpayers should be able to pay taxes with a minimum possible administrative and compliance costs. There are other principles like stability, tax system should generate predictable amount of taxes; flexibility, taxes should be proof against changes in political and economic circumstances; neutrality, taxes should not affect or distort economic decision making; simplicity, taxes

system should be simple, understandable keeping exemptions and loopholes at the minimal; transparency, tax procedures and processes should be transparent.

Based on incidence of tax, taxes are classified into direct taxes and indirect taxes. "Direct taxes are perceived to put the tax burden on the subject who actually pays the tax whereas the indirect taxes are levied on taxpayers who are supposed to shift the tax burden to other subjects." (Alink and Kommer, 2011, p. 1) Income tax, property tax, wealth tax, capital gain taxes, inheritance tax, gift tax, windfall gain taxes are come under the umbrella of direct taxation whereas sales tax, VAT, import duty, excise duty are known as indirect taxes. Direct taxes are supposed to be progressive in nature in that the rates of tax are getting higher as income increases. "In regressive taxation, the higher the income of a taxpayer, the smaller is the proportion of his income which he contributes to the government in the form of tax" (Lekhi, 1996, p 149)

The government collects revenues from income, property, wealth, consumption, economic transaction of the people. In a broad sense, income consists of any economic gain a person has experienced during the period (Due & Friendlaender, 1997, p 256) The income can be earned from labor, land, capital, and entrepreneurship. Income tax is imposed on the income of a person, both legal and natural person, for the particular tax period. The income is calculated as positive difference between gross income and expenses occurred to generate the gross income. The property tax is imposed on property on gross value without regard to claim expenses against it. The wealth tax is imposed on individual on the basis of their net wealth, net of claims of expenses against the total wealth of individual. The property and wealth are in the form of cash, merchandise stocks, receivables, easily convertible promissory notes, debentures, shares, assets, land, building and the like. Consumption related taxes are imposed on the value of consumption of goods and services by consumer. The taxes are normally paid by the duly registered businessmen but they shift the tax burden to the consumers. Hence the tax incidence rests on the final consumer in consumption taxes. Transaction taxes are imposed on the gross value of the taxable transaction for a legally defined tax period.

2. Tax Revenue

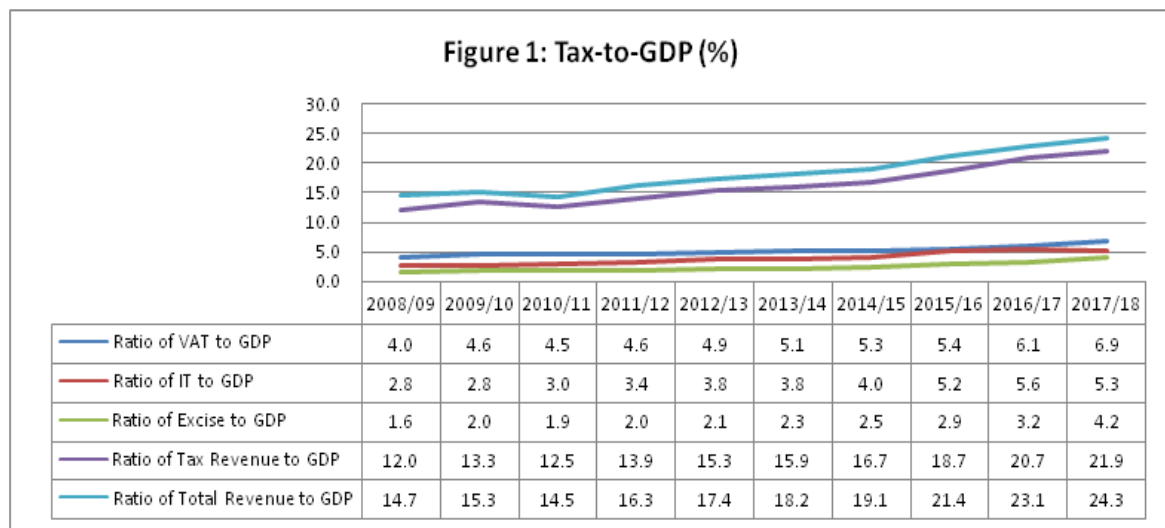
The government collects value added tax (VAT), income taxes, customs taxes, excise taxes, land registry fees, vehicle taxes, and some fringe taxes. Moreover, the government collects revenue from the sale of public goods and services to the people; public sector investment, and from fines and penalties to the law-breaking people and institutions. For administrative purpose, the government revenue has been grouped as tax revenue and non-tax revenue. Tax revenues are VAT, income taxes, customs taxes, excise taxes, land registry fees, vehicle taxes, and the like. The non-tax revenue includes user charge, service fees, income from royalty, interest, sale of public goods and services, fines and forfeitures.

Table 1: Revenue Structure

Fiscal Year	Tax Revenue (Rs. billion)	Non Tax Revenue (Rs. billion)	Total Revenue (Rs. billion)	Share of Tax Revenue (%)	Share of Non-Tax Revenue (%)
2008/09	118.9	26.42	145.32	81.8	18.2
2009/10	158.46	23.65	182.11	87.0	13.0
2010/11	171.65	27.04	198.69	86.4	13.6
2011/12	211.72	37.79	249.51	84.9	15.1
2012/13	259.21	36.4	295.61	87.7	12.3
2013/14	312.44	45.05	357.49	87.4	12.6
2014/15	355.96	49.91	405.87	87.7	12.3
2015/16	421.09	60.87	481.96	87.4	12.6
2016/17	547.49	61.69	609.18	89.9	10.1
2017/18	659.48	72.74	732.22	90.1	9.9

Source: MoF Data

The Table 1 depicts that tax revenue has been dominant in both absolute and relative terms. The share of tax revenue was 81.8 percent of the total revenue in fiscal year (FY) 2008/09 and it is gradually increasing to 90.1 percent in FY 2017/18. The share of non-tax revenues are hovering around 18.2 to 9.9 percent of total revenue during the decade.

Source: RIMS data

Despite challenging economic conditions and transitional political context, the total revenue-to-Gross Domestic Products (GDP) growth has been increasing over the decade from 14.7 percent to 24.3 percent. The VAT has been the largest source of tax revenue followed by the income tax. The tax-to-GDP ratio has been increasing from 12.0 percent in FY 2008/09 to 21.9 percent in FY 2017/18.

3. Tax Compliance Status

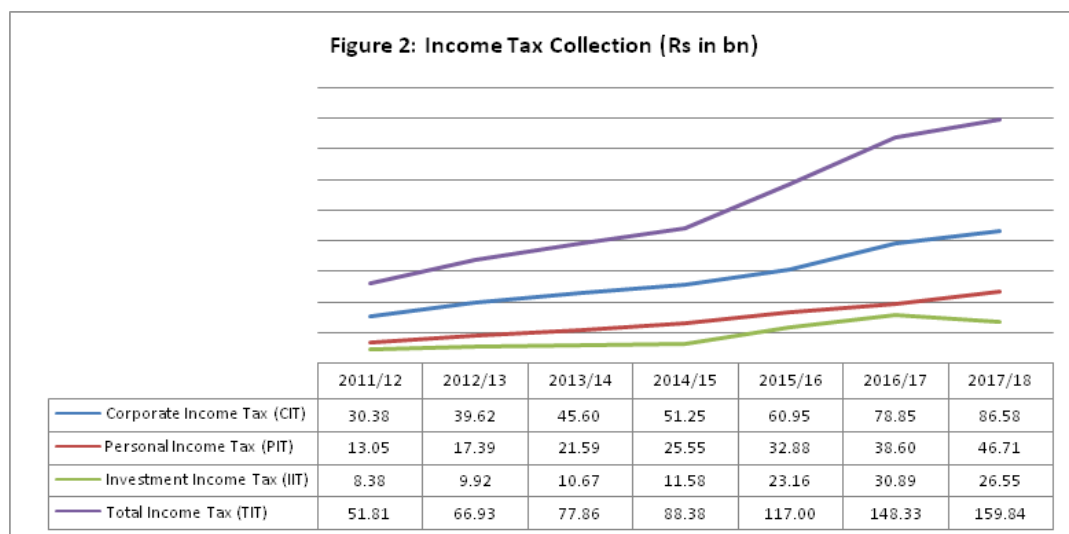
Inland Revenue Department (IRD) is an implementing agency of tax policy. She is entrusted with the responsibility of collecting taxes like, Income Tax (IT), Value Added Tax (VAT), Excise Taxes; and Education Service Fee. In so doing, the IRD and its subordinate offices register taxpayers; educate and support taxpayers to make them able to comply with tax laws; collect tax returns and taxes; identify the non-compliance and assess revenue risks; undertake audit and investigation to deter the noncompliance; manage tax organizations and staffs; introduce and maintain Information and Communication Technology (ICT); management and carry out research and development activities; and to facilitate and advise government in view of tax policy formulation and reforms.

Table 2: IRD Revenue Performance

Description	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18
Total Target (Rs in bn)	95.70	118.65	137.76	157.50	194.67	233.60	299.91
Total Collection (Rs in bn)	98.15	117.91	140.61	160.15	204.48	258.51	298.73
Achievement (%)	102.56	99.38	102.07	101.68	105.04	110.66	99.61
Collection Growth Rate (%)		18.29	17.56	12.99	24.32	23.34	14.44

Source: IRD-RAS System

Table 2 depicts the total annual target and collection of revenue for last seven years. It shows mix results in terms of revenue collection. The IRD has been collecting tax revenues almost at par with its targets. However the nominal growth rates of tax collection are nonlinear; it decreased to 14.44 percent in FY 2017/18 from 23.34 percent owing to reduced growth of income tax collection.

Source: RIMS data

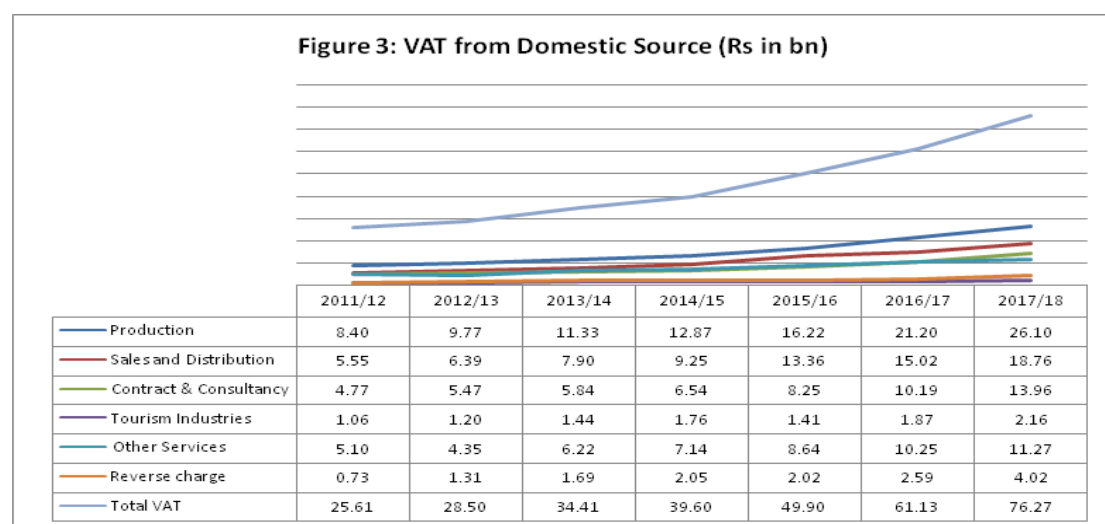
The Figure 2 shows that total income tax collection was Rs 51.81 billion in FY 2011/12 and increased to Rs 159.84 billion in FY 2017/18. The nominal growth rates of income taxes are not linear. In the FY 2012/13, the nominal growth rate was 25.5 percent. It reduced to 12.68 percent in FY 2014/15 but bounced back to 27.84 percent in FY 2015/16. It again started reducing to 7.48 in FY 2017/18. The share of corporate income tax (CIT) has been marginally decreasing from 58.59 percent in FY 2011/12 to 54.11 percent in FY 2017/18 whereas share of personal income tax (PIT) has been increasing from 25.18 percent to 29.19 percent for the period.

Table 3 : VAT Collection

Description	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18
Import-based VAT (Rs in bn)	46.54	55.02	66.82	72.98	72.89	99.2	130.64
Domestic Supply based VAT (Rs in bn)	25.65	28.38	34.29	39.54	49.52	61.12	76.16
Total VAT (Rs in bn)	72.19	83.4	101.11	112.52	122.41	160.32	206.8
Share of Import-based VAT (%)	64.5	66.0	66.1	64.9	59.5	61.9	63.2
Share of Domestic Supply-based VAT (%)	35.5	34.0	33.9	35.1	40.5	38.1	36.8

Source: IRD-RAS System

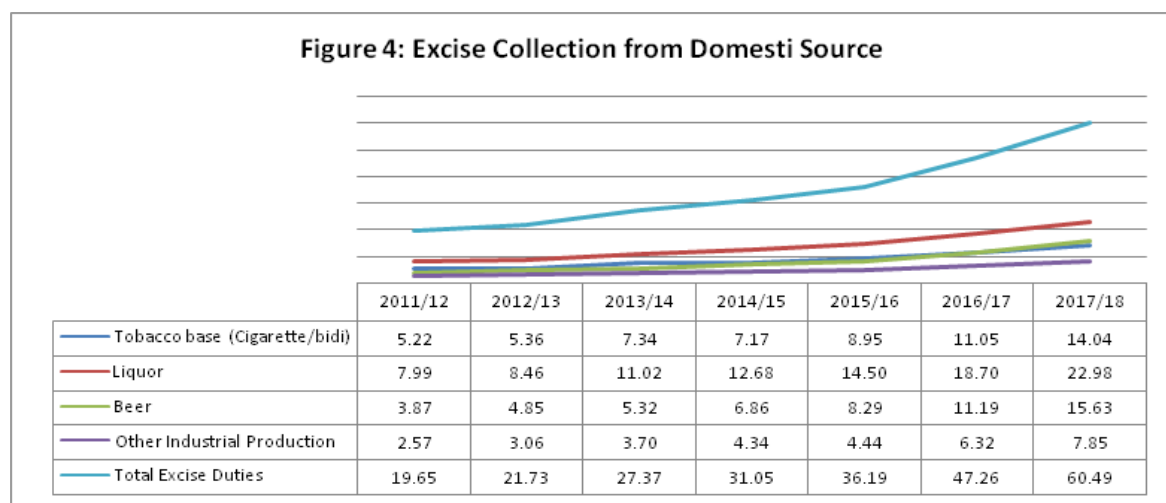
VAT has been collected by the customs offices on imports and by tax administration on domestic supplies. The import has been instrumental to increase tax base both in manufacturing industries and trading business. The Table 2 shows that the total VAT collection in FY 2017/18 is Rs 206.8 billions. The share of import-based VAT was 64.5 percent and domestic supply based VAT 35.5 percent in FY 2011/12. The ratios are hovering around 63.2 percent and 36.8 percent in FY 2017/18. There is a huge potentiality to increase domestic VAT by enhancing voluntary compliance of taxpayers in terms of proper invoicing and reporting, and by increasing enforcing laws against non-compliant taxpayers.

Source: RAS data

The Figure 3 shows that the total VAT from domestic sources was Rs 25.61 billions in FY 2011/12 and increased to Rs 76.27 billions in FY 2017/18. The nominal growth of VAT collection from domestic source has been consistently increasing from 10.69 percent in FY 2012/13 to 22.04 percent in FY 2017/18. Of the total collection in FY 2017/18, domestic manufacturing and production sector occupies around 34.2 percent. The VAT registrant dealer, wholesalers and retailers contribute around 24.6 percent. The service sector, like contract and consultancy, tourism services, telecommunication, insurance, and imported service, contribute around 41.2 percent of domestic VAT. The size of service sector in national output has been increasing but the share of VAT from service sector has been decreasing from 45.5 percent in FY 2011/12 to 41.2 percent in FY 2017/18. It implies it is a promising sector for VAT.

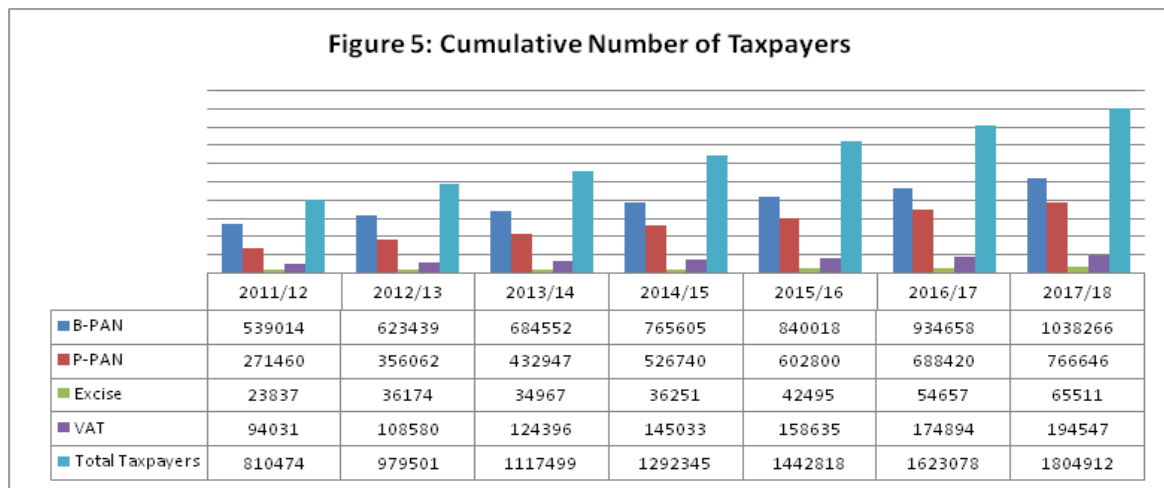
Excise tax has been collected by both customs and tax administration. The customs offices collect excise tax from the imported excisable commodities and by the tax offices collect excise taxes from the producers of excisable products.

Source: RAS data

The Figure 4 shows that the total excise collection in FY 2011/12 was Rs. 19.65 billions and increased to Rs 60/49 billions in FY 2017/18. The nominal growth of excise taxes has been consistently increasing from 10.06 percent in FY 2012/13 to 24.55 percent in FY 2017/18. Of the total excise collection in FY 2017/18, the composition of excise from tobacco products is 23.21 percent. The liquor occupies 37.99 percent. The beer and different industrial product occupy around 25.83 percent and 12.97 percent respectively. The relative

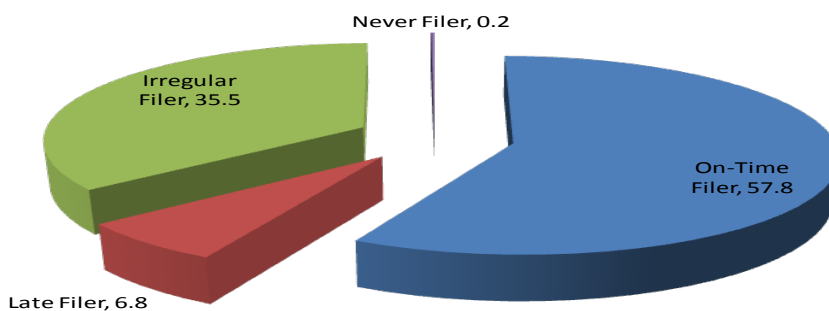
contribution of tobacco products and liquor has been creasing whereas beer's contribution has been increasing while industrial products' contribution has been stagnant during the years.

Source: IRD ITS data

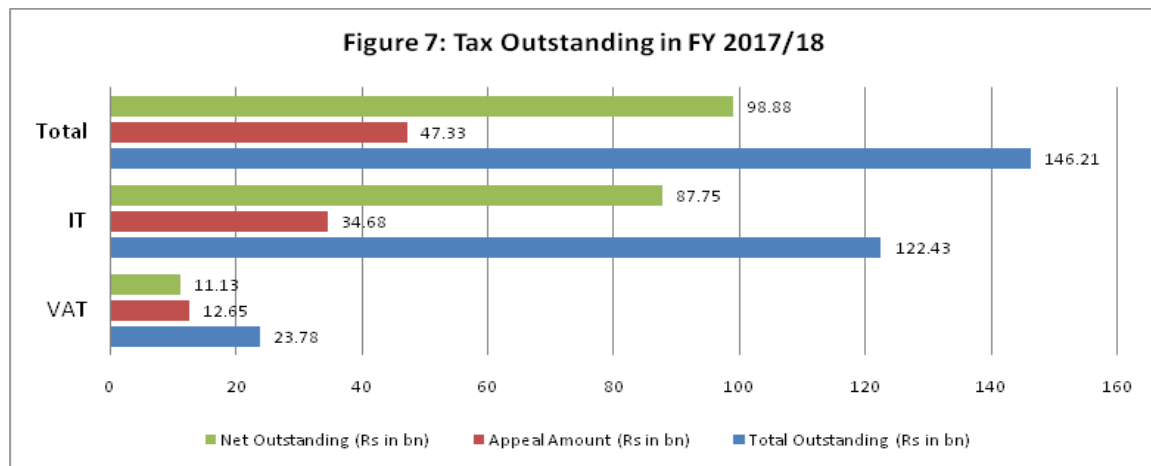
The Figure 5 shows that the total number of taxpayers is 1.8 million that represents around 6 percent of total population. Of the total taxpayers, 1.03 millions are business PAN and 0.76 millions are personal PAN. Of the total taxpayers, there are 0.19 million taxpayers are under VAT system. The nominal growth of taxpayers' registration is 12 percent. Given the size of population and economy, there is a plenty of opportunity to expand the number of taxpayers.

Table 6: Compliance Behavior of VAT Registrants (%)

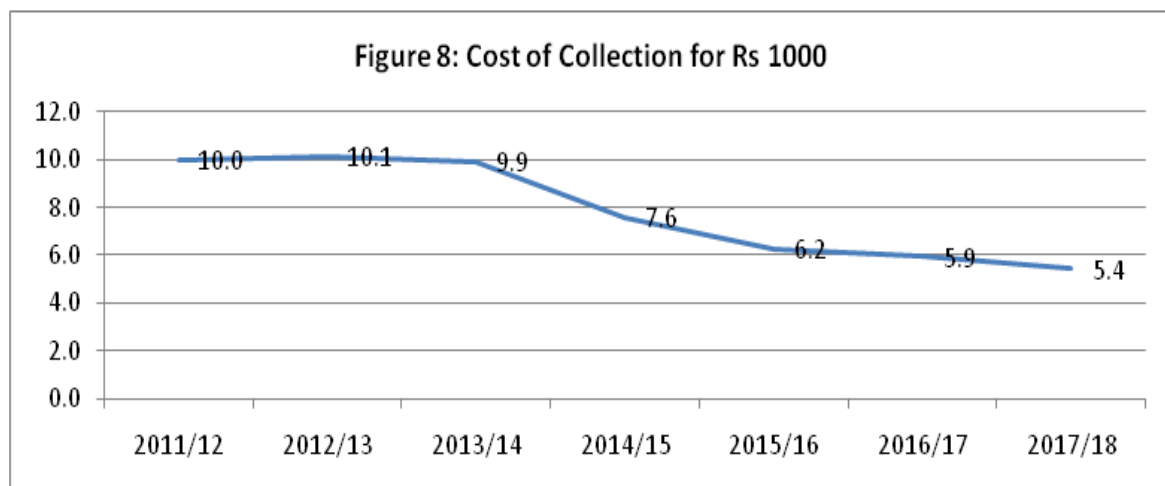
The taxpayers' voluntary compliance with VAT laws has been weak since its inception. As per the details of VAT returns, around one-third taxpayers are not submitting tax returns.

Around 57.8 percent taxpayers are on-time filer, 35.5 percent taxpayers are filing VAT returns on and off, and 6.8 percent taxpayers are not submitting tax returns. Out of total submitted returns, only 14 percent returns show the tax due. It represents huge number of non-compliance.

Source: IRD ITS data

The Figure 7 depicts that a total of Rs 146.21 billions tax is outstanding to collect from the taxpayers in FY 2017/18. Of the total outstanding amounts, VAT outstanding is Rs 23.78 billions and income tax outstanding is Rs 122.43 billions. The outstanding taxes are segregated into collectable outstanding and outstanding held up due to litigation. Of the total outstanding in FY 2017/18, Rs 47.33 billions are held up due to litigation and Rs 98.88 billions taxes are collectable. The collectable outstanding taxes represent around 33 percent of total collection of IRD.

Source: IRD data

The administrative costs include both regular and capital expenditure of IRD and its subordinate tax offices. The administrative cost of tax administration has been gradually reducing from Rs 10 for every one-thousand revenue collection in FY 2011/12 to Rs. 5.4 in FY 2017/18. It shows gradual increment in per capita tax contribution of large taxpayers and efficiency in tax collection. It is a positive outcome of past reform initiatives undertaken by the IRD in general and e-based tax system in particular.

4. Awaited Reform Agenda

The tax administration should focus on reforming of tax policies and implementation capabilities. The IRD needs to pay attention towards:

- Devise Strategic Plan and Annual Business Plan to lead human resources strategically to enhance tax base and tax collection.
- Focus on quality registration and taxpayers' compliances
- Enhance the institutional memories of the tax administration
- Enhance VAT and Income Tax filing compliance
- Expedite and strengthen e-Payment system
- Generate extra mileage on arrear collection
- Focus on right taxation with procedural probity
- Initiate data mining and information sharing with govt. agencies
- Pay attention on developing capacity in terms of taxation on virtual business and international taxation
- Focus on cadre-based human resource development
- Improve monitoring and evaluation (M&E) system to manage reward within tax administration

5. Conclusion

The newly promulgated constitutional commitments and new federal system has increased demand of the public expenditure. The government needs to focus on developing its capacity to manage supply-side. Given the increasing saving-investment gap and fiscal gaps, the government should focus on creating investment friendly environment to increase domestic and foreign direct investments and domestic revenue bases. Nepal is aspiring to be graduated from least developed country to developing country by 2030. Owing to resource and capacity gaps, it has been challenging to the government to uplift existing 21.6 percent below-poverty-line-population. The contribution of manufacturing industries

to GDP has been remained low that signifies narrow employment opportunity and thereby a narrow tax base. The contribution of service sector in GDP has been increasing that could be instrumental to furtherance of tax base. The remittance has been increasing gross disposable income that pushed to increase import. Although it helps to collect import-based taxes, like VAT, customs and excise taxes, but it has negative spill over effects on trade balance.

Bibliography

Alink, M. & Kormmer, V., (2011), *Handbook on Tax Administration*, IBFD

Due, J.F & Friendlaender, A.F., (1997), *Government Finance: Economics of the Public Sector*, A.I.T.B.S. Publishers & Distributors, Delhi.

Thuronyi, Victor, (1998), *Tax Law Design and Drafting*, IMF

General Anti-Avoidance Rules (GAARs) in a Nutshell

 Sushil Lamsal

1. Background:

The famous dictum of Lord Tomlin in *IRC v Duke of Westminster* [1936] said "**Every man is entitled to order his affairs so that tax attaching under the appropriate acts is less than it otherwise would be**". People adopt various methods so that they can reduce their total tax liability. We can broadly categorize the methods adopted to reduce their tax liability into four categories: "Tax Evasion"; "Tax Avoidance", "Tax Mitigation", "Tax Planning". The difference between these four methods sometimes becomes blurred owing to the perception of the tax authorities and or taxpayers.

Tax Evasion: "Tax evasion" is the illegal practice of not paying taxes, by not reporting income, reporting expenses not legally allowed, or by not paying taxes owed. Thus, here the tax liability is reduced by "illegal and fraudulent" means.

Tax Avoidance: "Tax Avoidance" refers to the legal means so as to avoid or reduce tax liability, which would be otherwise incurred, by taking advantage of some provision or lack of provision in the law. Thus, in this case, tax payer does not hide the key facts but is still able to avoid or reduce tax liability on account of some loopholes or otherwise. For instance, in this case, one can set up a tax deferral plan to delay tax for the future.

Tax Mitigation: "Tax Mitigation" is a situation where taxpayer takes advantage of a fiscal incentive afforded to him by the tax legislation by actually submitting to the conditions and economic consequences that the particular tax legislation entails. A good example of tax mitigation is setting up a business undertaking by a tax payer in a specified area such as Special Economic Zone (SEZ).

Tax Planning: Tax Planning is defined as "arrangement of a person's business and/or private affairs in order to minimize tax liability".

Internationally, tax avoidance has been recognized as an area of concern and several countries have expressed apprehension over tax evasion and avoidance. There are some techniques for

 Tax Officer, IRO Putalisadak

combating tax avoidance:

- 1) Clearer tax legislation
- 2) Better enforcement of tax laws
- 3) Anti-Avoidance Rules
 - a) Specific Anti-Avoidance Rules (SAARs)
 - b) General Anti-Avoidance Rules (GAARs)

Anti-Avoidance Rules: Anti Avoidance Rules are broadly divided into two categories namely "General" and "Specific". Thus, legislation dealing with "General" rules is termed as "**GAARs**" whereas legislation dealing with Specific avoidance is termed as "**SAARs**". Tax laws, through providing for specific anti-avoidance measures, may have loophole of avoidance opportunities. Sometimes these opportunities are the result of a deliberate act of the government and the legislator cannot anticipate all avoidance possibilities. Thus, tax authority has to check avoidance by using general anti avoidance provision when specific anti avoidance rules are inadequate.

2. Introduction of General Anti-Avoidance Rule (GAAR):

GAARs are sets of rules within a country's tax code which aim at countering tax avoidance. It usually consists of rules which are based on general principles to check the potential avoidance which cannot be predicted and thus cannot be provided at the time when it is legislated. Most countries have concluded that a GAAR is necessary because specific rules are inadequate and extensive tax avoidance undermines public confidence in the tax system and fairness. Many countries have started making rules so that tax cannot be avoided by such transactions. Australia introduced GAAR in 1981. Later on so many other countries opted for GAAR. In Nepal, Section 35 of Income Tax Act, 2058 contains provisions of GAAR. It allows power to the Inland Revenue Department (IRD) to re-characterize or disregard a transaction and to find out the substance of the transaction.

One common feature is to limit or deny tax benefits when insufficient economic substance is present. For instance, this can occur when the taxable income of a firm is reduced as a result of a transaction that has no reasonable commercial purpose or where the purpose of a transaction is to directly or indirectly alter the tax incidence. Countries develop and implement their GAARs differently. Nevertheless, there are some common characteristics generally found in GAARs among countries (PricewaterhouseCoopers, 2012) including:

- a. identification of a scheme of arrangement;
- b. quantification of tax benefit or tax advantage associated with that scheme;
- c. purpose test to assess if the firm achieves a tax advantage through the scheme.

However, there are also a number of differences in GAARs among countries, such as the inclusion of misuse or abuse provision, tainted element provision, etc. Reflecting the difficulty to assess the relative strength of GAARs on a harmonized scale, they are simply classified based on their existence:

3. Brief Analysis of Application of GAAR:

The GAAR contains a number of conditions which must be satisfied before the provision can be invoked by the tax authority. Waerzeggers & Hillier, 2016 suggested the following conditions.

a. Scheme: Firstly, there must be a “scheme.” “Scheme” is widely defined to include any course of action, a agreement, arrangement, understanding, promise, plan, proposal, or undertaking, whether express or implied and whether or not enforceable. It is possible either that:

- the whole of a transaction or dealing may be identified as the relevant “scheme”; or
- that merely some component of the transaction (or combination of components) may be identified as the “scheme.”

It is often important that the tax authority is given sufficient flexibility as to how the “scheme” is identified and defined. This is because, if the whole of an arrangement consists of a series of transactions or steps, the tax authority should be permitted to select some aspects of overall arrangement where the particular aspect selected, of it, makes sense as a “scheme” which is motivated by tax considerations.

b. Tax Benefit: Secondly, there must be a “tax benefit” in connection with the scheme. A “tax benefit” means:

- a reduction in a liability to pay tax, including on account of a deduction, credit, offset or rebate;
- a postponement of a liability to pay tax;
- any other advantage arising because of a delay in payment of tax; or
- anything that causes:
 - (i) an amount of gross revenue to be exempt income or otherwise not subject to tax; or
 - (ii) an amount that would otherwise be subject to tax not to be taxed.

c. Sole or Dominant Purpose: Lastly, for the scheme to be caught by the GAAR it must be shown that the taxpayer’s sole or dominant purpose was to obtain the identified tax benefit. This could involve an examination of the following matters in order to make a determination in relation to the substance of the scheme so as to make a finding of purpose:

- The manner in which the scheme was carried out;
- Whether any artificiality or contrivance is evident in relation to that scheme;
- Whether there is a divergence between the form and substance of the scheme; and
- The result achieved by the scheme (e.g. reduction in income or increase in deductions) as compared to the result under a relevant counterfactual.

Illustrative cases where GAAR provisions will be considered applicable or not applicable

Example 1:

Facts:

A business sets up an undertaking in an under developed area by putting in substantial investment of capital, carries out manufacturing activities therein and claims a tax deduction on sale of such production/manufacturing. Is GAAR applicable in such case?

Interpretation:

There is an arrangement and one of the main purposes is a tax benefit. However, this is a case of tax mitigation where the tax payer is taking advantage of a fiscal incentive offered to him by submitting to the conditions and economic consequences of the provisions in the legislation e.g., setting up the business only in the under developed area. Revenue would not invoke GAAR as regards this arrangement.

Example 2:

Facts:

A business sets up a factory for manufacturing in an under developed tax exempt area. It then diverts its production from other connected manufacturing units and shows the same as manufactured in the tax exempt unit (while doing only process of packaging there). Is GAAR applicable in such a case?

Interpretation:

There is an arrangement and there is a tax benefit, the main purpose or one of the main purposes of this arrangement is to obtain a tax benefit. The transaction lacks commercial substance and there is misuse of the tax provisions. Revenue would invoke GAAR as regards this arrangement

(Adapted from “Final Report on General Anti Avoidance Rules (GAAR) in Income-tax Act, 1961 Expert Committee,” 2012)

4. Applying the GAAR in Practice:

The process for applying the GAAR provision can be summarized as follows:

- The tax authority may determine the tax liability of the person who obtained the tax benefit as if the scheme had not been entered into or carried out, or as if a reasonable alternative to entering into or carrying out the scheme would have instead been entered into or carried out, and can make compensating adjustments to the tax liability of any other person affected by the scheme.
- The tax authority must issue an assessment giving effect to the determination or adjustment.
- An assessment must be served within certain years (generally 4-5 years) from the last day of the tax year to which the determination or adjustment relates.

The appeal or objection process available to taxpayers would typically depend on the structure of the individual country's domestic tax dispute processes. Anti-avoidance provisions can also take different forms. A GAAR when introduced in domestic law needs to be carefully designed and drafted to achieve consistency with the country's existing international legal obligations such as those embodied in existing tax treaties.

5. Administrative Issues:

There are some administrative issues that need to be considered while applying GAAR in practice. Some issues are listed as following:

- GAAR is a provision of last resort. It only applies when there are not any applicable specific anti-avoidance rules.
- GAAR must be applied by the tax authorities even in a self-assessment system.
- Countries may have ordinary or special assessment procedures.
- Tax authorities should provide guidance as to the application of the GAAR
- Possibility of the use of a head office committee/panel to approve the application of the GAAR (to ensure reasonableness and consistency in the application of the GAAR)
- Appeal rights – taxpayers should be entitled to appeal all aspects of the application of the GAAR
- Initially it was debatable whether a penalty is imposed in case where the GAAR applies. However, newly introduced regime results in a penalty of certain percentage of counteracted advantage.

6. GAAR in Nepalese Context:

Nepal has also adopted General Anti-avoidance Rule (GAAR) like in other countries. The ultimate purpose of GAAR is to stamp out unacceptable tax avoidance practices. Unlike in SAAR, GAAR is a provision of last resort that is capable of being invoked by a tax authority to strike down unacceptable tax avoidance practices that would otherwise comply with the terms and statutory interpretation of the ordinary tax law.

Section 35 of Income Tax Act, 2058 has the provisions of GAAR which allows power to the Inland Revenue Department (IRD) to re-characterize or disregard a transaction and to find out the substance of the transaction. Section 35 is as follows:

- 1. For the purposes of determining liability to tax under this Act, the Department may-*
 - (a) re-characterize an arrangement or part of an arrangement that is entered into or carried out as part of a tax avoidance scheme;*
 - (b) disregard an arrangement or part of an arrangement that does not have substantial economic effect; or*

(c) re-characterize an arrangement or part of an arrangement the form of which does not reflect its substance.

Clarification:- For the purpose of this section, tax avoidance scheme means any arrangement, one of the main purposes of which is the avoidance or reduction of tax liability.

Provisions of GAAR can be invoked for 'taxing tax avoidance scheme'. Transactions can be defined as tax avoidance scheme according to the degree of intend for the avoidance. Transactions that are blatantly and solely entered into to avoid tax can be taxed as per GAAR. However, genuine commercial transaction should not be discriminated against.

Though Nepal has introduced GAAR in 2001/2002, Nepalese tax authority hasn't applied the provision much for the re-assessment of tax. Since the burden of proof of GAAR on tax authority, it has been difficult to apply GAAR rule. Increased FDI, growing number of multinational companies, growth of domestic corporate houses, establishment of new holding and subsidiary companies definitely possess the threat of tax avoidance. Considering the goal of any anti-avoidance legislation, GAAR should be targeted to attack on tax avoidance arrangements without creating undue hardship for genuine and honest taxpayers. Given the inherent challenge and the subjective nature of the GAAR, if not appropriately implemented, it may affect business sentiment and deter foreign investors.

References:

Capacity Building unit, The role of Role of a General Anti-Avoidance Rule in Protecting the Tax Base of Developing Countries, United Nations, 2017.

Final Report on General Anti Avoidance Rules (GAAR) in Income-tax Act , 1961 Expert Committee. (2012).

Garg, R., Mukerjee, K., & Bersten, M. (2012). Removing the fences: Looking through GAAR. *PricewaterhouseCoopers (PwC)*.

Income Tax act, 2058 (Nepal).

Johansson, Å., Skeie, Ø. B., & Sorbe, S. (2017). Anti-avoidance rules against international tax planning.

John Braithwaite, 'Penalties of White-Collar Crime', Complex Commercial Fraud, Conference Proceedings No 10, ed P Grabosky, Australian Institute of Criminology, Canberra, 1992.

Tooma, R. A. (2008). Legislating against tax avoidance. IBFD.

Waerzeggers, C., & Hillier, C. (2016). Introducing a General Anti-Avoidance Rule (GAAR) : Ensuring That a GAAR Achieves Its Purpose. *Tax Law IMF Technival Note, 01, 9*.

Making Income Tax Act Work in Practice-Five Key Problems Interpretation Can Solve

 Anup Raj Upreti

“Less tax” probably is not the reform that can be argued in the context of Nepal. The Income Tax Act 2002 in itself may not have a big problem but what is lacking is the interpretation based on the spirit and objective of the Income Tax Act, as opposed to interpretation from the perspective that will favour the treasury or tax payer. The Inland Revenue Department has taken a very good initiative by publishing Income Tax Manual and also undertaking periodic updates for the same. It has provided context to the relevant provision of the Income Tax Act and the Income Tax Regulation. There are instances in practice, where the tax officers have not adhered to the provisions outlined in the Tax Manual. There are also instances where examples illustrating interpretation of the tax provisions provided in the Tax Manual have been removed without any background. The corresponding legal provisions have also not been amended to reflect the changes made to the Tax Manual. The IRD probably will need to work on these aspects so that the Tax Manual can play the role it is intended for.

Taxpayers put in great deal of effort to comply with tax provisions. As such, what is provided (and not provided) in the Tax Manual is critical as to how taxpayers approach compliance. The Government has outlined various key areas of reforms in its budget this year, which also includes reforms related to attracting foreign investment and promoting private equity. The increase in foreign investment and growth of private equity will require certainty about the tax consequences that the transaction structures will entail. While there are many aspects related to interpretation, the Inland Revenue Department can look into the following are five key areas from the perspective of providing clarity through the Tax Manual:

(a) **Change of Control:** The change of control provision provided in Section 57 of the Income Tax Act, which is triggered when there is change in 50% or more shareholding in last 3 years, is one of the many provisions that takes bulk of time for due diligence in acquisition for both lawyers and accountants. While the desirability of such provision may be evaluated and form part of the legislative reform agenda, its correct interpretation based on the specific policy objective can be beneficial. The policy objective is limited to the situation where Section 57 should be triggered only where there is change of control and not only when there is change in percentage of shareholding. There is a misconception that Section 57 will not trigger for issuance of new shares, or if the transfers are within the existing shareholders. There has been expensive tax re-assessment for tax payers

 Managing Partner, Pioneer Law Associates

for lack of understanding. There is also a question as to how to apply the provision in relation to the property division amongst the same family or internal re-structuring within the same group of companies but without change in ultimate controlling and beneficial shareholder. Perhaps these are the situations where Section 57 was not intended to be applicable. The use of the wording “change in shareholding” in the actual operating provision of Section 57 has contributed to confusion.

(b) **Revenue Recognition:** The tax policy cannot also stand in isolation and deviate from the basic standards of generally accepted accounting principle. The Income Tax Act recognizes this and incorporates the accrual system as the basis for the tax calculation (barring few specific exceptions). In this respect, the taxation policy should also be consistent with accounting standards and not deviate from the standards. We have seen instances specially in the context of telecommunication sector where revenue recognition is done on the receipt basis rather than usage of service basis. Firstly, the mandate of the Income Tax Act and also the expectation of the taxpayers is that the fundamentals of accrual system will be respected in the matters of tax collection. Secondly, any re-assessment done against this principle is exposing the tax payers to the risk of interpretation by imposing undue burden on the tax payer. If at all the tax collection is to be done deviating from the fundamental of the accrual system of accounting, it should be done after setting out the clear guideline and providing time to the tax payers such that tax payers know how the tax collection policy is different from their understanding of revenue recognition.

(c) **Transfer Pricing:** Nepal has witnessed business development in varying sectors with significant potentials for further growth. This development has contributed to establishment of various group companies and increased transactions among the companies of such group. Transfer pricing particularly becomes relevant in such transactions. However, there is no effective guideline in relation to compliance on transfer pricing, and varying degrees of practices are prevalent even within the same industry.

(d) **Double Taxation Avoidance Agreement:** So far, Nepal has signed double taxation avoidance agreement (DTAAs) with 10 countries. While the number of DTAAs to be signed are expected to increase, it is important that the provisions of the DTAAs are practically implemented. The key provisions that would require clarity from Inland Revenue Department are in relation to the special provision, which override the statutory provision, provided in the double taxation treaty. The double taxation treaty entered with China provides that the source state can tax up to 10% on the interest payment. At present, given that the withholding tax rate is 15% on the Income Tax Act, unless there is a clarity from the Inland Revenue Department, the repatriation of the interest with only 10% withholding tax practice will not be possible. Also, as an example, we have experienced situations, where Nepalese entities can receive payment for service fees from India by declaring that permanent establishment is not created in India. Conversely, payment of service fees from Nepal to India will not be possible without deduction of withholding tax at the rate of 15%. This is an area where simple clarification from the Inland Revenue Department and hopefully provided to the Central Bank will be helpful.

The double taxation treaty entered with India provides specific provision that source country has right to impose tax on gain arising out of sale of shares. Except for this treaty, other nine double taxation treaties signed by Nepal does not provide specific right to tax gain arising out of the sale of shares to the source state. This topic will also require clarity so that the double taxation treaties can play their role as intended and the investors will not be subjected to surprise tax claim in the future.

(e) **Hybrid Structure:** Nepal is now gearing up for infrastructure development and attracting interest from both local and foreign investors. In order to procure right type of financing for the project, investors and lenders are looking for various type of equity structures, debt structures and hybrid structures. The infrastructure financing in Nepal so far may not have seen use of hybrid structures but the need for such structure will be growing in future. Inland Revenue Department should probably start evaluating tax response for the hybrid structure given that there is marked difference of taxation from withholding purpose for equity structures (5%) and debt structures (15%). As an example, what would be the basis of taxation of profit participating loan. There are good examples in other jurisdiction as to the basis on which structure are regarded as equity or debt on the basis of various criteria.

It is also hoped that the Inland Revenue Department can provide effective guidance through the application submitted for advance ruling. If the past advance rulings are to be assessed, Inland Revenue Department has not been able to provide effective guidance. The Inland Revenue Department has a great deal of expertise on tax matters and it is submitted that Inland Revenue Department in many cases is at the best position to lay out interpretation in line the provision of the Income Tax Act rather than having it settled through the courts. The role of courts is always there for interpretation in right nature of cases, but relying on courts for interpretation of tax disputes to bring about right interpretation is probably not good for business and tax administration. The tax authorities and tax payers would certainly benefit by avoiding costly and lengthy court process. The issues identified above are not characterized by complicated legal interpretations but rather require clear interpretations in line with approaches which investors are accustomed in other jurisdiction.

It is hoped that each year of tax day celebration will bring new ideas for discussion and new initiatives for reforms.

NFRS reporting in Commercial Banks: Tax Perspective

✍ Ramesh K Dhital

1. Background

Nepal started International Financial Reporting Standard (IFRS) 'Adoption' by applying IFRS which is implementing IFRS in the same manner as issued by the International Accounting Standards Board (IASB) and would be compliant with the guidelines issued by IASB. Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) is Nepali Version of International Financial Reporting Standards (IFRS). The Accounting Standards Board of Nepal has developed NFRS in compliance with the IFRS.

Our local standards are rule based, procedure oriented and emphasizes on best practice whereas IFRSs are principle based object oriented and emphasizes on professional judgement.

The Institute of Chartered Accountants of Nepal (ICAN) had rolled out implementation plan and the commercial banks started preparing NFRS Complied Financial Statements from FY 2017-18.

2. NRB in NFRS implementation for Banking Sector

NFRS implementation has got place in monetary policy since 2014-15 and had mandated full compliance with NFRS in financial sector by 2017.

Further, Nepal Rastra Bank (NRB) issued 'NFRS Migration Guidelines – 2014' which had provided the milestones to be achieved and had stated that the key impacts of NFRS convergence on respective directives / regulations will be issued separately along with the related amendments. It had required BFIs to conduct a preliminary impact assessment of NFRS on financial reporting, supporting business processes, systems and controls and submission to NRB of key impacts areas identified by BFI. NRB also revised NRB directive requiring the BFIs to prepare Financials under NFRS in Shrawan 2075.

3. Challenges faced by BFIs undergoing NFRS implementation

3.1 Technical challenges

3.1.i Impairment of financial assets Vs Loan Loss provision

Currently the bank recognises the provisioning and writes off based on the directives issued

✍ *Chartered Accountant*

by NRB. The existing NRB Directives require a limited use of judgement and are more mechanistic nature with prescribed loss/provision rates.

In NFRS, the impairment of financial assets are measured on an 'incurred loss' basis under IAS 39. This means that no impairment allowance can be established at initial recognition of a financial asset. Impairment is recognised if objective evidence indicates that an asset is impaired due to events occurring after initial recognition. Establishing the criteria for objective evidence itself is a big challenge.

Loans which are significant for the banks are classified and considered for as individual impairment and other than those are assessed collective impairment. The impairment loss of individual customers are measured as the difference between an asset's carrying amount and the present value of the estimated future cash flows based on discount rate.

3.1.ii Fair Value

Under local GAAP, balance sheets are not fair valued but carried out at historical cost. In IFRS, fair value measurement needs to be used. Subject to the materiality level, few areas where fair values needs to be worked out are

- A Effective Interest Rate (EIR)
- B Deposit linked with benefits/incentive
- C Valuation of unquoted investments
- D Fixed Assets
- E Staff Loans at below Market Interest Rate

Staff loans should be classified as Loans & Receivables (L&R). Initial and subsequent measurement of staff loans should be at fair value and amortized cost respectively. Staff loans below market rate should be initially measured at fair value, the difference between the fair value and the initial loan amount should be treated as pre-paid staff expenses. The Bank will have to determine the "market rate" at the grant date for the loans granted below market rate to assess the fair value of the loan. The Bank should establish a process in order to determine the "Market rate" for the loans granted below the market rate. This should be determined for each loan on the date that Bank grant the loan and quantify the employment benefit.

3.1.iii Income Recognition

Interest income is currently recognised on cash basis which needs to be changed to Accrual Basis under NFRS.

F Non Banking assets

3.1.iii Consolidation of Financial Statements

The consolidation of financial statements are purely based upon the ownership and control over another organisation. Under the existing accounting standards, consolidation is not

mandatory for all organisation. However, as per IFRS the consolidation is mandatory for all the organisation. The measurement and test of control shall also be changed in the IFRS. It has covered the potential voting rights other than the actual stakeholders.

3.1.iv NFRS-1 First Time Adoption of NFRS

An early understanding on the numerous mandatory and optional exemptions from the retrospective application of IFRS that are available to first time adopters of IFRS is paramount for a successful and cost effective implementation of NFRS.

3.1.v Disclosures

There will be lots of disclosure under NFRS. Disclosure of transactions, and outstanding balances with related parties that have the possibility of affecting the financial position and financial performance

3.2 Other challenges

3.2.1. Amendment to the existing legal framework and own policies

The accounting framework in Nepal is affected by laws and regulations. It is mainly the Company Act, 2006 and local GAAP which governs the accounting practices in Nepal. Other existing laws, such as SEBON regulation, NRB Regulation also provides guidelines on preparation of financial statements. NFRS do not recognise these laws. For adoption of NFRS these existing laws have to be amended as per the requirements of IFRS. ICAN has to receive full co-operation from other regulators like, SEBON, NRB, Tax authorities to make the adoption successful.

3.2.2. Shortage of Trained and experienced Resources

It has been felt that at present Nepal does not have enough number of resources with training or experience in IFRS. The adoption of IFRS by the Nepalese entities would result in huge demand for IFRS trained or experienced resources. Along with professional accountants other resources like Accountants, Govt. Officials, CEOs, would be responsible for smooth adoption of IFRS. This would create a huge demand for training to be provided to a large group. However, we can observe that trainings have been organized by several organizations on NFRS in recent time.

3.2.3. Creation of Awareness about NFRS

Adoption of NFRS means a complete set of different reporting standards which will have significant difference with local GAAP. Currently there is still absence of awareness of NFRS among the stakeholders. Considerable time and efforts would be required on making complete awareness and communicating to investors, Banks, stock exchanges, the analyst community etc which would be big task for the entities.

3.2.4. Measurement of Business Performance

Adoption of NFRS would have significant difference with local GAAP. This would have significant impact on financial position and financial performance of the BFIs. The

impairment of loans and fair value measurement can bring a lot of volatility and subjectivity in the financial statements. As till now the companies have been following Historical Cost basis for preparation of financial statements.

3.2.5. Complexity in financial Reporting

There will be a need to consider several factors which were not required and relevant as per the local GAAP for preparation of financial statements with adoption of IFRS. As Fair value measures would require the companies, auditors, users and regulators to get familiar with fair value. This would initially increase the complexity in financial reporting process and may make financial statements more difficult to understand for certain class of users.

3.2.6. Increased Initial Cost

Adoption of NFRS would lead to increase initial onetime cost. These costs include additional cost of modifying IT systems, costs of training internal corporate staff, increased audit cost, costs of educating various constituents like investors, analysts, board members etc.

4. Conclusion

The transition to the NFRS, more than a technical exercise, is a business transformation process that goes beyond debit and credit of transactions. NFRS will have effect on tax computation and some of the provision of existing Income Tax Act may need amendment due to effects such as Allowability of LLP/impairment, useful life of Fixed Assets, Interest Accrual, implementation of effective Interest Rate, valuation of collaterals, valuation of Investments, Fair Value of Staff loans, Related Party Transactions, Deferred Tax and Presentation of Financial Statement and disclosures.